जगत- चिन्तन

ઉપોદ્ઘાત

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈના વિવેચનલેખોનું આ બીજું પુસ્તક બહાર પડે છે. હજી ત્રીજું પુસ્તક થાય એટલા વિવેચનાત્મક લેખો બાકી છે, જે અનુકૂળતા હશે તો આ સંસ્થા તરફથી જ બહાર પડશે. પણ જેટલું બહાર પડ્યું છે તેટલું અભ્યાસીને એમના સાહિત્યની વિશિષ્ટ મહત્તા સમજવા માટે પૂરતું છે.

એમના લખો વાંચતાં પ્રસન્નગંભીરપદા સરસ્વતી એવા ઉદ્ગાર સહેજે નીકળી જાય છે. એમના માનસનાં પ્રસાદ અને ગાંભીર્ય એમાંથી નીકળી વહેતી સરસ્વતીમાં પૂરેપૂરાં ઊતર્યાં છે. એમની સાહિત્યમીમાંસા એમના તત્ત્વજ્ઞાન જેટલે ઊંડે જાય છે અને એ હમેશાં પ્રસન્ન હોય છે,—બન્ને અર્થમાં તે સ્વસ્થ પણ છે અને સ્વચ્છ પણ છે.

આપણા સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રકારોના ગ્રંથો જુઓ, કે પશ્ચિમના એરિસ્ટોટલથી માંડીને ક્રોચે સુધીના મહાન કાવ્યમીમાંસકોના ગ્રંથો જુઓ તો જણાશે કે તેમની વિવેચના તેમના તત્ત્વજ્ઞાન જેટલી ગહનતાને પહોંચે છે. કાવ્યને બ્રહ્માની સૃષ્ટિથી સ્વતંત્ર અને ઉત્કૃષ્ટતર સૃષ્ટિ કહેલી છે તો તેની મીમાંસા પણ એટલી ગહન ન થાય તો જ નવાઈ, અને આચાર્યશ્રીએ ઘણી જગાએ કહ્યું છે તેમ કાવ્યજગત વાસ્તવિક જગત કરતા વધારે સત્ય છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન વાસ્તવિક જગતમાંથી

આકસ્મિક અને ક્ષણિકને દૂર કરીને તત્ત્વભૂત શાશ્વતને શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે એટલે બન્ને જગતનું તત્ત્વજ્ઞાન એક જ હોય એ સ્વાભાવિક છે આચાર્યશ્રીની વિવેચનચર્ચામાં બન્નેના તત્ત્વજ્ઞાનનું અભેદ-દર્શન વાચકને વારંવાર થશે.

આચાર્યશ્રીનું તત્ત્વજ્ઞાન સાધારણ શાંકર અદ્વૈતવાદ છે પણ, એમના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના નિબંધો જોતાં જણાય છે તેમ, એ અદ્વૈતવાદને પોતે પશ્ચિમના વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનથી પરિપ્લુત કરી નવીન અને જીવન્ત કરી સ્વીકારેલો છે એમની કાવ્યની ગહન ચર્ચામાં આ તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન અને તેના સિદ્ધાન્તો જણાય છે અને ચર્ચા જ્યાં એટલે ઊંડે ન જતી હોય ત્યાં પણ તેની નીચે એ જ સિદ્ધાન્તો અધિષ્ઠાનભૂત છે એમ જણાયા વિના રહેશે નહિ એમના જેટલી મૂળગત સિદ્ધાન્તોની એકસરખી વફાદારી બહુ ઓછા લેખકોમાં મળશે લગભગ ચાળીસ વર્ષના લાંબા પટ પર અનેક વિષયો ઉપર એમણે લખ્યું છે છતાં ક્યાંય પણ મૂળ સિદ્ધાન્તોનું તેમનું અનુસંધાન તૂટેલું માલૂમ પડશે નહિ

ગહનતા જેટલું જ તેમના ચિંતનનું મહત્ત્વનું લક્ષણ દૃષ્ટિની વિશાળતા કે ઉદારતા છે એ વિશાળતા તે માત્ર રુચિની જ વિશાળતા નથી આપણે સર્વ જાણીએ છીએ કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં મોટા વર્ગ સુધારક અને સનાતની, પશ્ચિમના પક્ષપાતી અને પૂર્વના પક્ષપાતી, એવાં સામસામા તડા કે પક્ષો કે પેઢાઓ હતી, તેમાં તેઓ બન્નેના મિત્ર હતા અને બન્નેના ગુરુ હતા તેમ જ અત્યારે આપણા સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં ઉપદેશપ્રધાન અને કેવળ કલાપ્રધાન એવા અને રોમૅન્ટિક અને ક્લાસિકલ એવા ભેદો થાય છે ત્યારે, તેઓ બન્નેનું યથાર્થ નિરૂપણ કરે છે અને તેમાં પણ ઉભયની રસજ્ઞતા બતાવે છે પણ એમની ખરી દૃષ્ટિવિશાળતા તો એ છે કે તેઓ પૂર્વના અને પશ્ચિમના સર્વ ઉત્તમ સાહિત્યને અને વિવેચનને સમત્વથી સમજે છે સત્ય ગ્રહણ કરવામાં તેમને પૂર્વ કે

પશ્ચિમનો કે પ્રાચીન કે અર્વાચીનનો પક્ષપાત નથી તાત્ત્વિક ગહનતાથી અને દૃષ્ટિની વિશાલતાથી તેમના લેખોમાં અનેક વિરોધી મતોનો સંગ્રહ થાય છે, અનેકનો સમન્વય થાય છે વૈવિધ્યના અનાદરથી કે ઉપેક્ષાથી નહિ, પણ સ્વીકારથી તેની પાછળ જઈ, તેમાં ઊંડા ઊતરી, તેઓ તેની પાર રહેલા એકત્વનું દર્શન કરાવી વિરોધનું શમન કરે છે

એમની વિષયગ્રહણ અને વિષયનિરૂપણની પદ્ધતિનું એવું જ મહત્ત્વનું એક લક્ષણ એમની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ કે ઐતિહાસિક પદ્ધતિ છે તેમની નજર જેમ વિસ્તારમાં આડી દૂર સુધી જાય છે તેમ સમયમાં ઊભી કે ઊંડી પણ દૂર સુધી જાય છે કાવ્ય અને તેની મીમાંસા મનુષ્યની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં એક અત્યન્ત જીવન્ત વ્યાપાર છે જીવનને કે તેની પાછળ રહેલા તત્ત્વને ભલે એક સનાતન અક્ષર અને શાશ્વત કહો, પણ એ તત્ત્વ અનંત સમયમાં યુગયુગમાણ થતું અનેક રૂપો ધરતું, ક્ષણે ક્ષણે નવીનતાની લીલા કરતું જ સભવે છે ખરું તો, તેના વૈવિધ્યના ભાન વિના તેના એકત્વનું દર્શન જ અશક્ય છે જીવનના અભ્યાસમાં તેનું ઐતિહાસિક દર્શન અનિવાર્ય છે, તો કાવ્યને પણ તેનાં ઇતિહાસગત અનેક રૂપોમાં જોવું જ જોઈએ. અને તેના અભ્યાસની એ સાચી પદ્ધતિ ગણાય. એથી ઘણી ગૂંચોનો ઉકેલ આવી જાય છે

દરેક લેખક જાણતાં કે અજાણતા પોતાની પરિસ્થિતિની ભૂમિકા ઉપર જ વિચાર કરતો હોય છે, અને પોતાના સમકાલીનોને નજર આગળ રાખીને લખતો હોય છે એટલે એ પરિસ્થિતિ સાથે તેના અભિપ્રાયોનો અન્વય કરવાથી તે અભિપ્રાયનું કારણ અને તેનુ સાચું મૂર્ત સ્વરૂપ જોઈ શકાય છે અને એ યથાર્થ દર્શનથી તે અભિપ્રાયમાં રહેલો ખરો જીવન્ત અને વિસ્તારક્ષમ અંશ પકડી આગળ ચલાવી શકાય છે, અને તેની મર્યાદા પણ જોઈ શકાય છે આ પુસ્તકોમાં આવતી ચર્ચાઓમાં આચાર્યશ્રીએ ઘણી ગેરસમજૂતો અને ઘણા મતભેદોનો ઉકેલ આ પદ્ધતિથી આણેલો જણાશે. એટલું

તે બરાબર વ્યક્ત કરે છે, ઝાંખામાં ઝાંખી અર્થચ્છાયા દર્શાવે છે યથાપ્રસંગ સંસ્કૃત પારિભાષિક તેમજ ઘરગતુ ગુજરાતી શબ્દ વાપરે છે, જરૂર પડે ત્યાં બરાબર બંધ બેસતું દૃષ્ટાન્ત આપે છે, અને અર્થને બરાબર પ્રકાશે એવા પ્રૌઢિને હાનિ ન કરતાં પોષે એવા અલંકારો આપે છે પણ ઉત્તમ ગદ્યનું આ રીતે બતાવી ન શકાય તેવું મુખ્ય લક્ષણ ગદ્યલય છે, જે કોઈ એક વાક્ય, કે માત્ર પારિ આકૃથી જ નિષ્પન્ન નથી થતો પણ આખા લેખમાં અનુભવી શકાય છે અને ઉત્તમ ગદ્ય ભાષાના બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે તેટલું જ કે તેથી પણ વિશેષ, વિચારની સુશ્લિષ્ટતા, વિષયજન્ય કે વિષયોચિત ક્રમ, નિરૂપણને ખીલવતો, વિકસાવતો, પુષ્ટ કરતો વિચારોને લક્ષ્ય તરફ કૂચ કરાવતો ઉપાડ એ ઉપર આધાર રાખે છે અને આચાર્યશ્રી આનંદશંકરના ગદ્યનું એક પ્રબળ લક્ષણ એ છે

આ લેખો એક માસિકમાં જુદે જુદે પ્રસંગે લખાયેલા છે એ સર્વની પછવાડે એક મહાન પ્રયોજન રહેલું છે—પણ એ બધા એક સળંગ નિરૂપણના નથી, એટલે એમાં કઈ કોઈ વિચારોનું પુનરાવર્તન થાય એ અનિવાર્ય છ પણ એમની ભાષા એટલી મિતાક્ષરી છે, અને વક્તવ્ય એટલું મહત્ત્વનું છે કે કઈ પણ જગાએ એ કલેશકર થવાનો લેશ પણ સંભવ નથી ઊલટું તે અભ્યાસીને અનેક દૃષ્ટિએ ઉપકારક થશે તેથી કઈ વાત અભ્યાસમાં વારંવાર કહેવાની જરૂર પડી છે કઈ વાત વારંવાર દૃષ્ટિબહાર રહી જાય છે તે જાણવા મળે છે પહેલા પુસ્તકના પ્રારંભમાં કાવ્ય એ માત્ર હૃદયના સંક્ષોભથી થતું નથી, પણ આત્માની, સમગ્ર 'સંવિત'ની દશા છે એમ એમણે સદ્ગત રમણભાઈનો હૃદયસંક્ષોભ મત ચાલતો હતો ત્યારે કહ્યું તે અમુક વર્ગે પાછું શ્રી મુનશીના નીતિ એ કલાની વિઘાતક છ એ મતની ચર્ચા કરતાં તેમને ફરી કહેવું પડ્યુ એકનો એક પ્રશ્ન આપણા બૌદ્ધિક જીવનમાં કેવી

રીતે ફરી ફરીને જુદેજુદે સ્વરૂપે આવે છે તે આવા લાંબા સમય પર વિસ્તરેલા એક જ વ્યક્તિના લેખોમાં વધારે સ્ફુટ રીતે જોઈ શકાય છે

આ લેખો આ વિષયના અભ્યાસીને અમૂલ્ય ધન છે ધરતીને વધારે ખેઠીએ ને તે વધારે વધારે ફળદાયી થાય તેમ આ લેખોને અભ્યાસી જેમ વધારે ખેડશે તેમ તેને વધારે ફળદાયી નીવડશે. આના જેવો ક્ષોદક્ષમ ગ્રંથ આ વિષયમાં હજી ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયો નથી, અને ઘણાં વર્ષો તે એવો જ રહેશે.*

'વસન્ત માસિક જેમાંથી આ લેખો એકત્રિત કર્યા છે તે શરૂ કરવાનો અને ચલાવવાનો મુખ્ય હેતુ ગુજરાતમાં પોતાની યુનિવર્સિટી નથી તેની ખોટ પૂરી પાડવાનો હતો એમ આચાર્યશ્રીએ અનેક વાર કહ્યું છે અનુમાનને નૈયાયિકોએ સ્વાર્થ અને પરાર્થ એમ બે પ્રકારનુ કહ્યું છે તેમ, ઉપર કહ્યો તે આચાર્યશ્રીની સાહિત્ય—પ્રવૃત્તિનો પરાર્થ હેતુ હતો તેનો સ્વાર્થ હેતુ તે બીજુ કાંઈ નહિ પણ સત્યભક્તિ, સત્યસેવન સત્યોપાસના કે નામફેરે વિદ્યોપાસના છે તેમને મન દેશસેવા અને સત્યસેવા બે ભિન્ન નથી અને આ બાબતમા તેમની એકસરખી નિષ્ઠા અત્યારે પૂજ્ય મહાત્માજી વિના બીજા કોની સાથે સરખાવી શકાય તે હું જાણતો નથી.

આ પુસ્તકમાં, આચાર્યશ્રી ગુજરાતના છેલ્લા લગભગ અર્ધા સૈકાના બૌદ્ધિક ઇતિહાસના એક સહૃદય દ્રષ્ટા થયા છે અને ઇતિહાસને

---

* અનેક પ્રકારના અધિકારીઓ આ ગ્રંથ વાંચશે અને સહવિત છે કે કોઇ આની વિશાળતાથી મુગ્ધ થઈ તેનુ અનુકરણ પણ કરે. દરેક સાચો લેખક પોતપોતાની શૈલી શોધી રહે છે પણ કોઈ અનુકરણ કરવા પ્રેરાય તો એટલી ચેતવણી આપવી જરૂરની ધારું છુ કે આચાર્યશ્રીની વિચારસમૃદ્ધિ વિના તેમનુ અનુકરણ પોકળ અને કેવળ આડંબરી નીવડશે.

તેમણે એવું ધન આપ્યું છે જે પ્રતિદાસ મમતાથી ઘણાં વરસો સાચવી રાખશે, એમ માનું છું

ગુજરાતમાં ઘણા વિદ્વાનો અભ્યાસીઓ અને વિચારોના આચાર્યશ્રી ગુરુ થયા છે મને તે લાભ મળ્યો નથી. તો આ ગ્રન્થ-પ્રકાશનને નિમિત્ત તેમના અંતેવાસી થવાનો મને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ લાભ આપ્યો તેને માટે હું તે સસ્થાનો ઋણી છું

તા ૧૫-૨-૪૧ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

અનુક્રમણિકા

• સાહિત્યવિચાર

છઠ્ઠી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ—અમદાવાદ
સત્કારમંડળના પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ

इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।
विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥

કવિકુલાવતંસ શ્રીયુત ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ગુર્જરસાહિત્યવિલાસી બ્હેનો અને બંધુઓ—

આ છઠ્ઠી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ મેળવનાર અમદાવાદના સાહિત્યપ્રેમી મંડળ તરફથી હું આપને સ્વાગત દઉં છું એ કાર્ય કરવાનું મને પ્રાપ્ત થયું છે, એ મ્હારૂં સુભાગ્ય છે પણ, વિશેષમાં મ્હારે સ્વાગત કરવાના મ્હેમાનોમાં હિન્દના પ્રકટ-વર્તમાન સમયના અખિલ ભૂમંડળના અગ્રગણ્ય કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર છે એમ હું જોઉં છું ત્યારે મ્હારૂં હૃદય અનન્યસાધારણ અહોભાગ્યના અનુભવથી, પુષ્પના ભારથી ડાળ લચે એમ, લચે છે, હું એ અન્તર્દર્શી મહાપુરુષને આ પરિષદ્‌ના સત્કારમંડળ તરફથી સ્વાગત દઈ પ્રણામ કરું છું, અને આશાથી ભરાઉં છું કે એમના આગમનથી આપણી ગુર્જરગિરા વસન્ત આવતાં વનલક્ષ્મી ખીલે એમ ખીલશે, અને એમને પોતાને પણ ઘણે વર્ષે આ ભૂમિનું બીજી વારનું દર્શન થતાં ઉત્તરરામચરિતમાં રામે જેવો પુરાનુભૂત 'પંચવટી-સ્નેહ' અનુભવ્યો હતો

એવો આ સાબરમતીની ભૂમિ પરત્વે એ અનુભવશે, અને શાહીબાગ પાસે સાબરમતીનાં નિર્મળ વહેતાં નીર જોતાં જોતાં, યૌવનનાં મધુર સ્મરણ તાજાં થઈ એમની હૃદયવીણામાંથી કોઈક અવનવા જ અને કાળની વિદૂરતાથી અધિક કોમળ બનેલા સૂર નીકળશે.

'સ્મરણ'–શબ્દ મુખે આવતાં જ આ ક્ષણે મ્હારા હૃદયમાં કંઈક સ્મરણો થઈ આવે છે! સૌને થયાં હશે. આ પરિષદની ભાવના ઉપજાવનાર, અને આ જ નગરમાં એની પહેલી પરિષદ યોજનાર રા. રણજીતરામ ક્યાં? એ જ બેઠકના પ્રમુખ રા. ગોવર્ધનરામની અવિસ્મરણીય આકૃતિ ક્યાં? ઉભયની ખોટ ગૂજરાતને કેટલી બધી છે? પણ "ન ભૂલાતું તું ભૂલી જા" એવી પ્રકૃતિની ક્રૂર અને દયાળુ આજ્ઞા છે એને આપણે અનુવર્તવું પડશે, અનુવર્તીએ છીએ જ! ભાવી ગૂજરાતમાં એ આત્માઓ ભાવી યુગને અનુરૂપ રૂપમાં પ્રકટ થાઓ એટલું જ પ્રભુ પાસે માગીને આગળ ચાલીશું.

અતિથિને અર્ઘ્યપાદ્ય આપવાનો આપણો પ્રાચીન વહીવટ છે, અને તે આપતાં આપતાં આપની વધારે કિંમતી યોજનવેળા વ્યતીત થશે નહિ હું તોપણ થોડુંક વધારે પડતું રોકાણ થાય તો આપ ક્ષમા કરશો.

બ્હેનો અને બંધુઓ! હું આ પ્રસંગે અમારા અમદાવાદનાં લાંબાં લાંબાં યશોગાન નહિ ગાઉં—જો કે, જ્યાં પરિષદ મળે ત્યાં ભૂમિદેવતાની સ્તુતિ કરવાનો સામાન્ય રિવાજ છે. અમારી નગરી હિંદુસ્થાનના ઈતિહાસની પરિભાષામાં જેને "પ્રાચીન" કહીએ તેવી નથી; તેમ અમારી નગરી માટે રસિકતાનું અભિમાન ધરાવવાની પણ અમારી હિંમત ચાલતી નથી. અખો ભગત અને સામળભટ એ અમારા ખરા અને વર્તમાન ગૂજરાતના કવિઓમાં ભક્તિરસ અને સૃષ્ટિસૌન્દર્યના પ્રેમમાં સહજે અગ્રસ્થાન ભોગવતા—સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈ અને રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ માટે અમને અમારાપણાનો ભાવ છે તોપણ કુટિલ લોકમતે અમને રસિકતાના

ગુણ ઉપર કદી દાવો કરવા દીધો નથી તેથી એ દાવો કરતાં અમે ખચકાઈએ છીએ, પણ એક બીજા ગુણનું અભિમાન તો છાતી ઠોકીને અમે કરીશુ, અને તે અમારી આકર્ષકતા અમે આપણા સાક્ષર બન્ધુઓમાંથી ઘણા મ્હેમાનોને અહીના વતની કરી દીધા છે ર. ન્હાનાલાલ પોતાને અમદાવાદી કહેવડાવે છે કે કાઠિયાવાડી એ હું જાણતો નથી (હું ધારૂં છું કે અમદાવાદી જ કહેવડાવતા હશે), પણ એમના પિતાશ્રીને તો અમે વઢવાણના નહિ જ ગણવા દઈએ ર સા. મહીપતરામ અને ર બા કમળાશંકર એ બેને પણ અમે અમારા જ બણીશુ અને ર રમણભાઈને પણ અમે સૂરત ભૂલાવી દીધુ છે કિ બહુના—મહાત્મા ગાંધીજીના સમ્બન્ધનુ માન પણ ઇતિહાસ પોરબંદરને નહિ લેવા દે "નવજીવન" અને "સત્યાગ્રહાશ્રમ" ની ભૂમિને જ એ માન આપશે.

હવે બન્ધુજનો! અસખ્ય રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓથી વ્યાપ્ત વર્તમાન સમયમા અમે આપને સાહિત્યવિષયક ચર્ચા કરવાને નોતર્યા છે, તે માટે આપ સાહિત્યપ્રેમી જનોની તો ક્ષમા યાચવાની જરૂર નથી, પણ જે વિશાળ જનસમાજના આપણે સૌ અંગ છીએ તે અમને ખુલાસો પૂછશે અને અમારે જવાબ આપવો પડશે કે—શા માટે અમે તમને અહીં એકઠા કર્યા છે અને દેશનાં અન્ય અ મ મહાન કાર્યમાંથી તમારો વખત રોક્યો છે? નવી ધારાસભાઓ માટે આપણે અત્યારથી શરૂ કરી દેવાનુ કામ થોડુ છે? એમાં ઉપસ્થિત કરવાના પ્રશ્નો જેવા તેવા છે? યુદ્ધ પછી પશ્ચિમની પ્રજાઓએ પોતાના દેશમાં વનનો કુશળ ટાળવા માટે પરદેશ ઉપર જે ઔદ્યોગિક હલ્લા કરવાની યોજનાઓ ઘડી છે તે સામે ટકી શકવા સારૂ આપણે સ્વદેશી ઉદ્યોગોને ચોગ્ય જમાવવાના છે? આવી સ્થિતિમાં, સાહિત્યની વાતો કરવી એ કેટલાકને મન, રોમ બળતું હોય ત્યારે નીરોની માફક સારંગી વગાડવા બેસવા જેવુ લાગશે. આનો ઉત્તર કેવળ સાહિત્યના જ રસમાં ન્હાવતા

અને એ રસથી જ જીવતા રસિક જનો તો એમના જીવન માત્રથી જ આપશે. સુદામા કે તુકારામને કહેવું કે ઘરમાં દાણા નથી માટે કમાવા નીકળી પડો એ ઉપદેશ સામાન્ય જન માટે ભલે તેઓ ખરો હોય પણ એમના જેવા ભક્તજનો માટે તો અસ્થાને છે એઓ તો એમના પ્રભુના જ તાનમાં રહેશે, અને પ્રભુ જ એમના યોગક્ષેમનું વહન કરશે. તે પણ કરે વા ન કરે! તે જ પ્રમાણે, સરસ્વતીના ઉપાસકો એમની ઉપાસનાનું ફળ મળો વા ન મળો, એમના કાર્યથી લાભ છે કે હાનિ એવો નફા—તોટાનો હિસાબ કર્યા વગર તેઓ એ દેવીની સેવા કર્યા જ કરશે. બેશક રોમ બળતું હતું તે વખતે વાંસળી વગાડવા બેસનાર નીરોનું કૃત્ય આપણે નિન્દ્ય ગણીશું પણ નેપોલિયનની તોપના મારાથી શહેર સળગ્યું અને અગ્નિ સળગતો સળગતો ઘર સુધી આવી પહોંચ્યો ત્યારે જ સમાધિમાંથી જાગી, પોતે લખવા માંડેલા પુસ્તકનાં કાગળીઆં બળવામાં બાકી આપવા માંડનાર જર્મન ફિલસૂફ (હેગલ)ને પણ આપણે એ જ હારમાં મૂકીશું? એ ફિલસૂફ રાષ્ટ્રના સ્થૂલ દેહનો વિધ્વંસ જોતો હતો તે જ ક્ષણે એ રાષ્ટ્રના સનાતન આત્માનું સ્વરૂપ આલેખતો હતો, અને સ્થૂલ દેહની ભસ્મ માંથી રાષ્ટ્રીય આત્માને ફરી ઉત્થાન પામવાની મૃતસંજીવની ઔષધિ બનાવતો હતો. સરસ્વતીની પાસે આપણે સેવા શી કરી? કે સરસ્વતી-જીની આપણે સેવા કરીશું? આ પ્રશ્નમાંથી કયો પક્ષ આપણે આપણો કરીએ છીએ એ ઉપર આપણા જીવનના સ્વરૂપનો આધાર રહેશે. બે પક્ષ એક જ નથી એનો ભેદ અતિસૂક્ષ્મ યાને તુચ્છ નથી. સેવા કરવાને આપણે આપણાં જીવનમાં પહેલું પદ આપીએ છીએ કે સેવા લેવાને—એટલા સાદા દેખાતા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આપણા જીવનનું પાસું સુવર્ણ છે કે જવનું એવડો મોટો ભેદ રહેલો છે. સરસ્વતીની આપણે સેવા કરવાની છે, એનો અનુગ્રહ પામવાનો છે. એ આપણો કે એમ બોલતાં તો જીભ કપાઈ જવી જોઈએ. આજ

કહેવામાં તાત્પર્ય એ છે કે સાહિત્ય, કલા, તત્ત્વજ્ઞાન એ જનસમાજની સેવા અર્થે રચાએલી કૃતિઓ નથી, અને તેથી એની કિંમત જન સમાજને થતા લાભ પૂરતી પણ ન લેઈએ એ લાભ તે તો જન્મઆશા સરસ્વતીના ઊભરાતા પ્રેમનો પ્રસાદ છે જ્યારે કવિતાપ્રતિભારૂપ "अमृता आत्मनः कला" (આત્માની અમર કલા) પૃથ્વી ઉપર ઊતરે છે ત્યારે "इदं मण्डितं संसारं," અને પાઠાન્તરે—"पण्डितं संसारं," સંસાર મંડિત અને પંડિત ઉભય થાય છે પણ આ મંડન અને આ પાંડિત્ય—અર્થાત્ સંસારને શોભાવવો, સંસારને વધારે ડાહ્યો કરવો તે "Seek ye first the Kingdom of God and His Righteousness and all these things shall be added unto you"—એ ન્યાયે થતો 'ઊમેરો' યાને અનુગ્રહ એટલે કે આનુષંગિક લાભ છે, એ એનું જીવાનુભૂત તત્ત્વ કે કિંમતની કસોટી નથી પરંતુ નફાતોટાની દૃષ્ટિને, અને તે પણ રાષ્ટ્રીય લાભાલાભ રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે, આ ઉપાસના યા નિષ્કામ સેવાનું તત્ત્વજ્ઞાન એને ધ્યાનમાં બેસતું કઠણ છે સુભાગ્યે પ્રભુએ નફાતોટાની અને નિષ્કામ સેવાની દૃષ્ટિ ભિન્ન રાખી છે, તો પણ બન્નેને પામવાનું સત્ય લગભગ એક જ રાખ્યું છે, અને તેથી જે એક દૃષ્ટિએ સિદ્ધ થાય છે તે ઘણે ભાગે બીજી દૃષ્ટિએ પણ સિદ્ધ થાય છે જ કવિનું કવિત્વ રાષ્ટ્રીયત્વથી સ્વતંત્ર હોવા છતાં, રાષ્ટ્રીયત્વને ઉપકારક થાય છે હોમરનાં વીરપાત્રનું બુદ્ધિપૂર્વક અનુકરણ કરીને એલેક્ઝાંડર જગ વિજેતા થયો અને ગ્રીક સંસ્કૃતિને એશિયામાં વિસ્તારી. શિવાજી અને રજપૂતો રામાયણ અને મહાભારતની કથાના દૂધ ઉપર ઊછરી દેશનું સ્વાતંત્ર્ય રચી તથા ઉદ્ધારી શક્યા. બંકિમચન્દ્રના એક કાવ્યે આખા હિન્દુસ્થાનને એકતાન કર્યું, અને સ્વદેશીનો મહામંત્ર પઢાવ્યો અને આપણા આજના મ્હેમાન—ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં કાવ્યો જેટલાં શુદ્ધ સૌન્દર્યથી તેટલાં જ અલૌકિક રાષ્ટ્રીયત્વથી, અંકાએલાં છે. પણ આવાં પ્રકીર્ણ દૃષ્ટાન્તો—જેમાં બીજા ઘણુંય ઊમેરો થઈ શકે

એમ છે—એના કરતા વધારે ઊંડા જઈને આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આપણા આગામી રાષ્ટ્રીય પુનર્ઘટનના યુગમાં કવિની ઘણી જરૂર પડશે. આ દેશના રાષ્ટ્રીય દેહની પુનર્ઘટના થશે, દેશ "નવપલ્લવ" ધારણ કરશે, અને એનો આત્મા જડ પડ્યો રહેશે? એના દેહમાં નવચૈતન્યનો સંચાર નહિ જોઈએ? એ ચૈતન્ય સમાજનું કે રાજ્યનું યન્ત્ર બદલવાથી પ્રાપ્ત થશે? થશે,—એટલે અંશે ચૈતન્યને વધારે સ્વતન્ત્ર અને બન્ધનરહિત થઈને સંચરવાની સરળતા મળશે તેટલે અંશે. પરન્તુ ચૈતન્યના સંચરવાનો મૂળ આધાર તો ચૈતન્યના પોતાના જ ઉપર છે. ઇટાલિને સંબોધીને કહેલા ડેન્ટીના શબ્દો સાચા છે કે—"Ah! servilo Italy! hostel of grief! what avails it for thee that Justinian readjusted the bridle, if the saddle be embty?" ઘોડા ઉપર ઘોડેસ્વાર નહિ હોય તો લગામ આમ તેમ ગોઠવ્યે શું થવાનું હતું? રાષ્ટ્રનું ચૈતન્ય પોલિસિ જૂથમાંથી નહિ આવે, ત્યાં તો એ ફક્ત પ્રગટ થશે. સુપ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ લઈએ તો, ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશનનું ચૈતન્ય બૅસ્ટીલ ઉપર હલ્લો કરનાર ટોળાના હોકારામાં કે શસ્ત્રમાં જન્મ્યું નહતું, એનો જન્મ તો ફ્રેન્ચ ફિલોસોફર્સ અને એન્સાઇક્લોપીડિસ્ટ્સની શાન્ત બુદ્ધિમાં થયો હતો. આ જ સત્ય વધારે પ્રબલ અને ગભીર આકારમાં પ્રતિપાદન થએલું સાંભળવું હોય તો શંકરાચાર્યનું મંગલાચરણ છે—જેમાં એ મહાન વિદ્વાન્ એક પ્રાચીન વચનને પોતાની વાણીમાં ગૂંથીને કહે છે—

"यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् निर्ममे—"

રહસ્યાર્થ કે જ્ઞાન અને સાહિત્ય એ પરમાત્માનું નિશ્વસિત—પ્રાણ જેવી ચૈતન્યની સ્વાભાવિક ક્રિયા—છે, અને સમસ્ત જગત્ જ્ઞાન અને સાહિત્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે

પછી બુદ્ધિએ એક વખત નવા યુગને જન્મ આપ્યો, પછી એનું શું પ્રયોજન? આનો ઉત્તર કે સઘળા મહાન યુગપરિવર્તનમાં

થાય છે તેમ હિન્દુસ્થાનમાં હાલ થતી રહેલા પરિવર્તનમાં પણ નવા યુગનું તત્ત્વ સમજનાર, એની ભાવનાઓને અને આકાંક્ષાઓને પોતાની વાણીમાં વ્યક્ત કરનાર, એના આંધળા જીવનને નેત્ર અર્પનાર કવિની જરૂર પડશે. એટલું જ નહિ, પણ એ યુગની ક્ષિતિજના ભેદી, એ યુગની પાર જઈ, જીવનનાં સનાતન સત્યો પ્રગટ કરનાર મહાકવિની પણ જરૂર પડશે.

કવિ એ જનતાનું મુખ છે. અંગ્રેજી સાહિત્યનો ફ્રેંચ ઇતિહાસકાર ટેઇન કહે છે કે કોઈ પણ કવિ કઈ પ્રજાનો છે (race) એનો યુગ કયો છે (epoch), અને એની પરિસ્થિતિ શી છે (surroundings), એ કહો, એટલે એની કવિતાનું સ્વરૂપ હું તમને ભાખી આપીશ. પણ આ સૂત્ર પર યોગ્ય વાર્તિક થયું છે કે કવિ ઉપર જમાનાની અસર વિષે બોલતાં, કવિની જમાના ઉપર કેટલી અસર થાય છે એ વાત જોવી એ વિદ્વાન ભૂલી ગયો હતો. પણ મૂળ સૂત્ર અને વાર્તિક ઉભય એકઠાં કરી આપણે ભાષ્ય રચી શકીએ છીએ કે યુગને દ્રષ્ટા અને સ્રષ્ટા—યુગપ્રકાશક અને યુગપ્રવર્તક ઉભયવિધ કવિની જરૂર છે. એક તો એ યુગને "આ હું" એમ આત્મદર્શન કરાવનાર કવિ જોઈશે—જે વિના આપણે પણ આપણા યુગને પૂરો ઓળખી શકીશું નહિ, ભવિષ્યના ઇતિહાસકારે તો ઓળખવાની વાત જ શી? બીજું—આ નવો યુગ બેસતાંની સાથે જનસમાજની વૃત્તિઓમાં ભારે ઊછાળો આવશે—અત્યારે એ શરૂ થઈ ચૂક્યો છે—એમાં વિશુદ્ધિ, સુન્દરતા અને ઉચ્ચતાનાં તત્ત્વો પ્રવેશાવાનું કર્તવ્ય સાહિત્યને શિર રહેશે. નહિ તો જીવન જાડું, કદરૂપું અને પ્રાકૃત બની જશે. ચોમાસું કોણ નથી ઇચ્છતું? પણ તે માટે, એ ઋતુનાં ડહોળાએલાં પાણી પીવાનું કોણ પસંદ કરશે? એ નવા જીવનને સૂક્ષ્મ, સુન્દર અને સંસ્કારી બનાવવા સારૂ કવિપ્રતિભારૂપી નિર્મળી, બીજું રૂપક આપીએ તો શરદ ઋતુની ચાંદની, અવશ્ય જોઈશે. નવા જીવનનાં સૂક્ષ્મ અવસ્થાન, અને એના તારની વિષમ

મૂચશી બધિર મૂચનશે કવિ નહિ સમજાવે તો કોણ સમજાવશે? મેથ્યુ આર્નોલ્ડે કવિતાને "Criticism of life" કહી છે એ વર્ણનમાં ભલે તેટલી અપૂર્ણતા હો, પણ એક ગંભીર સત્યાંશ છે કે કવિ જ જીવનની સમાલોચના કરી એને વિશુદ્ધ બનાવે છે. ઈંગ્લાંડની શાળાઓ સુધારવાનું જે સો ઈન્સ્પેક્ટરના રિપોર્ટ ન કરી શક્ત તે ડિકન્સની નવલકથાઓએ કર્યું.

આટલું જ નહિ પણ આવતા જમાનાના સ્થૂલ રાજકીય અને આર્થિક જીવનમાં પણ તાત્કાલિક ઉપયોગની પાર સનાતન શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્ત જોનાર વિદ્વાનોની જરૂર પડશે. મંત્રના દ્રષ્ટા ઋષિઓ જુદા હોય છે અને એનો જીવનયજ્ઞમાં વિવિધ ક્રિયાઓમાં વિનિયોગ કરનાર પુરોહિતો જુદા હોય છે. ઋષિઓના મંત્રો જ યુગપરિવર્તન કરી શકે છે અને યુગનાં પ્રધાન ગાન પૂરાં પાડે છે. બેથમ અને મિલ વગર કૉબ્ડન અને ગ્લૅડસ્ટન શક્ય નથી. કાર્લાઈલ, રસ્કિન અને માર્ક્સ વગર સોશ્યાલિઝમ સમજવું કઠણ છે.

વળી, નાદિરશાહની છાવણીમાં જેમ આખો જનાનો રાખ્યો હતો, તેમ શું આ નવો યુગ પણ 'પોલિંગબૂથ અને કાઉન્સીલ ચેમ્બર' માં જ સ્વજીવન સમાપ્ત કરશે? એને ગૃહજીવનની શાન્તિ અને ગૌરવ બતાવનાર કોઈ કવિતા નહિ જોઈએ? સિંહ રણજંગલમાં વિહરતો આવે છે, પણ સિંહિકાની પાસે કોમળ બનતો થોડો ઓછો જાતો નથી, તેથી રાષ્ટ્રના વિશાળ હૃદયમાં ગૃહજીવનનો હક ડૂબી ન જાય તેની સંભાળ રાખવાની છે. એ સંભાળ કોઈ પણ તરેહની દલીલોથી કે કાયદાઓથી રાખી શકાવાની નથી. એને માટે કવિપ્રતિભામાંથી ઉદ્ભવેલાં ગૃહજીવનનાં મધુરાં ચિત્રો જ જોઈશે જે આપણાં હૃદયને આકર્ષશે, અને આપણા જીવનમાં નિઃશબ્દ ઉન્નતિ પ્રેરશે. એમ કહેવાય છે કે પ્રાચીન ગ્રીસમાં મહાન દેવ વા મનુષ્યની મૂર્તિ ઘરમાં રાખવામાં આવતી, એટલા હેતુથી કે એનું દર્શન કરતી ગૃહિણી તત્સદૃશ પુત્ર ઉત્પન્ન કરે અને ગ્રામ સ્ત્રીઓ પોતાના ઓરડામાં મૂકતાં

પાળવી, એટલા માટે કે એનું ચિન્તન કરતી પોતે મૃજનધર્મના યોગને જન્મ આપે આવો ભાવનાનો મહિમા મનાયો છે

અસ્તુ, સાહિત્યની ઉપયોગિતા સ્વીકારી પણ સાહિત્યપરિષદ્ કવિઓ કે વિદ્વાનો ઉપજાવી શકશે ‘ સાક્ષાત્ કવિઓ ન વિદ્વાનો ભેપ જાવવાનો દાવો આ સંસ્થાએ કદી કર્યો નથી, અને કરતી નથી. પણ આષાઢના વાદળા જોઈ કૃષિકાર એમાંથી જળનું એક બિન્દુ પણ ટપકાવી શકવાનું એનું સામર્થ્ય ન હોય તોપણ—ઊંચી ડોક એના સામું જોઈ રહે છે તેમ મુમુક્ષુ-ધુરન્ધર કવિ અને તત્ત્વવેત્તા માટે આપણી પરિષદ્ પણ તલસે તો એ સ્વાભાવિક નથી ? મહાપ્રસંગો ઉપજાવવાનું કામ એક પરમાત્માના અવતારભૂત જનસમાજના ચૈતન્યનું છે આમાંથી પરમાત્માના સામર્થ્યને તો કોઈ દેશકાલના ઉપાધિ ઘેરી શકતા નથી ‘ The spirit of God bloweth as it listeth ” પણ જનસમાજનું ચૈતન્ય અત્યારે સર્વ પ્રકારના સાહિત્યના વિકાસને અનુકૂલ છે જેમ ગ્રીસમા નવાં નગરો બંધાયાં, ગ્રીક પ્રજા બહાર ફેલાઈ અને સંસ્થાનો વસ્યાં, તે વારે એના સાહિત્યની પણ અનેકવિધ શાખાઓ જન્મ પામી હતી અને તે પછી પંદરમા—સોળમા સૈકામાં જેમ યૂરોપનું ચૈતન્ય ઊભરાતાની સાથે એનું સાહિત્ય પણ ઊભરાવા લાગ્યું હતું, તેમ આપણે ત્યાં પણ પૂર્વે આર્યો પંજાબમાંથી પૂર્વ તરફ ફેલાયા તે વારે, ત્યાર પછી ગૌતમબુદ્ધનું ધર્મચક્રપ્રવર્તન થયું તે પછી ચન્દ્રગુપ્તે રાજકીય અને સામાજિક પરિવર્ત કર્યો તે વારે, તે પછી, હૂણોને હાંકી કાઢી ગુપ્તવંશના રાજાઓએ સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યું તે વારે અને છેવટે રજપૂત—મુસલમાન રાજ્યના સન્ધિકાળમાં જનસમાજનું ચૈતન્ય હાલ્યું હતું, અને સાહિત્યના વાડી ખીલી હતી. તે જ પ્રમાણે, અર્વાચીન સમયમા બ્રિટિશ સંબન્ધ થતાંની સાથે, અને જનસમાજમાં નવું જીવન પ્રકટ થતાં વેત, આપણે ત્યાં બંગાળી, મરાઠી અને ગૂજરાતી સાહિત્યને નવો મોર બેઠો હતો, અને તે જ પ્રમાણે આ નવા યુગમાં પણ જીવનની વિવિધતા અને વિપુલતા થતાંની

આશે સાહિત્યમાં પણ પુષ્કળ ફાલ આવશે એમ આશા રાખી શકાય છે

પણ આ સંબંધમાં પરિષદનું કર્તવ્ય થાકું નથી. નવા યુગના જીવનપ્રભાતમાં મળેલ આ પરિષદ્ એના ચઢતા પહોરના કાર્યની કાંઈક રૂપરેખા દોરે એમ અમે અભિલાષી સાહિત્યપ્રેમી જનો ઇચ્છીએ છીએ, અને આપના અન્ય વ્યવસાયમાં વિઘ્ન પાડી આ ગરમીના દિવસોમાં અમે આપને શ્રમ આપ્યો છે તે એટલા જ માટે છે. એ રૂપરેખા, આપ જે અનુભવી અને ગુર્જરસાહિત્ય પ્રત્યે અતુલ પ્રેમ ધરાવનાર પ્રમુખ મહાશયની પસંદગી કરવાના એ તેમની દેખરેખ નીચે, બહુ સારી દોરશો એમ અમને ખાતરી છે, તો પણ અત્યારે ગૂજરાત આગળ આપણા વિષયને લગતાં શાં શાં મ્હોટાં કાર્યો પડેલાં છે એનું અમે આપને સ્મરણ આપવા ચાહીએ છીએ, જેથી અમારી આકાંક્ષાઓ કેમ સફળ કરવી એ આપ વિચારી શકો.

(૧) જ્યારે જ્યારે પરિષદ્ ભરાય છે ત્યારે ત્યાર અને વચલા ગાળામાં પણ જ્યાં સાંભરી આવે છે ત્યારે, આ ફરિયાદ થાય છે કે નર્મદાશંકર અને ટેલરના પ્રથમ પ્રયત્ન પછી ગૂજરાતી ભાષાનો એકે સારો કોષ થયો નથી, અને એકે સારૂં વ્યાકરણ થયું નથી. (હમણાં જ બહાર પડેલું રા. બ. કમળાશંકરભાઈનું વ્યાકરણ બાદ કરીને બોલતાં) પરન્તુ, એ માટે અત્યારે શોક કરવો પડે તેમ નથી. આપણે પહેલાં માર્યાં હતાં તેવાં એ થયાં હોત તો પણ તે ફરી રચવાં પડત. અત્યારે હિન્દુસ્થાનની અસાધારણ એકતાનો યુગ બેઠો છે. ગુજરાતના સ્વત્વની મૂર્તિ મહાત્મા ગાંધીજીની અમદાવાદ—અમૃતસર—દિલ્હી—કાશી—કલકત્તા અને મુંબાઈ વચ્ચેની મુસાફરી એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં જવા જેટલી સરળ અને સામાન્ય થઈ ગઈ છે. બંગાળાના મહાકવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ્માં પધરામણી કરવી એ આપણે આપણા કાર્યનો એક આમુખી ભાગ ગણીએ છીએ, આ સ્થિતિમાં ગૂજરાતી ભાષાનો કોષ તેમજ વ્યાકરણ 'Comparative method' યાને તે તે ભાષાના સાધર્મ્ય—વૈધર્મ્યનિરૂપણપૂર્વક

થાય તો જ તે વર્તમાન સમયને યોગ્ય ગણાય. એ કોષ અને વ્યાકરણમાં ગૂજરાતી ભાષાનું પ્રાધાન્ય અને વિશિષ્ટત્વ બેશક રહેશે જ પણ અત્યારે દરેક ભાષાને જે 'એકાન્તવાસ'ની શિક્ષા ભોગવવી પડે છે તે દૂર થશે.

(૨) બીજુ—ગૂજરાતને વ્યાકરણ અને કોષની ખામી છે તેવી બલ્કે તે કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વની ખામી સારા ઇતિહાસની છે ગૂજરાતનાં બાળકો રસથી વાંચી શકે એના વિદ્વાનો સૂક્ષ્મતાથી મનન કરી શકે, અને સામાન્ય પ્રજા ઉત્સાહ અને સ્વભૂમિનું અભિમાન પામી શકે—એવાં વિવિધ જાતનાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો ઉત્પન્ન થવાની જરૂર છે વળી પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રમાણિક ઇતિહાસ રચવા માટે આજદિન સુધી જેટલાં સાધનો જડ્યાં છે તેટલાં પણ એકત્ર કરી ગૂજરાતી વાચક આગળ મૂકવાનો હજી સુધી પ્રયત્ન થયો નથી! તો એ સાધનોનો ઉપયોગ કરી ગૂજરાતનું જીવન્ત ચિત્ર ખડું કરનાર ઇતિહાસકારની પીછી વિષે તો બોલાય જ શું ? વળી આ ઇતિહાસ પણ, કોષ અને વ્યાકરણની માફક, વર્તમાન ગૂજરાત કરતાં વધારે વિશાળ પ્રદેશનો થવો જોઇએ. આ વાત સારી રીતે જાણીતી છે કે ગુર્જર પ્રજા એક વખતે કનોજ, માળવા પશ્ચિમ રાજસ્થાન, સૌરાષ્ટ્ર, લાટ અને ખાનદેશ પર્યન્ત વસતી હતી. આ કારણથી એની પ્રાચીન ભાષાનો ઇતિહાસ પણ તે તે પ્રાન્તની હાલની ભાષાઓ સાથે ગૂંથાએલો છે એ ભાષાઓના પરસ્પર સંબંધ માત્રનો ઉલ્લેખ કરી કે એનાં છૂટાં છવાયાં ઉદાહરણો આપીને હવે સન્તોષ મનાશે નહિ ઉદાહરણ તરીકે વ્રજભાષાની ગૂજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર થઈ છે કે મીરાંબાઈનાં કાવ્યો ગૂજરાતી અને હિન્દી બન્ને ભાષામાં ઉપલબ્ધ થાય છે—એ વાત એક ઐતિહાસિક અકસ્માત તરીકે નોંધીને હવે બેસી રહેવાશે નહિ. એ હકીકતની પાર કનોજથી લાટ પર્યન્તના પ્રદેશની મૂળ જે ઐતિહાસિક એકતા હતી તે વિગતવાર સમજાવવી પડશે. તે માટે ભાષાનાં અને સાહિત્યનાં સાધનો એકત્ર કરવાં પડશે, તથા એમાંથી અનુમાન કાઢવાં પડશે. વળી

એટલેથી પણ નહિ અટકાય. બૌદ્ધ જાતક, અને વધારે ચોકસાઈથી બોલીએ તો એ જાતકના પૂર્વરૂપથી માંડી, પ્રાકૃત બૃહત્કથા અને સંસ્કૃત દશકુમારચરિતાદિકમાંથી પસાર થઈ, પ્રાચીન ગૂજરાતી જૈન રાસા અને સામળભટની વાર્તાઓ સુધી—નો જનસમાજના જીવનનો ઇતિહાસ એક અખંડ ધારામાં ઉપસ્થિત કરવો જોઈએ. આ લાંબા ઇતિહાસમાં, સંસ્કૃતની સાથે સાથે ચાલતું, સંસ્કૃત ઉપર અસર કરતું અને સંસ્કૃતથી અસર પામતું જનસમાજના વાસ્તવિક જીવનના સંપર્કમાંથી ઉત્પન્ન થતું પ્રાકૃત સાહિત્ય હતું એ કેટલું વિશાળ હશે એનો ક્ષણિક ખ્યાલ ગુણાઢ્યની બૃહત્કથા સંબંધી દન્તકથામાંથી, નાટ્યશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાં મળતા ઉલ્લેખો તથા પારિભાષિક શબ્દો ઉપરથી, સંસ્કૃતમાં એ સાહિત્યની પડેલી પ્રતિચ્છાયા ઉપરથી, હજી જે જે પ્રાકૃત ભાષાના ગ્રન્થો સચવાઈ રહ્યા છે, મધ્ય એશિયામાંથી જડતા જાય છે, તથા જૈન ભંડારોમાંથી પ્રકાશિત કરે છે—એ સર્વ ઉપરથી, તથા એ સર્વની આપણી પ્રાન્તિક ભાષામાં ઊતરેલી સન્તતિ ઉપરથી—આપણને મળી શકે છે. પ્રાકૃતની આ મહાન જીવનકથાનાં વાક્યો, જો કે એના અક્ષરો પણ તૂટેલા છે તોપણ એને ભૂતાર્થદર્શી કલ્પનાશક્તિથી જોડી, સાંધી, એ કથાનો વાંચનાર નવા યુગમાં કોઈક ગિબન કે મોમ્સન જન્મે તો આપણા ઇતિહાસની એક નવી જ દુનિયા પ્રત્યક્ષ થાય. સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઊંચો સોનેરી યા રૂપેરી યુગ તે બાણ અને ભવભૂતિનો એટલે કે હર્ષ અને યશોવર્માના રાજ્યકાળનો. તે પછી સંસ્કૃત સાહિત્યની મન્દતા થઈ અને રાજશેખરના સમયમાં (ઈ. સ. ૯૦૦) આવતાં આપણે જોઈએ છીએ કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના એ મહાન કવિએ—

परुसा सक्कअबन्धा पाउअबन्धो वि होइ सुउमारो ।
पुरुसाणं महिलाणं जेत्तिअमिहन्तरं तेत्तिअमिमाणं ॥

અર્થાત્, "સંસ્કૃતની રચના કઠોર અને પ્રાકૃતની સુકુમાર છે સુકુમારતાની બાબતમાં પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે જેટલું અન્તર છે

તેટલું આ બે વચ્ચે છે—" એમ સંસ્કૃતની સ્તુતિ ગાઈ, અને પ્રાકૃત યુગનું મંગળાચરણ કર્યું એના જ પછીના અંશ આપણા પ્રાન્તની ભાષાના ઈતિહાસમાં આપણે જેને અપભ્રંશ અને જૂની ગૂજરાતીના યુગ કહીએ છીએ તે. અપભ્રંશ અને જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય અમુક પ્રકારનું જ કેમ છે, જૂના ગદ્યો જૈનોના કરેલા કેમ છે—ઈત્યાદિ આ વિષયને લગતા વિવિધ પ્રશ્નોના ઉત્તર પ્રાકૃત ભાષામાં કયી જાતનું જીવન આલેખાતું હતું, એના આલેખનાર મૂળ કોણ હતા ઈત્યાદિમાંથી મળશે. એ જ સાહિત્યનો સંપ્રદાય અઢારમા સૈકામાં કવિ સામળમાં પુનઃ અવતરે છે—જેમ સંસ્કૃત સાહિત્યનો સંપ્રદાય પ્રેમાનન્દમાં અવતરે છે તેમ. આમ આપણી ભાષાનો ઈતિહાસ એના મૂળ પર્યન્ત શોધતા જવું જોઈએ.

આ સર્વ વિષયનો વિગતવાર અને સૂક્ષ્મતાથી અભ્યાસ કરવા અને કરાવવા માટે હવે વ્યક્તિઓના પ્રયત્નો બસ થવાના નથી, જે વ્યક્તિઓએ આજ પર્યન્ત એકલહાથે આ વિષયમાં કાર્ય કર્યું છે તેમને ધન્યવાદ હો, પણ સુપ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાને અભાવે એમના પ્રયત્નો છૂટાછવાયા, અધૂરા, અને થોડાં સાધનો ઉપરથી અતિ–અનુમાનના દોષથી ડખાએલા છે સાહિત્યપરિષદે હવે આ કાર્ય માટે અનુકૂળતા રચવી જોઈએ. તે માટે આ નીચેની સંસ્થાઓ સ્થાપવાની જરૂર છે.

૧ પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય પ્રકાશક મંડળીઃ એ ગૂજરાતી વ્યાકરણ કોષ અને ભાષાશાસ્ત્ર રચાવે, પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકો નો સંગ્રહ કરે અને એની 'ગાઈડ' યાને સૂચીપત્ર બનાવરાવેઃ આ, કાર્યને અંગે ડેક્કન કોલેજ (ભાંડારકર રિસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ), ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટિ, ફોર્બ્સ ગૂજરાતી સભા, વડોદરા સેન્ટ્રલ સ્ટેટ લાઇબ્રેરી, પાટણ, અમદાવાદ ખંભાત અને જેસલમેરના જૈન ભંડાર, રા બ. હરગોવિન્દદાસ, રા. ઈચ્છારામ, રા. કેશવલાલ, રા. મનસુખલાલ કીરતચંદ, રા જીવણચંદ, રા મણિલાલ બકોરભાઈ, રા છગનલાલ રાવળ, રા હીરાલાલ પારેખ, વગેરે વગેરેના ખાનગી

શકલો—મૂળ અથવા નકલરૂપે એક જ સ્થળે સ્થાપી શકાય એમ ન હોય તો એમની સંપૂર્ણ એકઠી સૂચી, કાલવાર અને વિષયવાર એમ બે વિભાગમાં તૈયાર કરાવવી જોઈએ.

૨. બીજી, પ્રાચીન ગૂજરાત અને તેને લગતા હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસની પ્રકાશક અને સંશોધક મંડળી. આ મંડળીએ વર્તમાન અને પ્રાચીન ગૂજરાતના ઇતિહાસનાં સઘળાં સાધનો—શિલાલેખ, તામ્રપટ અને સિક્કાઓના ઉતારા, અને તે ઉપરથી કરવામાં આવેલ અનુમાનોની ટૂંક નોંધ તૈયાર કરાવવી. વળી, લોકકથા, દુહા, કવિત વગેરે પ્રકીર્ણ લોકસાહિત્ય, જે ઘણું લુપ્ત થઈ ગયું છે તો પણ હજુ કાંઈક રહ્યું છે તેનો, તથા લગ્નાદિક સંબન્ધે લોકરિવાજની હકીકતનો સંગ્રહ કરવા માટે યોગ્ય વિદ્વાનની દેખરેખ નીચે જે જે ઠેકાણે માણસો મોકલવાં. દક્ષિણ ધ્રુવની ભૂમિ શોધવા માટે જેવી સાહસિક મંડળીઓ નીકળી પડે છે તેના સહસ્રાંશ ઉત્સાહ, સાહસ અને ધન વાળી પાર્ગી હશે તો બસ.

આ બે માગણીઓ તો પ્રાચીન શોધને લગતી છે, પણ એ ઉપરાંત એક—

૩. ત્રીજી માગણી એક વિજ્ઞાનપ્રચારક મંડળી માટે આજે કરીએ છીએ. લોકમાં વિજ્ઞાન (Science) નો શોખ અને માહિતી પ્રસારવા માટે આવતા યુગમાં આપણે વિશાળ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણ કે ચાલુ મહાયુદ્ધ લેબોરેટરિ યાને વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળામાં જ લડાયું હતું એ સુપ્રસિદ્ધ છે અને આવતા યુગની સંસ્કૃતિમાં વિજ્ઞાન મ્હોટો ભાગ લેશે.

પણ આ સર્વ આપણી પાસે ગૂજરાતના જૂના રહેલાં છે. હવે હું આપણા નવા જીવનની એક મ્હોટામાં મ્હોટી આશા ઉપર આવું છું—જે વિના ઉપર કહેલી માગણીઓ જોઈએ તેવી પૂરી પાડી શકાશે નહિ. આપમાંથી કેટલાકને મ્હારે મુખેથી એ નીકળતી સાંભળીને આશ્ચર્ય લાગશે, પણ એના ખુલાસામાં ઉતર્યા વગર હું

કહું છું કે—અત્યારે આપણી વર્તમાન સમયની મ્હોટામાં મ્હોટી જરૂર દરેક પ્રાન્ત માટે એક એક સ્વદેશી ભાષાની કૉલેજની છે, અને ગૂજરાતી ભાષા પરત્વે આ મહાન પ્રશ્નની ચર્ચા આ પરિષદ્ હાથ ધરે એમ મ્હારૂં હૃદય ઇચ્છે છે, પણ આ વિચાર મ્હારો અંગત અને ચર્ચાસ્પદ હોઈ એ માટે હું મ્હારા સ્વાગતમંડળના બન્ધુઓને જવાબદાર કરતો નથી. તોપણ મને આશા છે કે એના ઉપર યોગ્ય ધ્યાન અપાશે. આ પ્રશ્ન જો કે એક રીતે કેળવણીપરિષદના કાર્યપ્રદેશમાં પડે છે તોપણ દેશના સાહિત્ય યાને વાઙ્મય સાથે એ એવો ગૂંથાએલો છે કે એના સમાધાનને અંગે સાહિત્યપરિષદે ઘણી સેવા કરવી પડશે. કલકત્તાકમિશને હાલની મેટ્રિક્યુલેશન પર્યંત દેશી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાની અને પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓને વિકલ્પે માતૃભાષામાં અગર અંગ્રેજીમાં ઉત્તર લખવા દેવાની ભલામણ કરી છે—તેનાથી ઉક્ત દિશામાં એક પગલું ભરાઈ ગયું છે એમ કહીએ તો ચાલે, અને તે પછી આગળ એક પગલું ભરવું તે કાળના ગાળાનો જ સવાલ છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં 'Oriental Studies' (પ્રાચ્ય વિદ્યા) માટે કૉલેજ નથી, પણ બીજી કેટલીય યુનિવર્સિટીઓમાં છે. એ જ પ્રમાણે જો ચાલુ દેશી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપનારી કૉલેજોના શિક્ષણનું ધોરણ અન્ય કૉલેજો જેટલું જ ઊંચું રાખવામાં આવે તો તે પણ યુનિવર્સિટીને અંગે કેમ ન સ્વીકારી શકાય એ સમજાતું નથી. આવી કૉલેજોમાં અંગ્રેજી ભાષા હાલની રીતે જ શીખવાય અને એની પરીક્ષાનું ધોરણ પણ હાલ જેટલું જ ઊંચું રખાય, જ્યારે યૂરોપની બીજી પ્રજાઓના સાહિત્યના અંગ્રેજી અનુવાદો દાખલ કરીને હાલ કરતાં પણ વધારે ઊંચું કરી શકાય (આ વિસ્તાર નવા યુગમાં ખાસ જરૂરનો છે) એમાં દેશી ભાષાનો શાસ્ત્રીય રીતે, અને એના સાહિત્યનો વિશાળ રસિકતાથી અભ્યાસ કરાવાય, તે સાથે ભાષા અને સાહિત્ય (Arts) ના વિભાગમાં અન્ય પ્રાન્તની ભાષામાંથી પણ એકાદ ભાષાનું સાહિત્ય

મૂકી શકાય. સંસ્કૃત ભાષા માતૃભાષાદ્વારા શીખવાય અને એના આનુષંગિક વિષયો જેમ કે શિલાલેખ, સિક્કા, વગેરેનો અભ્યાસ પણ અંગ્રેજી મારફત માતૃભાષા મારફત કરવી શકાય. ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં નિરૂપણો પણ દેશી ભાષાદ્વારા વધારે સાચાં અને પાકાં થાય. સાયન્સ અને ગણિતમાં પારિભાષિક શબ્દો અંગ્રેજી રાખવાને અડચણ નહિ. વિજ્ઞાનમાં, સાયન્સ તે તો ભાષાનો વિષય નથી. પ્રયોગશાળાનો વિષય છે, એમાં ભાષા અને વિશેષત: પરભાષા વિનાકારણ આડખીલ કરે છે એ ઇષ્ટ પણ ફેર કરાય. પરંતુ આવી કોલેજ સ્થાપવા સામે એક મહત્ત્વનો વાંધો એ લેવામાં આવશે—હું પોતે ધારું છું, જો કે એનું સમાધાન હમણાં જ સૂચવું છું—કે એવી કોલેજો દેશી ભાષાની ટ્રેનિંગ હોસ્ટેલો અને પંડિતોની પાઠશાળા જેવી નિર્માલ્ય અને કાલાતીત નીવડવાનો ભય છે. આ ભય સાચો છે અને તેથી એ સાચો ન પડે એવી કાળજી રાખવાની જરૂર છે પણ એ ભય માત્રથી પાછા હઠી, મૂળ વસ્તુ પરિહરી એમાં પૌરુષ નથી અને ડહાપણ પણ નથી. એ રીતે તો દરિયો ઓળગાય જ નહિ, અને કુદરતનાં તત્ત્વોનો અમલમાં ઉપયોગ થાય જ નહિ. ત્યારે એ ભય શી રીતે નિવારવો? આ રીતે કે અંગ્રેજી શિક્ષણ ઊંચા પ્રકારનું રાખવું, અધ્યાપકો વિશાળ અંગ્રેજી જાણનાર રાખવા અને તેઓની શિક્ષણપદ્ધતિમાં 'Tutorial system' યાને વિદ્યાર્થીના વાચન ઉપર દેખરેખ રાખી એને યોગ્ય માર્ગે દોરવું એ અંગને મહત્ત્વ આપવું—જેથી વિદ્યાર્થીઓને તે તે વિષયો ઉપરનાં અંગ્રેજી પુસ્તકોનું જ્ઞાન દેશી ભાષાદ્વારા પ્રાપ્ત કરતાં આવડે. અંગ્રેજીના અભ્યાસ માટે આવડો આગ્રહ રાખવાનું કારણ એ છે કે વિદેશી ભાષાનું જ્ઞાન અને એનું વાચન આપણા જનસમાજમાં વિસ્તરે તો તેથી આપણા દેશી સાહિત્યને હાનિ નથી, ઊલટો લાભ છે. ઓગણીસમી સદીના મધ્યમાં અંગ્રેજી સાહિત્ય ઉપર જર્મન સાહિત્યની અસર થયેલી તે વિષે બોલતાં એ સમયનો ઇતિહાસકાર વગે

છે " 'Every literature,' says De Quincey 'unless it be crossd by some other of different breed, tends to superannuation,' and he points to the French as an example of one which has suffered so as to be, in his opinion of the point of extinction, because it has 'rejected all alliance with exotic literature'"—અર્થાત્ સાહિત્યના વિકાસ અર્થે એનો અસગોત્ર વિવાહ અભીષ્ટ છે આ ભલામણનો અર્થ એવો નથી કે આપણા સાહિત્યે અંગ્રેજી ભાષાનું અનુકરણ કર્યા કરવું કહેવાનું એ છે કે ચૈતન્ય જેમ જડમાં પોતાનું કિરણ નાખીને એને પોતાના રંગથી રંગી લે છે, તેમ પશ્ચિમની વિદ્યા અને કળામાં પણ હિન્દે પોતાનું કિરણ નાખીને એ વિદ્યા અને કલાને સ્વરસવાહિની કરવી જોઇએ આ રીતે ચૈતન્યરંગથી રંગેલું વ્યવહારજીવન જેમ વ્યાવહારિક રહીને પણ વ્યાવહારિક મટી શકે છે, તેમ પશ્ચિમની વિદ્યાકલા પણ પશ્ચિમની મટી આપણી પોતાની થઈ જશે. આમાં પરઅધીન થવાનું નથી, પણ પરને વશ કરવાનું છે. તેમ એમાં પગનો ત્યાગ નથી પણ સ્વીકાર છે આ જ ઉચ્ચ વિદેશી શિક્ષણ ગ્રહણ કરવામાં આપણું ખરૂં દૃષ્ટિબિન્દુ હોવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિબિન્દુને ઉભયપક્ષે ન્યાય થાય એવી ઉચ્ચ અધ્યાપક અને અધ્યાપનની યોજના રાખવામાં આવે તો યુનિવર્સિટિને એ સ્વીકાર્યા વિના ચાલશે જ નહિ અને આવતા નવયુગના વાતાવરણમાં એ માટે જે પ્રયત્ન થશે તે સફળ થવાનો સંભવ છે હિન્દુસ્થાનના અત્યારે દેશી ભાષાના અભ્યુત્થાન માટે કેવી પ્રબળ લાગણી જાગી છે એનો ખ્યાલ ગૂજરાત કરતાં અન્ય પ્રાન્તોમાં વધારે સારી રીતે આવી શકે છે અને અન્ય પ્રાન્તો કરતાં ગૂજરાત જુદી તરેહનું જીવન જીવી શકે એ બનવાનું નથી તે માટે સાહિત્યપરિષદે સાહિત્યના અભ્યુત્થાન ખાતર આ નવીન માર્ગે હિંમતથી વિચરવું જોઈએ.

સામાન્ય રીતે, પ્રકૃતિના પ્રવાહને ક્રિયમાણના બળથી પકડીને

એનો મનુષ્યજીવનની સેવામાં ઉપયોગ કરવાના નિશદિન અસંખ્ય પ્રસંગો આપણી સમક્ષ એક અખંડ ધારામાં વહ્યાં જ કરે છે, પણ આપણી દૃષ્ટિ એવી નિર્બળ હોય છે તથા આપણા હાથ એવા થરથરતા હોય છે કે એ પ્રસંગોને જોવા અને પકડવા તે આપણાથી બનતું નથી પણ જ્યારે એ પ્રસંગોનો ઓઘ જબરો થાય છે જીવનપ્રવાહ જેથી ઊછળા મારતો વહે છે અને એના તરંગ આપણા દેહ સાથે અથડાય છે ત્યારે આપણાં નેત્ર ઊઘડી જાય છે, અને આપણી અનિચ્છાએ પણ જીવનના પ્રસંગો આપણા હાથમાં અને ખોળામાં આવીને પડે છે આવો એક સમય અત્યારે આવ્યો છે, અને એવે વખતે પણ આપણે જાગીશું નહિ તો નાડીઓ આપણી રુધિરહીન થઈ ગઈ છે અને પ્રજા તરીકે આપણું જીવન પૂરું થયું છે એમ સમજવું પણ આવો અમંગળ ભય રાખવાનું કારણ નથી. આપણા જીવનના અન્ય પ્રદેશમાં હૃદયના ઊર્મિ પર્વતો ઊછળવા માંડ્યા છે, ત્યાં સાહિત્યનો પ્રદેશ મન્દ કેમ પડી રહેશે?

(તા. ૩-૪-૧૯૨૦)

[વસન્ત પુ ૧૯, અંક ૨, માર્ગશીર્ષ, સં ૧૯૭૬]

નવમી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ—નડિયાદ

પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ

*

इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।
विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥

આપણા ક્રાન્તદર્શી પ્રાચીન સાહિત્યકારોને પ્રણામ કરી પ્રાર્થીએ કે એ વાણી આપણી હો, કે જેના અંગે અંગ તેજે ઘડ્યાં હોય, જે સદા જીવંત હોય, અને જે 'આત્માની કલા'—નામ, સુલલિત અંશ, અને તે પણ આત્માનો અંશ—હોય. પાંડિત્ય અને સહૃદયતાના સમન્વયરૂપ, અક્ષર તત્ત્વના મહાન ઉપાસક, કવિ ભવભૂતિનું આ મંગલાચરણ, જે જગતની સર્વ સાહિત્યપરિષદનું એક સનાતન મંગલાચરણ થવાને યોગ્ય છે, એ જ આપણી આ નવમી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદની પણ મંગલ પ્રાર્થના હો! આટલી પ્રાર્થના કરી, આજનું કાર્ય આરંભીએ

સાહિત્યપ્રેમી ભાઈઓ અને બહેનો,

૧

ઉપકારપ્રદર્શન

આપે મને આ નવમી ગૂજરાતી-સાહિત્ય-પરિષદમાં પ્રમુખ-પદનું માન આપ્યું છે તે માટે હું આપ સર્વનો અંતઃકરણથી ઉપકાર માનું છું, ખાસ કરીને, એટલા માટે કે આપ મ્હારી ખામીઓ અને મુશ્કેલીઓ જાણો છો, છતાં પણ આપે મ્હારી પસંદગી કરી છે

૧ આ પરિષદ ધાર્યા પ્રમાણે, તેમ જ ધારા પ્રમાણે, વખતસર મેળવી શકાઈ નહિ તેમાં નડિયાદનો દોષ નથી;

ચરોતરને ધન્યવાદ

અહિ વિઘ્નનુ કારણ જોતાં નડિયાદ આપણા અભિનન્દનને પાત્ર છે. આ વર્ષની રેલમાં અને આ વર્ષના બારડોલી પ્રકરણમાં ચરોતરે અને એના કેન્દ્રભૂત નડિયાદે જે દેશસેવા કરી છે, એમાં ઉત્સાહ પરાક્રમ ધૈર્ય સયમ બન્ધુસેવા આદિ ઉદાત્ત ગુણોના આવિષ્કારથી ગૂજરાતના જીવનને એણે વધારે તેજસ્વી કર્યું છે અને જે ઉપાદાનપ્રકરણથી સાહિત્ય બને છે એમાં સત્ત્વ પ્રેરી, સાહિત્યપરિષદ્ મેળવવી એના કરતાં જરા પણ ન્યૂન નહિ એવી સાહિત્યસેવા આ બે વર્ષથી ચરોતર બજાવી રહ્યુ છે એ સેવા માટે તેને ધન્યવાદ હો !

૨

આ મહાન સસ્થાના મ્હારા પૂર્વગામી પ્રમુખે એ પ્રમુખપદેથી ગૂજરાતની પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યસમૃદ્ધિનાં, આપને આખ ભરીને દર્શન કરાવ્યાં છે, તથા આપણા આગળના કર્તવ્યપથ ઉપર

ઉદ્દેશવિચાર

પુષ્કળ પ્રકાશનાં કિરણો નાંખ્યાં છે એમાં મ્હારી ન્હાની દીવિકા નહિ ઉમેરૂં સહુ કોઈ જોઈ શકશે કે હવે પરિષદ્નો ઊર્મિકાળ અને પાંડિત્યકાળ પણ ગયો છે અને કર્મકાળ-ઊર્મિથી નહિ પણ વિચારથી અને દૃઢતાથી કામ કરવાનો કાળ-આવ્યો છે. પાંડિત્યભર્યા અનેક વ્યાખ્યાનો થયાં છતાં આપણે ઇચ્છીએ છીએ તેવો સાહિત્યવિકાસ થયો નથી તેથી આપણા ભાઈઓ હવે કાંઈક કરવુ કરવુ એવા વિચાર ઉપર આવ્યા છે. આજકાલ તો વિચારથી કંટાળેલા જગતની જીવનના સર્વ પ્રદેશમાં પ્રભુ પ્રત્યે એક જ પ્રાર્થના થતી સાંભળીએ છીએ,

"Knowledge we ask not-knowledge Thou hast lent,
But, Lord, the will-there lies our bitter need,

Give us to build above the deep intent
The deed, the deed."

" The deed the deed "—કાંઈક કરવું, કરવુ, એ ખરૂં પણ કર્મ વિનાનુ જ્ઞાન જેમ પાંગળુ છે તેમ જ્ઞાન વિનાનુ કર્મ આંધળુ છે જ્ઞાનનો અત્યન્ત તિરસ્કાર જીવનના ઇતર પ્રદેશોમાં કદાચ નભે—જોકે ત્યાં પણ મને લાગે છે કે ન નભે—પણ આપણા આ મંડળના કાર્યમાં તો તે નિ:સંદેહ ન જ નભે. આપણું તો કર્મ પણ જ્ઞાનથી ભરેલુ જ હોઈ શકે, તેમ આપણા કર્મની રૂપરેખા ઉપર અસર કરે એટલુ જ્ઞાન, એટલો વિચાર—તો આપણે પહેલો જ કરી લેવો જોઈએ.

સાહિત્યપરિષદ્‌નું ઉદ્દેસ્ય—એના અસ્તિત્વનુ પ્રયોજન શું? લગભગ પચીસ વર્ષ જૂની અને આઠ બેઠક બેઠી ચૂકેલી એવી આ સંસ્થા માટે આ પ્રશ્ન ઘણાને પ્રથમ દૃષ્ટિએ કાલાતીત યાને અસૂરો લાગશે. પણ વસ્તુત જગજૂનુ મનુષ્યજીવન પણ એના ઉદ્દેસ્યના પ્રશ્નથી આજ પણ મુક્ત નથી તો આપણી આ બાલસંસ્થા જેને કાંઈક ભાંગ્યું તૂટ્યુ બોલતાં આવડ્યુ છે પણ ચાલતાં બિલકુલ નથી આવડ્યુ, અને જેને માટે આપણે ચાલણગાડી કરી છે પણ તેમાં હજુ એને બેસતાં શીખવવાનુ બાકી છે—એ બાલસંસ્થાનો જીવનઉદ્દેશ વખતોવખત દેશકાલાનુસાર વિચારાતો અને ઘડાતો આવે એ સ્વાભાવિક તેમ જ આવશ્યક છે એ ઉદ્દેશ સંબંધી અપૂર્ણ કે અસ્પષ્ટ વિચાર રહેવાથી આપણા ભાઈઓમાં એના કાર્ય વિષે વારંવાર આ પ્રશ્ન પૂછાયાં કરે છે કે સાહિત્યપરિષદે આજસુધીમાં કર્યું શું? એને એ પ્રશ્નમાં હમેશ જોડાયેલુ એક પ્રિય વિશેષણ સંભારીએ તો 'સંગીન કાર્ય કર્યું શું? પરિષદ્‌ના ઉદ્દેશ વિષે આપણે જ્યાંસુધી એકમત નહિ થઈએ ત્યાંસુધી એના કાર્ય પરત્વે અશક્ય આશાઓ અને ખોટી કાર્યકલ્પનાઓ બંધાયા કરશે, અને સામસામા પવનથી આમતેમ ખેંચાતા વહાણની માફક આપણી પરિષદ્ એનો માર્ગ કાપી શકશે નહિ. તે માટે (૧) પ્રથમ તો આપણે એક વાત એ

જોઈએ છીએ હાલનો જમાનો વિશાલ યન્ત્રોનો, સંસ્થાઓનો છે અને એ દ્વારા ! પણ કાર્ય થઈ શકે છે એ અમે માનીએ છીએ પણ અનાજ ઓર્યાં વિનાની ઘંટી ઘર્ષણ જ કર્યાં કરે, એમાંથી લોટ નીકળે નહિ—એટલું ધ્યાનમાં રાખીને જ ઘંટી ફેરવવા અમારા ભાઈઓને અમારી વિનંતિ છે કોઈ કહેશે કે અનાજ પણ ઘંટીમાં આકાશમાંથી ઊતરશે ? અનાજ ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ ખેતીની યાન્ત્રિક યોજના જરૂરની છે આ કહેવું ખરું છે પણ અર્ધું જ ખરું છે મનુષ્ય જીવે છે—સુન્દરતાથી જીવે છે—તે માત્ર અનાજ ખાઈને જ નહિ, પણ સુન્દર વૃક્ષો ઉપરથી લચતાં ફળ ખાઈને પણ એ ફળ ઘંટીમાં ઊગતાં નથી प्रीतिमंजुलमार्गासु मञ्जरीष्विव षट्पदः । તેમ તે સાથે મનુષ્યને અનાજની પણ જરૂર છે આ રીતે સાહિત્યસૃષ્ટિના બે ભાગ પડે છે એક અનાજ અને એક ફળ, એક યાન્ત્રિક યોજના યા સંસ્થાઓ દ્વારા ઉત્પન્ન થતો જ્ઞાનરાશિ, અને બીજો નૈસર્ગિક રીતે કવિપ્રતિભાના કલ્પતરુ ઉપર ફળરૂપે જામતો રસપ્રવાહ આ બેમાંથી રસપ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવામાં પરિષદ્ બહુ ન કરી શકે, અને એ ન કરી શકે એમાં એની હીનતા પણ નથી કારણ કે એ કાર્ય એના ઉદ્દેશમાં હોઈ જ ન શકે. એનું વિશેષ કાર્ય જ્ઞાનરાશિ ઉપજાવવાનું છે—જો કે જ્ઞાન અને રસ વચ્ચે જેટલો સમ્બન્ધ છે તેટલા પૂરતી જ્ઞાનને કરેલી સેવા રસને પણ ઉપકારક થાય છે ઉપરની ઉપમા ફરી ઉપયોગમાં લઈને બોલીએ તો વનનાં ફળ પણ હવે બગીચામાં પ્રયત્નપૂર્વક ઉગાડીને વધારે રસીલાં અને સુન્દર બનાવવામાં આવે છે તેટલા પૂરતી પરિષદ્ પણ કુશળ બાગવાનનું કામ કરે તો કવિપ્રતિભાનાં ફળો પણ તેવાં જ બનાવી શકે. પણ આ કાર્ય એને માટે હજી કઠણ છે એનું વિશેષ કાર્ય જે જ્ઞાનરાશિ ઉપજાવવાનું તે પરિષદ્ વધારે સારી રીતે કરી શકે પરિષદ્ આગળ બહોળાં અણખેડ્યાં ક્ષેત્ર પડ્યાં છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે એ ખેડવા માટે, એમાં ખાતર પૂરવા માટે, ન્હાના ન્હાના

જમીનના કકડા એકઠા મેળવવા માટે, નવા કૂવા ખોદવા માટે, પાણીની નહેરો ખેતરમાં વાળવા માટે, ખેડુતોનાં પરસ્પર સહાયક મંડળો રચવા માટે, પરિષદ્ વિશાળ અને વિવિધ યોજના પરિષદ્ આગળ રજુ કરશે."

આઈ પરિષદે પરિષદ્‌મંડળ સ્થાપીને અને તે સાથે પોતાનું અસ્તિત્વ અને નિયામક શક્તિ કાયમ રાખીને, યન્ત્ર અને જીવન બન્નેનો સમન્વય કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે આ રીતે આપણે અત્યારસુધી અશરીરી રહેલા આત્માને શરીરી કર્યો છે જેથી એ વિશેષ કાર્યસાધક થઈ શકે. (જૂની વાંચનમાળામાં 'ત્રણ દૈત્યની વાત' માં ઉદક-પ્રવાહના પુત્ર વરાળીઆની વાત સ્મરણમાં લાવવા જેવી છે)

આપ પૂછશો કે પરિષદ્‌ના આત્માએ દેહ ધારણ કર્યા પછી શું શું કાર્ય કર્યું? પરિષદ્‌મંડળના આવેદનપત્રથી એ આપના જાણવામાં આવશે. પણ એટલા કાર્યથી આપને અસંતોષ રહેશે તો એ 'દિવ્ય અસંતોષ' અભ્યુદયનું જ બીજ છે એમ વિચારી અધિકારીમંડળ આનન્દ પામશે. પણ હું એક વાત આપને ધ્યાનમાં લેવા વિનવું છું પરિષદ્‌મંડળ એટલે આપણે પોતે જ. આપણે જો ધાર્યા જેટલી ગૂજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી શક્યા નથી તો તેનું કારણ શું? આપણા આ ક્ષેત્રમાં તેમ જ અન્ય દિશામાં અનેક પ્રયાસો ઢીલા પડે છે એ કોઈ પણ સાચા દેશહિતચિન્તકને જણાયા વિના રહે એમ નથી એનું કારણ જરા તપાસીએ.

૩

સાહિત્યના ઉત્થાન માટે આવશ્યક જીવન

કવિ મિલ્ટને કહ્યું છે કે કવિ થવા માટે કવિનું જીવન એક કાવ્ય હોવું જોઈએ. અને એમ હોય તો વ્યક્તિ-સમષ્ટિન્યાયે આ પણ સત્ય નથી કે જનસમાજના હૃદયમાંથી કાવ્ય ઉદ્‌ભવવા માટે જનસમાજ પોતે કાવ્યરૂપ હોવો જોઈએ? અને કાવ્યરૂપ હોવું એટલે Epic, Dram-

atic અને Lyric ત્રણે તત્ત્વોથી ભરપૂર હોવું અર્થાત્ એ જીવનમાં વીર-અને-અદ્ભુતપ્રધાન મહાકાવ્યના પ્રસંગો સર્જાવા જોઈએ એનાં પાત્રોમાં વિશિષ્ટતા વિવિધતા અને અલૌકિકતા સવિશેષ ન જી-જીવનનાં નાટકો—અનુકરણ નહિ પણ ભાવનાચિત્રો-પ્રકટ થ જોઈએ, તથા એનું મુક્ત રસના ઉછાળાથી ઉભરાવું જોઈએ ? અત્યારે આપણા જીવનમાં છે ? આવું જીવન હોય અને તે પુષ્ક હોય તો તેમાંથી સાહિત્યના ધોધ કોઈ નહિ તો જોશદાર ઝરણાં વહ્યા વગર રહે નહિ પણ તે વહે છે ? આત્મજુગુપ્સાના દોષ વિ- અને વિષાદને વશ થયા વિના આપણે કહી શકીએ છીએ જગતને ચકિત કરે કે મોહ પમાડે એવી ભવ્યતા કે સુંદરતા હ આપણા જીવનમાં આવી નથી. આપણા જીવનમાં વિશિષ્ટતા વિવિધતા નથી, જે તે બધું સામાન્ય commonplace—અને એ તેવું બીજું છે અને આપણી વૃત્તિઓ પણ નચિકેતાના બાપે યજ્ઞના દાનમાં આપી દીધી તેવી દૂઝણી વગરની અને વસૂકેલી ગાયો જેવી છે આવી સ્થિતિમાં સાહિત્યની લક્ષ્મી-સારી મળી ક્ય ાંથી? વરીએ તો 'ભગભરાટી'-ક્યાંથી સંભવે ? અત્યાર સુધી તો ગાઢ નિદ્રામાંથી જાગી, આંખો ચોળી, ઊંઘ ઊડાડી આસપાસ દૃષ્ટિ ફેરવવામાં અને બહુ તો પથારીમાંથી બેઠા થવામાં આપણો વખત ગયો છે પરાક્રમને પંથે તો હજુ હવે જ ચડે છે ઉત્થાનકાળની ઝાડી અને કુમાશની કરાડોમાંથી પસાર થઈને શાન્તિની સમથલ ભૂમિ પહોંચ્યા વિના સાહિત્યનો યુગ જામતો નથી જગતના સાહિત્યસમુલ્લાસના સુપ્રસિદ્ધ મહાન યુગો જેવા કે યૂરોપમાં ગ્રીસને પેરિક્લિસ યુગ, રોમન સામ્રાજ્યનો વર્જિલ-હોરેસ યુગ, મધ્યયુગની મૂર્છામાંથી જાગતા ઈટાલિનો ડેન્ટી-પેટ્રાર્ક યુગ, ખાસ સ્પેનિશ આર્મડાના યુદ્ધથી ખુવાર થઈ ગયા પછી પરદેશી સાહિત્ય અને સ્વદેશી પરાક્રમના અમૃતમંથનથી ફુલ્યો ફાલ્યો ઈલિઝાબેથ યુગ, અને આપણા દેશના ઇતિહાસમાં ગુપ્તસામ્રાજ્યમાંથી આવતાની [illegible]

મૂર્તિ ઘડનાર રામાયણ અને મહાભારત યુગ, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના સમુત્તારાથી અંકિત ગુપ્ત યુગ, હર્ષવર્ધન યુગ, યશોવર્મા યુગ, રાષ્ટ્રકૂટ ચાલુક્ય અને અર્વાચીન સમયમાં આવતો ગોબર પાદશાહી અને હિન્દુપાદશાહીના ભાષાયુગ—ઇત્યાદિ સર્વ યુગો એક જ મહાન નિયમ પોકારી રહ્યા છે કે ક્ષોભ–મન્થન–વિગ્રહ એ વિના ખરી શાન્તિ નથી અને શાન્તિ વિના સાહિત્ય નથી આમ ક્ષોભ અને અને શાન્તિ ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધ દીસતાં કારણોમાંથી સાહિત્યનાં અમૃત નીકળે છે જડ જર્જર જીવનનો નાશ એ જીવનના પુનરુલ્લાસ માટે આવશ્યક છે પાન ખરે છે ત્યારે જ નવી કુંપળો ફૂટે છે આમ જીવનની વિષમતા એ સાહિત્યની માતા બને છે અત્યારે આપણા દેશનું જીવન એવી વિષમતામાથી પસાર થઈ રહ્યું છે, અને એ વિષમતાથી પ્રજામાં જે નવજીવન પ્રકટયું છે—ભાઈ મુનશીનો શબ્દ વાપરૂં તો જે મૂલ્યપરિવર્તન ('change of values) થઈ રહ્યાં છે એમાં જ આપણા ભવિષ્યના સાહિત્યની આશા રહેલી છે આથી એમ ન સમઝાવું જોઈએ કે આપણા જીવનનું બ્હાણું હજી હવે જ વ્હાય છે દુર્ગારામ મ્હેતા—ના સમયથી જે પ્હો ફાટવા માંડયો હતો એમથી હવે ધીમે ધીમે 'અરુણ પ્રભાત થતું આવે છે, અને જીવનના જે પ્રદેશોમા જોશો તેમાં એ જીવનનો વિસ્તાર અને વિકાસ થતો જ અત્યારે નજરે આવશે. પરન્તુ સ્મરણમાં રાખવું પડશે કે મનુષ્યજીવનનાં ઉત્સર્પણ એક સીધી લીટીમાં જીની સીડીનાં પગથીઆં પેઠે આકાશમાં ચડતા સૂર્યની પેઠે, એકસરખાં થતાં નથી, ઘણી વાર એનું દર્શન અને ઘણીવાર એનું વિનશન (લોપ) થાય છે પણ એ વિનશનમાં આગળની ગતિ માટે બળસંચય થતો હોય છે ભાવના પણ કેટલીક વાર દીપ્તિમત તો કેટલીક વાર ઝાંખી થાય છે, તેમાં ઝાંખપનો કાળ એ ઘણી વાર વિશ્રામનો હોય છે, એટલે જેટલો વિશ્રામ તેટલી જ એમાં આગળ વધવાની તૈયારી વા કોઈ નવા માર્ગની શોધ ગૂઢ રીતે ચાલતી હોય છે

૪

મીરાંનાં પદ, નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતીયાં, પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાન, સામળભટના છપ્પા અને વાર્તા, અખાની જ્ઞાનવાણી, બોજા ભક્તના ચાબખા દયારામની ગરબીઓ ઇત્યાદિ મધ્યકાલીન ગૂજરાતનું ઘેર ઘેર ગવાતું અને પ્રેમથી સંઘરાતું સાહિત્ય છે એના ગુણ અને ગુણની મર્યાદાનું ચિન્તન રસિક છે પરંતુ એ સર્વ અત્યારે 'દૈવતરૂપાંક્તિ' થાને લક્ષ્મીપૂજનમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગએલું એવું સાહિત્યદ્રવ્ય છે બજારમાં ઉપયોગી થાય—જેના આધાર ઉપર આપણા નવા જમાનાનો વ્હેવાર ખેડીએ—એવું એ દ્રવ્ય નથી ભવિષ્યની આશા કેટલે અંશે સાધારણ છે એનો જ્યાં વિચાર કરવાનો જ ત્યાં વર્તમાન સ્થિતિની જ સમાલોચના ઉપયોગી અને પ્રાસંગિક છે તે માટે એની ન્યૂનતાના કારણથી નહિ પણ પ્રસ્તુત વિચાર માટે અનુપયોગિતાના કારણથી એ જૂના સાહિત્યને રહેવા દઈ— આપણા અર્વાચીન સાહિત્યની ગઈ સદીના ઇતિહાસ ઉપર જ નજર ફેરવીએ. એ સાહિત્યને આપણે ક્રમક્રમના ત્રણ ખંડમાં વ્હેંચી શકીએ છીએ.

ગઈ સદીની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું અવલોકન

પહેલા ખંડનું ખાસ લક્ષણ જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટે સભાઓનું સંસ્થાપન. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટિ, બુદ્ધિવર્ધક સભા જ્ઞાન પ્રસારક સભા, ફાર્બસ સભા અને એમાં ગૂજરાતી સાહિત્યની સેવા કરનાર મહાપુરુષો+ ફાર્બસ, ભોળાનાથ, મહીપતરામ, નન્દશંકર, દલપતરામ, નર્મદાશંકર, મનસુખરામ, રણછોડભાઈ ઝવેરીલાલ, નવલરામ, વ્રજલાલ શાસ્ત્રી ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી ઇત્યાદિ. એ પુરુષોને હાથે ઐતિહાસિક શોધ, કવિતા, નવલકથા, નાટક, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિવેચનશાસ્ત્રના પાયા નંખાયા એમાંના એક ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનું સ્થાન તો પ્રાચીન શિલાલેખના શોધક અને

+ આ બધાને અને બીજા સાહિત્યકારોના નામસંકીર્તનમાં માનવાચક, જેમ 'રા. રા.' અને 'સાહેબ' વગેરે પદો હું સમજપૂર્વક જતાં કરું છું.

અભ્યાસક તરીકે અર્વાચીન હિન્દુસ્તાનના મહાન વિદ્વાનોમાં છે પરંતુ એ જમાનામાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ હાલ જેટલો વિશાળ ન હતો, અને જીવન હાલ કરતાં ઘણું ઓછું સંકુલ હોઈ એના વિચારમાં સાદાઈ હતી. એનું પ્રતિબિમ્બ તે વખતની કવિતામાં નાટકમાં તેમ જ નવલકથામાં આપણે જોઈએ છીએ. ઘડીકમાં સભાનું મનરંજન કરી દે એવી દલપતરામની કવિતા નર્મદના સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં અને ઋતુવર્ણનનાં કાવ્યો વિગતભર્યાં પણ મર્મગ્રાહી નહિ, એમના શૃંગાર વીર અને દેશભક્તિરસના ઉછાળા તેમાં કૃત્રિમતા નહિ તેમ કલા પણ નહિ માત્ર સીધો અને પ્રબળ આવેશ. ' જયજય ગરવી ગુજરાત! દીપે અરુણું પ્રભાત.' એ ઉત્થાનિકામાં આપણી માતૃભૂમિની ઉચ્ચ ઉદાર અને મનોહર સ્વરે જયઘોષણા, પણ તે પછી એ ઘોષણાના સ્વરને આકાશમાં ટકાવી રાખે એવી બલવતી પ્રતિભા નહિ, ગૂજરાતનાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ ઉદાત્તાલંકારથી જે કંઈ ઊંચાં સ્મરણો કરાવી શકે તે ગણાવીને, અન્તે 'કોની કોની છે ગૂજરાત' એમ નિશાળીઆઓ એક અવાજે ઉચ્ચારે એવું કથન. રણછોડભાઈના 'લલિતાદુઃખદર્શક' નાટકની કળા સહજ સમજી લેવાય એવી. કરણ ઘેલો અને 'વનરાજ ચાવડો' એમાં, વિશેષરૂપે 'કરણઘેલા'માં ઐતિહાસિક સમયનું ચિત્ર સાદું અને સુંદર તથા તે વખતના આચારવિચાર તથા કોમળ સ્ત્રીપુરુષના મનોભાવના વર્ણનની શક્તિ સારી, અને સાદી પણ ઊંચવર્ણી ભાષાનું બળ ધ્યાન ખેંચે એવું નવલરામ ગૂજરાતી ભાષાના વિદ્વાન, પણ એમની વિશિષ્ટતા સાહિત્ય વિવેચનમાં. એમનામાં સાહિત્યના ગુણદોષ સમતોલબુદ્ધિથી પારખવાની અદ્ભુત સ્વાભાવિક શક્તિ, પણ બહુ વિશાળ સાહિત્યના જ્ઞાનથી એ સંસ્કાર પામેલી નહિ, તેમ વિશાળ બનેલી પણ નહિ, જેવું તે સમયનું સાહિત્ય, તેને અનુરૂપ એમની વિવેચના પરંતુ તે સાથે આગામી સમય સમઝવા જેટલી ઉદાર સહૃદયતા ખરી અને તેથી 'કુસુમમાળા'નું ગુણદર્શન મન સુખરામભાઈનું વેદાન્ત તે વિચારસાગર પંચદશી અને શાંકરભાષ્યનો શબ્દાર્થ અને વાક્યાર્થ અને 'સંપ્રદાય

સિદ્ધ' અર્થ જાણવા પૂરતું અને એમની પિપાસા પણ સમ્પ્રદાયિક
જ્ઞાન માટે જ પણ તે માટે ખરા હૃદયનો પ્રેમ અને આદર આ
સમયમાં ઝવેરલાલભાઈએ શાકુન્તલ અને મનુસ્મૃતિનાં ભાષાન્તર કર્યાં
એની કિંમત આ માર્ગની આદ્ય કૃતિઓ તરીકે સારી. એ જમાનાના
કાર્યની આગળ આ વિદગ્ધદૃષ્ટિએ આપણે કામ ચાખશે કે હું એની
કદર કરવામાં મન્દ છું પણ વસ્તુત તેમ નથી હું એટલી જ કદરથી
માનું છું કે નર્મદાશંકરમાં સાચું કહેવું કવિત્વ હતું, કવિતા
અનેક ક્ષેત્રમાં એમણે પોતાની શક્તિ પ્રસારી છે એમના અનન્ય
સાધારણ કવિજીવન માટે, એમના નીડર સામાજિક જીવન માટે, એમને
ઉત્તર કાળમાં જાળવેલી વિરલ મત્યનિષ્ઠા અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ માટે,
(પછી ભલે એમાં આપણે સમ્મત થઈએ વા ન થઈએ) તેમ જ લોક
હાથે ગુજરાતી ભાષાની એમણે કરેલી સેવા માટે, મારા શિર એમને
ચરણે નમે છે દલપતરામની ઘણી કવિતા—એનાં મર્મ શોધ સૃષ્ટિ
વર્ણન, વતાંશૈલી અને મીઠા હાસ્યરસ મને આનન્દ આપે છે સારી
ગુજરાતની ભાષા કેટલું દાન આપી શકે છે એ દલપતરામ અને નર્મ-
શંકર જેવું કોઈએ બતાવ્યું નથી નર્મદાશંકરનો કરણરસ આજે,
આનન્દથી વાંચીએ છીએ, અને વર્તમાન સમયની સંકુચિતતાથી કંટાળેલા,
આપણે ઘણીવાર એ ભૂતકાળની આ ઈ તરફ વળીએ છીએ—જેમ ધાડ
નિજ ગેલી હાલાઈમાં કે મેઘદિપની છ ઠી ખીણોમાંથી નીકળી કાર્યકર
આશ્રમિય અને નૈઋત્યની સપાટ ભૂમિમાં વિદગ્ધનું મન હરિએ તેમ
નવલરામની પારખ અને સમતોલપણું વિવેચનના કામમાં આજ પણ
કુશળ છે મન સુખરામે દેશી રાજ્યની ખટપટ અને ગઢોમગામીમાં
વિચરતાં છતાં, વિદ્યા તરફ જે સાચો પ્રેમ અને આદર, સંગૂર
ઉપર અભિરુચિ અને શ્રમ, ભાષાનું વલણ તથા આવશ્યકતા સમજ
વાળી દીર્ઘદર્શિતા દર્શાવ્યાં છે એ ભૂલાય એમ નથી રણછોડભાઈ
સમયોચિત રસિક નાટકોથી ગુજરાતમાં સમાજસુધારાના પ્રશ્નો લોક
પ્રજાને જાગૃત કરી હતી.

હરગોવિન્દદાસભાઈ પ્રથમ ખંડના હોઈને એમનું કામ બીજા ખંડમાં થયું છે, એમનો સુધારાગ્રસ્ત સુધારાનો કેળવણીનો, અને પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યોનો શોખ સાચો અને પુષ્કળ છે, પણ એમના વિચારની ઊંડી મંથનમાં એ ગેતર્યા નથી પણ નાથાશંકરની મદદયતાથી અને મહારાજાની સપાઠરાવ તથા મણિભાઈ જશભાઈની ઉદાર રાજ્યનીતિના આશ્રયથી પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યમાળા પ્રસિદ્ધ કરવામાં એમણે જે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે અને હજી પણ સ્વાશ્રયભાવે ઉઠાવે છે તે માટે ગૂજરાત એમનું સદાનું ઋણી રહેશે. આ સર્વ લેખકોમાથી હરગોવિન્દદાસ ઉપરાંત નર્મદાશંકર અને નવલરામ તે પછીના યુગ સાથે પોતાના યુગને સાંધે છે આ બીજા યુગના સાહિત્યકારો તે ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, હરિલાલ, બાળાશંકર, નરસિંહરાવ, કેશવલાલ અંબાલાલ, નૃસિંહાચાર્ય કમળાશંકર, ઈત્યાદિ અને એમના ન્હાના ભાઈઓ—રમણભાઈ, મણિશંકર, કૃષ્ણલાલ, બળવંતરાય, હ્લાપી વગેરે. આ યુગની મહાન કૃતિ ગોવર્ધનરામનુ સરસ્વતીચંદ્ર પ્રાચીન આર્ય ભાવના, વર્તમાન જનસમાજ; અને પાશ્ચાત્ય અંગ્રેજી કેળવણીની અસર—એ ત્રિવેણીની ભમરીઓનું આપણને દર્શન કરાવે છે એની અદ્ભુત કલ્પના. પાત્રાલેખન, અને ચિત્રણકલા ગૌરવભરી બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ વિચારશક્તિ, અને યુગાનુરૂપ ભાષા તથા શબ્દભંડાર, આ ગુણો ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એ મહાન કૃતિને અદ્વિતીય પદ અપાવે છે અને મ્હારા નમ્ર મત પ્રમાણે જગતના સાહિત્યમાં અત્યારે કોઈ પણ ગૂજરાતી પુસ્તકને સ્થાન મળવુ યોગ્ય હોય તો તે 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ને જ છે એ કૃતિ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં—સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાદમ્બરીની પેઠે—જો કે જુદા જ ગુણોથી અમર રહેશે. છતાં પણ કહેવુ જોઈએ કે આજે એ પુસ્તક વિષે બહુ બોલાતું લખાતું નથી, કારણ કે પ્રજાની સહૃદયતા કાંઈક બીજે માર્ગે વહેવા લાગી છે, જેમાં વિસ્તીર્ણ કથાનું સ્થાન ટૂંકી વાર્તાએ અને નાનકડી કથાનું સ્થાન કેવલ કથાએ લીધું છે અત્યારના વિવેચનશાસ્ત્રમાં વિચાર કરતાં કથાની સમરેખતા અને ભાવના કરતાં યથાસ્થિત જીવન વધારે પસંદ થાય છે જો કે 'સરસ્વતીચન્દ્ર માં પૂરેલા, ભાવનાના

જગતમાં વિદગ્ધતા, મનુષ્યહૃદયની વૃત્તિઓના રંગ હજી પણ ઝીલ્યા પડ્યા નહિ તથાપિ એની વિચારમાળાનાં ફૂલ હવે વાસી થવા લાગ્યાં છે એમ ઘણાને જણાય છે. નરસિંહરાવે 'કુસુમમાળા'માં ગુજરાતને એક નવી જ ભૂમિનું દર્શન કરાવ્યું અને ગુજરાતમાં જો કીટ્સ જેવો કવિ હોત તો ચૅપમેનનો હોમર વાંચીને એના મનમાં સ્ફુરેલા ભાવ એક સૉનેટમાં જેમ એણે અમર કર્યો છે તેમ આપણો કવિ કરત. માત્ર એ ભૂમિના લાક્ષણિક સ્વરૂપમાં ભવ્યતાને બદલે સૌન્દર્ય છે એ જુદી વાત. 'કુસુમમાળા' એક અપૂર્વ કૃતિ છે અને નથી, એ સ્વતઃ થી અપૂર્વ પ્રતિભાથી સર્જાએલી નથી. એમાં પશ્ચિમની કવિતાનું, વિશેષ ભાગે પાલ્ગ્રેવની ગોલ્ડન ટ્રેઝરીની ચોથી કણિકાની કવિતાનું, અને તેમાં સહુથી વિશેષ વર્ડ્ઝવર્થના કવિહૃદયનું, અનુકરણ છે. અનુકરણ છે, પણ તે અનુવાદ નથી. અર્થાત્ એ નિર્જીવ ફોટોગ્રાફ નથી, પણ મૂળમાંથી પ્રેરણા પામી ઉપજાવેલું સ્વતંત્ર જીવતું ચિત્ર છે. પણ હજી આ કૃતિમાં આગલા જમાનાની સાદાઈ છે. કુસુમમાળામાં પ્રગટ થએલી ન્હાનીશી શક્તિ 'હૃદયવીણા'માં અને 'નૂપુરઝંકાર'માં વધારે સમર્થ થાય છે, નવા આકાર પણ રચે છે. તે પછી કવિએ 'સ્મરણસંહિતા'માં ટેનિસનના 'ઇન્મેમોરિયમ'ની માત્ર આકૃતિ લઈ એમાં સ્વતન્ત્ર બળથી જ્ઞાન શ્રદ્ધા અને કરુણ રસની ત્રિવેણી વહેવરાવવી છે. નરસિંહરાવની 'કુસુમમાળા' અને હૃદયવીણા એ બે કૃતિઓએ એમની પાછળના ઘણા ન્હાના મ્હોટા કવિઓમાં કવિતા પૂરી છે. આ સર્વ હોઈને પણ, એમની કવિતાનું સ્વરૂપ અને ભાષાની વિશિષ્ટતા એવી છે કે સર્વને આકર્ષક ન થાય. જો કે જેને થાય તેને મુગ્ધ કરી મૂકે. નરસિંહરાવની કવિતામાં વિચાર કે ભાવનું વૈવિધ્ય, હૃદયનો જોસ્સ કે નમાળી આનન્દવૃત્તિ એ ગુણોની ખોટ છે. આ જાતની આનન્દવૃત્તિ જે ભોગી કવિતા કરતાં સહુને વધારે ગમે એ 'સ્મરણમુકુર'માં ભરપૂર ભરેલી છે. પણ એ સ્થાનું ભાવગર્ભિત કવિમાં સામાના હૃદયનું ભાન થોડું હોઈ અજાણપણે એમણે

કેટલાંક હૃદયને હુલાવ્યાં છે, અને તેથી સાહિત્યના એક વિશિષ્ટ પ્રકાર તરીકે એની કિંમત ઊંચી હોવા છતાં એની પૂરી કદર થવામાં વાંધો છે 'વસન્ત'માં પ્રકટ થતી 'વિવર્તલીલા' ગભીર આકાશમાં સ્વચ્છન્દે ઊડતા વિચારપંખીઓની શ્રેણિ છે એ ઉપરાંત અભિનય સંગીત આદિ ઉપરના એમના નિબન્ધપ્રબન્ધ તે તે વિષયનો પૂરો અભ્યાસ બતાવે છે નરસિંહરાવની સાહિત્યકાર તરીકે જેઓ ઊંચી કદર કરતા નથી તે પણ એક ઊંચા ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે અને જોડણીના આગ્રહી આચાર્ય તરીકે એમને સ્વીકારે છે, અને વિવાદમાં એમની બુદ્ધિની એવી ઝીણવટ અને ચોકસાઈ છે કે એમને પહોંચી વળવું એ પૂર્વ પક્ષ-ઉત્તર પક્ષમાં જીવન ગાળતા કાશીના પંડિતને પણ ભારે પડે. મણિલાલને બાહ્ય પ્રકૃતિ આકર્ષતી ન હતી 'કુસુમમાળા'નાં કુસુમો એમને નિર્ગન્ધ વિલાયતી ફૂલ લાગ્યાં. કારણ એ હતું કે એમની કાવ્યરુચિ મનુષ્યહૃદયના ભાવ ઉપર જ હતી અને એ ભાવમાં પણ પ્રેમ, પ્રેમના ઘા, પ્રેમની ઠગાઈ, સચ્ચાઈ, નિખાલસપણું, નિર્વેદ આત્મનિમજ્જન, અભેદપિપાસા એમાં જ એમનું કવિહૃદય ડૂબેલું રહેતું એમણે એ એકતાર ઉપર જ કામ કર્યું છે અને તે થોડું કર્યું છે, પણ જેટલું કર્યું છે તેટલું હૃદયવેધક છે કવિ તરીકેની એમની ખામી એમની વિવેચકદૃષ્ટિમાં પણ ભેતરી છે ગૂજરાતના સાહિત્યના ઈતિહાસમાં એમનું સ્મરણ કવિ કે વિવેચક તરીકે નહિ—જો કે એમનાં કટલાંક કાવ્યો અને વિવેચનો ચિરાયુ રહે એવાં છે પણ એક મહાન તત્ત્વજ્ઞાની અને સમર્થ ગદ્યકાર તરીકે રહેશે. એમનાથી દશ પંદર વર્ષ પછીનો અમારો જમાનો—અલબત્ત દ્વિવેદીસાહિત્યના તે વખતના મન્તવ્યો પણ કેટલેક અંશે મિલના જનહિતવાદમાં અને બુદ્ધિવાદમાં ભરાઈ રહ્યા હતા, તે વખતે મણિલાલે નિઓ-હેગેલિયનિઝમ યાને અભિનવ હેગલના તત્ત્વજ્ઞાનનું પાન ફરી લીધું હતું અને એમનો અભિનવ વેદાન્ત ગૂજરાતને પાઈ ગયા હતા એમના પહેલાંના ગદ્ય સાહિત્યમાં, નર્મદાશંકર અને નવલરામની ભાષામાં કેટલીક ખૂબી

હતી પણ અદ્ભુત બળ વીર્ય અને અભિમાનભરી મણિલાલની બળશૈલી ગજગજતી ભાષામાં એટલી જ વિરાજે છે. સુખી હૃદયનો અને સુખી મનનો ગુજરાતને પરિચય કરાવનાર કવિ બાળાશંકર મણિલાલના એ મિત્ર અને મણિલાલને સુખી ગણ્યનો શોખ લગાડનાર પણ એ જ મસ્તમનુષ્ય અને ઉદારથી એમની કવિતા અલંકારેલી છે. કવિ ખાસ ધ્રુવની સાહિત્યસેવા જુદા જ પ્રકારની છે. ભાષાની ટકશાળા સંગીતની વિરમતા, એ એમની કવિતાના હોદ્દે છે, તેમ તે ગુણ પણ છે. એ ગુણોએ જ એમના કાવ્યમાં અનન્ય સાધારણ હુન્નરો પૂર્યો છે. એમનો દેશભક્તિનો વેગ નર્મદાશંકરનું સ્મરણ કરાવે છે પણ એમના કાવ્યના એ બહુ આગળ વધે છે. જેમ બાયરનનાં પુષ્કળ લખાણમાંથી ચિરસ્થાયી યાદ એવું થોડું જ રહે છે તેમ હરિલાલ ધ્રુવના કાવ્યકુંજ માંથી સખી ભૂસવાએલી ઘણી ફીકી જણાય છતાં કેટલીક કડીઓ રહેશે, જે દેશ-ભક્તિના રસથી ઉભરાતી સદા સુણાશે.

આ યુગના બીજા સાહિત્યસેવકોમાં ભીમરાવ કેશવલાલ, મનઃ ભાઈ છગનલાલ નરસિંહાચાર્ય, કમળાશંકર અને વયમાં પછીના યુગના હોઈને પણ પૂર્વયુગના ઉત્તરાર્ધમાં જેમણે સાહિત્યસેવા કરી છે એવા નગીનદાસ સંઘવી. એમાં ભોળાભાઈનું "સુધન્વ" એના હૃદયના આવેશથી નિખાલસ ઉદ્ગારથી અને લલિત પદાવલીથી અને ભીમરાવનું આ ... રીતે સ્થાન નિશ્ચયમાં ઇત્યાદિ સુરપાળના ... ચિત્ર એની મર્મવાળી ભવ્યતા અને વિષયાનુરૂપ પદસંપત્તિથી મન હરે છે. એ કાળના કવિઓએ એમની અન્ય કૃતિઓ વાઈને પણ—એક એક કાવ્ય થી જ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચિરંતન સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. દોલતરામની પ્રભાવશાળી અદ્ભુત સરળ અને નગીનદાસ સંઘવીની રૂપકશાળી છતાં સરસ પાંડિત્ય વાળી કવિતા જો પણ આ યુગમાં સ્થાન લેવા છે. નૃસિંહાચાર્ય ની જ્ઞાનશક્તિના ... માનથી જુદી જ ... છે

સામાન્ય તેમ જ કાર્ઈક વિચારશીલ જનની ધાર્મિક તૃષા છીપાવે અને વર્તમાન જમાનાના વ્હેણમાં ન તણાતાં કુશળ રીતે સંસાર ચલાવવાનો સ્ત્રીઓને પણ માર્ગ બતાવે એવા વાર્તાનિબન્ધો સાદી ભાષામાં અને આકર્ષક સ્વરૂપમાં એમણે લખ્યા છે મણિલાલ પેઠે એ પણ આપણા જનસમાજને પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તરફ વાળવા યત્ન કરે છે, પણ તે મણિલાલ કરતા વધારે ગીતાશથી, પણ ઓછા વિદ્યાબળથી, અને ઓછા ભાષાબળથી કમળાશંકરભાઈની શિષ્ટતા અને પ્રતિષ્ઠા અસાધારણ છે પણ એમની સાહિત્યસેવા ઘણે ભાગે સંસ્કૃતને કરવામાં આવી છે અને તેથી ગુજરાતી વાચકોનું ધ્યાન એણે ઘણું ખેચ્યું નથી પણ એમની વિદ્વત્તાએ સંસ્કૃત વિદ્યાને કરેલી સેવાથી હિંદુસ્તાનના વર્તમાન વિદ્વાનોમાં ગુજરાતને અભિમાન લેવા યોગ્ય સ્થાન અપાવ્યું છે તે માટે ગુજરાત એમનું ઋણી છે કેળવણીકાર તરીકે પણ ગુજરાતમા એમનું સ્થાન મ્હોટું છે ડોળ નહિ પણ સત્ય અતાનુગતિકતા નહિ પણ સ્વમતમાં દઢતા, શિષ્ટતા, પણ તે સાથે પુરાણાપક્ષ કાર્ઈક વિશેષ જમાનાને રુચે તે કરતા વધારે પણ સર્વમા સત્યનિષ્ઠા એ એમની ખાસિયતો ભાષાન્તરકાર તરીકે છગનલાલ અને કેશવલાલે મણિલાલ કરતા અધિક યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે છગનલાલનું કાદમ્બરીનું ભાષાન્તર એ ગુજરાતી ભાષાનું મહાન પરાક્રમ છે કેશવલાલ બીજા ખડના કોઈને પણ એમનું ઘણું ખરૂં કાર્ય એના ઉત્તરાર્ધમા અને ત્રીજા ખડમાં થયુ છે છતાં એની અત્રે જ નોંધ કરી લેવી ઠીક પડશે. ભાષાન્તર એ નિશાળીઆ નો તરજુમો નથી પણ સાહિત્યનો એક માનવંતો પ્રકાર છે એનું ભાન પૂરેપૂરૂં ગુજરાતી વાચકને કેશવલાલભાઈએ જ કરાવ્યું છે એમની ભાષાન્તરપ્રવૃત્તિ અમરુશતક અને ગીતગોવિન્દથી શરૂ થઈ મુદ્રારાક્ષસ વિક્રમોર્વશીય પ્રિયદર્શિકા અને ભાસના નાટકો ઉપર કરી વળી છે એમાં યથાર્થ શબ્દશક્તિ અને નાટકોનું સૂક્ષ્મ સંશોધન, તથા ઉપોદ્‌ઘાત માટે પુષ્કળ શોધ અને શ્રમ એ એમની કૃતિના

લક્ષણ છે. આ ઉપરાંત પ્રાચીન ગુજરાતીનો અભ્યાસ અને તેની શોધખોળ, નિર્જીવ કવિના કાવ્યની એક હસ્તલિખિત પ્રત 'જડવા પણ' એકમાત્રાલાઘવથી પુત્રોત્સવ માનનાર વૈયાકરણ જેટલો આનન્દ, આ એમના મ્હોટા ગુણો છે. આ બીજી પ્રવૃત્તિમાં કેશવલાલભાઈ સાથે ડાહ્યાભાઈનો સહયોગ પણ ચાલુ જ છે.

બીજા જમાનાના ન્હાના ભાઈઓમાં, નવલરામનું સ્થાન રમણભાઈએ લીધું. નવલરામની મુન્સફ વિવેચક બુદ્ધિ તેમ જ સીધી વિશદ ભાષા રમણભાઈમાં આવી. પણ નવલરામ કરતાં રમણભાઈની વિદ્વત્તા ઘણી વધારે, તેથી એમનાં વિવેચન વધારે ઊંડાં, વિશાળ, અને ઉદાહરણથી સભર, અને ભાષાની સ્ફૂર્તિ પણ વધારે ઊંચી તથા શબ્દભંડાર વધારે મ્હોટો. પણ રમણભાઈની વિવેચનશક્તિની કદર એમના યુવાવસ્થાના લેખોથી થાય છે. એમાં કાંઈક ભૂલ દેખાય છે. એ લેખો અમુક પ્રકારની જ કવિતાથી પ્રેરાયા હતા, અને તેટલા પૂરતી એમની કવિતાની કસોટી એકદેશી થઈ છે. પાશ્ચાત્ય વિવેચનનાં તત્ત્વોની પોતાની બુદ્ધિમાં મિલાવટ, અને આપણા સાહિત્યનાં ઉદાહરણોથી એની પરિપુષ્ટિ, એ એમનાં વિવેચનોનો વિશિષ્ટ ગુણ હતો. અને તેથી વર્તમાન જમાનાના વિવેચકોમાં એ આજ સુધી પ્રથમ સ્થાને રહ્યા છે. રમણભાઈની પ્રકૃતિ ગંભીર સંસ્કારી અને શિષ્ટ હતી, અને તદનુસાર એમની સાહિત્યસેવા પણ એ જ પ્રકારની છે. 'રાઈનો પર્વત' વર્તમાન શિષ્ટ નાટકમાં સર્વોત્તમ છે. આદર્શ અને વાસ્તવિકતાનો એમાં વિરલ સુયોગ છે. પણ શિષ્ટતાની જરા દરકાર ન કરનારો વર્ગ 'ભદ્રંભદ્ર'ને જ શ્રેષ્ઠ પદ આપશે. 'ભદ્રંભદ્ર' એ અત્યુક્તિદ્વારા રૂપાન્તરના હાસ્યરસના પ્રકારનું આપણા સાહિત્યમાં એકનું એક ઉદાહરણ છે. ગોલ્ડન ટ્રેઝરીનું સ્મરણ જેમ નરસિંહરાવે કરાવ્યું તેમ પિકવિક પેપર્સનું રમણભાઈએ કરાવ્યું. પણ એથી એ મહાન સાહિત્યકારોની દીનતા સમજવાની નથી. કારણ કે શેક્સપિયર ટેનિસન વગેરે અગ્રગણ્ય કવિઓ એ જ રીતે અન્ય કવિ

એમાંથી પ્રેરણા લઈને કવિઓ બન્યા છે, છતાં એમની પ્રતિષ્ઠા ઓછી બની નથી. રમણભાઈ સાથે બળવંતરાય અને મણિશંકરનાં નામ ઉપસ્થિત થાય છે. મણિશંકરનાં 'વસન્ત વિજય' 'સાગર અને શશી' વગેરે કાવ્યો સુરેખ સૌન્દર્યના કટકા છે. એમાં શબ્દની અને અર્થની સુન્દરતા એક બીજા સાથે એવી મળી-ભળી છે કે એમને છૂટી પાડવી અશક્ય છે. એમણે સંગીતકલ્પ કાવ્યની સૂચના નરસિંહરાવમાંથી લીધી, સાથે, 'વસન્તવિજય'ની અપૂર્વ આકૃતિને 'હૃદયવીણા'ના કવિએ અનુકરણનું માન આપ્યું. 'થોડું પણ તે અતીવ સુન્દર' એટલા શબ્દો 'કાન્ત'ની મનોહર કાવ્યકૃતિ ઉપર સદા લખ્યા એવા રહેશે. એમના ધાર્મિક પરિવર્તને એમની કવિત્વશક્તિમાં વધારો ન કર્યો એ સમયના કાવ્યોમાંથી થોડાં જ ચિરંજીવ રહે એવાં છે. બળવંતરાય ઠાકોર જેવી અનેકપ્રદેશસંચારી બુદ્ધિ નરસિંહરાવ અને રમણભાઈને બાદ કરતાં કોઈની જ નથી. કાવ્ય નાટક ગદ્ય નિબન્ધ ઇતિહાસ વિવેચન આદિ વાઙ્મયની ઘણી શાખામાં એમણે ગુજરાતની સેવા કરી છે. પ્રોફેસરને શોભતો વિચારનો પરિપાક એ એમની બુદ્ધિનું ખાસ લક્ષણ છે. એમનાં કાવ્યોમાં એના બંધારણને અનુકૂળ અસાધારણ અર્થગૌરવ હોય છે, અને કલાની 'technique' પારિભાષિક વિગત ઉપર પુષ્કળ લક્ષ્ય દેવાય છે. પણ એમના કાવ્યમાં મોહકતા થોડી છે—એમનો રસ દ્રાક્ષનો નહિ પણ શેરડીનો છે. કલા ઉપર પુષ્કળ લક્ષ્ય છતાં, એમનો ઉદ્દ્ર વિલક્ષણતાનો પ્રેમ એવો છે કે એને પરિણામે એમની કૃતિઓ ઘણીવાર વિષમ બને છે અને ચૂંટી ચૂંટીને મૂક્યા અર્થભર્યા સુન્દર શબ્દોને અન્તે કે વચમાં એકાદ બેડોળ શબ્દ આવીને બેઠો હોય છે. પણ બળવંતરાય જે કરે છે તે બુદ્ધિપૂર્વક કરે છે. એમની ખામીઓ પણ પોતે જાણી જોઈને ગુણ માનીને ઉત્પન્ન કરેલી હોય છે. 'કલાપી'—ઠાકોરશ્રી સુરસિંહજી—અભિલાષ અને મણિશંકરમાંથી પ્રેરણા પામ્યા છે. પોતે સ્વભાવે નમ્ર અને ઉમદા હોઈ એ પ્રેરણા લેતાં સંકોચાયા નથી, પણ વસ્તુતઃ કવિત્વનો

રહસ્ય એમનો પોતાનો જ છે અને પ્રેમ વિશ્વાસ ત્યાગપૂર્ણ અનુકંપા આદિ આત્મગુણના અનેક ટહુકા સુરતાની વાડીના એ 'મીઠા મોરલા'ને કંઠેથી નીકળ્યા છે. એમની ભાષામાં વિદ્વત્તાનો સંભાર નથી, પણ સાદી સીધી સાદી વાણીનો પ્રસાદ છે. હવે 'કલાપી'ના મંડળના 'જટિલ' અને ત્રિભુવન પ્રેમશંકર મને યાદ આવે છે. જટિલના અકાળ અવસાનથી ગૂજરાતે એક આશાજનક કવિ અને એથી પણ નિર્મળ વિવેચક ખોયો છે, જો કે નવું ગૂજરાત કદાચ એમને ઓળખતું પણ નહિ હોય. ત્રિભુવન એક મસ્ત કવિ હતા. તે વખતના બીજા સૌરાષ્ટ્રવાસીની જેમ 'મહીઆવાગી'એ ગૂજરાતને એમર્સનના નિબંધો અને શેક્સપિયરનાં કેટલાંક નાટકો ગૂજરાતીમાં ઉતારીને આપણા સાહિત્યની બહુ કિંમતી સેવા કરી છે. તેવું જ એક સ્મરણીય નામ જો કે સાહિત્યના જુદા જ ક્ષેત્રમાં આત્મવિલાસ પરાયણનું છે. સામાન્ય મનુષ્યજીવનને ઉન્નત કરવા માટે એ ખરા હૃદયથી તલસતા હતા અને યથાશક્તિ એમની સાધુ વાણીથી એ માર્ગે સેવા કરતા હતા. આ સમયના ઉત્તરાર્ધના સાહિત્યસરોમાં કૃષ્ણલાલની સાહિત્યસેવા સહુ કરતાં જુદા જ પ્રકારની છે. પણ એ સર્વ આ સદીના ત્રીજા ખંડમાં થયું છે. ગૂજરાતના અત્યાર સુધીના સહુ સાક્ષરોમાં એમણે એકલાએ જ ગૂજરાતના સાહિત્યનો પરિચય પરદેશો અને પરભાષાની વાચકોને કરાવ્યો છે, અને એ રીતે ગૂજરાતી સાહિત્યની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે.

ત્રીજા ખંડના સાહિત્ય ઉપર આવતાં પ્રથમ નામસ્મરણ આ મહાન સંસ્થાના આદ્યસ્થાપક રણજિતરામનું કરવાનું છે. એ અને એમના ઉત્સાહી સહધ્યાયી ડૉ. હરિપ્રસાદ જ્યારે પૂ. ગોવર્ધનભાઈને મળવા આવ્યા અને સાહિત્યપરિષદની યોજના વિષે વાત કરી ત્યારે અમે નવજુવાનોએ (હું ધારું છું મને યાદ આવે છે કે હું તો ૩૫ વર્ષનો જ હતો!) અમારી સાહજિક રીતે એમના ઉત્સાહ ઉપર કેટલું ટાઢું પાણી રેડ્યું હતું તે આજે જાણી તે જ એ યુવકભાઈઓની

સેવાનું પૂરું માપ લઈ શકશે. રણજિતરામ એટલે તે સમયના 'ગૂજરાતની ભાવના.' બીજા ખંડના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતી વાચકને એમની અપૂર્વ પ્રતિભા અને શૈલીથી ચકિત કરનાર કવિ તે ન્હાનાલાલ. એમની છંદ વિનાની કવિતાથી મુગ્ધ થએલ ગુજરાત પણ એમના રાસને સ્મરણે ચઢ્યું ? અને અર્થસૌન્દર્ય શબ્દમાધુર્ય અને ભાવના પ્રકર્ષના વિરલ સંયોગથી ન્હાનાલાલે રાસનું એક અનેરું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે બે વર્ષ ઉપર એ કવિના આયુષ્યનો સુવર્ણમહોત્સવ ઉજવીને ગુજરાતે એમના કવિત્વની પૂરી કદર કરી છે ન્હાનાલાલે જેટલા તેજે ઘડ્યા શબ્દો ગુજરાતી ભાષાને કોઈએ આપ્યા નથી દેશભક્તિ અને આત્મસંસ્કૃતિનો પ્રેમ એમની કૃતિઓમાં વ્યાપી રહ્યો છે પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતનું જીવન એમણે તન્મયતાથી પ્રત્યક્ષ કર્યું છે લગ્નની વિશુદ્ધ ભાવના એમણે તેજસ્વી રંગે રંગી છે અને ભાવનાના જીવનનો મધુર રસ એમનાં નાટકોમાં અને રાસમાં ગુજરાતને ખૂબ પાયો છે નાટકોમાં એમની ભાવનાની પ્રેરણા ગોવર્ધનરામમાંથી આવેલી લાગે છે, પણ ગોવર્ધનરામ નવલકથાકાર હોઈ ભાવનાનાં ગિરિશૃંગ ઉપરથી જીવનની વાસ્તવિક ભૂમિ ઉપર પણ ઊતરે છે કવિ ન્હાનાલાલ હમેશાં હિમાલયને શિખરે જ વસે છે એમની કવિતા તેજે ઘડ્યાં મુજ અંગ એમ જગતને કહી શકે છે પણ એમાં પાર્થિવ અંગની જેટલી ખોટ છે તેટલી એની મનુષ્યજીવનની વિદૂરતા છે એમના કવિહૃદયમાં દૈવી તેજ પુષ્કળ છે, મનુષ્યહૃદયનો જુસ્સો થોડો છે જો કે ભાવનાબળ અમાપ છે એ જ એમની કવિતાના ગુણ અને ખામી. કવિતા ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યને એમણે બીજી મ્હોટી સેવા એ કરી છે કે કેટલાક જૂના કવિઓ અને ઇતિહાસોનાં ચિત્રો ઉપરથી ધૂળ ખંખેરી એને ઉજ્જ્વળ કરી ગુજરાત આગળ મૂક્યાં છે ખબરદારના આદ્યગુરુ એક મલબારી અને બીજા પારસીભાઈઓના પ્રિય કવિ દલપતરામ. દલપતરામનો પ્રિય છંદ મનહર ખબરદારને પણ પ્રિય છે સૃષ્ટિસૌન્દર્યની

એમની કવિતા, આરંભમાં એમાં ઊંડો ભાવ શોધનારને બહુ પસંદ પડે એવી નહોતી, પણ નવા જમાનાનો શોખ એ તરત જ સમજી ગયા, અને એમની પછીના કાવ્યો ગૂજરાતને બહુ ગમ્યાં છે. સાદી ભાષાથી કામ કરવાની એમની શક્તિ એમણે પૂરેપૂરી ખીલવી છે. એમનો અંગ્રેજી કવિતાનો પરિચય પણ સારો છે, અને ભગવતરાવની માફક એમણે પણ છન્દોવિચિતિ ઉપર સારી પેઠે ધ્યાન દીધું છે. પણ એમની સર્વોત્કૃષ્ટ સેવા આ છે કે એમણે હિન્દનો વર્તમાન પ્રગતિ યુગનો ધ્વનિ બહુ જોસ અને આદરપૂર્વક ઝીલ્યો છે, તથા એનાં રણગીત ગાયાં છે, જેમાંનાં કેટલાંક ગૂજરાતી સાહિત્યની કિંમતી સમૃદ્ધિ થઈ પડશે. નીર અને ગુંજારથી ભરપૂર કાવ્યો લખવા ઉપરાંત ક્રાન્તિયુગના આદિકાળનાં રણગીત જેમ હરિલાલ ધ્રુવે ગાયાં, ત્રિવિધ પ્રસંગનાં સ્વાનુભવરસિક અને પરાનુભવરસિક ઊર્મિગીત અને ખંડકાવ્યની કુસુમાંજલિ ગૂજરાતને અર્પવા ઉપરાંત જ બાળાની સ્વરાજ્ય અને સ્વદેશી જાગૃતિનાં ગીત જેમ મગનભાઈએ ગાયાં, તેમ અન્ય કાવ્યપ્રવૃત્તિ ચાલતી રાખીને ગાંધીજીના રામરાજ્યનાં પ્રભાતગીત ખબરદારે ગાયાં. પણ જે એક કાવ્યથી ખબરદારની કીર્તિ ગુર્જરસાહિત્યમાં સદા ઝળકતી રહેશે તે વીસ વર્ષ ઉપર મુંબઈની સાહિત્યપરિષદ્ વખતે એમણે સર્જેલું 'ગુણવંતી ગૂજરાત'. ગુર્જર માતાને કંઠે ધરેલી એ પુષ્પમાળ કદી કરમાશે નહિ. ન્હાનાલાલ અને ખબરદાર એ બીજા જમાનાના ઉત્તરાર્ધમાંથી ત્રીજા જમાનાના પૂર્વાર્ધમાં ઊતરી આવેલા કવિઓ છે અને એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ પહેલાં કરતાં ઊતરતી ચાલે છે, પણ હજી ચાલતી છે. ત્રીજા જમાનામાં લલિતના મધુરગાનો મધુર ધ્વનિ આપણે સાંભળીએ છીએ. ગૃહજીવનની પવિત્રતા અને ગામડાંની સુન્દરતા ગાનાર અને એમાં પ્રભુનાં દર્શન કરાવનાર આ ન્હાના કવિની કદર ગૂજરાતે જોઈએ તેટલી કરી નથી. પણ અહીંથી ભજનની પંક્તિ તરફ એટલા પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિથી એ કવિએ ગૂજરાતને ઘણું આપ્યું છે. આ જ ખંડના ઉત્તરાર્ધમાં બોટાદકર એ નવા જોમમાં

ન ખેંચાએલા પણ વર્તમાન વાતાવરણમાં છૂટથી શ્વાસોચ્છ્વાસ લઈ શકતા, અને અંગ્રેજીની ખોટ સંસ્કૃતથી પૂરી પાડતા એવા શુદ્ધ શબ્દસંસ્કાર અને કોમળ ભાવ દર્શાવનાર કવિ, એમણે પણ ઘણાનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે આ કવિઓની સમાલોચનાને અન્તે એક સુન્દર સહૃદય વિવેકી ભાષાકાર—હિમ્મતલાલ અંજારીઆ—નું નામ ભૂલવું ન જોઈએ. એમનું "કાવ્યમાધુર્ય,' એ પાલગ્રેવની ગોલ્ડન ટ્રેઝરીના જેવી જ સહૃદયતાની સુન્દર કૃતિ છે આ જ સમયમાં સંસ્કૃતના પ્રેમથી કીલાભાઈએ જેમ મેઘદૂત અને વિક્રમોર્વશીયનાં ભાષાન્તર કર્યાં છે તેમ બળવંતરાયે અને મગનભાઈએ શાકુન્તલના કર્યાં છે એ સર્વ કેટલાક અંશમાં કેશવલાલભાઈનાં ભાષાન્તરનાં સમાનકક્ષ ન ગણી શકાય છતાં સર્વ સફળ છે અને કીલાભાઈનો પ્રસાદ કેશવલાલભાઈ કરતાં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે ચઢી ગયો છે કીલાભાઈના સમાનવયસ્ક મણિલાલ છગનલાલે વાર્તા નવલકથા વગેરે રચીને ગૂજરાતને જે સેવા કરી છે તેમાં ભાષાની સરળતા શુદ્ધતા અકૃત્રિમતા આગલા જમાનાનું સ્મરણ કરાવે છે ઉત્તમલાલ કેશવલાલની સાહિત્ય સેવા માટે હું શું કહું? ગૂજરાતે એ સાક્ષરનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરૂં જાણ્યું જ નથી—જાણવાનો પ્રસંગ જ આવ્યો નથી. જે વાંચન જ્ઞાન વિચારનો ખજાનો એ પુરુષમાં ભર્યો હતો, એમાંથી થોડું થોડું જ બહાર આવ્યું છે પણ એમની સંસ્કારી કલમ જ્યારે જ્યારે ચાલી છે ત્યારે ત્યારે પુખ્ત વિચારથી ભરેલી ચાલી છે કૃષ્ણરાવ દીવેટીયા અને સત્યેન્દ્રરાવ દીવેટીઆ—એમનામાં એમના કુટુંબની સુન્દર સાહિત્યરુચિ હતી. એક નવલકથાથી અને બીજાએ લઘુકાવ્યોથી ગૂજરાતની સેવા કરી છે સત્યેન્દ્રરાવ યુવાવસ્થામાં જ પરલોકવાસી થયા અને તે જ પ્રમાણે નલિનકાન્ત દીવેટીઆ સાહિત્યની સેવા કરવા માંડતાં જ છેક ન્હાની ઉમ્મરે મૃત્યુથી ઝડપાઈ ગયા મોહનલાલ દવેએ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ કવિતામાં તેમ જ વિવેચનમાં સુન્દર રીતે શરૂ કરી પણ વ્હેલી છોડી દીધી. પણ તે ફરી ગ્રહણ કરશે એમ આશા રાખીએ

છીએ. અતિસુખશંકર ભો જ્યોતીન્દ્રરાવ દૂરકાળે ગુજરાતીમાં અંગ્રેજી ઢબનો Essay યાને સ્વૈરવિહારી અનિબદ્ધ નિબન્ધ દાખલ કર્યો છે. વિનોદિની પાઠકજી અને વ્યોમેશચન્દ્ર જૂનાં મણકા અને અવલોકન લખે છે. ર.વ. વિભાકર અને ઉમરવાડીઆ—એમણે પશ્ચિમના સાહિત્યની ઢબવાળાં જોરદાર નાટકો રચ્યાં છે. વિભાકર તો તરુણ વયમાં જ પરલોકવાસી થયા એટલે એમની કલાની પરિપક્વતા જોવાનો ગુજરાતને પ્રસંગ જ ન આવ્યો. ઉમરવાડીઆ એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખશે તો સાહિત્યને સારી સેવા થશે એમ આશા રહે છે. રંગભૂમિની અદ્વિતીય સેવા કરનાર બીજા બે કવિના સાક્ષર ડાહ્યાભાઈ ધોળશા અને મૂળશંકર પછી હાલમાં ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યાએ એ સ્થાન ઉપાડ્યું છે અને તેમની સાહિત્યશક્તિ સાથે આશાસાગરનવમાણી બુદ્ધિ જોડશે તો એમની પ્રજાની સારી સેવા કરી શકશે. અગ્રલેખકમાં ચન્દ્રશંકરનું તથા ભાગ્યપદ્ધતિનાં સુંદર ઘટેલાં યોગ્યતાની કદર થઈ છે. એની કૃતિઓના ખુદી છે પણ કૃત્રિમતા ચાલી આપવાની જરૂર છે. વિચારની નિર્મળતા નથી, તેથી એ કૃત્રિમતા પણ સુન્દર હોઈ સાહિત્યમાં સ્થાન પામે છે. એવી ઉદ્ધરી જ શોધી અને જુગલદાર મુળી ઈન્દુલાલની. રમણીકરામ ચાલુ રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર ઉત્સાહથી લખે છે. ગુજરાતમાં ઘણા વર્ષો જેણે સાહિત્યસેવા કરવા માગી હતી તેનું અમદાવાદમાં રચાયેલું એક યુવક મિત્રમંડળ 'જન્મભૂમિ' એ મંડળમાંથી સોમીન્દ્રરાવ, શિવાભાઈ, જીવાભાઈ યુવાન વયમાં જ મૃત્યુથી ઝડપાઈ ગયા. રમ મોહનરાય અને શંકરરાય સેવા કરે છે. પણ ઉચ્ચ ભાવના અને સેવાવૃત્તિથી પ્રેરાયેલા એ સાહિત્યપ્રેમી મંડળના કેટલાક બન્ધુઓ ઉપર ક્રૂર મૃત્યુનો હાથ ન પડ્યો હોત તો એ મંડળ ગુજરાતી સાહિત્યને સારી સેવા કરી શકત એમ લાગે છે. આ મંડળની મુખ્ય સેવા બાલોપયોગી સાહિત્યમાં તથા સમાજસુધારાની નવલકથા અને લઘુવાર્તા રચવામાં છે.

આ—અન્ય-વ્યવસાયપરાયણ દોડધામના યુગમાં પશ્ચિમમાં લઘુ વાર્તાનું સાહિત્ય પુષ્કળ ઉત્પન્ન થયું છે એમાં ઉચ્ચ કલાના નમૂના પણ છે, અને ટૂંકાણ સિવાય બીજો કોઈ જ ગુણ નહિ એવા નિર્માલ્યતાના દૃષ્ટાન્તો અસંખ્ય છે આનો પડઘો આપણા દેશમાં પણ પડ્યો છે એના અનેક લેખકોમાંથી સારા લેખક તરીકે વિશિષ્ટ રૂપે 'ધૂમકેતુ'નું નામ યાદ આવે છે કવિશિરોમણિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે ગૂજરાતમાં લઘુ વાર્તાનું અને વિશેષમાં નવકથાના સ્ફુલિંગોનું કેટલુંક સાહિત્ય રેડ્યું છે એમાં પણ શુકવનું 'ફુલપાંદડી' જાણીતું છે સૌંદર્યનું પાન કરીને અને કરાવીને વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ કેટલીક સેવા કરી છે મંજુલાલ ને, વિજયરાય કલ્યાણરાય, મુનિકુમાર અને ગગનવિહારી અને રમણલાલ યાજ્ઞિક અ[illegible] સાહિત્ય અને વિવેચકતાનો ગૂજરાતને પરિચય કરાવતા રહે છે અને 'કુસુમાકર' પણ વખતોવખત ઊર્મિકાવ્યો તથા સૂચક વિચાર માળાનું ગદ્ય ગૂજરાતને આપે છે ઊછરતા લેખકોમાં જ્યોતીન્દ્ર દવેએ હાસ્યરસથી અ[illegible] અવલોકનની વિશિષ્ટ શૈલી દાખલ કરી છે

ઈતિહાસના વિષયમાં આજકાલ નવી જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ છે રાયચુરા અને મેઘાણી વગેરે સૌરાષ્ટ્રભાઈઓએ જે લોકગીત અને રાસાનું સાહિત્ય પ્રકાશમાં મૂક્યું છે એ કાંઈક ઇતિહાસ (તવારીખ) કરતાં વિશાળ અર્થમાં ઇતિહાસ તેમ જ સાહિત્યને ઉપયોગી થાય એવું છે શુદ્ધ ઈતિહાસ-માર્ગે રત્નમણિરાવે ગૂજરાતના શહેરો મસ્જિદો અને બીજા શિલ્પકામનો ઈતિહાસ ઉકેલવા માંડ્યો છે એ બાલ પાદપ વિસ્તરશે તો ભવિષ્યમાં મ્હોટું વૃક્ષ થવાની આશા પડે છે મહાપુરુષનાં ચરિત્રલેખમાં સાહિત્યની કોટિમાં આવી શકે તેવું માત્ર વિનાયકભાઈનું નન્દશંકરનું જીવનચરિત્ર છે આધારભૂમિ અને પરિસ્થિતિભૂમિના ચિત્ર સાથે મુખ્ય પુરુષનું જીવનચિત્ર એમાં આલેખ્યું છે નર્મદાશંકરનું નવલરામે લખેલું અને નવલરામનું ગોવર્ધનરામે લખેલું જીવન એ બે વિચારની બાબતમાં ખરું ઉચ્ચ કલાની

કૃતિઓ છે કાન્તિલાલનું ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર એની ભાષાથી
મન હરે છે કાન્તિલાલે 'ગૂજરાતી' પત્રમાં જે 'વિજ્ઞાનમન્દિર'
ઉઘાડ્યુ છે તેની નૂતનતાથી ગૂજરાતમાં વિજ્ઞાનનો પ્રેમ જાગશે એમ
આશા રહે છે એમના સહકારી પોપટલાલ શાહ, મહેન્દ્રરાય મેઢ,
મણુભાઈ નાયક, વીરમિત્ર દીવેટીઆ અને વિજયલાલ ધ્રુવ વગેરે
મળીને ગૂજરાતમાં એક સુન્દર વૈજ્ઞાનિક મંડળ બાંધવા માગે છે એ
દર્શનું કારણ છે વર્તમાનયુગમાં પુરાતત્ત્વમન્દિરે અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યા-
પીઠના અન્ય સજ્જનોએ પણ ગૂજરાતી સાહિત્યને બહુ સેવા કરી
છે કાલેલકરની મધુર પ્રાસાદિક અને રસસ્ફારી શૈલી વાચકને મુગ્ધ
કરે છે મહાદેવભાઈ એ પણ મધુર સાદી અને અસરકારક કોઈક
ગાંધીજીને અનુસરતી, એક વિશિષ્ટ શૈલી કેળવી છે જિનવિજયજી,
બહેચરદાસ અને સુખલાલ પંડિતે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષા અને
પ્રાચીન જૈન દર્શનના ગ્રન્થો ઉપર સારો પ્રકાશ નાખવા માંડ્યો છે
રસિકલાલ અને ગમનાગપણ પાઠક સાહિત્ય લખકાર અને નાટક
શાસ્ત્રના ક્ષેત્ર ખેડ્યાં છે વાલજી દેસાઈ એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં
પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિની વાતો કહે છે નરહરિ વિનયમન્દિરને યોગ્ય
સાહિત્ય રચે છે ભાવનગરમાં દક્ષિણામૂર્તિભવનમાં બાલશિક્ષણનાં
શાસ્ત્ર અને કલાને નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ અને ગીજુભાઈ બધેકા
અપૂર્વ સેવા કરી ગયા છે બાલોપયોગી સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવામાં
જેમ એમણે ભાગ લીધો છે તેમ ગ્રવિશંકર ગાવલે કુમારાવસ્થાના
શિક્ષણમાં કલાના રંગ પૂર્યા છે

ગયા ખંડમાં પ્રાચીન ગૂજરાતી ગ્રન્થો છાપવામાં દરઓવિ દ-
દાસની સેવા ગણાવી તે સાથે ઈચ્છારામ સૂર્યરામ અને છગનલાલ
રાવળની પણ ગણાવવી જોઈએ. અને એ ૪૮ વર્ષની સેવા શીલ
યુગમાં રામલાલ મોદી, અને કેશવલાલ અને ચતાભાઈ સાથે
હીરાલાલ પારેખ કરે છે, અને ઈચ્છારામ સૂર્યરામનો એ મેનાનો
પ્રેમ અબાલાલ જાનીમાં ગીતવો છે મકુભાઈ સંઘવાળા ચોવે 'સાહિત્ય-

ના તન્ત્રી તરીકે જે સેવા કરે છે તે ઉપરાંત મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના ઊંડા અભ્યાસી છે, તથા આમ વર્ગની કેળવણીના પ્રબળ હિમાયતી છે જૂની ગૂજરાતી અને અપભ્રંશના ગ્રન્થોનો ઉદ્ધાર કરવામાં ચમનલાલ દલાલનો વિદ્વત્તાભર્યો પરિશ્રમ જગજાહેર છે, તે ઉપરાંત મોહનલાલ દલીચંદ શાહે પણ આ દિશામાં બહુ ઉપયોગી સેવા કરી છે દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી મધ્યકાલીન ધાર્મિક સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ અને એના ગ્રન્થોના કાલનિર્ણય સંબંધી મનનપૂર્ણ લેખ લખે છે આમ પ્રાચીન સાહિત્ય શોધવામાં આપણી પ્રવૃત્તિ મંદ પડી નથી પણ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ શરૂ કરેલું અને બીજા ખંડના આરંભમાં હરિલાલ ધ્રુવ, રતિરામ દુર્ગારામ અને વલ્લભજી આચાર્યે ચાલુ રાખેલું કામ એ જ જમાનાના ઉત્તરાર્ધથી બંધ થઈ ગયું છે તે હવે ગિરિજાશંકર આચાર્ય ફરી ઉપાડશે એમ આશા રાખીએ છીએ. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં મંજુલાલની માહી સૂની જ છે તોપણ નર્મદાશંકર મહેતાની વિદ્વત્તાએ ગૂજરાતી વાચકને હાલમાં આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ પૂરો પાડ્યો છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી તરીકે તથા એના પ્રચારક તરીકે અત્યારે ગૂજરાતમાં એમનું ઊંચું સ્થાન છે ડીગલાલ મૈ રે પૂર્વના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ સાથે પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી કેટલાક અંશો જોડ્યા છે, અને એક તત્ત્વચિન્તક તરીકે એમણે પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, તેમ જ કેળવણીના ક્રમમાં યશસ્વી ભાગ લીધો છે હ. સિદ્ધભઈ દીવેટીઆએ પશ્ચિમના માનસશાસ્ત્રનો એક મહાન ગ્રન્થ ગૂજરાતીમાં ઉતાર્યો છે મગનલાલ શાસ્ત્રી અને મૂલચંદ તેલીવાળા એમણે શ્રીવલ્લભાચાર્યના સાંપ્રદાયિક ગ્રન્થો પ્રકટ કરવામાં તથા એ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્ત પ્રતિ પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચવામાં બહુ પ્રશંસાપાત્ર શ્રમ ઉઠાવ્યો છે નથુરામજી જેમનું કાર્ય ત્રીજા ખંડના પૂર્વાર્ધથી આરંભ પડતું થયું છે એમણે બ્રહ્મધર્મને એમનાં ભાષાન્તરોથી તેમ જ પ્રવચનોથી ઊજાળ્યો છે અખંડાનન્દજીએ કેટલાક અર્વાચીન રસના ગ્રન્થો ઉપરાંત પ્રાચીન ધર્મગ્રન્થો ભાષાન્તર કરાવીને પ્રકટ કર્યાં છે

ગૂજરાતનાં દૈનિક સાપ્તાહિક માસિક ત્રૈમાસિકનો ઇતિહાસ લખવા બેસીએ તો એક પુસ્તક રચાય એટલું વસ્તુ છે. પારસી ભાઈઓને જેમ ગૂજરાતીમાં સાંસારિક નવલકથા ઉત્પન્ન કર્યાનું માન છે તેવું જ વર્તમાનપત્રોનો પાયો નાખ્યાનું માન છે. બીજા યુગમાં 'ગુજરાતી'ના તંત્રી ઇચ્છારામ સૂર્યરામે, 'પ્રજાબંધુ' અને 'ગુજરાતી' પત્રે ઐતિહાસિક અને સાંસારિક નવલકથાનું બહોળું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. માસિક ત્રૈમાસિકોએ સાહિત્ય વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન આદિ શાખાઓમાં કરેલી સેવા જાણીતી છે. પ્રથમ યુગમાં 'બુદ્ધિપ્રકાશ', 'બુદ્ધિવર્ધક' 'વિજ્ઞાનવિલાસે' બુદ્ધિનો પ્રકાશ કરવા માંડ્યો, આ સઘળી કર્તવ્યભાવનાને બીજા યુગમાં 'પ્રિયંવદા' 'સુદર્શન' અને 'જ્ઞાનસુધા'એ વિસ્તારી. ત્રીજા યુગમાં સુદર્શન અને જ્ઞાનસુધાના વિલય થી તટસ્થ એવા સાહિત્યસેવાનો માર્ગ 'સમાલોચકે' લીધો. જતે દહાડે 'વીસમી સદી'એ પશ્ચિમના લોકપ્રિય માસિકોની ઢબનો ગુજરાતને પરિચય કરાવ્યો, અને અત્યારે ગૂજરાતની આશાનાં અસંખ્ય કિરણો ગૂજરાત, શારદા, નવચેતન, સાહિત્ય, પ્રસ્થાન, કૌમુદી આદિ માસિક ત્રૈમાસિકમાંથી સમસ્ત ગૂજરાતમાં પ્રસરી રહ્યાં છે. આ ત્રીજા યુગનું એક ખાસ લક્ષણ છે. બાકીના ત્રણ યુગોનું લાક્ષણિક સ્વરૂપ તપાસીએ તો પ્રથમ યુગ અંગ્રેજી કેળવણીથી પ્રાપ્ત થયેલી સામાન્ય વિદ્વાનો અને માહિતીનો, બીજો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અને ત્રીજો સાહિત્ય અને કથાનો અને વિશિષ્ટ રૂપે માસિકોનો જોવામાં આવશે.

ઉપરાંત આપણા સાહિત્યમાં આપણા મુસલમાન અને પારસી ભાઈઓનો હિસ્સો અલગ બતાવવા જેવો છે, પણ તે ભૂલવા જેવો નથી. પારસીઓ પૈકી પહેલા જમાનામાં મલબારીએ રચેલું દેશભક્તિનું અને સંસારસુધારાનું કાવ્યસાહિત્ય એ સમયના લાક્ષણિક ગુણ અને ખામીઓ ધરાવે છે. કાબરાજીની સેવા પણ એ જ જમાનાના ઉત્તરાર્ધમાં શરૂ થઈ છે અને એમની કેટલીક નવલકથાઓ એનાં

સાંસારિક ચિત્ર અને બોધથી પારસીઓમાં તેમ જ હિન્દુઓમાં પ્રિય થઈ પડી છે ત્રીજા યુગના આરંભથી ખબરદારે કરેલી મહેતી સાહિત્યસેવા જે આપણે અવલોકી ગયા એ હિન્દુ લેખકને પણ અભિમાન કરાવે એવી છે તે ઉપરાંત આ નવીન યુગમાં સંજાણા અંગ્રેજી સાહિત્યના વિશાળ પરિચયનો અને તજ્જન્ય વિવેચક દૃષ્ટિનો ગૂજરાતને કોઈ કોઈ વાર લાભ આપે છે મુસલ્માન ભાઈઓ પૈકી પહેલા બીજા યુગના નાનજીઆણીનું નામ સહુને જાણીતું છે એમના પછી ત્રીજા યુગમાં કરીમ મહમ્મદ માસ્તરે ગૂજરાતી ભાષાને સેવા કરવા માંડી છે પરંતુ એ વર્ગમાંથી આ નવીન યુગમાં મ્હોટામાં મ્હોટી સેવા ‘વીસમી સદી’ના યોજક અને પ્રકાશક મર્હૂમ હાજી મહમ્મદ અલારખીઆએ કરી છે હાલમાં સાદિક અને શ દા એ બે મુસલ્માન ભાઈઓએ આરંભેલા કાર્યમાં બે ઘડી મોજ સાથે એક ઘડી ગંભીર વિચારની પણ ઉમેરાશે તો ગૂજરાતને સારી સેવા થશે એમ લાગે છે કારણ કે ભૂલવું ન જોઈએ કે આપણી મીઠામાં મીઠી મોજ એ જ છે કે જેમાં એકાદ ક્ષણ પણ ચિન્તનની હોય.

સ્ત્રીલેખકો એ આ યુગનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે વિદ્યાબ્હેન અને સૌ. શારદાબ્હેનની ગંભીર અને ઉત્સાહી સેવા આ ત્રીજા ખંડના આરંભથી શરૂ થઈ ચૂકી છે તેમાં એ જ માર્ગે સૌ સરોજિની બ્હેને પણ જોસ્‌દાર લખાણથી ઉમેરો કર્યો છે કવિ તરીકે સ્વ. સુમતિ બ્હેને પહેલ કરી હતી તે પછી સ્વ. કનુબ્હેન ચૈતન્યબાળા અને સૌ. દીપકબાના નામ પ્રસિદ્ધ છે સૌ હંસા બ્હેને ત્રણ નાટક સારાં લખ્યાં છે તે ઉપરાંત સૌ જયમનબ્હેને પિતા અને માતામહના યશને શોભની સાક્ષર જીવનની શરૂઆત કરી છે સૌ લીલાવતીએ લેખક તરીકે વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને સરળ ગરી ભાવ । સાથે વિચાર અને કલ્પનાની હિંમતનો સંયોગ એમનાં રેખાચિત્રને સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવે છે સૌ લવંગિકા બ્હેને એમની ડિગ્રીના વિષયને શોભતી રીતે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની સેવા આરંભી છે

પણ આ યુગના સાહિત્યના નભોમંડળમાં flashlight માફક ચમકતા તેજ પટ પેઠે વિસ્તરી રહેનાર, અને પોતાના પ્રભાવથી અન્ય સર્વ જ્યોતિર્ગણને દાબી દેનાર વર્તમાન સાહિત્યજ્યોતિ તે કનૈયાલાલ મુનશી. એમની નવલકથાઓએ એની સત્યાતિક્રમી કલ્પનાથી, એના વિશાળ ચિત્રપટથી, અને પ્રભાવશાલી પાત્રાલેખનથી તેમ જ વૃત્તાન્તના બાહુલ્યથી ગૂજરાતને ચકિત કરી નાંખ્યું છે એમનાં નાટક એમની નવલકથા જેટલાં આકર્ષક થયાં નથી, પરન્તુ એમાં પણ એમની કલ્પનાનો અને ભાષાનો જુસ્સો ભભરામ છે નિર્માલ્યતા જેવું પાપ જેમ પ્રકૃતિમાં તેમ મુનશીના નીતિશાસ્ત્રમાં બીજું નથી, એમનામાં સરકારી ખાતે કાંઈ પણ સંયમ આવ્યે જ છે, અને જીવનનો ઉલ્લાસ પુષ્કળ છે ભાષા જોડણી શબ્દશુદ્ધિ એ સહુને મુનશીએ, ન્હાનાલાલે વૃત્તનાં ઝાંઝર તોડીને ફેંકી દીધા હતાં તેટલા જ જુસ્સાથી, ફેંકી દીધાં છે પણ અત્યારે તો જ્યારે નરસિંહરાવ ન્હાનાલાલ, ખબરદારનાં નીર કંઈક થંભ્યાં લાગે છે તે વારે વહેતો પ્રવાહ મુનશીનો જ દેખાય છે પહેલા ત્રણ વિષે છેવટનો મત ઉચ્ચારવાનો કાળ પાકી ગયો છે, પણ મુનશીનું સાહિત્ય હજી યુવાવસ્થામાં હોઈ, એ ઉપર સમદૃષ્ટિનો મત બાંધવાને વાર છે અન્તમાં એક મહાપુરુષ—જેનું સ્થળ અન્ય સહુથી, અનેરું જ છે—એની નોંધ લેવી બાકી રહે છે ગાંધીજી કવિ નથી, વિદ્વાન નથી, ગ્રન્થકાર નથી, એક સાદા પત્રકાર છે પણ પત્રકાર તરીકે એમણે ગૂજરાતી ભાષામાં સાદી સીધી અને સચોટ છતાં તળપદી નહિ કિન્તુ આત્મસંયમની સાદી શોભા ધરાવતી એવી કોઈક અવર્ણનીય શૈલી દાખલ કરી છે, જે વિદ્વાન અને અવિદ્વાન સૌને સરખી રીતે મુગ્ધ કરી મૂકે છે

આ અવલોકન—જે આપને કદાચ લાગે એટલું લાંબું છે, અને વ્યક્તિઓને અન્યાય કરે એટલું ટૂંકું છે

…તાલો જમાનો —એનો હેતુ તે તે … કૃતિઓને

ઠીક … ચર્ચવી … આ…

વાતો નથી હું જાણું છું કે આ આકડી પર્યાપ્ત નથી. અને જેટલી છે તેટલીમાં પણ મતભેદને પુષ્કળ અવકાશ છે મ્હોટા લેખકોને ન્હાનાની સાથે બેસાડયા છે, એકની પણ સઘળી કૃતિઓનો નિર્દેશ કરી શકાયો નથી અને વિસ્મરણ થઈ ગયુ હોય એ પણ સભવિત છે અને ઉપરનું લખ્યા પછી એવાં વિસ્મરણ કોઈ કોઈ સ્મૃતિગોચર થયાં પણ છે હું આ અવલોકનથી જે એક વાત બતાવવા માગુ છું ને હું બતાવી શકયો છુ, તે એ કે અર્ધ સદીના લગભગ વીસ પચીસ વર્ષના ત્રણ ખડ પાડીએ તો પહેલો ખડ બાલપાદપનો હતો, બીજા ખડમાં વૃક્ષ ખૂબ ફુલ્યું ફાલ્યું છે, અને ત્રીજા ખડમાં કાંઈક સુકવણો વાયુ વાઇ જઈ ને અન્તે નવી કુપળો ડાળીઓ નીકળે છે પણ તે બીજા ખડની ઉન્નતિને પહોંચી નથી એક વૃક્ષને બદલે વનનું રૂપક લઈએ તો પહેલા ખડમાં ઉમદા વૃક્ષો હતાં, પણ તે બહુ પત્ર શાખા કે ફળના ભારથી લચેલાં નહિ, બીજા ખડમાં વૃક્ષો વધારે ઊચાં, વધારે વિસ્તીર્ણ, તેમ એનાં ફળ પણ મ્હોટાં, ત્રીજા ખડમાં ધ્યાન ખેચે એવાં મ્હોટાં વૃક્ષો થોડાં પણ ઝાડી વધારે ગાઢી એમાથી ઊમદા ફળ આપે એવાં મ્હોટાં વૃક્ષો આગળ જતા કેટલાં નીકળે એ જોવાનું છતાં, સ્થિતિ, અવનતિની હોઇને પણ, નિરાશા ઊપજાવે એવી નથી. પ્રત્યક્ષ દેખાતી અવનતિમાં જ આગામી ઉન્નતિનાં બીજ રોપાતાં દેખાય છે અત્યારે સાક્ષાત્‌ને બદલે આડકતરી રીતે, અને એકને બદલે અનેકને હાથે સાહિત્યસેવા ચોતરફ ચાલી રહી છે મેઘાણી અને રાયચુરા સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ગૂજરાતમાં રેલાવી રહ્યા છે મુનિ જિનવિજયજી મોહનલાલ દલીચદ વગેરે જૈનભાઈઓ જૂની ગૂજરાતી અને અપભ્રંશ યુગના પડ ઊકેલવા મથી રહ્યા છે રત્નમણિરાવ, હીરાલાલ વગેરે મુસલમાન સમયના ગૂજરાતના ઇતિહાસનું અન્વેષણ કરી રહ્યા છે હરિપ્રસાદ ડૉકટર, રવિશકર રાવળ અને ન્હાનાલાલ મહેતા કલાની કદર કરવા પ્રજાનાં નેત્રો ઊઘાડી રહ્યા છે કાન્તિલાલ વગેરે વૈજ્ઞાનિક વિજ્ઞાનમડળ ઊભુ

કરી ગૂજરાતની સેવા કરવા તલપી રહ્યા છે; અને અન્ય ન્હાના મ્હોટા લેખકો નવી ઢબની વાર્તાઓ, નવી ઢબનાં નાટકો, છન્દના નવા પ્રકારો ગૂજરાતને આપવા નીકળી પડ્યા છે. આપણી બ્હેનો પણ એમને સાથે એમનો સંસાર અને ગૃહજીવન સુધારી રહ્યાં છે. સ્ત્રીકેળવણી અને સ્ત્રીસ્વતન્ત્રતા વધતાં આવે છે અને ગૂજરાતના સામાજિક જીવનમાં પણ સ્ત્રીઓએ ભાગ લેવા માંડ્યો છે. કેળવણીના વિવિધ પ્રયોગો થાય છે, એના પાયા વિસ્તારવાની અને શિખર ઊંચાં કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ થવા માંડી છે, અને આ નવજીવનના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે આપણા સાહિત્યમાં થએલો અસાધારણ વધારો અને સુધારો છે. આ સર્વ ચિહ્નો શુભસૂચક છે.

પણ અહીં પ્રશ્ન થશે કે સાહિત્ય—ખરૂં અને ઊંચું સાહિત્ય—એક બગીચાની રીતે કૃત્રિમતાથી ઉત્પન્ન કરી શકાય ખરૂં? જગતના મહાન સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ નાખીએ છીએ તો જણાય છે કે "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्"—એ અક્ષર યથાર્થ—જેને ગજરોબર 'ક્રમપુર' કહે છે—તે જ્યાં પ્રકટ થવા ઇચ્છે ત્યાં પ્રકટ થાય છે, અને કોઈ બળાત્કારે પ્રકટાવી શકતું નથી એ ખરૂં છે, તથાપિ એના પ્રાકટ્યના કાંઈક નિયમો આપણે જાણી શકીએ છીએ અને એના ઉપર આપણી આશાઓ બાંધી શકીએ છીએ, તથા યોગ્ય વાતાવરણ રચી શકીએ છીએ. ઇતિહાસમાં એવા દાખલા દેખાય છે કે જ્યારે દેશમાં બૂરામાં બૂરી સ્થિતિ ચાલતી હોય તેવે વખતે—પ્રતિકૂલ વાતાવરણમાં—પણ મહાન કવિ કે સાક્ષરનો અવતાર થાય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ જેમ કવિના આત્મા સ્વયંભૂ હોવા જોઈએ એ વચનની યથાર્થતા સમજવા માટે આપણે કવિનું સ્થૂલ જીવન ભેદી એનું સૂક્ષ્મ યાને આન્તર જીવન જોવું પડે છે, તેમ સાહિત્યને પ્રતિકૂળ એવા વાતાવરણમાં પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ખરૂં જોતાં ઉપરના પડની નીચે ગૂઢ શક્તિઓ કામ કરી રહી હોય છે, જે કવિ યાને સાક્ષરના આત્મા-

માં પ્રકટ થાય છે અને સમય પાકતાં એ પરિસ્થિતિમાં પરિવર્ત કરે છે વૉલ્ટેર, રૂસો, ટૉલ્સ્ટૉય એ આ જાતના પરિવર્તક ક્રાન્તદર્શી આત્માઓ છે ઉચ્ચ સાહિત્યના ઉત્થાન માટે પ્રજાજીવન સુખી જ હોવું જોઈએ અથવા તો રાષ્ટ્રીય એકતા સિદ્ધ કરી ચૂક્યું હોવું જોઈએ એમ કંઈ નથી ડૅન્ટી અને ગેટે જન્મ્યા તે સમયે ઇટાલિ અને જર્મનીનું રાષ્ટ્રીય જીવન અને સામાજિક દશા છિન્નભિન્ન હતાં પણ મનુષ્ય ભાવનાથી જીવે છે, સ્થૂલ દેહ કે બુદ્ધિથી જીવતો નથી, એ કવિદૃષ્ટિનું સત્ય એમને પ્રત્યક્ષ થયું હતું એલિઝાબેથના સમયમાં ઇંગ્લંડની લોકસ્થિતિ કેવી હતી તે એક ઇતિહાસકારના નીચેના શબ્દોથી સમજાશે

'At the first glance the political and moral situation in England does not present that aspect of civilisation which one would expect at the time of Shakespeare The population hardly amounts to five millions, and stagnates under conditions of revolting inequality fostered by the violence of the nobles, the profound demoralisation of clergy and the idleness of the lower classes On the one hand there are the magnificent gardens and verdant lawns of the abbeys, of the majestic castle walls of the bloodthirsty baron, on the other the miserable collection of huts which constitute the village. There are endless marshes and wide expanses of heath which cover the greater part of the country Neither industries nor commerce exist to ward off the menace of famine. The inhabitants of town and country are a prey to epidemics and the victims of

extortion. Finally ignorance among high and low was so great the the mijority of the peers of the realm were unable to read and write ' પરંતુ આ ઉપરથી સાહિત્ય અને પ્રજાજીવનની ઋતુઓ એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે અથવા તો એમનો પરસ્પર સમ્બન્ધ નથી એમ માનવું બરાબર નથી. એ વચ્ચેનો કાર્યકારણભાવ કેટલીકવાર પૂર્વાપરસમ્બન્ધી અને કેટલીકવાર સહચારસમ્બન્ધી હોય છે પ્રજાજીવનના કેટલાક અંશો આગલા જમાનાઓમાંથી ઊતરી આવેલા તે જીર્ણ થતા જાય છે, અને નવું જીવન જે પૃથ્વી ફાડી બહાર નીકળવાનું તે હજી સ્થૂલ નેત્રે જોઈ શકાતું નથી.

વસ્તુત સામાન્ય રીતે, સાહિત્યના મહાન યુગો એ પ્રજાજીવનની વિશાલતા અને વિપુલતાના યુગો જોવામાં આવ્યા છે ગ્રીક સાહિત્યનો પેરિક્લિસ યુગ યુદ્ધમાં જય અને દરિયાઈ વ્હેપાર સફર સંસ્થાન આદિ ક્ષાત્ર અને વૈશ્ય જીવનના પ્રાકટ્યનો હતો અને રોમનો ઑગસ્ટન યાને વર્જિલ યુગ પણ રોમન સામ્રાજ્યના વિસ્તાર અને ઘટનાનો હતો. મધ્યયુગની યોગનિદ્રામાંથી યૂરોપની જાગૃતિનો યુગ, અને એની અસર તળે જન્મેલો ઇંગ્લંડનો એલિઝાબેથ યુગ—એમાં મનુષ્યજીવન કેવું પ્રબળ પરાક્રમી અને પ્રભાવશાળી થવા લાગ્યું હતું એ સુપ્રસિદ્ધ છે આ પ્રકારના વિચારમાં આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપર પણ દૃષ્ટિ ફેરવવી ઉપયોગી થશે. રામાયણ અને મહાભારત એ પ્રજાજીવનના જ ઉદયાસ્તની કથા છે એ કોણ નથી જાણતું? એક ક્રૌંચપક્ષીના વધથી વાલ્મીકિ મુનિના હૃદયમાં પ્રકટેલો કરુણરસ જ્યાં પ્રકટ્યો ત્યાં જ શમી જાત, અને પરિણામે બહુ તો એક કરુણરસનું ઊર્મિગીત જગતને મળ્યું હોત, પણ પ્રજાના અન્તરાત્મામાં જે આપતાની ભાવના વિરાજતી હતી તે જ વાલ્મીકિની પ્રતિભામાં પ્રકટ થઈ ગ્રન્થ સ્વરૂપે પરિણમી. મહાભારતકાલમાં આર્યપ્રજા જે આત્મઘાત કરી રહી હતી એનું કરુણ અને ભવ્ય ચિત્ર વ્યાસ મુનિએ દોર્યું છે અને એ

કરુણતાને સામા, પડખામાં પ્રાચીન આર્યજીવનની ભાવનાનાં કેટલાંક આખ્યાનો ઉપદેશો વગેરે મૂકીને, ઘેરી બનાવી છે એક દ્રષ્ટા ઋષિનું તો બીજું મનનશીલ મુનિનું કાવ્ય છે પણ ઉભય હિન્દની ઊગતી અને આથમતી રાષ્ટ્રીય એકતામાંથી જન્મેલાં કાવ્યો છે બૌદ્ધ કાળનું સાહિત્ય ખીલ્યું વિસ્તર્યું તે સમયે હિન્દુસ્થાનની પ્રજા કેટલી પરાક્રમી હતી તે અશોકના શિલાલેખથી અને મધ્ય એશિયા ગાંધાર તિબેટ ચીન જાવા આદિ સ્થળે મળતાં પુસ્તકો ચિત્રકામ બાંધકામ ઇત્યાદિથી સિદ્ધ થાય છે બૌદ્ધ ત્રિપિટકની સ્થાપના જાતકની રચના, જૈનશાસનનો સંગ્રહ, કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર, ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર, વાત્સ્યાયનનું કામશાસ્ત્ર, પતંજલિનું મહાભાષ્ય, અશ્વઘોષનાં કાવ્યો તથા નાટકો ગુણાઢ્યની બૃહત્કથા બૌદ્ધ મહાયાનનો પ્રાદુર્ભાવ, ધમ્મપદ, મિલિન્દપ્રશ્ન, લલિતવિસ્તાર લંકાવતાર, સદ્ધર્મપુંડરીક, માધ્યમિકકારિકા, બ્રાહ્મણ ધર્મસૂત્ર ગૃહ્યસૂત્ર ન્યાયયોગાદિદર્શનસૂત્ર આદિ સર્વ સાહિત્ય એ યુગમાં પ્રકટ્યું છે ઈ સ. બીજા સૈકા પછી સો દોઢસો વર્ષનો ઇતિહાસ અંધારામાં પડેલો છે પરંતુ એ સમય સાહિત્યની પાનખર ઋતુનો હોય તો નવાઈ નહિ એ પછી ગુપ્ત રાજાઓના સમયમાં ફરી બહાર (વસન્ત) આવ્યો એ સમય હિન્દના ઇતિહાસમાં ઇંગ્લંડના એલિઝાબેથના યુગ કરતાં પણ વધારે તેજસ્વી છે બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધના સમત્વનો એ સમય પુરાણ સ્મૃતિ આદિ ધર્મશાસ્ત્રોના પુનરુજ્જીવન અને પુનર્ઘટનાનો એ સમય, બૌદ્ધ મહાયાનના વિકાસનો એ સમય, કાવ્ય કોષ જ્યોતિષ આદિ શાસ્ત્રોમાં કાલિદાસાદિ નવરત્નોના ઝગઝગાટનો એ સમય, ભામહાદિ આલંકારિકોનો એ સમય, વસુબન્ધુ દિઙ્‌નાગ વગેરે ન્યાયશાસ્ત્રાચાર્યોનો એ સમય, દર્શન સૂત્રોના અન્તિમ ગ્રન્થનનો એ સમય દેવર્ધિગણિ સિદ્ધસેન દિવાકર આદિ જૈનશાસ્ત્રોના ઉદ્ધારક અને પ્રવર્તકનો એ સમય, આ સમયમાં ગુપ્ત રાજ્યની અને એના પ્રભાવની સીમા એક વખતે પશ્ચિમે કાઠિઆવાડના પશ્ચિમ કાંઠા સુધી અને ઉત્તર–પૂર્વમાં તિબેટ

અને લગભગ ચીનની સરહદ સુધી પહોંચતી હતી. અને તેથી એનો વ્યવહાર પશ્ચિમે ઈરાન એશિયામાઈનર સુધી રોમ સુધી અને પૂર્વે ઈશાન કોણમાં ચીન અને અગ્નિકોણમાં જાવા સુધી ચાલતો હતો. આ ૬ ગ્યુપી હિન્દુસ્થાનમાં વિવિધ રાજ્યો ઉપર પરદેશી અસર થયેલી કહેવાય છે તેટલી બધી તો નથી જ થઈ, તોપણ પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં હિન્દુસ્થાનનો ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો સમય એ વિક્રમોદયના સમયને મળતો હતો એમાં સંશય નથી આટલો દેદીપ્યમાન યુગ હિન્દુસ્થાનમાં ફરી આવ્યો નથી તોપણ વલ્લભીમાં અને હર્ષવર્ધનનાં રાજ્ય તેમ જ ગુર્જર પ્રતિહાર રાષ્ટ્રકૂટ પરમાર અને સોલંકી રાજ્યો પણ એમનાં ગજ્જીવ પરાક્રમો માટે તેમ જ સાહિત્યની પ્રચુરતા માટે યશસ્વી થયાં છે ભવભૂતિ બાણ અને રાજશેખર, ઉદ્યોતકર ધર્મ કીર્તિ કુમારિલ શંકર અને વાચસ્પતિ હેમાદ્રિ, બોપદેવ, સાયણ માધવ, સોમદેવ અને હેમચન્દ્ર એ સમયના નભોમંડળના તેજસ્વી તારાઓ છે.

આપણા વર્તમાન યુગના સાહિત્યના ભવિષ્ય માટે મોટી આશાઓ પ્રેરે કે કારણ કે જગતના સાહિત્યોત્થાનના મ્હોટામાં
મ્હોટા યુગો સાથે એનુ અનેક રીતે મળતા
આપણી આશાના પણ છે સાધારણ રીતે યૂરોપની ૧૨ થી
કારણ ૧૧ મી સદીની જાગૃતિનો યુગ અને એનાં
લક્ષણો સહુને સારી રીતે જાણીતાં હોઈ એની
સાથે આપણા અર્વાચીન સાહિત્યના જ મળતાપણાની સરખામણી કરીએ યૂરોપનો એ કાળ ધાર્મિક સુધારાનો કાળ હતો પણ એટલું જ હોત તો એ પછીનુ યૂરોપીય સાહિત્ય આપણા મધ્યયુગના સાહિત્ય જેવુ ઘણે ભાગે ધાર્મિક સાહિત્ય જ નીવડત. પણ વસ્તુત, એ યુગમાં પ્રાચીન ગ્રીક અને લૅટિન સાહિત્યનો ઉદ્ધાર થયો ઇતિહાસ કાર કહે છે કે ઇટાલિની ભૂમિ ઉપર એક ચમત્કાર બન્યો. સૌંદર્યની દેવી જે ઘણા સમયથી લોક ગુમાવી બેઠા હતા તે તેમને

જડી. તેઓ જેને મરી ગઈ માનતા હતા તે માત્ર નિદ્રાવશ થઈ હતી. ૧૪૮૫ ના એપ્રીલની ૧૮ મી તારીખે વસન્ત ઋતુ બેસતી હતી તેવે એક દિને લૉમ્બર્ડીના મજૂર લોકો રોમમાં કાંઈ ખોદાણ કામ કરતા હતા તેમાંથી એમને એક શ્વેત સંગેમરમરની કબર નજરે પડી. ઉપરનું આચ્છાદન દૂર કર્યું ત્યાં એક દેવી સૂતેલી દેખાઈ; જાણે જીવતી! એઓ પે એના ઉપર સુગન્ધી વનસ્પતિઓ વેરેલી. એટલામાં એ જાણે આંખ ઉઘાડતી હોય એમ એમને દેખાયું. એના ગાલ ગુલાબી, અને અધર ઉપર સ્મિત રમતું હતું. આ મધુર ચમત્કારથી જનતાનું હૃદય હાલ્યું, લોકોનાં ટોળેટોળાં ભરાયાં. દેવીને ભક્તિભાવથી કૅપિટોલ યાને રોમના ટાઉનહૉલમાં લઈ ગયા ત્યાં આખું શહેર એને જોવા ઉલટ્યું અને એ દૈવી આકૃતિ જોઈ મુગ્ધ બન્યું. પાદરીઓને ભય પેઠો, રખેને લોકમાં મિથ્યાત્વ અને પ્રતિમાપૂજા ઉત્પન્ન થાય. પોપે રાતોરાત એને ત્યાંથી ઉપાડીને અન્યત્ર દાટી દેવાનો હુકમ કર્યો, પણ લોકોએ એ દેવીના દર્શન એક વખત કર્યાં તે કર્યાં જ. એક લેખક કહે છે તેમ, 'She had a beauty of ancient time through having simply gazed upon her the world began to blossom once more"

આમ પ્રાચીન ગ્રીક અને લૅટિન સાહિત્યના ઉદ્ધાર અને સૌન્દર્ય દેવીના પ્રાકટ્ય સાથે, શુષ્ક ધાર્મિકતાની બેડીઓ પણ તૂટવા લાગી, અને પ્રાચીન ગ્રીક રોમન સંસ્કૃતિનું જે ખાસ લક્ષણ—ઐહિક જીવનમાં રસ—તે ફરી ઉત્પન્ન થયો, અને પ્રજા પરાક્રમને પંથે ચઢી. આ સર્વના પ્રતિધ્વનિ ઈંગ્લં. સુધી પહોંચ્યા પ્રાચીન સાહિત્યના અનુવાદો ઈટાલિયન અને ફ્રેચ ભાષામાં થયા અને ત્યાંથી અંગ્રેજીમાં ઊતર્યાં આપણા અર્વાચીન સાહિત્યના જન્મની પણ એ જ હકીકત છે અહીં પણ ગયા શતકમાં આપણી પ્રાચીન ભાષાને જે સ્થાન અપાયું તથા પરદેશી (અંગ્રેજી) સાહિત્ય સાથે સંપર્ક થઈ ગયો, એમાંથી ધાર્મિક સુધારા, નવી સ્વાતન્ત્ર્યની ભાવના, ઐહિક

જીવનમાં રસ અને એ રસથી તરબોળ એવું નવીન સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું એ યૂરોપના સર્વજીવનના યુગમાં, અને વિશેષે કરી એલિઝાબેથના ઇંગ્લંડમાં, પ્રજાજીવનમાં જેમ અપૂર્વ વેગ પરાક્રમ અને સમુલ્લાસનો પ્રાદુર્ભાવ એ એના સાહિત્યનું કારણ બન્યું હતું તે જ પ્રમાણે આપણા અર્વાચીન સાહિત્યમાં પણ બન્યું છે માત્ર આપણી નસોમાં એ વેગ પરાક્રમ અને સમુલ્લાસનું બળ જેટલું ઓછું તેટલું આપણું સાહિત્ય પણ એલિઝાબેથના સમયના ઇંગ્લંડના સાહિત્ય કરતાં ઊતરતું છે ઇંગ્લંડનો વહાણવટી નવી ભૂમિ શોધવા લૂટવા તાબે કરવા સમુદ્ર ખેડતો હતો કર્મમાં આનંદ પામતો હતો, અને પોતે સ્વતન્ત્ર છે એ અદ્ભુત બહાદુરીની લાગણીથી ભરેલો રહેતો આપણે ત્યાં આ સર્વ સ્થિતિ શરૂ થવા લાગી છે, પણ તે કૂંપળ અવસ્થામાં છે, સિદ્ધને બદલે સાધ્ય અવસ્થામાં છે પૂરી વસ્તુસ્થિતિને બદલે પણ આકાંક્ષામાં છે, પણ જે છે તે ઉત્સર્પણને માર્ગે હોઈ આશાજનક છે

સાહિત્ય પરિષદનું કર્તવ્ય સાહિત્યને અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું

સાહિત્યવિભાગે વિચારવાનું 'સાહિત્ય' તે વિશેષ અર્થમાં 'સાહિત્ય' સામાન્ય અર્થના સાહિત્યની ઇતર શાખાઓથી વિલક્ષણ એવું, વિશેષ અર્થમાં સાહિત્યનું સ્વરૂપ સાહિત્ય શબ્દની યોજનાથી આપણા પૂર્વજોએ બતાવ્યું છે 'शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्" જેમાં શબ્દ અને અર્થ વિશિષ્ટ રૂપે એક બીજાની સાથે મળેલા હોય "वागर्थाविव संपृक्तौ' શિવપાર્વતીવત જ્યાં અર્થ અને વાણી એક બીજાનાં અર્ધાંગ હોય એ કાવ્યસાહિત્ય. આ કાવ્યસાહિત્ય એ સાહિત્ય સામાન્યનો આત્મા છે ભાષા, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન સઘળાં શાસ્ત્રનું પર્યવસાન કાવ્યમાં કાવ્ય એ ક્રાન્તદર્શીની દૃષ્ટિ, પછી એ ગદ્ય હો વા પદ્ય હો. પદ્યમાં અર્થસંગીત સાથે શબ્દસંગીતનો સહચાર, તેટલું પદ્ય ગદ્ય કરતાં કાવ્યને વિશેષ અન્તરંગ, અને ગદ્યમાં જેટલો શબ્દ-

સંગીતનો અભાવ તેટલું તે કાવ્યને બહિરંગ. અન્ય શાસ્ત્ર અને વિદ્યાથી કાવ્યનો વ્યાવર્તક ધર્મ એ કે શાસ્ત્ર અને વિદ્યા મનુષ્ય બુદ્ધિના અમુક અમુક ખંડને ઊજાળે, ત્યારે કાવ્ય અખંડ વસ્તુનું-વસ્તુના ઊંડા અન્તરમાં વિરાજતા દિવ્ય તત્ત્વનું—સાક્ષાત્ દર્શન કરાવે પ્લેટોની ગુફાના ઉદાહરણથી સમઝવા યત્ન કરીએ તો બહાર જતાં આવતાં મનુષ્યોના ગુફાની ભીંતે પડતા પડછાયા ઉપ થી અનુમાન કરવું તે શાસ્ત્ર અને વિદ્યા, અને ગુફાના મુખ સામે બેસી જનતાને સાક્ષાત્ નિહાળવી એ કવિધર્મ, અને એ સાક્ષાત્ દર્શન પણ અખંડ વસ્તુનું એના અમુક અમુક પાસાનું નહિ બેશક એ અખંડતાને કવિ તરફ વળેલું પાસું કહેવું હોય તો તે જુદી વાત. આમ કાવ્ય એ શાસ્ત્ર અને વિદ્યાથી ભિન્ન છે છતાં સર્વનો વાસ મનુષ્યના આત્મામાં છે, અને તેથી તેમની પરસ્પર અસર થયા વિના રહેતી નથી.

રાજશેખર કવિઓના ત્રણ ભેદ પાડે છે સારસ્વત, આભ્યાસિક અને ઔપદેશિક સારસ્વત કવિઓ તે કે જેઓ ઉપર સરસ્વતીનો અનુગ્રહ હોઈ એમની કવિત્વશક્તિ 'સહજા છે અર્થાત્ પૂર્વજન્મ માંથી ઉતરી આવી છે, અને આ જન્મમાં માત્ર થોડોક જ સસ્કાર મળતાં ખીલી ઊઠે છે આભ્યાસિક કવિઓ તે કે જેની કવિત્વશક્તિ 'આહાર્યા' એટલે કે આ જન્મના અભ્યાસથી—અર્થાત્ સંસ્કારથી કેળવણીથી—પ્રાપ્ત કરવામાં આવી છે અને ઔપદેશિક કવિઓ તે કે જેઓમાં સ્વાભાવિક કવિત્વશક્તિ બિલકુલ નથી પણ જેઓ મહેનત કરી કરીને કાવ્ય રચતાં શીખ્યા છે આ ત્રીજા વર્ગને તો આપણે લક્ષ્યમાં જ નહિ લઈએ પણ જગતના મહાન કવિઓ બધા સારસ્વત યાને કેવલ સરસ્વતીના પ્રસાદ થકી જ કવિ થયેલા છે એમ નથી ઘણા સ્ફોર્ટ નામો—મિલ્ટન ટેનિસન ભવભૂતિ રાજશેખર આદિ અસખ્ય—આ જન્મમાં પ્રાપ્ત કરેલી ઊંચી કેળવણીથી કવિ બન્યા છે અને આ જાતના કવિઓ માટે ફળદ્રુપ ભૂમિ રચવાનું જનસમાજના હાથમાં છે બીજા બે વર્ગમાંથી પહેલા વર્ગના-

'સારસ્વત'-કવિઓ આપણી ભૂમિમાં નીપજાવવાની પ્રભુની ઇચ્છા હશે તો તે સાહિત્યપરિષદના કાર્યની વાટ નહિ જુવે. ગૂજરાતમાં સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અને જનસ્વભાવનું વૈવિધ્ય અર્થાત્ કવિતાની સામગ્રી થોડી નથી છતાં, વર્તમાન જમાનામાં સર્વથા સ્વાભાવિક કવિત્વશક્તિ ધરાવનાર એવા સારસ્વત કવિઓ ઉત્પન્ન ન થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે, સારસ્વત કવિઓનો જમાનો તો એક રીતે ક્યારનોએ વહી ગયો છે જેમ મનુષ્યજાતિનો સુધારો વ્યવસાયી અર્થાત્ વસ્તુગ્રાહી મટીને અનુભવસાયી—અર્થાત્ જ્ઞાનગ્રાહી—થયો છે, અને અત્યારે એનાં સઘળાં પગલાં અનુભવસાયી દશામાં જ ભરવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે વર્તમાન યુગમાં વ્યવસાયી કવિની એટલે કે માત્ર કલ્પસામગ્રીના સાંનિધ્ય થકી જ પ્રજ્વળી ઊઠનાર એવા હોમરની જાતના કવિની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ થોડો છે. વર્તમાન કવિઓમાં તો થોડીક સ્વાભાવિક શક્તિ ઉપર આ જ મના સંસ્કારો—એટલે કે જીવનનો અનુભવ અને વાચનની કેળવણી—એની છાપ પુષ્કળ પડે છે, અને એમાંથી એમનું કવિત્વ સ્ફુરે છે. બેજહૉટ 'Primary' અને secondary' અર્થાત્ સહજ અને આહાર્ય એવા કવિઓના બે વર્ગ પાડે છે ને આ રીતે જ હોમર શેક્સપિયર આદિ પ્રથમ વર્ગમાં આવે છે, વર્જિલ મિલ્ટન વગેરે દ્વિતીય વર્ગમાં આવે છે. પણ પ્રથમ વર્ગના સર્વ કવિઓ દ્વિતીય વર્ગના સર્વ કવિઓ કરતાં ચઢીઆતા હોય એમ કોઈ નિયમ નથી. માત્ર આ બે વર્ગ એ કવિતાની ઉત્પત્તિનું કારણ લક્ષમાં લેતાં પડેલા બે પ્રકાર છે અને પહેલા વર્ગના એક કવિના કરતાં બીજા વર્ગનો એક કવિ ચઢીઆતો હોય એ તદ્દન સંભવિત છે. સ્પેન્સરને અંગ્રેજ કાવ્યસાહિત્યના ઇતિહાસમાં "Poets' Poet' નો ઇલ્કાબ મળ્યો છે અને અર્વાચીન અંગ્રેજ કવિઓ એક કઠિન ઇટાલિયન કવિઓમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે એ કાંઈ નથી અજાણ્યું! નવીનતાના મોહને વખોડી કવિસંપ્રદાયનો મહિમા વર્ણવતાં મિ. ન્યૂબોલ્ટ એક ઠેકાણે કહે છે —

"To be in the tradition is not to be obsolete, either in civilization or in poetry to be 'derivative is not necessarily to be inferior, even in the aeroplane factory The truth on the other side is that the human spirit grows not by singularity but by admiration and assimilation, that the deepest waters of human life come from no private well but from an underlying pool vast and immemorial and that poetry, as Shelley knew, is not an unrelated collection of separate inventions, but a vision of the eternal which all poets like the co-operating thoughts of one great mind, have built up since the biginning of the world ' આ જાતનું કાવ્યવાતાવરણ સાહિત્યપરિષદ્‌ રચી શકે છે આ માટે ઊંચી જાતના વિવેચનશાસ્ત્રની જરૂર છે—જે સામાન્ય વાચકમાં ઊંચી વિવેચન દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે એટલું જ નહિ, પણ જેને આધારે શાળામાંથી બાળકોને શિક્ષણશાસ્ત્રની ભાષામાં જેને 'Appreciation lesson' કહે છે તવા પાઠદ્વારા કવિતાના સૌન્દર્યનો ઉપભોગ કરતાં શીખવી શકાય. વામનમાંા સૂચના લઈ રાજશેખરે 'ભાવક' યાને સહૃદયના પ્રથમ બે વર્ગ પાડયા જ અરોચકી અને સતૃણાભ્યવહારી, એટલે એક તો એવા કે જેમને કશું રુચે જ નહિ અને બીજા એવા કે જે ઘાસ સુદ્ધાંત ગમે તે ખાઈ જાય. આ બન્ને અવિવેચક છે તેમાં ત્રીજો વર્ગ એક 'મત્સરી એટલે કે અદેખા અને સામાના દોષ જોયા કરે એવાનો ઉમેરે છે, અને ચોથો વર્ગ તત્ત્વાભિનિવેશી એટલે ખરા તત્ત્વ ઉપર ચિત્ત લગાડનારનો જણાવે છે આ છેલ્લો વર્ગ જ સાહિત્યને ઉપકારક થઈ પડે છે હજુ સુધી ગુજરાતીઓ કાવ્યકલાની

તત્ત્વાભિનિવેશી મીમાંસા બહુ થોડી જ થઈ છે, પ્લેટો અને ઍરિસ્ટૉટલથી માંડીને ક્વિલર કૂચ સેઇન્ટ્સબરિ ઍ સ ન્યુબોલ્ટ અને રવાવર સુધી, સૂર્યથી માંડી ન્હાના દીવા સુધી, કાવ્ય અને એના વિવિધ ભેદના તત્ત્વ ઉપર પ્રકાશ નાખનાર જ્યોતિઓ અસંખ્ય થયા છે, અને જેમ જેમ કાવ્યનાં નવાં નવાં રૂપ પ્રકટ થયાં છે તેમ તેમ એ તત્ત્વોના વિવેચનમાં તેમ જ એના પ્રયોજનના વિચારોમાં પણ કામ થયું છે. આપણે ત્યાં પણ પ્રાચીન આલંકારિકોએ કેટલું બધું કર્યું છે એનું જ્ઞાન સામાન્ય પ્રજાને બાજુએ સુશિક્ષિત જનોમાં પણ થોડું છે. આ ખોટ પૂરી પાડવા સાહિત્યપરિષદ બહુ સારો પ્રબન્ધ રચી વા રચાવી શકે. આવી સારાસારગ્રાહી ઉચ્ચ વિવેચનની વિદ્યાને અભાવે કાવ્યક્ષેત્રમાં પુષ્કળ ઘાસ ઊગે છે, અને બિચારા ઘાસને હું ઘાસ છું એટલું ભાન થવું પણ અશક્ય રહે છે. રાજશેખર કવિઓનું તારતમ્ય બતાવતાં નોંધે છે કે—

"एकस्य तिष्ठति कवेर्गृह एव काव्य-
मन्यस्य गच्छति सुहृद्भवनानि यावत् ।
न्यस्याविदग्धवदनेषु पदानि शश्वत्
कस्यापि संचरति विश्वकुतूहलीव ॥"

[—કોઈ કવિનું કાવ્ય તો એના ઘરમાં જ રહે છે. બીજાનું મિત્રોના ઘર સુધી પહોંચે છે. કોઈકનું જ એવું હોય છે કે જે અવિદગ્ધજનના મુખ ઉપર પગ મૂકીને—એમના વચનની દરકાર કર્યા વગર—જાણે વિશ્વ જોવાના કુતૂહલથી બહાર નીકળી પડે.] આવા ગૃહકવિઓની અને મિત્રકવિઓની અપેક્ષા કરી, બહુ તો એમને સહી લઈ, વિશ્વકવિઓના ગુણ પારખી, એનો આસ્વાદ લઈ જાણવા એ ખરા વિદગ્ધનું કામ છે. એ કર્તવ્યને અંગે, આપણા ગુર્જર કવિઓ અને ગ્રન્થો ઉપર આપણે અવિરત આદર ધરાવીએ એ સ્વાભાવિક છે અને કેટલેક દરજ્જે ઠીક પણ છે. પણ પરદેશના પ્રેમથી મુગ્ધ બની આપણી રસવૃત્તિને સાંકડી કરી રાખીએ તો તેથી આપણી

વિદગ્ધતાને હાનિ થાય છે એટલું જ નહિ પણ કવિઓના રસાત્માને પણ જોઈતું પોષણ મળતું નથી ખરૂં છે કે કવિ અને ભાવક (સહૃદય વિદગ્ધજન) એક હોતા નથી, "एकः सूते कनकमुपलस्तत्परीक्षाक्षमाऽन्यः" સુવર્ણ એક જાતના પત્થરમાંથી પેદા થાય છે અને એની કસોટી કસનાર પત્થર જુદો હોય છે તથાપિ કવિ જ્યાં સુધી પોતાના મનનો વિવેચક ન થાય અને વિવેચક કવિનું હૃદય અનુભવવા પૂરતો કવિ ન થાય, ત્યાં સુધી કાવ્ય આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત ન કરે, અને વિવેચન મર્મગ્રાહી ન બને. આપણાં કાવ્યો આપણી ભૂમિમાં જ પાકવાં જોઈએ, અને આપણાં વિવેચન પણ સ્વદેશી હોવાં જોઈએ એ દૃષ્ટિબિન્દુ સ્વાભાવિક છે તથાપિ મનુજ આત્મામાં સ્વ અને પરનો અદ્ભુત સમન્વય હોય છે—મનુજ પોતાની ભૂમિનો વતની છે તે સાથે મનુજ હોઈ સમસ્ત બ્રહ્માંડનો વાસી છે, અને તેથી એને પોતાનું વૈશિષ્ટ્ય કેળવવાનું છે તે સાથે એના વિશેષણમાં સ્વ અને પર ઉભય તત્ત્વો રહેલાં છે એ ભૂલવાનું નથી. જગત્‌માં સર્વ મહાન સાહિત્યો એ રીતે જ ઉદ્‌ભવેલાં છે કોઈ પણ પ્રજા જે પરદેશી સાથે આત્માની આપ-લે કરવા તૈયાર નથી તે પોતાના આત્માને કદી ખીલવી શકતી નથી જેમ પરદેશી રસ ચૂસ્યા કરનાર પોતાના આત્માને ખુવે છે, તેમ એ રસથી વિમુખ રહેનાર પોતાના આત્માને મૂંઝાવે છે વર્તમાન સમય સંક્રાન્તિનો હોઈ સ્વ અને પરનાં ઉભય તત્ત્વ યોગ્ય માપમાં રહેવાં કઠણ છે અત્યારે પશ્ચિમની નવલકથાઓનું ટૂંકી વાર્તાઓનું અને નાટકનું અનુકરણ પુષ્કળ થવા લાગ્યું છે, પણ ધીમે ધીમે એમાંથી ઊભરો નીકળી જઈ માત્ર સાર જ રહેશે અને આપણા સાહિત્યના વિશિષ્ટ આત્મામાં ભળી શકે એટલું જ પરદેશી તત્ત્વ છેવટે રહી જશે. તેથી આપણા સાહિત્યે ધારણ કરેલા વર્તમાન વલણથી આપણે ક્ષોભ પામવા કારણ નથી. જો કે કાંઈક ચેતતા રહેવાની અને સ્વદેશાભિમાનને જાગતું રાખવાની તો જરૂર છે જ પશ્ચિમના જે રસસ્વરૂપને આપણા સાહિત્યમાં સત્કાર આપવો ઈષ્ટ

છે તે એ રસસ્વરૂપને કે જે એના મહાન સાહિત્યમાં મૂર્તિમન્ત થએલું છે ઉપલી આપમોટમાંથી ઉતરેલા નૉવેલો વા માસિકોની વાર્તાઓ એ યૂરોપનું મહાન સાહિત્ય નથી, એનું સર્વસ્વ એ તો ઘણીવાર ઘાસનું ચર્વણ કરવા સમાન હોય છે એના મોટા બુદ્બુદ વર્તમાન સમયમાં પણ Dynasts કે Saint Joan જેવી કૃતિઓ જ ગણાય છે, અને વસ્તુત એનાં અમર ફળ તો એ કરતાં પણ જુદાં હોય છે આ વિષયમાં ખરી વિવેકકારી રસવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી એ નવીન વિવેચન શાસ્ત્રનું, અને તે માટે યોગ્ય પ્રબન્ધ કરવો એ સાહિત્યપરિષદનું કામ છે.

નાટક વિષે લખતાં ડાર્બિને ત્રણ જાતના 'publics' યાને લોકતા ગણાવ્યા છે એક તો ખરા વિદગ્ધ અને સત્કારી, જેની સંખ્યા સહુથી ઓછી, બીજા 'warm young men' ઉત્સાહી યુવકો, જેમનો કલાવિષય ઉત્સાહ સાચો પણ કેટલીકવાર ઉપરછલ્લો અને ભ્રાન્ત, એમની સંખ્યા વધારે, અને ત્રીજા સામાન્ય લોક, જે સાહિત્યની કૃતિમાંથી કેવળ આનન્દ જ માગે છે—એમની સંખ્યા બહુ મ્હોટી આમ વિદગ્ધભોગ્ય, યુવકભોગ્ય અને લોકભોગ્ય એમ સાહિત્યના ત્રણ વર્ગો પડે છે અહીં વિવેચનશાસ્ત્રનો વિકટ પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે કે આમાંથી ક્યા વર્ગના પ્રેક્ષક કે વાચક માટે કવિએ કાવ્ય નાટક કે નવલકથાઓ રચવી? વર્તમાન સમયમાં આ ત્રીજા વર્ગ તરફ તાણી જનારાં બે જબરાં વહેણ છે, એક તો આ જમાનો democratic યાને લોકસામાન્યના મતની દરકાર કરનારો છે, બીજું એ દ્વારે ધનની પ્રાપ્તિ હોઈ કવિને પણ એ માર્ગે જ વળવાનું મન થાય છે યુવકો એ ભવિષ્યની પ્રજા હોઈ, અને નવી રસભાવનાની ઉત્પત્તિનું સ્થાન હોઈ એમની દૃષ્ટિમાં નવાં તેજ પ્રકટ થતાં હોય એ સ્વાભાવિક છે; પણ સાહિત્ય એ જીવનનું પરિપક્વ દર્શન હોય તો યુવકોની સાહિત્યભાવના કાચી હોવાને પણ સંભવ છે જ ખરા વિદગ્ધ અને સત્કારી વિવેચકો જડ ન થઈ જાય તો એમની દૃષ્ટિ સહુથી ઉત્તમ છે, અને ખરા કવિને એમના જ મતની દરકાર

હોવી જોઈએ. પણ એઓ પણ ઊગતી ભાવનાને જોઈ ન શકે એવી ટૂંકી દૃષ્ટિવાળા અને જડ હૃદયના થઈ જવાનો સંભવ છે તેથી ઉત્તમ વિવેચકો પહેલા અને બીજા વર્ગના સમન્વય રૂપ છે પણ તેથી લોકભોગ્ય યાને 'democratic' સાહિત્ય અવગણનાયોગ્ય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી જગતનું પરમ મહાન સાહિત્ય રામાયણ અને મહાભારત, પંચતંત્ર અને ઈસપની વાતો—એ લોકભોગ્ય નથી? એ લોકભોગ્ય છે તેવું જ વિદ્વદ્ભોગ્ય પણ છે પ્રાકૃતજન પણ મનુષ્ય જ છે અને તેથી મનુષ્યની બુદ્ધિ અને રસના શાશ્વત અંશો એનામાં પણ રહેલા છે અને શાશ્વત અંશને એ સાહિત્ય સ્પર્શે છે એમાં એની મ્હોટાઈ છે પણ પ્રાકૃત જનની પ્રાકૃતતાને પરિણામે એનામાં જે ભ્રાન્ત અને ઉપરછલ્લી દૃષ્ટિ હોવાનો સંભવ છે જે અન્તર્દૃષ્ટિગમ્ય ઊંડાં તત્ત્વ જોવાની એનામાં અશક્તિ છે, તેને પણ પૂજવી એ democracy અને mob rule વચ્ચે ભેદ ન સમઝવા જેવી ભૂલ છે

વિવેચનશાસ્ત્રમાં આપણે ઘણું કરવું બાકી છે સાપ્તાહિક કે માસિક પત્રમાં જે ગ્રન્થાવલોકન થાય છે તેમાં આ વિશાળ ક્ષેત્રની સીમા પણ ભાગ્યે જ ખેડાય છે વિવેચનશાસ્ત્રની રચનાને અંગે, કલ્પના અને તે ઉપરથી સાહિત્યના તત્ત્વનું અન્વેષણ કરવું એ એનો એક પ્રકાર છે; સાહિત્યના વિવિધ પ્રકાર લઈ એનાં સ્વરૂપલક્ષણ બાંધવા એ બીજો પ્રકાર છે અમુક કૃતિના ગુણ દોષ કે ગુણની મર્યાદા અવલોકવી એ ત્રીજો પ્રકાર છે; તેમ ગુણ દોષનો વિચાર પડતો મૂકી માત્ર એનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ઊંડા ઉતરીને સમઝવા યત્ન કરવો એ ચોથો પ્રકાર છે; સર્વાનુભવરસિકથી ભિન્ન સ્વાનુભવરસિક વિવેચન—જેમાં વાચકના બોધ માટે નહિ પણ પોતાના જ ઉપભોગ માટે અમુક સાહિત્યકૃતિનું નિરીક્ષણ થાય છે અને, એ રીતે વિવેચનરૂપ એક વિશિષ્ટ સાહિત્યનો પ્રકાર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે એ એનો પાંચમો પ્રકાર છે—ઇત્યાદિ અગણિત રૂપે વિવેચનકળા ખીલવવાની

જરૂર છે કારણ કે જેમ ઊંચું સાહિત્ય વિવેચનશાસ્ત્ર માટે નવું વસ્તુ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ઊંચું વિવેચન સાહિત્યને નવા માર્ગ સુઝાડે છે

કાવ્યના અર્થમાં સાહિત્યની ઉત્પત્તિ માટે, અને એને અંગે ઊંચી વિવેચનશક્તિ કેળવવા માટે આ પરિષદનું શું કર્તવ્ય છે એ આપણે જોયું પરંતુ એ જાતના સાહિત્યને ખીલવવા માટે બુદ્ધિ અને હૃદયના સંસ્કાર પણ ઊંચા કરવાની જરૂર છે એ સંસ્કારની પોતાની કિંમત—સાહિત્ય સાથે એના સંબન્ધ વિના સ્વતન્ત્રરૂપે પણ—થોડી નથી. પણ સાહિત્ય એ ' finer breath of all knowledge' જ્ઞાન માત્રનો વધારે સૂક્ષ્મ અને સુંદર પ્રાણ છે, તો એ પ્રાણને વસવા માટે સ્થૂલ દેહ પણ જોઈએ. પંકજ પણ પંક વિના થતું નથી, તો કવિતાસાહિત્ય પણ બુદ્ધિ અને હૃદયને કેળવે એવાં શાસ્ત્રના આધાર વિના કેમ ઊગે? તે સારુ બીજાં શાસ્ત્રોની કેળવણી માટે પણ આ પરિષદે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે

૭

આપણા ઇતિહાસવિભાગે વિચારવાના પ્રશ્નો ઘણા છે; પ્રથમ તો ગૂજરાતનો પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ

ઇતિહાસ-સંશોધન ધ્યાનમાં રાખી, એનું નિરૂપણ જે અત્યાર સુધી ગૂજરાતની વર્તમાન ભૂસીમાની દૃષ્ટિએ જ કરાવવામાં આવ્યું છે એમાં મૌલિક પરિવર્તન કરવું જોઈએ ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એટલે ઉત્તરમાં પંજાબ સુધીના પ્રદેશનો, અને દક્ષિણમાં દક્ષિણના ઉત્તર વિભાગના પ્રદેશનો એ ઇતિહાસનાં ઘણાં ખાડાં હજી હવે પૂરવાનાં છે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે આપણા ઇતિહાસનું શિક્ષણ મોગલ અને બ્રિટિશ અમલની જ દરકાર કરતું તે પછી મહમદ ઘોરી અને મહમદ ખિલજી સુધી (અને તે પછી પ્રાચીન ઇતિહાસ સંશોધનની કિંમત થતાં સિકંદરની સ્વારી સુધી) આપણે ભૂતકાળમાં ગયા પરંતુ તે પહેલાંનો સમય કેવળ પૌરાણિક એટલે ઇતિહાસદૃષ્ટ્યા અપ્રમાણિક એવી વાતોથી જ ભરેલો કોઈ ઇતિહાસના અભ્યાસ

માટે નકામો છે એવી સમજણ ઘણો વખત ચાલી. પરંતુ વધતી જતી શોધને પરિણામે સમજાયું કે પુરાણમાં કરેલી નોંધ, હિન્દુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કરનાર પશ્ચિમની પ્રજાઓના ઇતિહાસકારોએ તથા અન્ય મુસાફરોએ જે નોંધ કરી છે તેની સાથે અદ્‌ભુત રીતે મળતી આવે છે આથી પુરાણની પ્રમાણ તરીકે પ્રતિષ્ઠા વધી, અને પુરાણના મહાન અભ્યાસી પાર્જિટરે એ પ્રતિષ્ઠાનું સારાસારવિવેચનપૂર્વક એટલું બધું ગૌરવ વધારી દીધું કે વેદાદિક ગ્રન્થ કરતાં પણ એનું પ્રમાણ વધારે માન્યું. આટલે સુધી જવું મધ્યસ્થ ઇતિહાસકાર માટે અશક્ય છે, પણ અન્ય પ્રમાણથી બાધિત ન હોય, અથવા અન્ય પ્રમાણને બાધિત કરે એટલું સંભવિત હોય તો પુરાણના કથનને ઇતિહાસરૂપે માનવાને અત્યારે સહુ ઇતિહાસકારો તૈયાર છે તે જ પ્રમાણે તે પછીના સમયમાં આવતા કેવળ શિલાલેખ, સિક્કા અને તામ્રપટના જ પ્રામાણ્યને વળગી ન રહેતાં ઇતિહાસ રચવામાં બાધાબાધના સામાન્ય નિયમાનુસાર સાહિત્યનો ઉપયોગ કરવો પણ ઉચિત છે; વળી વિશેષ, સાહિત્ય જ્યારે તારીખો નક્કી કરવામાં ઉપયોગી નથી થતું, ત્યારે પણ પ્રજાના વાસ્તવિક કે ભાવનાત્મક જીવનની ઝાંખી કરવા માટે બહુ કામનું થઈ પડે છે પરંતુ આપણા ઇતિહાસના પ્રકાશનું એક મ્હોટું સાધન હજી હવે જ આકાશક્ષિતિજ ઉપર ઊગતું દેખાય છે સિંધ અને પંજાબની સરહદો ઉપર મોહન-જો-ડારો અને હરપ્પાની ખોદાણકામથી ઋગ્વેદના બહુ તેથી પણ પૂર્વના મનાતા કાળ ઉપર પ્રકાશનાં કિરણો ફૂટ્યાં છે પણ હજી એ માત્ર કિરણો જ છે, એટલામાં તો ઇન્ડિયન આર્કિઑલોજીના ડિરેક્ટર સર જૉન માર્શલ લખે છે કેઃ

"The opinion has lately been gaining ground that the cradle of Sumerian and Egyptian civilisation is to be sought somewhere east of Mesopotamia. If indeed, such a cradle ever existed it is as likely as not to have been in the

vast richly watered plains of Northern India. Migration there undoubtedly were—and those on a large scale, and nothing is more probable than that the teeming populations of Northern India expanded westward through Seistan across the Iranian plateau and northward to the plains of Transcaspia' આ અનુમાન જે અત્યાર સુધી ચાલતી આવેલી પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકાર અને પુરાતત્ત્વવિદ્‌ની માન્યતાથી તદ્દન વિપરીત છે એ પુરાણની દલીલ સાથે મળે છે, અને પરિણામે હિન્દુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કરનાર અને એની વસ્તીમાં ભળી જનાર 'Foreign Tribes' યાને પરદેશી જાતિઓ સમ્બન્ધી આપણા અર્વાચીન વિદ્વાનોના લેખો જુદી દૃષ્ટિથી તપાસવા પડશે એમ સૂચવે છે કાઠીઆવાડની ઐતિહાસિકરત્નગર્ભા વસુન્ધરા હજી ખોદવી તદ્દન બાકી છે સૌરાષ્ટ્ર, દ્વારકા અને વલભીપુરના ઇતિહાસના કેટલાએ પડ એ ભૂમિમાં દટાએલાં કોઈવાર બહાર નીકળશે એ કહેવાતું નથી અને એ નીકળશે ત્યારે આપણા અત્યાર સુધી માનેલા ઇતિહાસને ટીકા આપશે કે–ઉથલાવશે એ વિષે અત્યારે કાંઈ પણ પ્રામાણિક કલ્પના થઈ શકતી નથી. પણ એ શોધ ઇતિહાસના પર્યેષણ માટે અત્યન્ત આવશ્યક છે એટલું તો નક્કી જ છે બીજું, આપણા ઇતિહાસના રાજવંશો અને એમની તારીખો આપણે ચોક્કસ રીતે જાણી શક્યા છીએ તેમાં પણ હજી લોકસ્થિતિ વિષે ઘણું જ્ઞાન ઉમેરવું બાકી છે સાહિત્ય એ આ જાતના કાર્ય માટે એક મ્હોટું સાધન હોય છે, પણ દુર્ભાગ્યે, આપણા તે કાળના પણ્ડિતવર કવિઓએ એમના સાહિત્યને, ધર્મ સિવાય કોઈપણ રસથી ભીંજાવા દીધું નથી. આથી લોકસ્થિતિ જાણવાના વિષયમાં આપણને ઘણી મુશ્કેલી પડે છે

રત્નમણિરાવે મુસલમાન સમયના ગૂજરાતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ પ્રગટ કરવા માંડ્યો છે, તથા એને અમે માત્ર સામાન્ય

નિરૂપણથી સંતોષ ન માનતાં વિગતવાર માહિતીની એકઠી કરવા માંડી છે, એ પદ્ધતિએ ઘણું કામ કરવા જેવું છે રાયચુરા અને મેઘાણી કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તાઓ રાસા વગેરે સાહિત્ય એકઠું કરે છે એનું મૂલ્ય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણું ન હોય પણ સમયનું ચિત્ર દોરવામાં તો ઘણું જ કામનું છે, વળી એક સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રી લખે છે તેમ 'સર્વશાસ્ત્રો કાવ્યમુખપ્રેક્ષી' છે—અર્થાત્ કાવ્યનું જ મુખ નિહાળતાં કાવ્યનાં સેવક છે—અને તે પ્રમાણે ઇતિહાસ પણ કાવ્યરૂપ થયા વિના એનું તત્ત્વ પૂરેપૂરું પ્રકટ કરી શકતો નથી. કવિપ્રતિભા વિનાનો ઇતિહાસ એ જીવત માંસ અને રુધિર વિનાનું માત્ર કાઠનું મૃત હાડપિંજર છે: તે માટે આપણો ઇતિહાસ ખરી રીતે જાણવા માટે આપણે નન્દશંકર તુળજાશંકર અને કનૈયાલાલ મુનશીની અપેક્ષા રાખીએ છીએ. કલા ખાતર સત્યનો ભોગ આપવાની જરૂર હોય તો ગૂજરાતના ઇતિહાસ ખાતર કલાનો ભોગ આપવા પણ ભાઈ મુનશીને આપણે વિનંતિ કરીશું આપણે એમને કહીશું કે સત્ય અને કલા–ઇતિહાસ અને કલા–ઉભયનો સુન્દર સમન્વય કરી શકે એવું એમનામાં સામર્થ્ય છે, એકનો ભોગ આપવો પડે એવા એ કલામાં અનિપુણ કે ઇતિહાસમાં યથાર્થતાની કિંમત ન સમજી શકે એવા પ્રાકૃત નથી છતાં ભોગ આપવો પડે એટલા એ અશક્ત હોય તો કલાનો ભોગ આપે, ઇતિહાસનો નહિ કારણ કે કલાનાં ક્ષેત્ર ઘણાં છે, ઇતિહાસનું એક છે

વળી એક પ્રશ્ન ઇતિહાસ અને ભાષાશાસ્ત્રની સીમા ઉપર આવેલો અને તેથી ઉભય વિદ્યાના વિદ્વાનોએ વિચારવાનો એ છે કે આપણા પ્રાન્તના નામની વ્યુત્પત્તિ શી? બોમ્બે ગેઝેટીયરે ગુર્જર શબ્દ (સં) ગુર્જરત્ર (પ્રા) ઉપરથી ગુજરાત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ માની હતી પરંતુ 'ગુર્જરત્ર' ઉપરથી 'ગૂજરાઠ' કે 'ગૂજરાટ' થાય, 'ગૂજરાત' ન થાય, એ શબ્દો કોઈ પણ લેખમાં મળતા નથી અને ગૂર્જરરાષ્ટ્ર ઉપરથી ગૂજરાત કહેવું એ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના નિયમથી

વિરુદ્ધ છે તેથી પછીના વિદ્વાનોએ પુર્વેના શબ્દ ને ઉત્થાપન તથા મગધાનકના લેખમાં મળે છે તે ઉપરથી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રાનુસાર એ શબ્દ ઊપજાવ્યો છે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને અવગણી શકાતું નથી એ ખરું પણ તે સામે થોડોક વિચાર પણ આપ્યા વિના રહેવાતું નથી. એક તો 'ત્રા'નો આવો પ્રયોગ, સર્વનામને ત્ર (अत्र, तत्र, यत्र, अन्यत्र) લાગે છે તે સિવાય કોઈ દેશવાચક શબ્દમાં થયો જાણ્યો નથી. તે સાથે સુરાષ્ટ્ર, મહારાષ્ટ્ર, અને રાષ્ટ્ર એ નામ એક બીજાની પાસે આવેલા ત્રણ દેશવિભાગના વાચક છે તેથી પાસેનો એક વિભાગ 'ગુર્જરરાષ્ટ્ર' કહેવાયો હોય તો આશ્ચર્ય છે? વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો વાંધો વજનદાર છે, પણ અશોકના धंममहामाता य योनकंबोज गंधारानं रिस्टिक पेतेणिकानं ये वापि अंने अपरांता (ગિરનાર) धंममहामाता योनकंबोजगंधालेषु रठिकपितेनिकेषु ए वा पि अंने आपलंता (ધૌલી) ध्रमयुतेन योनकंबोज-गंधरनं रस्टिकनं पितिनिकनं ये वपि अपरंत (શાહબાઝગઢી) ध्रमयुत योनकंबोजगंधारानं रठिकपितिनिकन ए व पि अन अपरात (માનસેરા) એમ ચાર જુદાં જુદાં સ્થળના લેખમાં પેતેણિક, પિતેનિક, પિતિનિક શબ્દ છે તેનો મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ દેવદત્ત ભાંડારકર સિવાય સર્વ વિદ્વાનોએ પ્રતિષ્ઠાનિક માન્યો છે ત્યાં પૂર્વોક્ત વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો નિયમ કે ષ્ઠ નો ઠ થાય 'ત' ન થાય એ વાંધો નડ્યો નથી. દેવદત્ત ભાંડારકરે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને ત્યાં પણ ધ્યાન આપીને પિતનિક શબ્દનો જુદો જ અર્થ કર્યો છે. અંગુત્તર નિકાયમાં रट्ठिकस्स पेत्तनिकस्स અને रट्ठिको पेत्तनिको એમ એ શબ્દયુગલ બે વાર આવે છે ત્યાં એનો સહચાર गामगामणिकस्स पूगगामणिकस्स गामगामणिको पूगगामणिको ઇત્યાદિ રાજ્યના અધિકારી વાચક શબ્દો સાથે થયો છે, અને ત્યાં પિતાથી પ્રાપ્ત અધિકાર ભોગવતો રાષ્ટ્રિક કહેવાતો ગણાધિકારી એવો અર્થ ટીકાકારે કર્યો છે એટલે અશોકના શિલાલેખમાં પણ રિસ્ટિક પેતેણિકનો એ જ અર્થ થવો ઘટે છે અર્થાત્ પેતેણિક એ પ્રતિષ્ઠાનિકનો અપભ્રંશ એમ નહિ. પરંતુ દેવદત્ત ભાંડારકરના આ પેતનિકનાં અર્થ સામે એક વિદ્વાન

તરફથી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો બીજો વાંધો લેવામાં આવ્યો છે કે ષ્ટ્ર નું ત્ત કેમ થાય? પણ ષ્ટ્ર નો ટ્ઠ ઉચ્ચાર થવાથી ત્ત થાય એ સંભવિત હોઈ એ વાંધામાં માલ દેખાતો નથી. તથાપિ એક વિકટ સ્થિતિ એ આવીને રહી છે કે અંગુત્તર નિકાયમાં રટ્ઠિકપેત્તનિકનો સહચારી શબ્દ જોતાં અમુક રાજ્યાધિકારી એવો અર્થ બંધ બેસે છે, ત્યારે અશોકના લેખમાં સ્પષ્ટ 'યવન—કમ્બોજ—ગાંધાર—રાષ્ટ્રિક—પેતેણિક (પિતિનક) બીજા અપરાન્ત (સામ્રાજ્યના સામા છેડાના વા પશ્ચિમ સમુદ્રકાંઠાના દેશ) એમ દેશ તરીકે રાષ્ટ્રિક પેતેણિકની ગણના કરી છે બન્ને પક્ષનું સમાધાન એ રીતે થઈ શકે કે અમુક રાજ્યાધિકારીઓ મૂળ ધણીથી સ્વતન્ત્ર થઈ રાજ્ય વસાવે ત્યારે પણ મૂળ રાજ્યાધિકારી વાચક નામથી ઓળખાયાં કરે અને એ રીતે રાજ્યાધિકારી વાચક શબ્દ લોકવાચક અને દેશવાચક થઈ જાય. આ રીતે રટ્ઠિકપેત્તનિક શબ્દની ગતિ થઈ હોય. ગમે તેમ હોય પણ પેત્તનિક શબ્દનો પ્રતિષ્ઠાન શબ્દ સાથે સમ્બન્ધ સર્વમાન્ય ન રહ્યો એટલે અશોકના લેખના ઉદાહરણથી ગુર્જરરાષ્ટ્ર ઉપરથી ગૂજરાત શબ્દ અવતારવાનો આપણો યત્ન સફળ થયો નથી—જો કે ઉપર કહ્યું તેમ દેવદત્ત ભાંડારકર સિવાય સહુ વિદ્વાનોએ અશોકના લેખમાં એ વ્યુત્પત્તિની મુશ્કેલી અવગણી છે હું 'રાષ્ટ્ર' ઉપરથી 'રાત' ઉપજાવવાનો એક મન્દ યત્ન સૂચવે છે અને તે એ કે—મૂર્ધન્ય ણ નો દન્ત્ય ન થાય છે અને ષ નો સ થાય છે, તેમ—અહીં મૂર્ધન્ય ટ નો—દન્ત્ય ત કેમ ન થાય? વળી પ્રાકૃતસ્વરૂપમાં ટ પણ મૂળ ઠ (गज्ज+रट्ठ=गज्जरट्ठ) જ હતો. એટલી મુશ્કેલી ઓછી છે વળી ભરતે કહ્યું છે કે चर्मण्वती नदीपारे ये चार्बुदसमाश्रिताः । तकारबहुलां नित्यं तेषु भाषां प्रयोजयेत्— અર્થાત્ ચમ્બલ નદીની પારના અને આબુના વાસીઓ ત—વધારે બોલે છે, એ વાક્ય પણ કાંઈ પ્રકૃત પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ ન નાખે? આ વિચારપરંપરાનું બીજું ગુર્જરત્રા શબ્દની વિચિત્રતા અને દેશવાચક રાષ્ટ્ર શબ્દની સ્વાભાવિકતા એ છે; વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની મુશ્કેલીનું

વિરુદ્ધ છે તેથી પછીના વિદ્વાનોએ ગુર્જત્રા શબ્દ જે ઉદવાલુકના તથા મળધાનકના લેખમાં મળે છે તે ઉપરથી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રાનુસાર એ શબ્દ ઉપજાવ્યો છે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને અવગણી શકાતું નથી એ ખરું પણ તે સામે થોડાક વિચાર પણ આવ્યા વિના રહેતા નથી. એક તો 'ત્રા'નો આવો પ્રયોગ, સર્વનામને त्र (अत्र, तत्र, यत्र, अन्यत्र) લાગે છે તે સિવાય કોઈ દેશવાચક શબ્દમાં થયો જાણ્યો નથી તે સાથે સુરાષ્ટ્ર મહારાષ્ટ્ર, અને રાષ્ટ્ર એ નામ એક બીજાની પાસે આવેલા ત્રણ દેશવિભાગના વાચક છે તેથી પાસેનો એક વિભાગ 'ગુર્જરરાષ્ટ્ર' કહેવાયો હોય તો આશ્ચર્ય છે? વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો વાંધો વજનદાર છે, પણ અશોકના धंमयुतस च योनकंबोज गंधारानं रिस्टिक पेतेणिकानं ये वापि अंने अपरांता (ગિરનાર) धंमयुतस योनकंबोजगंधारेसु रठिकपितेनिकेसु ए वा पि अंने अपलंता (ધૌલી) ध्रमयुतस योनकंबोजगंधरन रठिकन पितिनिकन ये वपि अपरत (શહબાઝગઢી) ध्रमयुतस योनकंबोजगंधरनं रठिकपितिनिकन ए व पि अन अपरत (માનસેરા) એમ ચાર જુદાં જુદાં સ્થળના લેખમાં पेतणिक पितेनिक पितिनिक શબ્દ છે તેનો મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ દેવદત્ત ભાંડારકર સિવાય સર્વ વિદ્વાનોએ प्रतिष्ठानिक માન્યો છે, ત્યાં પૂર્વોક્ત વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો નિયમ કે ष નો ઠ થાય 'ત ન થાય' એ વાંધો ગણ્યો નથી. દેવદત્ત ભાંડારકરે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને ત્યાં પણ માન આપીને पितनिक શબ્દનો જુદો જ અર્થ કર્યો છે અંગુત્તર નિકાયમાં रट्ठिकस्स पेत्तनिकस्स અને रट्ठिको पेत्तनिको એમ એ શબ્દયુગલ બે વાર આવે છે ત્યાં એનો સહચાર गामगामिकस्स पूगगामणिकस्स गामगामणिको पूगगामणिको ઇત્યાદિ રાજ્યના અધિકારી વાચક શબ્દો સાથે થયો છે, અને ત્યાં પિતાથી પ્રાપ્ત અધિકાર ભોગવતો રટ્ઠિક કહેવાતો રાજ્યાધિકારી એવો અર્થ ટીકાકારે કર્યો છે એટલે અશોકના શિલાલેખમાં પણ रिस्टिक पेतणिको એ જ અર્થ થવો ઘટે છે અર્થાત્ पेतेणिक એ प्रतिष्ठानिक=પૈઠણનું એમ નહિ પરંતુ દેવદત્ત ભાંડારકરના આ पेतनिक=पैतृक સામે એક વિદ્વાન

તરફથી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો બીજો વાંધો લેવામાં આવ્યો છે કે ष्ट નું त्त કેમ થાય? પણ ष्ट નો ट्ट ઉચ્ચાર થવાથી त्त થાય એ સંભવિત હોઈ એ વાંધામાં ભાર દેખાતો નથી તથાપિ એક વિકટ સ્થિતિ એ આવીને રહી છે કે અંગુત્તર નિકાયમાં रट्ठिकपेत्तनिक્નો સહચારી શબ્દ જોતાં અમુક રાજ્યાધિકારી એવો અર્થ બંધ બેસે છે, ત્યારે અશોકના લેખમાં સ્પષ્ટ 'યવન—કમ્બોજ—ગંધાર—રાષ્ટ્રિક—પેતેણિક (પિતિનિક) બીજા અપરાન્ત (સામ્રાજ્યના સામા છેડાના વા પશ્ચિમ સમુદ્રકાંઠાના દેશ) એમ દેશ તરીકે રાષ્ટ્રિક પેતેણિકની ગણના કરી છે અને પક્ષનું સમાધાન એ રીતે થઈ શકે કે અમુક રાજ્યાધિકારીઓ મૂળ ધણીથી સ્વતન્ત્ર થઈ રાજ્ય વસાવે ત્યારે પણ મૂળ રાજ્યાધિકારી વાચક નામથી ઓળખાયાં કરે અને એ રીતે રાજ્યાધિકારી વાચક શબ્દ લોકવાચક અને દેશવાચક થઈ જાય. આ રીતે रट्ठिकपेत्तनिक શબ્દની ગતિ થઈ હોય. ગમે તેમ હોય પણ पेत्तनिक શબ્દનો प्रतिष्ठान શબ્દ સાથે સમ્બન્ધ સર્વમાન્ય ન રહ્યો એટલે અશોકના લેખના ઉદાહરણથી गुर्जरराष्ट्र ઉપરથી ગૂજરાત શબ્દ અવતારવાનો આપણો યત્ન સફળ થયો નથી—જો કે ઉપર કહ્યું તેમ દેવદત્ત ભાંડારકર સિવાય સહુ વિદ્વાનોએ અશોકના લેખમાં એ વ્યુત્પત્તિની મુશ્કેલી અવગણી છે. ૬૭ 'રાષ્ટ્ર' ઉપરથી 'રાત' ઉપજાવવાનો એક મન્દ યત્ન સંભવે છે અને તે એ કે—મૂર્ધન્ય ण નો દન્ત્ય न થાય છે અને ष નો स થાય છે, તેમ—અહીં મૂર્ધન્ય ट નો—દન્ત્ય त કેમ ન થાય? વળી પ્રકૃતસ્થળમાં ट પણ મૂળ त (राज्+त्र=राष्ट्र) જ હતો. એટલી મુશ્કેલી ઓછી છે વળી ભરતે કહ્યું છે કે चर्मण्वती-नदीपारे ये चार्बुदसमाश्रिताः । तकारबहुलां नित्यं तेषु भाषां प्रयोजयेत्— અર્થાત્ ચંબલ નદીની પારના અને આબુના વાસીઓ त—વધારે બોલે છે એ વાક્ય પણ કાંઈ પ્રકૃત પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ ન નાંખે? આ વિચારપરંપરાનું બીજું ગુર્જરત્રા શબ્દની વિચિત્રતા અને દેશવાચક રાષ્ટ્ર શબ્દની સ્વાભાવિકતા એ છે; વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની મુશ્કેલીનું

વિસ્મરણ નહીં. ત્યાં એક બીજી સૂચના પણ કરવાની રહે છે:
[illegible] રાષ્ટ્ર હોય તો ગુર્જરોનું રાષ્ટ્ર એમજ થા માટે
[illegible] ગુર્જર (ઉત્તર ગુજરાત) અને રાષ્ટ્ર એ લાટ (દક્ષિણ
ગુજરાત) એમ પ્રદેશ છે તે બન્નેને બન્નેનો દેશ અથવા ગુર્જરોનો
લાટ, દક્ષિણ લાટથી ભિન્ન ઉત્તર લાટ એમ અર્થ પણ ન કોઈ
[illegible] લાટ એ રાષ્ટ્ર ઉપરથી બનેલો શબ્દ છે, અને ટોલેમી, વાત્સ્યા-
યન વગેરેને જણાયેલો હોઈ, અહીંના દેશમાં લઢિક નામનો જે
એક 'લારકન્વ' (સામાન્યમાં નગર નામ આમે આવે કે પશ્ચિમ
દેશમાંનો એ) આવી છે તે લાટ જ હોવાનો
ઉઠે આવેદ. એક દેશમાંનો [illegible] ગુર્જરોની એક શાખાએ
[illegible] છે. લાટ-અન્તર્ગત [illegible] નગરમાં ગુર્જરોની એક શાખાએ
રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને તેજ પ્રમાણે રાષ્ટ્રકૂટ અથવા રટ્ટ જાતિના
રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને દક્ષિણના એ અનિમિત છે
રાજાઓ, જેઓ મૂળ ઉત્તરના હતા કે દક્ષિણના એ અનિશ્ચિત છે
તે [illegible] ઉત્તરના હોય એમ વિશેષ સંભવ છે, એમણે દક્ષિણમાં
મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને ગુજરાતમાં આવેલા લાટ ઉપર પણ
એમની સત્તા કોઈ કોઈવાર પહોંચી જતી. આપણો પ્રાન્ત ઉત્તર
અને દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનના પશ્ચિમ ભાગના દક્ષિણ ઉત્તર પ્રદેશ ભળીને
બનેલો છે અને એમાં ત્રીજો ખંડ સૌરાષ્ટ્રનો ઉમેરતાં, એકતા અને
અનેકતાની એક સ્પષ્ટ ત્રિમૂર્તિ—બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવ સમી
જાણે એકમેકને મળતી—આપણી દૃષ્ટિ આગળ ચાતરાઈ [illegible]
[illegible] ઇત્યાદિ ઇતિહાસથી ફલિત થતો ગુજરાતના જન
[illegible] અને એની જનતાનો ઇતિહાસ

તેમજ ગૂજરાતને એક અલગ પ્રાન્ત માનીને એની જ્ઞાતિઓનો ઇતિહાસ લખાયો છે તેને પણ ઉત્તર દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનની જ્ઞાતિઓના ઇતિહાસ સાથે જોડીને ફરી રચવાની જરૂર છે

૮

ભાષા

ત્રીજું આપણી ભાષાનો ઇતિહાસ પણ હજી ઘણો વધારે શોધવાનો છે સર જ્યોર્જ ગ્રીયર્સન એમનાથી જે બન્યુ તે કરીને લખે છે —

"We have thus a connected chain of evidence as to the grawth of the Gujarati language from the earliest times. We can trace the old Vedic language through Prakrit down to Apabhramsa and we can trace the development of Apabhramsa from the verses of Hemachandra, down to the language of a Parsi newspaper No single step is wanting for nearly four thousand years." આ આપણી ગરવી ગૂજરાતની ગરવી ભાષાની વિશિષ્ટતા છે અને તેથી જ એને માટે આપણું કર્તવ્ય ઘણું છે ગ્રીયર્સને તો ભાષાશાસ્ત્રીઓની શોધના આધારે માત્ર થોડીક લીટીઓ જ દોરી છે પરતુ ટેસિટોરી અને નરસિંહરાવભાઈએ એમાં ઘણું વધારે કામ કર્યું છે પણ તેઓએ કર્યું છે તે કરતા હજી ઘણું ઘણું વધારે કરવું બાકી છે અપભ્રંશ સાહિત્યના છૂટક અવશેષો કેટલાક સમયથી ઉપલબ્ધ હતા, પણ સળંગ ગ્રન્થો હજી હવે જ પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં છે, અને અપભ્રંશ એટલે એક સ્થિર અવિકારી ભાષા—જેનું વ્યાકરણ હેમચન્દ્રે ઘડી આપ્યું છે—એમ મનાઈ રહ્યું છે, તેને બદલે હવે એનો એક જીવત અને વિકારી ભાષા તરીકે અભ્યાસ થવો ઘટે છે જેટલું અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે એ પ્રકાશમાં મૂકી — આ અભ્યાસ શરૂ કરી દેવો જોઈએ. અત્યારે ઉત્તર હિન્દુસ્થાન રાજસ્થાન—થી માંડી દક્ષિણમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યના પ્રદેશ સુધીના ભાગમાં

જે અપભ્રંશ સાહિત્ય જાણ્યું છે તે રચવામાં પણ મ્હોટો અંશ જૈનોનો છે પણ હેમચન્દ્ર વગેરેએ ઉચ્ચરેલાં ઉદાહરણો જોતાં કેટલુંક સાહિત્ય જૈનેતર થકી પણ રચાયેલું હોય તો તે સંભવિત છે. એ સઘળું સાહિત્ય શોધવાનો આપણે પ્રબળ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણ કે અપભ્રંશ સાહિત્ય મૂળ હિંદુસ્થાનના ઉત્તર દક્ષિણ અપરાન્તનું છે, તથાપિ એના સૌથી વિશેષ ઉત્તરાધિકારીઓ આપણે ગૂજરાતી છીએ. આપણા ગૂજરાતમાં આજના ઇતિહાસ ઉપરથી આપણી ભાષાનો ઉદ્ભવ—પ્રાચીન આર્ય ભાષા, પછી સંસ્કૃત, પછી પાલી, પછી શૌરસેની પ્રાકૃત, પછી શૌરસેની અપભ્રંશ અને તે ઉપરાંત ગુર્જરોની મૂળ ભાષા દર્દિસ્તાની યા પૈશાચી આદિ તત્ત્વોમાંથી બનેલો મનાય છે. હવે આ સઘળાં તત્ત્વોને પૃથક્ કરી આપણી ભાષાના પ્રત્યેક શબ્દની ઉત્પત્તિ આપણા કોષમાં આપણે બતાવવી જોઈએ. તેમાં પૈશાચીનું તત્ત્વ શોધવું કઠણ છે તથાપિ તે માટે યત્ન થવો જોઈએ, અને અશિષ્ટ મનાતા એના ખૂણા ખોચરાની બોલીના શબ્દો પણ એકઠા કરીને તપાસવા જોઈએ. આ સઘળું કાર્ય અસાધારણ મહત્ત્વનું છે તેવું જ ખર્ચનું છે. વળી વર્તમાન જમાનામાં કોઈ પણ કોષ જ્યાં સુધી સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ રૂપી મૂળ ઉપરાંત, હિન્દી મરાઠી અને બંગાળી આદિના સમાનતા આદિ નહિ દર્શાવે ત્યાં સુધી એ અપૂર્ણ જ ગણાશે. Political Federation ની ભાવના સાથે Linguistic Federationની ભાવનાને જોડવી જ પડશે.

૯

વિજ્ઞાન

હવે વિજ્ઞાનવિભાગના વિષયમાં આપણે શું કરવાનું છે એ જોઈએ. આ વિષયમાં જે કાર્ય કરવાનું હોઈ શકે તેના બે પ્રકાર છે. એક નવી શોધ, અને બીજો લોકપ્રચાર. નવી શોધની બાબતમાં તો ગૂજરાતે આખા હિંદના સાથે સમસ્ત પૃથ્વીના વિજ્ઞાન

શાસ્ત્રીઓની સાથે રહીને કામ કરવાનું છે પણ જે ન્હાનું કામ—છતાં અતિ આવશ્યક કામ—સાહિત્ય પરિષદ્ પોતે ઉપાડી શકે એવું છે તે વિજ્ઞાનના લોકપ્રચારનું છે છેલ્લા દશ પંદર વર્ષમાં આપણા પ્રથમ અને મધ્યમ કક્ષાના શિક્ષણમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને આપણે સ્થાન આપ્યું છે, અને સારી નિશાળોમાં એ કામ થતું હશે એમ પણ આપણે માની લઈએ, તોપણ એની બહાર સામાન્ય લોકમાં વિજ્ઞાનનો પ્રચાર હજુ નહિ જેવો છે અને એ પ્રચાર સારી પેઠે થાય તે માટે સાહિત્યપરિષદે ખરા અન્તઃકરણથી મ્હોટી યોજના રચવાની આવશ્યકતા છે મ્હારા મિત્ર મિ. કાર્થ્યા—જે હમણાં થોડા વખત ઉપર બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટિમાં એન્જીનિયરિંગ કૉલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપાલ હતા અને હાલમાં પટણાની એન્જીનિયરિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ થયા છે—એમણે કલકત્તા રિવ્યૂમાં ઔદ્યોગિક કેળવણી ઉપર લેખ લખવા માંડ્યા છે, એમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે ઇંગ્લંડનો ઔદ્યોગિક વિકાસ ઔદ્યોગિક શાળાને નહિ પણ ઔદ્યોગિક કારખાનાને આભારી છે આ કહેવું ઇંગ્લંડ પરત્વે ખરૂં છે, પણ અન્ય પ્રાણી કરતાં મનુષ્યમાં વિશેષ એ છે કે જે સ્વાભાવિક હોય એને પણ એ પ્રયત્નજન્ય કરી શકે છે ઔદ્યોગિક કારખાનાથી ઇંગ્લંડનો ઔદ્યોગિક વિકાસ થયો એ ખરી વાત, પણ એ કારખાનાને સુધારવામાં ઔદ્યોગિક શાળાનું વિજ્ઞાન અત્યારે મ્હોટો ભાગ લે છે, બલ્કે ઇંગ્લંડ પણ શાળા અને કારખાનાને પરસ્પર જોડવામાં અન્ય દેશોથી—ઉદાહરણ તરીકે જર્મનીથી—પછાત છે તેટલી એની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ પણ હાનિ સહન કરે છે આપણા દેશમાં કારખાનાના કામમાં શાળામાં મેળવેલી વૈજ્ઞાનિક કેળવણી બહુ ઉપયોગી થશે. બલ્કે, આપણા દેશની સ્થિતિ એવી છે કે જ્યાં સુધી વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણથી આપણી હવાને ભરી દેવામાં નહિ આવે, ત્યાંસુધી આપણાં કારખાનાં પણ ગતાનુગતિક અને જમાનાથી પચાસ વર્ષ પછાત રહેવાનાં. તે માટે સાહિત્યપરિષદે વિજ્ઞાનને લોકપ્રિય કરવા સારૂ જે કંઈ યત્ન થઈ શકે તે કરવા મથી

મકવું જોઈએ, આ ગ્રથમાં વિજ્ઞાનના લોકપ્રિય ભાષણો અને પ્રયોગો ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડના અમુક શહેરોમાં કરવા માટે ગોઠવણ કરી દેવી જોઈએ, અને એ કામમાં પ્રજાની સેવા કરવા ડૅ. કાન્તિલાલ, ડૅ. નાયક, પ્રોફેસર વીરમિત્ર દીવેગીઆ, રા પોપટલાલ શાહ, રા સાંકળચદ શાહ, રા પર્જન્યરાય મેહ, અને ગ. વિજયલાલ ધ્રુવ તૈયાર છે એમ હું જાણું છું અન્ય પણ ઘણા ભાઈઓ સાહાય્ય કરશે.

૧૦

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં આપણું બે જાતનું કર્તવ્ય છે એક તો આપણા ગૂજરાતી સાહિત્યમાં મીરાં

તત્ત્વજ્ઞાન

અને નરસિંહ મહેતાથી માંડી આજ પર્યંત જે જે વિચાર આપણા સાહિત્યમાં પ્રકટ થયા છે, એ તારવવાનું, એનો ઇતિહાસ રચવાનું, તથા એને હિંદુસ્તાનમાં અન્યત્ર પ્રકટ થએલા ધર્મ અને તત્ત્વવિચાર સાથે સાંકળવાનું મ્હોટું કાર્ય છે પણ એટલેથી જ સંતોષ પામવાનો નથી જેમ સાહિત્યમાં જૂના સાહિત્યના પાનથી સંતુષ્ટ થવાનું નથી, પણ નવું સાહિત્ય રચવાનું છે, તે જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ આપણે આગળ પ્રગતિ કરવાની છે આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોએ જેમ ઇતિહાસ તેમ તત્ત્વજ્ઞાન સાહિત્ય સાથે ગૂંથ્યું હતું પરન્તુ એ કાર્ય મહાન કવિઓ જ કરી શકે આપણે તો એજ કાર્યની સામગ્રી તરીકે, તત્ત્વજ્ઞાનને એક સ્વતંત્ર શાખારૂપે કેવળ પોષી સવર્ધી શકીએ, તત્ત્વજ્ઞાન એ સસારને વિલોકવાની એક દૃષ્ટિ છે અને તે જેમ જ્ઞાનીને સિદ્ધ છે તેમ આપણ સહુને સાધ્ય છે અને આવશ્યક છે તત્ત્વજ્ઞાન એ જ્ઞાનની અન્ય શાખાઓની સમાન કક્ષાનું એક શાસ્ત્ર છે એ સમકણ પણ ભૂલભરેલી છે જ્ઞાનની સર્વ શાખામાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવેશ કરે છે, કારણ કે એ સર્વના મૂળરૂપે એનું સ્થાન છે તેથી ઈશ્વર, જગત્ અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું, જ્ઞાનની એક સ્વતંત્ર શાખારૂપે, ચિંતન, એટલામાં

જ તત્ત્વજ્ઞાન સમાપ્ત થતું નથી ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનનાં મૂળ શોધવા તથા એનો અર્થ કરવામાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવર્તે છે આ દૃષ્ટિએ મનુષ્યનું બંધારણ, એનો આ પરિદૃશ્યમાન વિશ્વ સાથે સંબંધ, એની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિની ભાવનાઓ—ઇત્યાદિ સર્વ વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનના પેટામાં પડે છે એ વિચારનું બહોળું પણ સુચિન્તિત સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે એ જ ભવિષ્યના કાવ્યસાહિત્યમાં ઉચ્ચતા અને ગંભીરતા એ સાહિત્યના પ્રાણરૂપે, પ્રેરી શકશે અને એ વિના આપણું સાહિત્ય રંગબેરંગી પરપોટા જેવું જ રહેશે.

૧૧

કેળવણી

કેળવણીનો વિભાગ સાહિત્યપરિષદ્‌નું આવશ્યક અંગ છે આપણી કેળવણીનું સ્વરાજ્ય આપણને નામનું તો મળી ચૂક્યું છે પરંતુ એને વાસ્તવિક કરવામાં અત્યારે મ્હોટી મુશ્કેલી આ ખાતા માટે સરકાર પાસેથી નાણાં મેળવવાની છે એ મેળવવાના માર્ગો પરિષદ્‌ના પ્રદેશની બહાર છે, પરંતુ એના પ્રદેશની અંદર પણ ઘણું કરવાનું બાકી છે જેટલાં સાધન આપણને પ્રાપ્ત છે તેટલાંનો પણ પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવા માટે પ્રજામાં કેળવણી સંબંધી વિચાર કરનારાં મંડળો હોવાં જોઇએ મિ. મારવિને કહેલું મને યાદ આવે છે કે—ઇંગ્લાંડમાં દર અઠવાડિયે સ્થળે સ્થળે કેળવણી માટે ઉત્સાહ ધરાવનારાં મંડળો મળે છે, ચર્ચા કરે છે, કેળવણીના વિસ્તાર અને સુધારા માટે ઠરાવો કરે છે, યોજનાઓ ઘડે છે ત્યારે આ દેશમાં તો સઘળું શૂન્યવત્ પડ્યું છે! આપણે આપણા પ્રાન્તમાં કેળવણીના અનેક પ્રયત્નો આરંભ્યા છે પણ તે હજી પરસ્પર અસંગ્રથિત છે પરિષદ્‌નું કામ એમાં સૂત્ર પરોવવાનું, અને એક મુખ્ય કેળવણી મંડળ સ્થાપી એ દ્વારા ગૂજરાતીની કેળવણી ઉપર દેખરેખ રાખવાનું અને એના વિસ્તાર તેમ જ ગુણમાં દિન પર દિન સુધારા કરવાનું છ

ક્ષણવાર વિચારો કે આજકાલ પશ્ચિમમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણને સરળ સુબોધ અને રસિક કરવા માટે કેટલા પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે! કેળવણીના કાર્યમાં પડેલાને જાણીતું છે કે અત્યારે સેંકડો પુસ્તકો જગતના મહાન સાહિત્યને બાલ વિદ્યાર્થીના જીવનમાં ઉતારવા માટે રચવામાં આવે છે તેમ, વર્તમાન વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી પણ તેઓ અજાણ્યાં ન રહે તે માટે કઠિન વિજ્ઞાન પણ સુગમ રૂપમાં મુકવામાં આવે છે આ કાર્ય સફળ રીતે કરવા માટે વિદ્વાન લેખકોની તેમજ ઉદાર પ્રકાશકોની જરૂર છે બીજું કેળવણી એ શાળાના શિક્ષણને અંતે જ સમાપ્ત થતી નથી એ શિક્ષણશાસ્ત્રનો એક સુવિદિત સિદ્ધાન્ત છે પણ એ સૂત્રનો અત્યાર સુધી એ જ અર્થ થતો છે કે શાળામાંથી નીકળી મનુષ્ય જીવનમાં પડે છે ત્યારે જીવનરૂપી મહાશાળામાં એનું શિક્ષણ આરમ્ભ કરે છે આ સત્ય છે પરંતુ પશ્ચિમમાં એક બીજા અર્થ ઉપર પણ હવે ધ્યાન દેવાવા લાગ્યું છે તે એ કે જીવનના વ્યવસાયમાં પડ્યા પછી પણ મનુષ્યને આત્મશિક્ષણ માટે કાંઈક રૂપાંતર સાથે શાળા કાયમ રાખવાની જરૂર છે આ 'adult education' નો સિદ્ધાન્ત ગરીબોને જ માટે છે એમ નથી ધનિકોને પણ શાળા છોડ્યા પછી મૂર્ખ બની જવાનો એટલોજ સંભવ છે. ત્રીજું કૃષ્ણ ભગવાને જેટલા પ્રેમથી ગોપાલ આહીરોને પોતાના માન્યા હતા તેટલાજ પ્રેમથી ગામડાંની વસ્તીની સાથે એકતા કરવાની જરૂર છે અને તેથી ગામડાંની કેળવણીનો પ્રશ્ન—એ કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ તથા એને કેવી રીતે રોચક તેમજ હિતપ્રદ અને ઉપયોગી કરી શકાય એ પ્રશ્ન—પણ મન લગાડીને વિચારવાનો છે

૧૫

પરિષદના સામાન્ય ઉદ્દેશ સંબંધી સાહિત્યના સમુલ્લાસ માટે જોઈતી વસ્તુસ્થિતિ સંબંધી, અને તે તે વિભાગમાં કરવાના કામની દિશા સંબંધી, યથાશક્તિ અને યથાવકાશ કેટલાક વિચારો આપની સમક્ષ મેં મૂક્યા અંતમાં હવે પૂર્વોક્ત કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે શાં

શાં સાધનોની અપેક્ષા છે એ વિષે બે શબ્દો બોલીને મ્હારૂં નિવેદન સમાપ્ત કરીશ પરન્તુ તે કરતાં પહેલાં આપણા કર્તવ્યપથમાં પ્રડેલી એક બે મુશ્કેલીઓ નોંધવા જેવી છે. બધા માર્ચ માસના મૉડર્ન રિવ્યુમાં એક સ્થળે હિન્દુસ્થાનની જુદી જુદી ભાષા બોલનારની સખ્યા આપી છે તેમાં પ્રકૃતમાં ઉપયોગી મ્હોટી ચાર ભાષાના આંકડા આ પ્રમાણે છે—

હિન્દી બોલનારની સંખ્યા			૯૮,૧૧૫,૦૦૦
બંગાળી	,,	,,	૪૯,૨૯૪,૯૦૦
મરાઠી	,,	,,	૧૮,૭૯૮,૦૦૦
ગૂજરાતી	,,	,,	૯,૫૫૨,૦૦૦

અર્થાત્ હિન્દી બોલનારની સખ્યાના પ્રમાણમાં બંગાળી બોલનારની સખ્યા લગભગ અડધી છે, મરાઠી બોલનારની પૂરી એક પંચમાંશ પણ નથી, અને ગૂજરાતી બોલનારની એક દશાંશ પણ નથી આ કારણથી અન્ય પ્રાંતોમાં લેખકોને એમના પુસ્તકના વિક્રયથી જે પરિતોષ મળી શકે છે તે આપણે ત્યાં દુર્લભ છે વિશેષમાં આપણે ત્યાં બીજા પ્રાંતો જેવા આર્થિક જવાબદારી માથે લઈને પુસ્તક છાપનારા ('ગૂજરાતી' અને 'સસ્તુ સાહિત્ય' એ બેને બણીએ તો તે સિવાય) પ્રકાશકો નથી, તેથી મ્હોટે ભાગે ગ્રન્થકર્તાને પોતાને ખર્ચે પોતાને આર્થિક જોખમે જ પુસ્તક છપાવવાં પડે છે,' અને તેથી એક પુસ્તકની જાળમાંથી એ મુક્ત ન થાય ત્યાંસુધી એ બીજામાં પડી શકતો નથી. દેખીતી રીતે જૂજ અને હલકું જણાતું આ આર્થિક કારણ વસ્તુત આપણા સાહિત્યના વિકાસમા એક મ્હોટું પ્રતિબધક છે એની સામેના ત્રાજવામાં મૂકી શકીએ એવી બે બાબતો છે એક તો આપણા પ્રાંતમાં મધ્યમ વર્ગની જનસખ્યા અન્ય પ્રાન્તોના કરતાં વધારે ધનિક છે, અને બંગાળી બોલનારથી અડધી હોઇને પણ હિન્દી કરતાં ચઢીઆતું સાહિત્ય બંગાળી ઉત્પન્ન કરી શક્યુ છે તેમ ગૂજરાત પણ ધારે તો કરી શકે. અને પ્રકાશક મંડળની

પ્રતિબિમ્બભૂત, ગૂજરાત યુનિવર્સિટિ થાય તો તે પણ મુંબાઈનો ભાર ઘટાડવા માટે ઇષ્ટ છે અને કે તેવી જ થશે એમ માનવાને કારણ નથી.

અત્યારે પ્રશ્ન યુનિવર્સિટિ માટે જોઈતા ધનનો જ રહ્યો છે અને ધન પણ ગૂજરાતમાં નથી એમ નથી. તેથી ખરો પ્રશ્ન તો ધનનો પણ નહિ કિંતુ ધનને દાનમાં વહેવરાવવાનો જ છે તે માટે પ્રબળ લોકમત ઉત્પન્ન કરવો, સર ચિમનલાલ જેવા અનુભવી જનોને અગ્રેસર કરવા, અને આપણા ધનિકોને, રાજારજવાડાઓને અને બ્રિટિશ અધિકારીઓને કર્તવ્યપરાયણ કરવા એ કામ પરિષદે વિના વિલંબે ઉપાડી લેવું જોઈએ પરન્તુ એ મ્હોટું કર્તવ્ય કરવામાં ગૂંથાતાં આપણાં ન્હાનાં કર્તવ્ય ભૂલવાં ન જોઈએ. એવું એક ન્હાનું કર્તવ્ય તે વિવિધ જ્ઞાનવર્ધક મંડળોની સ્થાપના છે આ કાર્ય માટે આપણા અર્વાચીન યુગના પહેલા ખંડના પૂર્વજોની પદ્ધતિમાંથી દાખલો લેવાનો છે એ જમાનો મંડળસ્થાપનાનો હતો ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટિ, બુદ્ધિવર્ધક સભા, ફાર્બસ સભા વગેરે મંડળ રચીને સહકારની પદ્ધતિએ સાહિત્યસેવા કરવા માટે એએ ઊંડા પાયા નાંખ્યા છે એ જમાનાએ એના સમયને ઉચિત મંડળો રચવાનાં હતાં. પશ્ચિમની વિદ્યા પૂર્વમાં કેમ ઉતારવી એટલો જ એનો આગળ પ્રશ્ન હતો, વર્તમાન જમાનાનો પ્રશ્ન એ વિદ્યાને પણ અનેક રીતે કસોટીએ ચઢાવી શુદ્ધ કરી અહીં વસાવવાનો છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિને પણ પૂરો ન્યાય આપવા એમણે તત્પર થવાનું છે તે માટે તત્ત્વચિંતક, ઇતિહાસશોધક, વિજ્ઞાનપ્રચારક, શિક્ષણસુધારક, સાહિત્યસંવર્ધક, કલાપ્રોત્સાહક આદિ અનેક વિષયનાં મંડળો સ્થાપી ગૂજરાતની બુદ્ધિને અને એની ભાષાને ઉચ્ચતર ભૂમિકાએ ચઢાવવાની છે

આપણી પરિષદ્ એની એક પચ્ચીસીમાં ઘણાં વર્ષો ગાળી હવે યુગપરિવર્તનનો કાળ આવ્યો છે અને સાધારણ સ્થિતિ એ

પરિવર્તનને અનુકૂળ છે, ક્ષણવાર વર્તમાનને ભેદી ભવિષ્યમાં દૃષ્ટિ નાંખો ચર્મચક્ષુ મીંચી, પ્રતિભા-ચક્ષુથી આપણો સારસ્વત ઉદ્યાન નિહાળો. સર્વત્ર વસન્તના વાયુ વાઈ રહ્યા છે, વૃક્ષો નવપલ્લવ થઈ ગયાં છે, આંબે મ્હોર બેઠો છે, ભમરો ગુંજે છે— શ્રદ્ધા રાખો કે થોડા સમયમાં આમ્રફળ પણ આવશે, પ્રભો ફળ ભારથી લચશે, અને વૃક્ષે વૃક્ષે કોયલ ટહુકશે. આ આપણાં સ્વપ્નાં નથી, આપણા સાચા મનોરથ છે, આપણી આશાઓ છે, આ સુંદર આસો માસની શરદ્ પૂનમની સંનિધિમાં વિશ્વના રાસેશ્વર બંસીધરને આપણી પ્રાર્થનાઓ છે.

આ પ્રાર્થના સફળ થાય, પ્રભુના અનુગ્રહના અધિકારી થઈએ તે માટે શું કરીશું? મીરાં પ્રાર્થતી હતી તેમ પ્રભુના બાગના બાગવાન થઈશું. ક્યાં નવા રોપ રોપવા, ક્યાં પાણી પાવું, ક્યાં શું ખાતર પૂરવું, ડાળીઓ ક્યાં ભ્મી વાળવી, ક્યી ટેકવવી, ક્યાં કાતર મૂકવી, કેની કલમ કાપવી, ક્યાં ચોટાડવી ઇત્યાદિ અસંખ્ય વિગતો-વાળી બાગવાનની કલા આપણે શીખીશું અને પ્રયોજીશું.

એ જ્ઞાન અને શક્તિ આપણને પ્રાપ્ત થાય તે માટે સહુ પ્રાર્થના કરીએ કે—

सह वीर्यं करवामहै। तेजस्विनोऽप्यधीतमस्तु मा विद्विषामहै।
मा विद्विषामहै।
मा विद्विषामहै॥

शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु आत्मकलासमृद्धिरस्तु॥
सर्वे मेधाविनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः
आत्मज्योतिश्च पश्यन्तु मा कश्चित्तम आप्नुयात्॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

સાહિત્ય–પરિષદ્ (૧ લી)

[જોડણી ચર્ચા]

આપણા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન રા ગ. રમણભાઈ મહીપતરામથી અધિષ્ઠિત ' ગૂજરાત સાહિત્ય સભા " નામના એક ન્હાના પણ ઉત્સાહી મંડળના સ્તુત્ય પ્રયાસને પરિણામે અત્રે તા ૩૦ જૂન તથા તા ૧–૨ જુલાઈ એમ ત્રણ દિવસ આખા ગુજરાતના વિદ્વાનોનો મેળાવડો ભરાવાનો છે તે પ્રસંગે ગુજરાતના સાક્ષરશિરોમણિ રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી પોતાના નિવૃત્તિસ્થાન નડીઆદથી અત્રે આવી પ્રમુખસ્થાને બિરાજવાના છે અને કેટલાક સાક્ષરો તરફથી નીચેના વિષયો ઉપર લેખ વંચાવાના છે—

(૧) જોડણી
(૨) લિપિ
(૩) લોકકથા
(૪) લોકગીત
(૫) ઇતિહાસ અને સાયન્સનું સાહિત્ય શી રીતે ઉત્પન્ન કરવું
(૬) સાયન્સની પરિભાષા ગુજરાતીમાં શી રીતે ઉતારવી.
(૭) પ્રાચીન ગ્રન્થોની ખોળ–શોધન અને પ્રસિદ્ધિ
(૮) પ્રાચીન શોધખોળ.
(૯) સસ્તું સાહિત્ય.
(૧૦) નાટકો અને રંગભૂમિ.
(૧૧) વાગ્વ્યાપાર.
(૧૨) વર્ણવિજ્ઞાન. એક નવીન વ્યંજન (Z ને મળતો ઉચ્ચાર).

(૧૩) સાહિત્યની ઉન્નતિનું એક સાધન. ૬૪
(૧૪) આપણું નવીન કાવ્યસાહિત્ય.
(૧૫) ગુજરાતી સાહિત્યના વિસ્તીર્ણ ઇતિહાસની અગત્ય.

આપણા સાક્ષરમંડળનો આ પહેલો મેળાવડો છે, એટલે હાલ તો પૂર્વોક્ત વિષયની માત્ર પ્રસ્તાવના જેવું જ કાંઈક થઈ શકશે એમ લાગે છે પણ આ સંબંધમાં હાલના ઉત્સાહને અનુરૂપ ખંત, વ્યવહારકુશળતા અને 'કાંઈક કરવું છે' એવો નિશ્ચય રાખવામાં આવશે તો હવે પછીના મેળાવડામાં ઘણું કાર્ય સિદ્ધ થએલું રજુ કરી શકાશે એમ આશા છે. આવાં જ બીજમાંથી ભવ્ય વૃક્ષો ઉત્પન્ન થયાં છે, અને તેથી ભવિષ્યના સર્વ યશના અધિકારી એવા આ યુવકમંડળને અમારી સૂચના છે કે આજ એમણે "સાક્ષર-પરિષદ્" રૂપી જે મહાપુસ્તકની પ્રસ્તાવના માંડી છે એનાં હવે પછી આવવાનાં વિવિધ પ્રકરણો પણ સારી દૃઢતાથી અને ડહાપણથી રચવાં જેથી ગુજરાતના સાહિત્યને ઘણી ઉપયોગી સેવા થશે.

પૂર્વોક્ત વિષયો ઉપર પરિષદ્‌માં શી ચર્ચા થાય છે એ જોઈએ. ચર્ચા ઉપર અમારા શા વિચારો છે એ અમે હવે પછીના અંકમાં જણાવીશું. પણ અત્યારે ઉપોદ્‌ઘાતરૂપે એ સંબંધી થોડુંક શરૂ કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ.

પરિષદ્‌ના કાર્યક્રમમાં પહેલો વિષય જોડણીનો છે. આ અત્યંત વિકટ પ્રશ્ન છે અને એ સબંન્ધી કાંઈ પણ

૧ જોડણી

તાત્કાલિક નિર્ણયો થવા અશક્ય છે. હાલ થઈ શકે એમ છે તે એટલું જ કે આજ સુધીમાં આ વિષય ઉપર સર્વ લેખોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવો, સર્વ વાદીઓ અને થોડાક તટસ્થ વિદ્વાનોની એક કમિટી નીમવી, એમણે પુખ્ત વિચાર કરી જોડણી સંબંધી એક "ડ્રાફ્ટ બિલ" એટલે કે ખરડો તૈયાર કરવો, એ બહાર પાડવો એ ઉપર લોકની ચર્ચા સાંભળવી, અને છેવટે તેની દરેક કલમ ઉપર હવે પછીની પરિષદ્‌માં વધુ મતે ઠરાવ કરવા,

અને એ ઠરાવ પ્રમાણે પરિષદના સભાસદો વર્તશે એમ આશા રાખવી. બાબતની અંધાધુંધીમાંથી કંઈ પણ વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરવી હોય તો બહુમાં બહુ આટલું જ થઈ શકે એમ છે દરમિયાન, આ પ્રશ્નની વર્તમાન સ્થિતિ શી છે, અને એમાંથી ભવિષ્યમાં શું થવાનો સંભવ છે એ વિષે અમારા વિચાર અત્રે ટુંકમાં જણાવીએ છીએ.

સર્વને જાણીતું છે કે આ વિષયમાં હોપવાચનમાળાના નિયમો એ સનસ્થાને છે અને એ ઉપર રા. નવલરામે "જોડણીના નિયમનું અર્થગ્રહણ" એ નામે એક અતિ પ્રૌઢ અને વિચારશીલ વાર્તિક લખેલું છે દેખાતી રીતે તો એ વાચનમાળાના નિયમોનું સ્પષ્ટીકરણ જ છે પણ વસ્તુત એ લેખ આ વિષયના ઇતિહાસમાં એક અગ્રગણ્ય ગ્રન્થ જેટલી પ્રતિષ્ઠાને યોગ્ય છે આ લેખમાં શબ્દના ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ એ બે ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે અને ઉચ્ચારને અંગે 'accent' (અમુક સ્વર ઉપર દેવાતો ભાર) અને quantity (માપ)નાં તત્ત્વ પણ એમના સૂક્ષ્મ વિચારમાં આવી ગયાં છે આ જ સમયમાં નર્મકોશની મુખમુદ્રામાં કવિ નર્મદાશંકરે જોડણી સમ્બન્ધી નિયમો પ્રસિદ્ધ કર્યા તેમાં ઉચ્ચારને માન આપી અનુનાસિક, હકાર અને ચિહ્નયોજના એ ત્રણ બાબતો ખાસ કરીને સ્વીકારી છે રા નવલરામ પછી કેટલેક વર્ષે રા નરસિંહરાવે એક ઉત્સાહી અને તે જ [illegible] જૂનો તુમાર નિકાલ માટે કઢાવે એમ—આ પ્રશ્ન ઉપાડી, અને એમાં એમણે લોકની સમજણની તથા ચાલતા વહીવટની દરકાર ન કરતાં શબ્દ કયા પ્રમાણે ન્યાય્ય છે એનો જ વિચાર કર્યો. રા નવલરામના વિચારો આજ સુધી કેમ અમલમાં નથી આવ્યા એ માટે આમર્ષ બતાવ્યું, અને જે વિચાર રા. નવલરામે હોપવાચનમાળાના નિયમોને માન આપતાં આપતાં સંકોચથી પ્રકટ કર્યા હતા તેને વિશેષ ધાર ચઢાવી હોપવાચનમાળાના નિયમોનું ખંડન કરવામાં વાપર્યા રા. નરસિંહરાવે ઉચ્ચારનું ધોરણ મુખ્ય માન્યું, અને વ્યુત્પત્તિ પણ ઉચ્ચારને અનુસરતી જ છે એમ વિગતવાર

સિદ્ધ કરીને વ્યુત્પત્તિનું ધોરણ પણ સ્વીકાર્યું, અને જૂના નિયમોમાં આ બને તત્ત્વોની કેવી અવગણના થઈ છે એ સવિસ્તાર બતાવ્યું અને ખાસ કરીને હકાર, યકાર અને અમુક વર્ણોના બે બે ઉચ્ચાર થાય છે એ ઉપર ભાર મૂક્યો. ત્યાર પછી કેટલેક વર્ષે, પાઠકની અંગ્રેજી—ગુજરાતી ડિક્ષનેરી રચાવા માંડી તે વખતે એ ડિક્ષનેરીના ગુજરાતી શબ્દો માટે રા કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે નિયમો રચ્યા. એમાં એમણે રા નરસિંહરાવ પ્રમાણે એ, ઓ, ઞ, ઙ, ઙ, ણ, અનુસ્વાર વગેરેના બે બે ઉચ્ચાર તથા હકાર જોડવાની સૂચના પણ સ્વીકારી, અને એક જ વર્ણના ઉચ્ચારભેદ દર્શાવવા માટે ચિહ્નોની જરૂર બતાવી (ચિહ્નભેદની યોજના ડિક્ષનેરી માટે હતી એટલો પ્રસંગ અત્રે યાદ રાખવા જેવો છે) આ અરસામાં પ્રોફેસર ગજ્જરે "જ્ઞાનમંજૂષા" માટે "કલા ભવનના જોડણીના નિયમ" પ્રસિદ્ધ કર્યા એમાં Accent ('અક્ષરભાર') નું તત્ત્વ અને તજ્જન્ય હ્રસ્વ-દીર્ઘનો નિયમ સ્વીકાર્યો છે, અમુક હકાર માટે એપોસ્ટ્રોફીનું ચિહ્ન દાખલ કર્યું છે (ઉદા મો'ડું, ક'ડવુ), કેટલેક સ્થળે ગુંચવણ નિવારવા તથા રૂઢિને માન આપીને ચાલતી પદ્ધતિ કાયમ રાખી છે (ઉદા કહે છે દોરડું ખાંડણી, ગળણી, વિદ્વાન), કેટલેક ઠેકાણે યૂ વ્નો આગમ દાખલ કરવાની વ્યવસ્થા કરી છે (ઉદા. ખડિયો, પણ ઓગ્યો, કરીએ) તથા અનુસ્વારને બદલે જરૂર પડે ત્યાં અનુનાસિક કબુલ કર્યો છે પણ એ લેખમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનાર ત્રણ બાબત છે (૧) 'થએલુ' કે 'થયેલુ' ને નિષેધીને સુરતી 'થયલુ 'જોયલુ 'પાયલુ' નો સ્વીકાર અને (૨) બે અક્ષરના શબ્દોમાં પણ દીર્ઘ ઊ (ઉદા. બાજૂ લાડૂ) દાખલ કરવાનો વિધિ, તથા (૩) અક્ષરાન્ત્ય અ નહીં બોલવાને લીધે તેની પૂર્વના અક્ષરમાંના ઊ દીર્ઘ કરવાનો વિધિ (ઉદા. ફૂળ, પૂર) ત્યાર પછી કેટલેક વર્ષે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ એક શબ્દસંગ્રહ બહાર પાડ્યો અને એની જોડણી ઉપર વિદ્વાનોના અભિપ્રાય માગ્યા એના જવાબમાં

રા. માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈએ એક ટિપ્પણ પ્રસિદ્ધ કર્યું અને એમાં 'એ' 'ઓ'ના બે બે ઉચ્ચાર માટે જુદાં ચિહ્નો યોજવાની તથા અનુસ્વાર અને અનુનાસિકના ઉચ્ચારનો ભેદ પણ ટપકું અને વર્તુલાકાર મીંડું એમ જુદાં ચિહ્નોથી દર્શાવવાની ભલામણ કરી. વળી તે વખતે સુદર્શનમાં રા. મણિલાલે પણ એક ટૂંકો લેખ લખ્યો, એમાં એમણે ઉચ્ચારવાદની અને નવાં ચિહ્નો યોજવાની રદબાતલ મત દર્શાવ્યો, અને જોડણીનો નિર્ણય કરતા પહેલાં વ્યાકરણ શુદ્ધ કરવાની જરૂર બતાવી એક વિષયની મુશ્કેલી બીજા વિષયમાં ઉતારી. આજ અરસામાં વિવિધ પ્રાન્તજનોના સમાગમસ્થાન રૂપ મુંબઈ નગરીના નિવાસી અને 'factum valet'ના તત્ત્વનો નિત્ય પરિચય ધરાવનાર ર. ગોવર્ધનરામ – એમણે જોડણીના નિયમો ઘડ્યા, તેમાં ખાસ મુદ્દા આ હતા —

(૧) જે જોડણી ગુજરાતના સર્વ પ્રાન્તના ઉચ્ચારથી વિરુદ્ધ હોય તે, અત્યારે રૂઢ હોય તો પણ તજવી. (૨) જે એકેથી ઉચ્ચારથી વિરુદ્ધ હોય તે સાક્ષર રૂઢિ પ્રમાણે કરવી (૩) જે એકેથી ઉચ્ચારથી વિરુદ્ધ હોય, છતાં જેમાં સાક્ષરરૂઢિ જામેલી ન હોય ત્યાં વિકલ્પ સમજવો, (૪) તત્સમ સિવાયના શબ્દોમાં દીર્ઘ ઈ અને હ્રસ્વ ઉ અને યકારને સ્થાને એકાર, એમાં કાંઈપણ તરેહના તર્ક વિતર્ક કરવા નહિ, અને (૫) ઇતર સ્વાનુભવે સમજાતો દોષ તો તે પ્રમાણે લખવો, નહિ તો ચાલતી રીત ચાલવા દેવી. ર. ગોવર્ધન રામ જોડણીમાં વ્યુત્પત્તિવિચાર અસ્થાને ગણે છે અને એમાં વ્યુત્પત્તિવાદી એમના ઉપર 'આલસ્ય'નો દોષ મૂકે છે તો તે 'આલસ્ય'ને પ્રકૃત વિષયમાં શાસ્ત્રીય અને કર્તવ્ય ગણી સ્થાપિત જણાવે છે

ત્યાર પછી હાલમાં રા કમળાશંકરે શાળાપત્રમાં જોડણી સંબન્ધી કેટલીક મુશ્કેલીઓ બતાવી છે તથા 'વાચનમાળા રિવિઝન કમિટિ'એ કેટલાક નિયમો ઘડ્યા ૪ આ નવા નિયમોમાં ક્વચિત્

અતિસભ્યતા ખાતર અને ક્વચિત્ અતિશાસ્ત્રીયતા ખાતર જોડણીના નિયમો ત્યજવામાં આવ્યા છે ઘણે ભાગે એ જૂના નિયમોને અવલમ્બે છે

આ પ્રમાણે જોડણી પરત્વે વર્તમાન સ્થિતિ છે એમાં ઉચ્ચાર, વ્યુત્પત્તિ, રૂઢિ, સરળતા, શાસ્ત્રીયતા આદિ અનેક પ્રશ્નોની અસરો માંહોમાંહ અથડાય છે સર્વના બલાબલનો વિચાર કરી નિશ્ચયપૂર્વક ભવિષ્ય ભાખી શકે એવો જોશી તો કોઈ જ નથી છતાં એ સર્વે શક્તિઓ ધ્યાનમાં રાખી તર્ક બાંધતાં અમને જે ભવિષ્ય સૂઝે છે તે અત્રે જણાવીએ છીએ અમને અવકાશ હોત તો દરેક વિષય ઉપર જુદા જુદા વિદ્વાનોના શા શા મત છે એ દૃષ્ટિ નાંખતાં વાર જણાઈ આવે એવું એક પત્રક રચી એ ઉપર વિચાર ચલાવત. પરંતુ આવું પત્રક સાહિત્યસભા ઉપર જણાવેલો લેખસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે તૈયાર કરશે એમ આશા રાખીએ છીએ. અમે આ સ્થળે સૂત્રસ્થાનીય જોડણીમાળાના નિયમો અને રા નવલરામનું વાર્તિક એમાંથી થોડાક અગત્યના મુદ્દા લઈ એ ઉપર ચર્ચા કરીશું

૧ મૂળ શબ્દમાં થોડો જ ફેર થઈ ગયો હોય તો મૂળ રૂપ વાપરવું ઉદા 'દાસી' નહિ, પણ 'દાસી 'પરમાણે' નહિ પણ 'પ્રમાણે,' માગ' નહિ, પણ 'માર્ગ', 'વના' નહિ પણ વિના

આ નિયમનો અર્થ નવલરામ એવો કરે છે કે જ્યાં તકરાર હોય એટલે જ્યાં એક ભાગના અથવા એક વર્ગના લોક એક શબ્દનો ઉચ્ચાર એક રીતે અને બીજા બીજી રીતે કરતા હોય ત્યાં જ આ નિયમ વાપરવાનો છે બાકી જ્યાં સર્વાનુમતે ફેરફારવાળું રૂપ જ સ્વીકારેલું હોય ત્યા તો તે જ રાખવું નહિ તો (ઉદા) 'હુકમ'ને બદલે હુકૂમ લખવાનો પ્રસંગ આવે

આ નિયમ અને એની મર્યાદા હમેશાં ચાલુ જ રહેશે. 'વિરોધે ત્વનપેક્ષં સ્યાત્' (ઋષિઓએ રચેલી સ્મૃતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ પડે ત્યારે શ્રુતિ—જે સ્મૃતિઓનું મૂળ હોઈ જેને બીજા પ્રમાણની

અપેક્ષા નથી—તેનો સ્વીકાર કરવો) એ મીમાંસાના ન્યાયનો અને યોગ્ય ઉપયોગ થયો છે અને એનો ઉદ્દેશ વિરોધને પ્રસંગે મૂળ ઉપર જઈ સમાધાન કરવાનો અને એકરૂપતા પ્રાપ્ત કરવાનો છે પરન્તુ જે લેખકોને પોતાના પ્રાન્તનાં વિકૃત રૂપો માટે ખાસ મમત્વ હશે તેઓ એ રૂપો પકડી રહેશે, અને તેથી પરિણામે આ નિયમ વૈકલ્પિક નીવડી ઉભય રૂપો પ્રવર્તાં કરશે. વળી જેમને મૂળ રૂપનો શતદિવસનો પરિચય હશે તેમને એ રૂપો કઠમાં નહિ લાગે, અને પ્રચલિત રૂપોની સાથે એ હરીફાઈમાં ઉતરશે. રા. નવલરામને જે રૂપો નિર્વિવાદ રીતે ગ્રામ્ય લાગતાં હતાં, તે અત્યારે ભાષામાં દાખલ થઈ ગયાં છે જેમકે—ચાલિક, યવ, જાતિ, કાલ, ભક્ષ, ક્ષાર વગેરે ધ્યાનમાં રાખવાનું કે આ નિયમ સર્વત્ર સરખી રીતે લાગુ પાડવામાં આવે એમ પણ સંભવતું નથી. મોચીને આપવાનું તે જોડાનું 'પરમાણુ'જ કહેવાશે, ('પ્રમાણ' કે 'પ્રમાણું' નહિ) અને 'ધરણી' શબ્દમાં પૂરતો ફેરફાર કરી મૂળનું ગૃહિણી જ વપરાશે.

૨ અસલ (મૂળ) અને ચાલતા ઉચ્ચારમાં ફરક હોય તો ચાલતા ઉચ્ચાર પ્રમાણે શબ્દ લખવા.

રા. નવલરામ કહે છે કે આનો અર્થ એવો ન કરવો કે સર્વત્ર 'અચરજ' શબ્દ વાપરવો અને 'આશ્ચર્ય' ન જ વાપરવો. વાંચન માળામાં સરળતા જોઈએ એ ઉદ્દેશથી શબ્દ પસંદ કર્યા માટે આ નિયમ છે, ખરું જોતાં લોકોનો આ નિયમ નથી એટલે પરિણામે આ નિયમ વૈકલ્પિક જ રહેશે. 'નાચ' પણ લખાય અને 'નૃત્ય' પણ લખાય, તે જ પ્રમાણે 'સૂરજ' અને 'સૂર્ય' ઇત્યાદિ. ભાષાનું લાલિત્ય વધારવા સર્વથા 'પગરખું' કે સંસ્કૃતગંધી શબ્દો તરફ નથી, અને તેથી આ નિયમ પણ વૈકલ્પિક જ રહેશે. અને વિવેકી લેખકોમાં એ વિકલ્પ પ્રસંગની ગંભીરતા આદિના ઔચિત્યવિચારથી નિયમાશે; સામાન્ય પ્રસંગે વિકૃત રૂપ ઠીક લાગે અને મૂળનું સ્વરૂપ ગૌરવ લાગે, અને જ્યાં પ્રૌઢ વાણીનું પ્રયોજન હોય ત્યાં કેટલીક વાર મૂળ સંસ્કૃત રૂપ વાપરવાથી જ અર્થ સરે.

૩. શુદ્ધ સંસ્કૃત કે ફારસી શબ્દ આવે તે અસલ પ્રમાણે લખવા જેમકે, સૂક્ષ્મદર્શક, દૂરબીન

અત્રે નવલરામ પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે અસલ જોડણી પ્રમાણે કે અસલ ઉચ્ચાર પ્રમાણે ? જોડણી અને ઉચ્ચાર વચ્ચે સંસ્કૃતમાં ભેદ પડતો નથી એ સુપ્રસિદ્ધ છે, અને ફારસીમાં પણ 'લિપિના નિયમ ચોખ્ખા છે અને તે બરાબર ઉચ્ચારને અનુસરતા છે' એમ રા. નવલરામ કહે છે એટલે એમણે ઉઠાવેલી શંકા માત્ર અંગ્રેજી શબ્દોને જ લાગુ પડે છે અને એ સંબન્ધમાં એ એવો નિર્ણય કરે છે કે ત્યાં 'ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખવું' અત્રે એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે આ નિયમનો આશય એવો નથી કે ક્લાક' ને બદલે 'કલૉક લખવું એટલે આ નિયમ પણ કેટલેક દરજ્જે લોકમત ઉપર જ આધાર રાખશે. વળી આ નિયમ પ્રમાણે 'વિદ્વાન્ બુદ્ધિમાન્ જગત્' વગેરે શબ્દો હલન્ત (વ્યંજનાન્ત) લખવા જોઈએ. પણ એ બાબતમાં બુક કમિટિનો ઠરાવ એવો છે કે "વ્યંજનાન્ત શબ્દો શુદ્ધરૂપે બોલાતા હોય, તો એ તેમાં 'અ' મેળવીને જ લખવા—જેમકે વિદ્વાન ઇત્યાદિ." આ રીતે લખવાની તરફેણમાં એક દલીલ એ છે કે 'દેવ' 'રામ' આદિ શબ્દો અજન્ત (સ્વરાન્ત) છતાં ગુજરાતીમાં હલન્ત જેવા ઉચ્ચારાય છે તેજ રીતે 'જગત' અને 'વિદ્વાન' લખ્યા છતાં ઉચ્ચાર જગત્ અને 'વિદ્વાન્ એ પ્રમાણે એની મેળે થવાનો તો પછી છેવટે ખોડું અક્ષર લખવાની ગુંચવણ શા માટે પેદા કરવી ? આના ઉત્તરમાં રા. નવલરામ ભવિષ્ય એવું બતાવે છે કે "હવે પછીના લોક આ ધારણા કબુલ કરશે કે નહિ એ શક બન્યું છે વ્યુત્પત્તિજ્ઞાન દેશમાં દિન પર દિન વધતું જાય છે, અને વખતનું વલણ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો લખવા તરફ સ્પષ્ટ જણાય છે"

શુદ્ધ સંસ્કૃત કે ફારસી શબ્દ આવે તો તેને અસલ ઉચ્ચાર મુજબ લખવાનો આગ્રહ બરાબર છે એક સારો કોષ રચી એમાં આ શબ્દોના અસલ ઉચ્ચાર આપવામાં આવે અને એ કોષ લોકમાં

સારી પ્રસિદ્ધિ પામે તો આ નિયમ પળાવાનો સંભવ પણ છે પરંતુ તેમ થતાં પહેલાં શુદ્ધ સંસ્કૃત કે શુદ્ધ ફારસી ઉચ્ચાર શો છે એ સંબન્ધી સામાન્ય વાચક કે લેખક વર્ગને જ્ઞાન હોવું અશક્ય છે. અને તેથી આ નિયમ સંપૂર્ણ રીતે અમલમાં આવે એમ લાગતું નથી. કદાચ આ નિયમનો અર્થ એવો કરવામાં આવે કે ગુજરાતીમાં અપભ્રંશના જે શુદ્ધ રૂપો ઉચ્ચારાતાં હોય તેને માટે જ આ નિયમ છે પણ આમ અર્થ લેવાથી આ નિયમ અકિંચિત્કર—નિરુપયોગી—થઈ જાય છે, કારણ કે ગુજરાતીમાં અપભ્રંશના જ ઉચ્ચાર કાયમ છે તો લખવામાં બીજાં રૂપો આવવાનું પ્રાપ્ત જ થતું નથી. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ દિન પર દિન વધતાં 'વિદ્વાન્' એવી હલન્ત રૂપનો વિજય થશે એમ નવલરામ ધારે છે પણ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધ્યા છતાં આની જોડણી સંબંધે એક દલીલ ઉભી રહે છે. વાંધો એવો છે કે 'વિદ્વાન' 'મહાન' વગેરે શબ્દો મૂળ સંસ્કૃત છે, પણ તે જ ગુજરાતીમાં દાખલ થઈ ગુજરાતી થઈ ગયા છે, સંસ્કૃત રહ્યા નથી અને તેથી એમને મૂળરૂપ માનવા એ ઉચ્ચારસાદૃશ્યથી ઉત્પન્ન થતો ભ્રમ છે. વિદ્વાન ભાઈ એ પ્રયોગ 'વિદ્વાન્' (પુલ્લિંગ પ્રથમાન્ત એકવચન) શબ્દને સંસ્કૃત ગણતાં ખરો કહેવો લાગવો જોઈએ, અને 'વિદુષી બાઈ' એવો પ્રયોગ પ્રચલિત થવા લાગ્યો છે તેનું બીજ પણ આ જ છે છતાં હજી પણ "એ બાઈ પણ વિદ્વાન છે" એમ સર્વત્ર બોલાય છે અને 'મહાન સ્ત્રીઓ' એ પ્રયોગ મટી હજી 'મહતી સ્ત્રીઓ' એવો પ્રયોગ શરૂ થયો નથી. આનું કારણ 'વિદ્વાન' 'મહાન' આદિ શબ્દોનું ગુજરાતીપણું છે અને તે કોઈ અક્ષર ઓછો ન કરીને જણાવી શકાય છે. 'જગત્ ક્ષણભંગુર છે' એ સ્થળે 'જગત' લખો તો પણ ઠીક છે. સંસ્કૃત આકાર ('જગત્') રાખતાં પણ કાંઈ વિચિત્રતા ઉત્પન્ન થતી નથી. 'કદાચિત્' 'અર્થાત્' વગેરે શબ્દો—જેનો સંસ્કૃત રૂપ હજી ગયો નથી—તેમાં 'ત્' (ખોડો વર્ણ) જોડો કરવો જ જોઈએ. જ્યારે હાલ એ શબ્દો પણ " થઈ જશે તોપણ એક વખત

દાખલ થએલો ત્' ખોડો લખવાનો રિવાજ ફરવાનો નથી ગુજરાતીમાં એટલે અંગે 'હલન્ત' શબ્દ (છેડે ખોડા અક્ષરવાળા શબ્દ)નું નવું તત્ત્વ દાખલ થયું મનાશે. હાલમાં આ નિયમમાં આમ બે પક્ષો પ્રવર્તે છે અને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધ્યા છતાં પણ 'મહાન' 'વિદ્વાન' આદિ શબ્દોમાં ઉલ્લો 'ન' ખોડો જ લખાશે એમ નિશ્ચય થતો નથી ઉલટું, સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ખોડા નકારવાળો 'મહાન્' શબ્દ જોતાં જ, એના સંસ્કૃત ધર્મનું ઉત્કટ રીતે ભાન કરાવે છે; અને એની સાથે બહુવચન કે સ્ત્રીલિંગનું વિશેષ્ય પ્રયોજતાં આંચકો ખવરાવે છે

૪ 'ગુજરાતી શબ્દો ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં જે પ્રમાણે બોલાતા હોય તે પ્રમાણે લખવા

રા નવલરામ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે કે 'ગુજરાતી એટલે 'ઘણા ફેરફાર થએલા શબ્દો' શુદ્ધ સંસ્કૃત નહિ અને થોડા ફેરફારવાળા સંસ્કૃત જેને મૂળરૂપે લખવાનું પહેલા નિયમમાં કહ્યું છે તે પણ નહિ.

આમ વધુ મતને જોડણીનો નિયામક કરી એકરૂપતા સાધવા યત્ન કર્યો છે પણ જ્યાં વધુમતને માન આપી પ્રાન્તિક ઉચ્ચારથી સ્વતંત્ર અને સર્વત્ર એકાકાર એવી સાધારણ રૂઢિ બંધાઈ નથી, ત્યાં ઉચ્ચારમાં અને તેથી જોડણીમાં વિકલ્પ જ ચાલવાનો રા. ગોવર્ધનરામે પોતાના નિયમોમાં આ સત્ય સ્વીકાર્યું છે

૫ કહે રહે વગેરે હકારવાળા ધાતુઓ આવે ત્યારે પાછલા અક્ષર સાથે હ ને ન જોડી દેવો."

આ મૂળ નિયમ નથી પણ મૂળ નિયમને અર્થરહિત બતાવી તેને સ્થાને રા. નવલરામે રચેલો નિયમ છે ગ નવલરામ પોતે આમ 'હ' છૂટો પાડવાનું પસન્દ નથી કરતા રા નરસિંહરાવ, ગોવર્ધન રામ અને કેશવલાલ પણ હ જોડવાની તરફેણમાં છે 'હ' છૂટો પાડવાના પક્ષમાં એક કારણ એ છે કે મૂળ વ્યુત્પત્તિમાં (કથ્=કહ્માં)

'હ' છૂટો છે પણ વ્યુત્પત્તિમાં છૂટો છે માટે ગુજરાતી શબ્દ સ્વરૂપમાં પણ સર્વત્ર છૂટો જ રહેવો જોઈએ એ આવશ્યકતા સર્વ સ્વીકારે એવી નથી. હ જણાઈ રહે છે એટલું જ તેઓને મતે બસ છે પણ આ હ" છૂટો પાડવાની તરફેણમાં બીજું મોટું કારણ એ છે કે, 'કહ્યું" 'કહીએ' વગેરે રૂપાખ્યાનમાં 'હ' છૂટો પડે છે—એટલે કેટલાંક રૂપ 'ક' સાથે 'હ' જોડીને, તો કેટલાંક એને છૂટો પાડીને કરવાં પડશે. એટલે આ સમ્બન્ધી વ્યાકરણમાં એક ગુ સ્વણ ઉમેરવી પડશે. પણ રા. નવલરામ પાણિનિ જેટલા ઉત્સાહથી કહે છે કે– "સંસ્કૃત ભાષાના રૂપાખ્યાનમાં આટલું બધું અનિયમિતપણું છે તે છતાં તેના વ્યાકરણકારો થાક્યા નહિ તો આપણે આટલી હરકતથી કેમ કરી જવું જોઈએ ?"

ગ નવલરામનો ઉત્સાહ સ્તુત્ય છે, ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણ માટે પાણિનિનો દાખલો કેવી રીતે લેવો ઘટે છે એ અમે આગળ જણાવીશું, અત્રે તો એટલું જ કહીએ છીએ કે ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ આવા અટપટા નિયમો ભરીને કઠિન કરવું એ ગુજરાતી ભાષાના લાક્ષણિક સ્વરૂપથી ઘણાને ઉલટું લાગે છે સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત આદિ ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ એ સંસ્કૃતને વધારે શાસ્ત્રીય કરવાના પ્રયત્નમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નથી, પણ સંસ્કૃત નિયમો ન સહન થવાથી ઉપજેલી છે સરળતા તરફ વલણ એ એ ભાષાઓનું ખાસ લક્ષણ છે કદાચ એમ કહેવામાં આવશે કે ગુજરાતી ભાષાનું નિમ્નગામી વહન પૂરું થયું અને હવે સમય એની ઉત્ક્રાન્તિનો અને તેથી વિવિધ નિયમોની સંકુલતાનો છે પરંતુ
ની ગુજરાતી
ભાષાના સ્વરૂપનું આ —પ્રવણ લાગતું
વર્તમાન
ભાષનું ઉત્ક્રાન્તિ તરફ
ભરી
ઉત્ક્રાન્તિ
શબ્દોની સંખ્યામાં,
પ્રવીણ
છતા પ્રૌઢત્વ સૌકુમાર્ય
વ્યાકરણમાં ત્યાંક

ઉત્કર્ષ મનાય એવો સંભવ જણાતો નથી. પૂર્વોક્ત મુશ્કેલીમાંથી નીકળવા માટે 'કહે છે' અને 'કહીએ' એમ રૂપાખ્યાનમાં 'કહ્' અને 'કર્' એમ બે રૂપ સ્વીકારવાં ન પડે તે માટે-કેટલાક 'ક્હે છે' અને 'ક્હઈએ' 'ર્હે છે' અને 'ર્હઈએ' એમ સર્વ રૂપોમાં 'ક્' કે 'ર્' સાથે 'હ્' જોડવાની સૂચના કરે છે. આ યોજનાથી સર્વત્ર એકરૂપતા આવશે. પણ સર્વ સુધારકો એ ઉપર એકમત થશે? વળી ક્ કે 'ર્' સાથે 'હ્' જોડેલો બતાવવો કઠણ છે. લખવામાં એ સૂક્ષ્મતા જાળવવાનો સંભવ નથી. અને પગલે પગલે ખોડા અક્ષરનું ચિહ્ન (્) સ્વીકારાય કે નર્મદાશંકરની માફક નીચે નુક્તો મુકીને 'કે છે' લખવાની રીત દાખલ થાય એ પણ અસંભવિત લાગે છે. ઉચ્ચારમાં સ્પષ્ટ સંભળાતા 'હ'ને નેત્રગોચર કરવાને બદલે માત્ર એક નુક્તાની નિશાની કરીને લેખક સંતોષ માનશે? અમને તો આ સંભવ દૂરાપાસ્ત લાગે છે. જેઓ ગુજરાતીમાં ઉચ્ચાર પ્રમાણે જ લેખન માગે છે તેમને બેશક 'કહે છે'માં ક અને હ છૂટા પડેલા જોઈ કંપારી આવે, પણ ઉચ્ચાર અને લેખનનો વિસંવાદ ઘણી વાર નજરે પડતો હોવાથી લોકની આંખ એ વિષમતા પ્રત્યે ટેવાઈ ગઈ છે, અને જ્યાંસુધી કોઈ વિદ્વાન ઉચ્ચાર અને લેખનનું સર્વત્ર મળતાપણું કરી ન આપે ત્યાં સુધી ચાલુ માર્ગમાંથી ખસવાને લોકને પૂરતું કારણ રહેતું નથી. અને તેથી લાગે છે કે ભવિષ્યમાં આ સંબન્ધી વિકલ્પ જ ચાલવાનો, બલ્કે ઘણે ભાગે ચાલુ પદ્ધતિ જ ('ક' અને 'હ' જુદા લખવાની) કાયમ રહેવાની.

૬ હવે આપણે 'ઇ'–'ઉ' સંબન્ધી સદાચારનું અવલોકન કરીએ,

'ઉ પ્રત્યયમાં ઉપર બધે, ઠેકાણે હ્રસ્વ જ છે" એ રા. નવલરામે ઘડેલા નિયમમાં કોઈને વાંધો નથી જેમકે હું, તું, રાખવું, વાંચવું ઇત્યાદિ.

"શબ્દના છેડાનો ઈકાર દીર્ઘ અને ઉકાર હ્રસ્વ લખવા, પણ એકાક્ષરી શબ્દમાંનો ઉકાર દીર્ઘ લખાય છે"

જેઓ સરળતા ખાતર ગુજરાતી (પૂર્વોક્ત અર્થમાં ગુજરાતી) શબ્દોમાં સર્વત્ર દીર્ઘ 'ઈ' અને હ્રસ્વ 'ઉ' ઇચ્છે છે, તેમને આ નિયમનો પૂર્વાર્ધ અનુકૂલ છે 'તેમ જ ઘણા ઈકારાન્ત શબ્દમાં વ્યુત્પત્તિ તરફ જોતાં ઈ દીર્ઘ જ છે' એમ નવલરામ કહે છે એટલે આ બાબતમાં કોઈ પક્ષનો વિવાદ રહેતો નથી પણ શબ્દને છેડે ઉકાર હ્રસ્વ લખવાનો આ નિયમ ક્યાભવનને માન્ય નથી એની નિયમાવલિમાં 'ખાખૂ' 'લાડૂ' એમ દીર્ઘ ઊ લખવાનો જ વિધિ છે ઉત્તરાર્ધ અપવાદ રૂપે છે એમાંના (એકાક્ષરી શબ્દોમાંના) 'કેટલાએક શબ્દોમાં, રા નવલરામ જણાવે છે કે, 'વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ઊ દીર્ઘ જ છે અને વળી તેઓ પ્રથમ અક્ષર હોવાને લીધે તેના ઉપર જે ભાર આવે છે તેથી બોલવામાં પણ દીર્ઘ જેવા જ સંભળાય છે' આ રીતે આ વાદને વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચારનો આધાર છે પણ જ્યાં ઉચ્ચાર સંદિગ્ધ હોય અને વ્યુત્પત્તિ જડે નહિ ત્યાં શું કરવું? બીજા ઉકારાન્ત એકાક્ષરી શબ્દોની માફક ત્યાં પણ 'ઊ' દીર્ઘ કરવું કે, સામાન્ય નિયમ ઉપર જઈ ઉ હ્રસ્વ રાખવું? આવી ગુંચવણોમાંથી બચવા સરળતાવાદી સર્વત્ર હ્રસ્વ 'ઉ'નો ઉપદેશ કરે છે અને ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિને માન આપનાર દીર્ઘ 'ઊ' પસંદ કરે છે જ્યાં ઉચ્ચારમાં દીર્ઘતા સ્પષ્ટ છે ત્યાં સરળતાવાદી કૃત્રિમતા (સરળતા ખાતર સકારણ કૃત્રિમતા એમ કબૂલ કરવાને બાધ નથી) ધારણ કર્યા વિના હ્રસ્વ 'ઉ' લખી શકશે નહિ અને ઉચ્ચાર ઘણી વાર સંદિગ્ધ હોય અને વ્યુત્પત્તિ જડે નહિ તેવે પ્રસંગે સરળતાવાદીને વિજય સહજ છે આવા શાશ્વત વિરોધમાંથી પરિણામ શું થશે એ જોવાનું છે પ્રથમ દૃષ્ટિએ સરળતાવાદનો વિજય નક્કી લાગે છે પણ જરા ઊંડો વિચાર કરતાં જણાય છે કે સરળતા પણ જ્યાં કૃત્રિમ હોય ત્યાં તે અસરળ—એટલે કે કઠિન—થઈ પડે છે—અને સરળતાની

ફરફાર ન કરતાં ઉચ્ચાર પોતાનું પ્રતિબિમ્બ લેખનમાં પાડી લે છે.

અત્રે એક બાબત નોંધવા જેવી છે દીર્ઘ ઈ સંબંધી આ વિધિ પૂર્વે જણાવ્યું છે તેમ માત્ર ઘણા ઈકારવાળા ગુજરાતી શબ્દોને જ લાગુ પાડવો જોઈએ. ઝ્તા-રિવિઝન કમિટિએ હરિ મણિ શાન્તિ આદિ સ્ત્રીઓનાં વિશેષ નામો દીર્ઘ ઈથી લખવાં એમ ઠરાવ કર્યો છે. પુલ્લિંગ હરિ મણિ વગેરે શબ્દોને સ્ત્રીલિંગ ગણતાં કઠણ લાગે છે તેથી એમને ગુજરાતી આકાર આપવો એમ કમિટિનો આશય હશે. પણ હ્રસ્વ ઇકાર સ્ત્રીલિંગમાં ચાલે છે એમ વિચાર કરી મૂળ સંસ્કૃત રૂપોને જ ગુજરાતીમાં નભાવી લીધાં હોત તો ચાલી શકત. રિવિઝન કમિટિનો આ નવો નિયમ અકારણ નથી, પણ તે ચાલતા રિવાજને ઉથલાવી શકે એમ લાગતું નથી

' શબ્દને છેડે નહિ આવ્યા હોય એવા ઈકાર કે ઉકાર લખવાનો નિયમ એ છે કે જો તેની પછી લઘુ અક્ષર આવે તો દીર્ઘ અને ગુરુ અક્ષર આવે તો લઘુ લખવા, પણ બે અક્ષરના શબ્દમાં પછીનો અક્ષર ગુરુ હોય તોપણ એ પણ કરીને દીર્ઘ જ લખાય છે " ઉદા દૂધ, રીસ દુધાળુ રિશાળ, મૂક મૂનો.

આ નિયમને રા. નવલરામ ઉચ્ચારણનો "સ્વાભાવિક નિયમ" કહે છે. સ્વાભાવિક એટલા માટે કે બોલનાર પોતાની મેળે એક ઉચ્ચારણ લઘુ હોય છે તો બીજાને ગુરુ કરે છે અને એક ગુરુ હોય છે તો બીજાને લઘુ કરે છે અને આ છેવટે આપેલો અપવાદ (ઉદા. મૂનો) 'વ્યુત્પત્તિ ઉપર નજર રાખીને કહાડ્યો હશે" એમ કહે છે પણ છેવટે નિયમની એકરૂપતા ખાતર "તાકરી ઉપવાદક જ મૂકી દેવું અને સઘળે ઠેકાણે એ નિયમને લાગુ પાડવો." એમ સૂચના કરે છે. ઉપરનો નિયમ "accent (ભાર) અને "quantity" (માપ) ના તત્ત્વ ઉપર રચાએલો છે અને ગુજરાતી ભાષામાં આ તત્ત્વ સ્વીકારાય છે એમાં પણ સંશય નથી. જ્યાં સુધી એ ભાષા ઘણે ભાગે માત્ર બોલાતી જ અને લખવાનું આજના

એટલું નહોતું, તેમ જ જ્યાંસુધી ઉચ્ચારનું સ્વરૂપ સ્વાભાવિક રીતે ઘડાયાં જતું અને એ તરફ પાછી ડોક ફેરવીને જોવામાં આવતું નહિ, ત્યાંસુધી "accent"નું તત્ત્વ નિશ્ચય કરતું પણ આજ તો હવે, ઉચ્ચાર પ્રમાણે જોડણી થાય છે એટલું જ નહિ પણ, લખેલી જોડણી ઉચ્ચાર ઉપર અસર કરે છે, અને ઉચ્ચાર તપાસવા જતાં જ સન્દેહમાં પડી જવાય છે કે—આ ઈ–ઉ હ્રસ્વ બોલાય છે કે દીર્ઘ ? આ વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં, પૂર્વોક્ત નિયમને સિદ્ધ કરવો કઠિન છે આ નિયમ જોડણીમાં બરાબર પળાશે તો તદનુસાર ભવિષ્યમાં ઉચ્ચાર થતાં જશે—પણ અત્યારે કેવળ ઉચ્ચારને આધારે એનું સમર્થન કરવું અશક્ય છે આ નિયમના એક ભાગનું બીજ વ્યુત્પત્તિમાં છે (ઉદા. દુગ્ધ=દૂધ) એમ બતાવવામાં આવે તો એ દલીલ વાજબી છે અને તદનુસાર ઉચ્ચાર થાય છે વા થવા જોઈએ એમ કહેવામાં બાધ નથી. પણ આ નિયમના બીજા ભાગમાં (ઉદા. રિસ ળ) વ્યુત્પત્તિનું નહિ પણ ભાર અને માપનું—એટલે કે ઉચ્ચારનું —ધોરણ આવે છે એમ ને લાગે છે કે આ સ્થળે ઉચ્ચારાનુસાર લખવાનું ધોરણ ઉપયોગી થાય એમ નથી, જો ધોરણ સ્વીકારતાં, આ વર્ગના દરેક શબ્દની એક સર્વસંમત જોડણી સ્થાપવી અશક્ય છે ઉચ્ચારને જ આધારે (ઈ ઈ– ઉ હ્રસ્વ તો કોઈ દીર્ઘ લખશે) અને એવું વ્યુત્પત્તિનું ધોરણ લેવાથી સર્વસંમત જોડણી કરી શકાય, પણ વ્યુત્પત્તિ પણ બધા શબ્દની હાથ લાગતી મુશ્કેલ છે એટલે કેટલાક ભાગે તો ઉચ્ચારનો જ આધાર લઈ ત્યાં–ઉચ્ચાર પ્રમાણે જ એટલે જુદા જુદા ઉચ્ચાર લાગતા હોય તો જુદી જુદી રીતે લખવાનું રહેશે. જે શબ્દમાં ઈ–ઉનું રૂપ વ્યુત્પત્તિથી નક્કી થઈ શકે એમ છે, ત્યાં વ્યુત્પત્તિનું ધોરણ સ્વીકારવું અને એટલે દરજ્જે સર્વસંમત એકરૂપતા પ્રાપ્ત કરવી. આ બની શકે એમ છે પણ તે કેટલા ઘણા અંશમાં ? ત્યાં સંશોધન વ્યુત્પત્તિની માથાકૂટ મૂકી દઈ સર્વત્ર દીર્ઘ ઈ અને હ્રસ્વ ઉ એવી સરળ વ્યવસ્થા સ્વીકારવાનું

ઉપદેશે છે આ રીતે પ્રકૃત વિષયમાં ત્રણ પ્રાગ્ગુની હરીફાઈ ચાલે છે —

(૧) કેવળ ઉચ્ચારણનુ ધોરણ, એનુ ભવિષ્ય અવ્યવસ્થા

(૨) વ્યુત્પત્તિ જોઈને લખવુ પણ વ્યુત્પત્તિ બધે મળવી મુશ્કેલ, એટલે બાકીને સ્થળે ભવિષ્યમાં અવ્યવસ્થા જ

(૩) સર્વત્ર દીર્ઘ ઈ અને હ્રસ્વ ઉ—એવો વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચાર ઉભયથી સ્વતત્ર એવો એ કૃત્રિમ—સરલતા અને એકરૂપતા ખાતર ઉત્પન્ન કરેલો એટલા અર્થમાં કૃત્રિમ—નિયમ. આના પરિણામમાં વ્યવસ્થા ખરી, પણ ઘણીવાર ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ ઉભયને અવગણીને. આ બાબતમાં વાજબી એ દેખાય છે કે જ્યાં વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ છે ત્યાં એને માન આપવુ, અને અન્યત્ર રા ગોવર્ધનરામનું "શાસ્ત્રીય આલસ્ય" પ્રવર્તવા દેવુ રા. ગોવર્ધનરામ આટલો પણ વિરોધ નહિ સહન કરે. અને જોડણી (વર્તમાન) ની બાબતમાં વ્યુત્પત્તિ (ભૂત) નો વિચાર સર્વથા અસ્થાને છે એમ કહે છે પણ આ ઈવોલ્યૂશનવાદના યુગમાં જ્યારે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ વિષેનો વિચાર મનુષ્યના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં ક્રમે લગાડાય છે, તે વખતે ભૂત અને વર્તમાનને તદ્દન અલગ રાખવાની રા ગોવર્ધનરામની સલાહ સર્વથા કેમ માન્ય થશે એ સમજાતુ નથી કેટલાક તત્ત્વચિન્તકોની માફક ગ. ગોવર્ધનરામ એમ માનશે કે—ઉત્પત્તિ ઉપરથી વર્તમાન સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરવો એ ભૂલભરેલી પદ્ધતિ છે પરતુ એ પદ્ધતિ મનુષ્યવિચારમાં રૂઢ છે એ સ્પષ્ટ છે, તો પછી રા ગોવર્ધનરામ જેઓ પ્રકૃત વિષયમાં વસ્તુસ્થિતિને માન આપે છે અને ઈષ્ટાર્થવાદી છે તેમનાથી એ પદ્ધતિની તદ્દન અવગણના કેમ થઈ શકે?

વળી બીજો મહાચર્ચાનો વિષય નીચેનો નિયમ છે -

૭ 'મૂળ શબ્દ ઉપર પ્રત્યય અથવા સામાસિક શબ્દ આવેથી તેની મૂળ જોડણીમાં કોઈ નિયમને અનુસરી ફેર પડવા દેવો નહિ, પણ ઈકારાન્ત શબ્દની પછી સ્વર પ્રત્યય આવે તો તે "ઈ" ને મરજીમાં આવે તો હ્રસ્વ કરીને જોડના સ્વરમાં "ય" ઉમેરાઈ શકે

એટલું નહોતું, તેમ જ જ્યાંસુધી ઉચ્ચારનું સ્વરૂપ સ્વાભાવિક રીતે ઘડાયાં જતું અને એ તરફ પાછી એક ફેરવીને જોવામાં આવતું નહિ, ત્યાંસુધી "accent"નું તત્ત્વ નિશ્ચય હતું પણ આજ તો હવે, ઉચ્ચાર પ્રમાણે જોડણી થાય છે એટલું જ નહિ પણ, લખેલી જોડણી ઉચ્ચાર ઉપર અસર કરે છે, અને ઉચ્ચાર તપાસવા જતાં જ સન્દેહમાં પડી જવાય છે કે—આ ઇ–ઉ હ્રસ્વ બોલાય છે કે દીર્ઘ ? આ વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતા, પૂર્વોક્ત નિયમને સિદ્ધ કરવો કઠિન છે આ નિયમ જોડણીમાં બરાબર પળાશે તો તદનુસાર ભવિષ્યમાં ઉચ્ચાર થતાં જશે-પણ અત્યારે કેવળ ઉચ્ચારને આધારે એનું સમર્થન કરવું અશક્ય છે આ નિયમના એક ભાગનુ બીજ વ્યુત્પત્તિમાં છે (ઉદા કુમ્ભદ્રુધ) એમ બતાવવામાં આવે તો એ દલીલ વાજબી છે અને તદનુસાર ઉચ્ચાર થાય છે વા થવા જોઇએ એમ કહેવામાં બાધ નથી. પણ આ નિયમના બીજા ભાગમાં (ઉદા. રિસ ળ) વ્યુત્પત્તિનું નહિ પણ ભાર અને માપનુ—એટલે કે ઉચ્ચા નુ —ધોરણ આવે છે અમને લાગે છે કે આ સ્થળે ઉચ્ચારાનુસાર લખવાનુ ધોરણ ઉપયોગી થાય એમ નથી એ ધોરણ સ્વીકારતાં, આ વર્ગના દરેક શબ્દની એક સર્વસંમત જોડણી સ્થાપવી અશક્ય છે ઉચ્ચારને જ આધારે કોઈ ઈ- ઉ હ્રસ્વ તો કોઈ દીર્ઘ લખશે. અને એટલું વ્યુત્પત્તિનુ ધોરણ લેવાથી સર્વસંમત જોડણી કરી શકાય, પણ વ્યુત્પત્તિ પણ બધા શબ્દની હાથ લાગવી મુશ્કેલ છે એટલે કેટલેક ભાગે તો ઉચ્ચારનો જ આધાર લઈ ત્યાં-ઉચ્ચાર પ્રમાણે જ એટલે જુદા જુદા ઉચ્ચાર ચાલતા હોય તો જુદી જુદી રીતે લખવાનું ઠરેલું. ૨ શબ્દમાં ઈ-ઉનું રૂપ વ્યુત્પત્તિથી નક્કી થઈ શકે એમ છે, ત્યાં વ્યુત્પત્તિનુ ધોરણ સ્વીકારવુ અને એટલે દરજ્જે સર્વસંમત એકરૂપતા પ્રાપ્ત કરવી. આ બની શકે એમ છે પણ તે એટલા પ્રશ્ન અગ્રમાં કે ગ્ર ગોવર્ધનરામ વ્યુત્પત્તિની આથાકૂટ મૂકી દઈ સર્વત્ર દીર્ઘ ઈ અને હ્રસ્વ ઉ એવી સરળ વ્યવસ્થા સ્વીકારવાનુ

ઉપદેશે છે આ રીતે પ્રકૃત વિષયમાં ત્રણ ધોરણની હરીફાઈ ચાલે છે —

(૧) કેવળ ઉચ્ચારણનું ધોરણ, એનું ભવિષ્ય અવ્યવસ્થા.

(૨) વ્યુત્પત્તિ જોઈને લખવું પણ વ્યુત્પત્તિ બધે મળવી મુશ્કેલ, એટલે બાકીને સ્થળે ભવિષ્યમાં અવ્યવસ્થા જ

(૩) સર્વત્ર દીર્ઘ ઈ અને હ્રસ્વ ઉ-એવો વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચાર ઉભયથી સ્વતંત્ર એવો એ કૃત્રિમ-સરલતા અને એકરૂપતા ખાતર ઉત્પન્ન કરેલો એટલા અર્થમાં કૃત્રિમ-નિયમ. આના પરિણામમાં વ્યવસ્થા ખરી પણ ઘણીવાર ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ ઉભયને અવગણીને. આ બાબતમાં વાજબી એ દેખાય છે કે જ્યાં વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ છે ત્યાં એને માન આપવું, અને અન્યત્ર રા ગોવર્ધનરામનું "શાસ્ત્રીય આલસ્ય" પ્રવર્તવા દેવું રા. ગોવર્ધનરામ આટલો પણ વિરોધ નહિ સહન કરે અને જોડણી (વર્તમાન) ની બાબતમાં વ્યુત્પત્તિ (ભૂત) નો વિચાર સર્વથા અસ્થાને છે એમ કહે છે પણ આ ઈવોલ્યૂશનવાદના યુગમાં જ્યારે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ વિષેનો વિચાર મનુષ્યના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં કામે લગાડાય છે, તે વખતે ભૂત અને વર્તમાનને તદ્દન અલગ રાખવાની રા ગોવર્ધનરામની સલાહ સર્વથા કેમ માન્ય થશે એ સમજાતું નથી કેટલાક તત્ત્વચિન્તકોની માફક રા ગોવર્ધનરામ એમ માનશે કે-ઉત્પત્તિ ઉપરથી વર્તમાન સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરવો એ ભૂલભરેલી પદ્ધતિ છે પરંતુ એ પદ્ધતિ મનુષ્યવિચારમાં રૂઢ છે એ સ્પષ્ટ છે, તો પછી રા ગોવર્ધનરામ જેઓ પ્રકૃત વિષયમાં વસ્તુસ્થિતિને માન આપે છે, અને ઇષ્ટાર્થવાદી છે તેમનાથી એ પદ્ધતિની તદ્દન અવગણના કેમ થઈ શકે?

વળી બીજો મહાચર્ચાનો વિષય નીચેનો નિયમ છે -

૭ 'મૂળ શબ્દ ઉપર પ્રત્યય અથવા સામાસિક શબ્દ આવેથી તેની મૂળ જોડણીમાં કોઈ નિયમને અનુસરી ફેર પડવા દેવો નહિ, પણ ઈકારાન્ત શબ્દની પછી સ્વર પ્રત્યય આવે તો તે 'ઈ" ને અરધો આવે તો હ્રસ્વ કરીને જોડેના સ્વરમાં "ય" ઉમેરાઈ શકે

અને તેમ જ “સ” માં “ઈ” કે “ય મળતા હોય ત્યાં તેને ઠેકાણે “શ” થાય છે” ઉદા બાદીવાન નદીઓ અથવા નદિયો, ડોશી, પીરશ્યુ

‘ પહેલા ભાગમાં તેના બે અપવાદ બતાવ્યા છે ” નવી વાંચનમાળાની જોડણી કમિટિએ આ બને અપવાદો રદ કર્યાં છે

પહેલો અપવાદ — નદીઓ અથવા નદિયો રા. નવલરામ નદિયો રૂપ વધારે પસન્દ કરે છે અને એના સમર્થનમાં લખે છે કે “ઉચ્ચારમાં ઈ બેશક હ્રસ્વ થઈ જાય છે અને તેની ખાત્રી કરવી હોય તો કવિતા કે જેમાં લખનારાઓ કાને પરખાતા ઉચ્ચારણો ઉપર જ ધ્યાન આપીને લખે છે તેમાં આપણે જોઈશું તો ઘણે ઠેકાણે નદિયે ડગિયે, બોલાવિયે વગેરે જોડણી જ માલમ પડશે” પરન્તુ તે સાથે પોતે કબુલ કરે છે કે “કેટલાએકનો એવો વિચાર છે કે લાયણુની ત્વરાથી ટૂંકા થઈ ગએલા રૂપને વ્યાકરણનિયમે સ્વીકારવા ન જોઇએ, અને એક પક્ષે એ કહેવું ખરૂં છે ’ વિશેષમાં “નદીઓ” લખવાના પક્ષમાં એકરૂપતાની દલીલ છે આવી સ્થિતિમાં “लोप शाकल्यस्य–हर पक्षि, हरयेहि” એ ન્યાયે ઉભય રૂપ સ્વીકારવાં ઠીક છે

બીજો અપવાદ— ગુજરાતના મોટાભાગમાં ડોશી, પીરશ્યું વગેરે રૂપો એવાં દૃઢ થઈ ગયાં છે કે વ્યાકરણની સરળતા ખાતર પણ આ નિયમ ખસે એમ નથી જ્યાં ઉચ્ચાર અસ્પષ્ટ, અને એનો બીજો ખુલાસો સંભવે છે ત્યાં વ્યાકરણની સરળતાનો વિચાર ક્રમમાં આવે, પણ જ્યાં ઉચ્ચાર ઉત્કટ રીતે જુદો છે ત્યાં વ્યાકરણે ઉચ્ચારને નમ્યા સિવાય છુટકો નથી. શિક્ષણ કમિટિએ અતિ સરલતા ખાતર આ આ અપવાદ તજ્યો છે, પણ રા. નરસિંહરાવે બતાવ્યું છે તેમ વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચાર ઉભય વિરુદ્ધ છતાં અને લેખનની કાંઈ પણ કસાકૂટ વધવાનો સંભવ ન છતાં— “ડોશી” નહિ પણ “ડોસી” એવી આગ્રહ કાઢવી વૃથા છે, આથી અમારૂં એમ કહેવું નથી કે ગુજરાતના

જે ભાગમાં પ્રકાર બોલાય છે ત્યાં "ડોસી" રૂપ નહિ માન્ય થાય. વાંચનમાળાના ઐકાન્તિક નિયમ છતાં પરિણામે વિકલ્પ ચાલશે એમ કહેવાનુ તાત્પર્ય છે

૮ ત્રીજો મહાચર્ચાનો વિષય કેટલાક શબ્દોમાં થતી હકારશ્રુતિ અને તદનુસાર લેખનવિધિ છે આ સબન્ધમાં જૂની વાચનમાળાનો નિયમ (રા નવલરામે આપ્યો છે તે પ્રમાણે) નીચે મુજબ છે —

"ઘણા અપભ્રંશ શબ્દોમાં હનુ કાંઈક ઉચ્ચારણ થતુ હોય તો પણ તેનો લોપ થયો છે એમ સમજીને તેને જોડાક્ષરમાં લેવો નહિ," ઉદા 'મ્હારૂ નહિ પણ મારૂ'

આ "સ્વચ્છન્દી" દેખાતા નિયમનુ રા નવલરામ નીચે પ્રમાણે નિદાન બતાવે છે.—

"મી. હોપ, જેના નામથી આ વાચનમાળા ઓળખાય છે, અને જેના સક્ત ઉપરી પણા નીચે લખાએલી છે, તે સાહેબના સમજવામાં કાંઈ એવુ આવી ગયું હતુ કે ઘણા શબ્દોમાં હકારનું ઉચ્ચારણ થાય છે તે ફક્ત સુરતી લોકો જ કરે છે અને બીજા ભાગમાં એમ બોલાતું નથી, અને એ ટેવ મુસલમાનોના સહવાસથી સુરતીઓને પડી બાકી એ વિચાર કેવળ ખોટો છે મુસલમાનોએ હિન્દુસ્તાનમાં પગલુ એ નહોતુ મૂક્યું અને તેનો ધર્મ પણ સ્થાપન થયો ન હોતો તે પહેલાં જે પ્રાકૃત ભાષા આ દેશમાં બોલાતી હતી તેમાં નિ સશય અહ્મે તહ્મ વગેરે લખાતું હતું અને વળી એ હકાર પ્રાકૃત બોલનારાની બાંકનો ન હોતો, પણ સસ્કૃતમાંના સ વગેરે કેટલાએક અક્ષરોનો બરાબર ઉત્સર્ગાનુસ ર અપભ્રંશ હતો એ હકારનો ગૂજરાતી ભાષાએ કોઈ વખત પણ ત્યાગ કીધો ન હોતો"

આ પ્રમાણે ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ ઉભયના કારણથી ગ. નવલરામ "હ" કારની હિમાયત કરે છે આ "હ'કારશ્રુતિ લેખનમાં બતાવવાની આપણા વિદ્વાનોએ જુદી જુદી રીતો બતાવી

છે નર્મદાશંકર 'હમારૂં' કેટલાએક 'અમારૂં' અને રા. નરસિંહરાવ 'હમારૂં' લખવા કહે છે અને કેટલાક નીચે એક ટપકું મૂકીને 'હ' કારનો ભાવ બતાવવા માગે છે તેમ જ 'મ્હારૂં' માં હકાર દાખલ કરવાની પણ વિવિધ રીતો છે તેમાં મુખ્ય 'મહારૂં' (અસલ રીત મલતી તે પ્રમાણે) અને 'મ્હારૂં' એ બે રૂપ છે. વળી કેટલાક 'હ' ને બદલે એકાદ ચિહ્ન લખવાની (ઉદા. મા'રૂં, મારૂં) ભલામણ કરે છે

આ પ્રમાણે ઉચ્ચારાનુસાર લખવા જતાં, જ્હેને યા જેને, જ્હાં યા જ્યાં ઈત્યાદિ રૂપો લખવાં જોઈએ. આમાં બે વાંધા છે. એક તો, મૂળરૂપ 'જે'-'તે' હોય અને એને પ્રત્યયો લાગતાં 'જ્હેને' 'ત્હેને' એમ હકાર દાખલ થાય એવો નિયમ કરવો પડે. જેઓને ઉચ્ચારથી થોડુંક ભિન્ન લેખન સહન કરવાની ટેવ પડેલી છે (અને ગુજરાતના દરેક ભાગમાં એ ટેવ ચાલે છે*) તેમને આ નિયમ વધારે પડતો લાગે છે બીજું-સામાન્ય લખાણમાં 'જ્હાં' 'ત્હાં' જેવા સ્થળે સ્થળે જોઈતા શબ્દો જણ જોડાક્ષરથી લખવા એ આવા અમલમાં આવવી કઠિન છે હકારના હિમાયતીઓને એમ લખવામાં કાંઈ જ મુશ્કેલી લાગતી નહિ હોય, પણ અમારૂં એમને એટલું જ નિવેદન છે કે સામાન્ય પ્રજાને એમની કે એમના હકારની સ્હામે કાંઈ જ વૈરભાવ નથી. આજ સુધી આવે સ્થળે હકારનો અસ્વીકાર રહ્યો છે એ જ બતાવી આપે છે કે આ લેખનમાં કેટલી મુશ્કેલી છે આમ હોવાથી, હકારને ઉપર જણાવેલે બધે ઠેકાણે તો લખી શકાતો નથી, માત્ર 'મ્હારૂં' 'ત્હારૂં' વગેરેમાં એ દાખલ થવા લાગ્યો છે અને આ વલણ દિન પર દિન વધતું જાય છે માટે અમે ધારીએ છીએ કે અમુક શબ્દમાં 'હ' ખરો અને અમુકમાં—સમ્મતિ ખાતર, ન્યાય ખાતર, હોવો જોઈએ છતાં—નહિ, એવો અન્યાયી નિયમ લઈ પ્રવર્તી

* ખંભાતમાં ઓકાર જેવો ઉચ્ચાર કર્યા છતાં અકાર લખાય છે હોય તો જુદું
હતો નથ,

કરશે આ વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારીને જ રા ગોવર્ધનરામે નિયમ રચ્યો છે કે "જે શબ્દોમાં હ સર્વત્ર બોલાતો હોય ત્યાં લખવો અને જ્યાં પ્રેરણાનો સ્વર ન બોલાતો હોય ત્યાં તે સ્વર ન લખવો જેમકે તારૂ, રૂહેવુ, ઇત્યાદિ. તેમ જ મ્હે ત્હે વગેરેમાં 'હે' ને ઠેકાણે 'એ" કરી નાખવાનો પ્રચાર ઉચ્ચાર વિરુદ્ધ છે તે ન સ્વીકારતાં (અ) નિયમથી મ્હે ત્હે લખવું પણ 'અમારા' 'અમ્હારા' એવા બે ઉચ્ચાર થાય છે તો (આ) નિયમ પ્રમાણે 'અમારા લખવું"

હકારની બાબતમાં બીજો નિયમ એવો છે કે – હકારની પહેલાંના અક્ષરનો સ્વર કહાડી લઈને અથવા ત્યાં રહેવા દઈને હકાર ઉપર તે લખવો – જેમકે શહેર, વહાલો વગેરે

રા નવલરામ કહે છે કે "આ બને રીતિઓ ખરૂ જોઈએ તો ઉચ્ચારની વિરુદ્ધ છે 'શહેર' નથી બોલાતું, પણ 'શેહર' બોલાય છે તેમ જ વાહાલો નહિ, "વા_લો" વાચનમાળાના નિયમની ઉચ્ચાર વિરુદ્ધતા નવલરામને એટલી બધી લાગી છે કે તેઓ કહે છે કે 'કોઈપણ કવિએ 'શહેર'ની ચાર માત્રા અને 'વાહલાની ૭ કે અમે તો પાંચ પણ ગણી હોય એમ અમને કોઈ બતાવી આપે તો અમે અમારો વાદ ઉઠાવી દેવાને કબુલ છઈએ." રા નવલરામનુ આ કહેવુ બરાબર છે પરતુ અત્રે પાછો ઉચ્ચારવાહની મર્યાદાનો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે અને ઉપર 'કહેવુ –'રહેવું ના સબન્ધમાં જે ટીકા કરી છે એ ઘણીખરી આ પ્રશ્નને પણ લાગુ પડે છે

હકારને લગતો હકારનો એક પ્રશ્ન છે 'મોહુ' લખવું કે 'મ્હોડુ'? 'કહાડવું' કે 'કાઢવું'? 'મોહોડુ' લખવાનો પક્ષ તો હવે જતો રહ્યો છે પણ ઉપરના બે પક્ષ હજી ચાલે છે જૂની વાંચન માળાનો નિયમ નવલરામે આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે—

"એવા હકારની જોડે કકાર આવ્યો હોય તો હ કહાડી નાખીને કનો ઢ કરવો—જેમકે કાઢવું, વઢવું, વગેરે" અને

રિચિઅન કમિટિએ પણ એ જ નિયમ પાળ્યો છે પણ રા. નવલરામ હકાર રાખવાનો મત ધરાવે છે, અને જ્યાં વ્યુત્પત્તિમાં પણ હ સ્પષ્ટ છે ત્યાં હકારને ખોળવા જવું એ હકારના જેવું જ કઠણ છે એમ કહે છે

રા. નવલરામ 'મોઢું' આદિનો હકાર ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ ઉભયથી વિરુદ્ધ છે એમ કહે છે રા. નરસિંહરાવ હકારના બે ઉચ્ચાર ગણી 'મોઢું' અને 'મ્હોડું' (મૂર્ધન્યાન્તર હકારનો) ઉચ્ચાર થતો માને છે પણ વ્યુત્પત્તિનું ભાન કરાવવા 'મ્હોડું' 'મ્હોઢું' એમ લખવું પસંદ કરે છે અને જ્યાં વ્યુત્પત્તિથી જ વારસામાં હ મળેલો હોય (જેમકે—વહવુ, વહવુ) ત્યાં હ રાખે છે અને નર્મદાશંકર નુકતો દાખલ કરે છે (ઉદા. કહવું). કલાભવનની નિયમાવલિ એપોસ્ટ્રોફી વાપરે છે (ઉદા. કા'ઢવું) અમને લાગે છે કે માત્ર ચિહ્નથી હકાર દર્શાવવાની પદ્ધતિ નિર્બળ છે ઉચ્ચાર સ્વાભાવિક રીતે હકારનું સ્પષ્ટ લેખન માગી લે છે જ્યાં હ લખાય છે ત્યાં હકાર એની મેળે આવી જાય છે હ અને ક વિરુદ્ધ હ ના વાદમાં હના પક્ષમાં અક્ષરસ્થાપન છે અને તેથી વ્યુત્પત્તિનો હકાર જાળવવા માટે ખાસ યત્ન કરવામાં આવે તો જ તે કની સંગતિમાં હ માં ભળી જતો અટકે છે

૯ અનુસ્વાર અને અનુનાસિકનો પણ ત્યાંના જેવો વાદ છે એમાં એક છેડે અનુનાસિકવાદી (ઉદા. દન્ત, દાંત) અને ચિહ્નભેદવાદી રા. માધવલાલ છે અને બીજે છેડે ચાલતી અપાણિનીય પદ્ધતિ (સર્વત્ર અનુસ્વારથી ચલાવી લેવાની) છે અપાણિનીય પદ્ધતિ ઘણીવાર સંસ્કૃત લેખમાં પણ જોવામાં આવે છે—એનું કારણ ઙ ણ ન મ ની જોડવાની મુશ્કેલી અને અનુસ્વાર લખવાની અતિ સરલતા છે રા. નરસિંહરાવનો તેમ જ મણિલાલનો નિર્ણય ઉચ્ચાર અને સરળતા ઉભયનો ઘટતો વિચાર કરવાનો છે અર્થાત્ જ્યાં ઉચ્ચારમાં ભ્રાન્તિ થવાનો સંભવ હોય ત્યાં જ અનુસ્વાર અને અનુનાસિકનો ભેદ રાખવો, અન્યત્ર નહિ.

૧૦ ૬૭ એક વિવાદનો વિષય નોંધવો રહે છે આંખ કે આંખ્ય ? આવ કે આવ્ય ?

રા નરસિંહરાવ 'આંખ્ય' 'આવ્ય' એ પ્રમાણે લખે છે—અને ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ ઉભય એ જોડણીને અનુકૂલ છે એમ બતાવે છે વ્યુત્પત્તિ અનુકૂલ છે એમાં કોઈનો વાંધો નથી. પણ ઉચ્ચાર માટે મતભેદ છે કેટલાક—તેમાં ખાસ કરીને સુરતી લોકો—'આંખ' 'આવ' એ પ્રમાણે બોલે છે અને કેવળ ઉચ્ચારનું ધોરણ લઈએ તો તેઓને રા. નરસિંહરાવની જોડણી ન સ્વીકારવાને પૂરું કારણ છે આ રીતે પ્રાન્તભેદને લીધે ઉચ્ચારભેદ અને તેથી જોડણીનો ભેદ ઉપજે છે વળી જેઓ ઉચ્ચારમા કાંઈક યકારનું અસ્તિત્વ કબુલ કરે છે તેઓમાંના પણ કેટલાક આ 'ય' માં કાંઈ વિશિષ્ટતા જુવે છે અને તેથી બીજા 'ય ની માફક લખવા ના પાડે છે અને તેને બદલે એક નુકતો મૂકીને ચલાવી લેવા માગે છે ય કાંઈક સંભળાયા છતાં છેક ઉડાવી દેવો એમ પણ કેટલાકની સૂચના છે—અને તેઓની દલીલ એવી છે કે આપણે 'આંખ' બોલાતા નથી તેમ 'આંખ્ય' પણ બોલતા નથી ત્યારે ચાલતું રૂપ 'આખ' શું કરવા ન રહેવા દેવું ! રા નરસિંહરાવ કહે છે કે આપણે આંખ્ય' જ બોલીએ છીએ પણ ય કાર લઘૂચ્ચારણ' હોવાથી આપણને ભ્રમ થાય છે આ લઘૂચ્ચારણ યકારને બીજા યકારથી જુદો પાડવા ભલે કાંઈ ટપકું કે એવું બીજું ચિહ્ન યોજો પણ યકાર બોલાય છે અને તેથી તે જોડણીમાં દર્શાવ્યા વિના ચાલશે નહિ

કેવળ વ્યુત્પત્તિ જ જોઈએ તો યકારની જરૂર સ્પષ્ટ છે પણ એકલી વ્યુત્પત્તિ લેખનની નિયામક થઈ શકતી નથી અને તેથી જ રા નરસિંહરાવને પણ ઉચ્ચારનું શરણ લેવું પડ્યું છે ઉચ્ચાર વિચારતાં—વિકલ્પ પ્રાપ્ત થય છે એક તો સાક્ષર લેખમાં 'આખ' વગેરે રૂપો રૂઢ થઈ ગયાં છે, અને સુરતમાં પણ એવો જ ઉચ્ચાર ૬૭ પ્રચલિત છે, એટલે આ પક્ષને તદ્દન અવગણી શકાય એમ

નથી. પણ આ બે કરતાં પણ એક વધારે પ્રબળ દલીલ 'આંખ'ની તરફેણમાં છે. જુઓ કે ગુજરાતીમાં આ તરેહના શબ્દો કેટલા બધા છે! શું એ બધે સ્થળે યકાર લખવો? 'લઘૂચ્ચારણ' સંભળાય યકારને ખાસ શ્રમ લઈ આટલા બધા શબ્દોમાં પ્રકટતા આણવાનો વિધિ પ્રાપ્ત થાય એમ લાગતું નથી. રા. નરસિંહરાવ કહે છે કે 'આવ્યો', 'લખ્યું' 'માર્યો' એમાં યકાર લખતે અડચણ નથી આવતી તો 'આવ્ય', 'લખ્ય', 'માર્ય' 'આંખ્ય', એમાં શા માટે આવવી જોઈએ? રા. નરસિંહરાવે આ વસ્તુ બીજે છેડેથી તપાસવી જોઈતી હતી. 'આખ્ય' 'લખ્ય' એમ યકાર લખતે અડચણ આવે છે એ વસ્તુસ્થિતિ છે—તો કે 'આવ્યો' 'લખ્યું' એમાં કઈને નથી આવતી. આ બેનું સ્વચ્છન્દ અને રૂઢિપૂજન (જો રૂઢિપૂજન પણ મનુષ્યનો સ્વાભાવિક ધર્મ કોઈ છેક તિરસ્કારને પાત્ર નથી) સિવાય કોઈ અન્ય કારણ છે? આ વિષે વિચાર કરતાં જણાય છે—કે એકમાં યકાર એવો તો સ્પષ્ટ છે કે તે દર્શાવ્યા વિના ચાલે એમ નથી, બીજામાં લઘૂચ્ચારણ હોઈ અધ્યાહૃત માની લેવાય એમ છે અને જેમ વ્યુત્પત્તિના અમુક નિયમાનુસાર 'અક્ષિનું આંખ્ય' થયું, તેમ જ બીજા નિયમાનુસાર (ઉચ્ચારસૌકર્યથી) 'આંખ્યનું' 'આંખ' થયું. જેમ વરસાદ અને પવનની અસરથી બચવા માટે દિવાલને વાછટીઆની જરૂર છે તેમ શબ્દના ઉપરના વર્ણને લુપ્ત થતા અટકાવવાને સંરક્ષક વર્ણની જરૂર છે. ગુજરાતીમાં અન્તનો અકાર લગભગ અનુચ્ચરિત જેવો હોય છે અને તેથી આંખ્ય શબ્દ આંખ્ય્ જેવો થઈ રહે છે—અને કેવળ 'અ' ને અભાવે ય અસંરક્ષિત (unprotected) ઉઘાડો (exposed) પડી જાય છે અને ક્રમશઃ એ ખરી પડે છે. આ રીતે આંખ્ય=આંખ્ય્=આંખ્=આંખ થાય છે. 'અક્ષિ'માંથી 'આંખ્ય' થવાનો વ્યુત્પત્તિનો નિયમ છે તેવો જ આ 'ય' ખવાઈ જવાનો પણ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો જ નિયમ છે એ વાત ભૂલવી જોઈતી નથી.

આ પ્રમાણે જોડણીના કેટલાક મહત્ત્વના મુદ્દા ઉપર અમારો નમ્ર અભિપ્રાય બતાવી હવે ઉપસંહાર કરીએ.

પણ અમે અમારો અભિપ્રાય જ ક્યાં બતાવ્યો ? અમે તો માત્ર સામસામા પક્ષ લઈ એના ગુણદોષ જ વિચાર્યા! આ કહેવું કાંઈક કહેવું ખરૂં છે પણ એમાં જ અમારો અભિપ્રાય સમાયો છે, જુદા જુદા મતની પાછળ જોડણીના શાં શાં ધોરણો રહ્યાં છે એ તારવી કહાડ્યાં, અને તે તે જોડણી ઉપરનો મતભેદ એ ધોરણોના મતભેદ રૂપે નિરૂપણ કર્યો. પણ એમાંથી એક ધોરણને અમે સર્વથા અમારૂં ધોરણ માન્યું નહિ એનું કારણ એમ નથી કે બધાનું થોડું થોડું મન (Ecclecticism) રાખ્યું હોય તો ઠીક. ખરી વાત એવી છે કે ભાષા એ નિર્જીવ પદાર્થ નથી, અને તેથી અનેક શક્તિઓની અસર તળે એનો દેહ બંધાતો જાય છે અને એ સર્વ શક્તિઓને માનવાથી જ યથાર્થ વસ્તુગ્રહણ થાય છે, એમાંથી એક-નો જ અંગીકાર કરવો, યા સર્વત્ર એકને જ પ્રધાન સ્થાને સ્થાપવી, એ તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષામાં જેને 'abstraction' (પૃથક્કરણ) કહે છે તે છે. ભાષાનું સ્વરૂપ ઉચ્ચારથી, વ્યુત્પત્તિથી તેમજ સગવડથી ઘડાય છે. ઉચ્ચાર વ્યુત્પત્તિની દરકાર ન કરે અને લખાણમાં ક્રમને પોતાનું દૃષ્ટ પ્રતિબિમ્બ પાડવા તરફ દોરે, વ્યુત્પત્તિ પોતાની મેળે જ ઉચ્ચાર નું સ્વરૂપ રચે અને વ્યુત્પત્તિ સંબન્ધી મીમાંસા કરીને જે સિદ્ધાંત બાંધવામાં આવે એ પણ ઉચ્ચાર ઉપર અસર કરે તેમ જ સરલતા અને સગવડ ખાતર વ્યુત્પત્તિની અવગણના પણ થાય, અને ઉચ્ચાર અને લેખન વચ્ચે સહજ વૈષમ્ય રહે તો તે પણ વૈયાકરણો કેટલીકવાર એકમાંના ભેદ સહી લે છે એમ સહી લેવાય. સર્વત્ર અમુક શક્તિ નિયામક કરે એવો સાર્વત્રિક નિયમ બાંધી શકાતો જ નથી અને તેથી ભાષામાં સ્વાભાવિક રીતે વિકલ્પ ઉપજે છે. આ વિકલ્પ તે અવ્યવસ્થા નથી, પણ અનેકતાનો યથાર્થ સ્વીકાર છે. પાણિનિ જેવા ઉદાર અને સર્વસંગ્રહી મનથી ગુજરાતી

આપાનું વ્યાકરણ રચો, ઇતિ 'गाङ्गम्यस्य' इति 'गाङ्गम्नस्य' इति 'गाङ्गस्य' એ ન્યાયે આવી વિકલ્પને પણ સંપ્રદાય અને નિયમમાં આણો.

हरेऽवहि-त्वामपेक्ष्य नी સંધિમાં ય કાર એવો ઉચ્ચારવો હશે ? हर एहि જેવું જ સંભળાય અને તેથી શાકલ્ય મુનિએ આ બીજો જ લોપથી સ્વીકારી. શું પાણિનિએ આ મતને ભૂલકરેલો ગણી એની ઉપેક્ષા કરી ? તે જ પ્રમાણે 'આમ્ર' માં ય્કાર કેટલાને મન્દ લાગતો હોય કે ન જ સંભળાતો હોય ત્યાં પ્રથમ પક્ષને જ યથાર્થ માની બીજા પક્ષને સ્થાન ન જ આપવું ! જોવું એટલું જ જોઈએ કે ઉપર જણાવેલાં ધોરણમાંથી કોઈ પણ ધોરણનો એ પક્ષને આધાર છે કે નહિ. જેથી સ્વચ્છન્દી ન હોવી જોઈએ, સકારણ હોય તો બસ. સકારણ હોય તેને વિકલ્પમાં દાખલ થવાનો અધિકાર આ અમારી વિકલ્પવાદની—અને ભગવાન પાણિનિનો અર્થ આપી શબ્દ વાપરીએ તો 'વિભાષા' વાદની વ્યવસ્થા વિકલ્પમાં સ્વીકાર્યાં છતાં જતે દહાડે એક પક્ષ લુપ્ત પણ થઈ જાય. પાણિનિએ સ્વીકારેલા ઘણા વિકલ્પો પછીના સાહિત્યમાં વિકલ્પ રહ્યા નથી એ જ પ્રમાણે આપણા વિકલ્પો પણ કેટલાક ખરી જશે. તે પ્રસંગે તેવી વ્યવસ્થા થશે. આજથી પચાસ વર્ષ ઉપર જે ઉચ્ચાર થતા તેમાંના કેટલાક આજ ફરી ગયા છે રા. નરસિંહરાવ જેને પ્રાકૃત ઉચ્ચાર કહે છે (ઉદા. 'અ' વર્ણના બે ઉચ્ચાર) તેમાંના કેટલાક સંસ્કૃતના પરિશીલનને પરિણામે બદલાઈ પણ ગયા હશે. લોપવાચનમાળા જેવી શક્તિએ પણ આપણા ઉચ્ચારમાં કેટલાક ફેરફાર કર્યાં છે એ રા. નરસિંહરાવને જાણીતું છે પચીસ વર્ષ ઉપર જે શબ્દો બહુ ભારે સંસ્કૃત લાગતા, તેનો સરસ પ્રચાર આજ કોઈની દૃષ્ટિ પણ ખેંચતો નથી આજ 'શત્રુ' પ્રયોગ જરાપણ આડમ્બરવિના થઈ શકે છે, તો પછી 'શત્રુ' લખવાનો આગ્રહ—અને અત્યારની દૃષ્ટિએ તો, આડમ્બર એમ પણ કહી શકાય—તે શા માટે જોઈએ ?

આવતા દસકામાં ફારસીનો શોખ જાગે અને એ ભાષાથી ભરાએલા પ્રૌઢ વિદ્વાનો એહવાલ લખવાનું પસંદ કરે અને એમનાં પુસ્તકો લોકપ્રિયતા મેળવે તો 'હેવાલ'ને વ્યુત્પત્તિના નિયમાનુસાર બતાવ્યા છતાં પણ એ રૂપ કોણ પસન્દ કરશે?

આ સર્વ વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારીને નિયમો રચો અને ભાષામાં જે ફેરફાર થાય તે સ્વીકારતા જાઓ એટલી જ અમારી વિનતિ છે,

[વસંત : વર્ષ ૪, અંક ૫, જ્યેષ્ઠ, સં ૧૯૬૧]

આવતી (૩૭) સાહિત્ય પરિષદ્

એક જણના દ્રવ્યથી જે કામ ન થઈ શકે તે અનેક જણનું દ્રવ્ય એકઠું કરીને કરી શકાય આ હેતુથી અર્વાચીન કાળમાં બે પ્ર અને કંપનીઓ ઊભી કરવામાં આવે છે એક જણના દાનથી જે સેવાપ્રકાર ન બની શકે તે અનેક જણનાં દાન એકઠાં કરીને કરી શકાય—આ સમજણથી વિવિધ પ્રકારનાં ધર્માદા ફંડો સ્થપાય છે રાજ્યકાર્યમાં પણ ઘણાં મગજોનો ઉપયોગ લેવાના હેતુથી લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપલ કૉર્પોરેશનોથી માંડીને પાર્લમેંટ અને મન્ત્રિમંડળ પર્યન્તની રચના એ જ ધોરણે બનેલી છે પણ આ સંઘબળનો મહિમા જે અત્યારે પશ્ચિમ દેશમાંથી અત્રે ઉતરી આવતો દેખાય છે તે વસ્તુત આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોને અજાણ્યો નહોતો. આત્માના ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક શ્રેય માટે કેવળ વ્યક્તિના પરાક્રમ ઉપર આધાર ન રાખતાં તેઓએ એની સિદ્ધિ માટે વર્ણ અમની સંસ્થાઓ રચી તે તેઓની આ મોટી દૃષ્ટિનું જ પરિણામ હતું એ સંસ્થાઓના અન્તર ભિન્ન રૂપે ધર્મસમાગમો અને તે પ્રસંગે ભરાતા વિદ્વત્સભાઓ સાધુ-સન્યાસીઓના મઠો અને અખાડા, યાત્રાનાં તીર્થો અને પર્વો, વળી કારીગરોના સંઘો અને શ્રેણીઓ, ગામ અને શહેરના પંચો અને મહાજનો—ઇત્યાદિ અનેક સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી પરંતુ કાલક્રમે એમની ઘણીખરી જીર્ણ થઈ ગઈ, એમનું ચૈતન્ય મંદ પડી ગયું, શરીરનો બંધ શિથિલ થઈ

મયો, અવયવભૂત પરમાણુઓ વિખરાવા માંડયા પણ મનુષ્યદૃષ્ટિએ જે મૃત્યુ ભાસે છે તે વસ્તુત ચૈતન્યની જૂના દેહમાંથી નવા દેહમાં સંક્રાન્તિ માત્ર જ હોય છે તદનુસાર, આપણી પ્રાચીન સભાશક્તિ જે મધ્ય યુગમાં મૃતપ્રાય થઈ ગઈ હતી, તે અત્યારે 'કોન્ગ્રેસો' અને કૉન્ફરન્સો, 'એસોસિએશનો' અને 'સોસાઈટિઓ' ઇત્યાદિ અનેક નવાં નવાં નામ-રૂપ ધારણ કરી પુનર્જન્મ પામી છે, અને તેથી એ પ્રાચીન આત્માનો નવીન અવતાર જ્યાં જ્યાં નજરે પડે ત્યાં ત્યાં એને પ્રેમથી, હર્ષથી, આશાથી વધાવી લેવાની આપણી ફરજ છે

પરન્તુ આ સામાન્ય કથન સાહિત્યપરિષદ્‌ને લાગુ પાડવા જતાં જ, એક પ્રશ્ન ઊઠશે કે સાહિત્ય અનેક જણ એકઠા મળીને ઉત્પન્ન કરી શકે એવો પદાર્થ છે ખરો ? કુદરતની એ સ્વયભૂ વનલતાને ઉત્પન્ન કરવાની કલા અને શક્તિ મનુષ્યના હાથમાં આવી છે ખરી ? આ પ્રશ્નનો કંઈ પણ ખુલાસા વગર એકાન્તત હા કે ના ઉત્તર આપવો ભ્રમજનક છે આ સ્વયભૂ વનલતાને ઉત્પન્ન કરવી એનો અર્થ એવો હોય કે એનું પૃથક્કરણ કરી એનાં રાસાયનિક તત્ત્વો નક્કી કરી, એ તત્ત્વોનું પુન રાસાયનિક મિશ્રણ કરીને એ લતા ઉપજાવવી—તો કહેવુ જોઈએ કે આવી ઉત્પત્તિ મનુષ્યને હાથે શક્ય નથી અને તેથી સાહિત્યપરિષદ્ જેવા સર્વ પ્રયત્નો આ કાર્ય માટે વૃથા છે પરન્તુ એક બીજી રીતે જોઈએ તો એ સ્વયભૂ દીસતી વનલતા મનુષ્ય ઉગાડે છે, એટલુ જ નહિ, પણ એના આત્મારૂપી વનસ્થલીમાં જ એ ઊગે છે અને તેથી જેવો વનસ્થલીનો રસકસ તેવો જ વનલતાનો ફાલ. પણ તમે કહેશો કે રસ કસ ઉત્પન્ન કરવાનું મનુષ્યના પોતાના હાથમાં ક્યા છે ? આનો ઉત્તર પણ પૂર્વની માફક જ છે અને નથી એમ ઉભય શબ્દમાં આપવો જોઈએ જનસમાજના આત્માનો પ્રબોધ અને પ્રસ્વાપ એ પરમાત્માની કુદરતની લીલા છે, અને એના નિયમો મનુષ્યને અર્ધસ્પષ્ટ જ છે પરમાત્માએ જેમ પોતાના ત્રણ પાદ જગતથી

પર રાખી માત્ર એક જ પાદ જગત્‌માં પ્રકટ કર્યો છે पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि, તેમ એની લીલા પણ એણે છેક અન્ધકારથી છાઈ રાખી નથી અને હસ્તામલકવત્ સંપૂર્ણ મહી લેવાય તેવી પણ કરી નથી. અને તેથી જેમ એક પાસ એ તદ્દન વેરાન દીસતી ભૂમિમાં પણ અણધારી રીતે ચૈતન્યની ધીલી નાયેર ઉત્પન્ન કરી દે છે, તેમ બીજી પાસ એણે એ ચૈતન્યના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવના કેટલાક નિયમો પણ આપણા આગળ પ્રકટ કર્યાં છે, જેને અનુસરીને આપણે ધારીએ ત્યારે એને આપણામાં પધરાવી શકીએ.

સાહિત્ય એ જનસમાજના ચૈતન્યનું વાઙ્મય શરીર છે એ સ્થૂલ શરીરના અન્તર્માં જનસમાજની વાસનાઓનું બનેલું સૂક્ષ્મ શરીર (લિંગદેહ) રહેલું છે જેમ સ્થૂલ શરીરના વ્યાપાર વાસનાત્મક સૂક્ષ્મ શરીર ઉપર અસર કરે છે (સદાચારથી સદ્વૃત્તિ અને દુરા ચારથી દુર્વૃત્તિ બંધાય છે) તેમ કીટભ્રમરન્યાયે* સૂક્ષ્મ શરીર ઉપર અસર કરે છે—અને આ રીતે એ બે શરીર વચ્ચે—સાહિત્ય અને જન-સમાજની વાસનાઓ વચ્ચે—કાર્યકારણભાવનો સમ્બન્ધ છે

હવે, આ સમ્બન્ધ ધ્યાનમાં રાખતાં આપણા સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ શી રીતે કરવો એનો માર્ગ આપણને જડે છે ઉપરનું રૂપક લેતાં લતાને ફળફૂલથી સમૃદ્ધ બનાવવા માટે જોઈતા પૃથ્વીના રસકસ તે જનસમાજની વાસનાઓ છે, એટલે એનું પોષણ સર્વથા આપણી શક્તિની બહાર નથી. જેમ પાંદડાં ઉપર પાણી ચોપડવાથી વૃક્ષ ફાલતું નથી, ફાલવા માટે તો એનાં મૂળીઆંમાં ખાતર-પાણીનો પ્રવેશ થવો જોઈએ, તેમ સાહિત્ય-વૃક્ષના વિકાસ માટે પણ એના

* કીડો ભમરીનો વિચાર કરતાં કરતાં ભમરી બની જાય છે એમ કહેવાય છે. ત્યાંસુધી ન જઈએ તોપણ વિચાર ઉપર—આચાર વિચારાદિક ઉપર—અસર કરે છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે

બાહ્ય શરીર ઉપર જેટલા સસ્કાર કરીશુ તેટલા ઘણે ભાગે નકામા છે, એનાં મૂળીઆંને સ્પર્શ કરે–જનસમાજની વાસનાઓને પોષે–એવાં પોષણબળો પ્રવર્તાવવાં જોઈએ જ્યાંસુધી મૂળીઆંની આસપાસ પત્થર જેવુ જડતાનું પડ બાઝેલુ રહેશે ત્યાંસુધી એને પાણી પહોંચવુ મુશ્કેલ છે એની આસપાસની જમીન ગોડીને પોચી–જલગ્રાહી–કરવી જોઈએ, અને એ ક્રિયાને અગે એ જમીનની માટી જરા ઉપર નીચે થાય તોપણ તે ઇષ્ટ છે વિશ્વમાં કોઈ પણ સ્થળે ક્ષોભ વિના ગતિ નથી, અને ગતિ વિના વિકાસ નથી, ત્યાંસુધી આપણા જનસમાજનું હૃદય (આત્મા) કોઈપણ ઉચ્ચ ભાવનાથી ક્ષુબ્ધ થશે નહિ, ત્યાંસુધી એ ગતિ ઉત્પન્ન થવાની નથી, અને તે થયા વિના તેનો વિકાસ થવાનો નથી અને જેવો અને જેટલો એ હૃદયનો વિકાસ તેવો અને તેટલો જ એના સાહિત્યનો વિકાસ પણ સમજી લેવો. બીજુ–જેમ જીવન્ત વૃક્ષ અને સૂકા લાકડા વચ્ચે ભેદ એ છે કે જીવન્ત વૃક્ષમાં બહારથી સિંચાતા જળ વગેરે પદાર્થો પોતાનામાં મેળવી લેવાની અને મેળવી લઈને પોતાના કાર્યમાં નિયોજવાની શક્તિ હોય છે, અને સૂકા લાકડામાં તે હોતી નથી, તેમ જે જનસમાજનુ હૃદય જીવતું છે તે બહારની અસર ગ્રહણ કરવાને સમર્થ હોય જ છે અને એ અસર ન ગ્રહણ કરવી એ બળની નહિ પણ નિર્જીવતાની નિશાની છે; તેમ એ સાથે એ પણ ખરૂ છે કે એ બહારની અસરને અન્તરમાં મેળવી લઈ એને પોતાના કાર્યમાં નિયોજવાની જો એનામાં શક્તિ ન હોય તો તે પણ એક શાહીચૂસ કાગળના જેવી નિર્જીવ સ્થિતિ જ છે આ દૃષ્ટાન્તોથી સાહિત્યનો અન્ય પ્રવૃત્તિઓ સાથે કેવો સબન્ધ હોવો જોઈએ એ સમજાશે. દેશની ધાર્મિક સાંસારિક ગજકીય વગેરે પ્રવૃત્તિઓથી જે સાહિત્ય નિર્લેપ રહેશે તે કદી ફાલી શકવાનું નથી. એમાં કાંઈ પણ એની ભૂમિનો પ્રાચીન પરપરાપ્રાપ્ત રસ હશે તો તે પણ થોડા વખતમાં સૂકાઈ જઈ, એ ઝાડ કરમાઈને મરી જશે. વળી તે જ પ્રમાણે, ખરા

પ્રાચીન સાહિત્ય અને આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ છે પ્રેમાનન્દના સમય કરતા આપણા સમયમાં પ્રાચીન સાહિત્યનું જ્ઞાન ઘણું વધ્યું છે છતાં એ જ્ઞાન જોઈએ તેવું ફલદ્રૂપ નીવડ્યું નથી, એનું કારણ આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય પરત્વે આપણી મમત્વબુદ્ધિની મન્દતા હોય એમ જણાય છે જેમ જેમ પ્રાચીન વધારે શોધાતે જાય અને ગુજરાતીમાં ઊતારાતે જાય તેમ તેમ આપણી ભાષાનું ઐતિહાસિક સાહિત્ય વધતું જાય એટલું જ નહિ, પણ સાહિત્ય શબ્દનો વિશેષ અર્થમાં પણ આપણો જૂનો ઇતિહાસ આપણા સાહિત્ય ઉપર ભારી અસર કરે એનો ખ્યાલ ફૉર્બ્સ રાસમાળા અને ટૉડકૃત-રાજસ્થાન જેવા ગ્રન્થોએ ગુજરાતી એમ જ અન્ય ભાષામાં પ્રેરેલા સાહિત્ય ઉપરથી આવી શકે છે અને સંસ્કૃત ગ્રન્થો પરત્વે જે સાચું છે તે જ ફારસી તવારીખ માટે પણ ઘણીક રીતે ખરું છે વળી કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતની વિવિધ જૂની દન્તકથાઓ, વાર્તાઓ, ગીતો, કહેવતો, તેમ જ જુદી જુદી જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિ પરિક્રમ વગેરેના ખરા ખોટા પૌરાણિક અને સાંપ્રદાયિક હેવાલો—જે સંસારસુધારા સમાજનો ઉદ્દેશ સુધારાનો હોવાથી એના કાર્યપ્રદેશમાં નથી આવતા, પણ સાહિત્યના પ્રદેશમાં તો બેશક આવે છે જન્તે સર્વે એકઠાં કરી પ્રસિદ્ધ કરવાની ઘણી જરૂર છે

(૩) આપણા સાહિત્યનું ત્રીજું પોષક બળ પશ્ચિમ દેશોના મહાન ગ્રન્થોનાં ભાષાન્તરોમાંથી લાવવાનું છે ગ્રીસ રોમ ઇંગ્લંડ ફ્રાન્સ જર્મનિ સ્પેન ઇટાલિ વગેરે ભૂમિનાં સાહિત્યો (આ સાહિત્ય શબ્દના અર્થમાં ઇતિહાસ ચરિત્ર તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેનો પણ અમે સમાવેશ કરીએ છીએ)—એની ઉપેક્ષા એ વર્તમાન સમયમાં કોઈ પણ જીવન્ત પ્રજાને લાભકારી નથી. અને તેથી સંસારસુધારાસમાજમાં પરદેશગમનના ઠરાવની જેટલી મહત્તા છે તેટલી જ મહત્તા અમે સાહિત્યપરિષદમાં આ વિષયની માનીએ છીએ. કોઈપણ પ્રજા અન્ય પ્રજાથી અલગ રહી પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરી શકે જ નહિ એમ

અને ઉપર જણાવ્યું છે પરન્તુ વિશેષમાં એટલું ઉમેરીએ છીએ કે એવું જીવન શક્ય હોય તથાપિ તે ઇષ્ટ નથી, કારણ કે એમાં વિકાસ નથી. જેમ કોઈપણ પ્રજાની પ્રજા તરીકેની વિશિષ્ટતા લુપ્ત થાય એ ઠીક નથી તેમ એના સાહિત્યમાં પણ કોઈક વિલક્ષણતા જોઈએ જ; પરન્તુ સર્વ પ્રજાઓના અન્તરમાં જે મનુષ્યત્વ રહેલું છે તેનો વિકાસ તો સર્વે પ્રજાઓમાં એક સરખે જ માર્ગે ચાલે, અને તેથી જેમ ભિન્ન પ્રજાઓ એક બીજાનું મનુષ્યત્વ સ્વીકારીને પરસ્પર વર્તન કરે એ ઇષ્ટ છે, તેમ એમનાં સાહિત્યો પણ પરસ્પર વાત કરતા હોય તેમાં જ તેઓની વ્યાપકતા અને એકાકાર મનુષ્ય—આત્મા સાથેનો સબન્ધ પ્રકટ થાય છે માટે જે કૂપમંડૂકતા આપણે આપણી અન્ય પ્રવૃત્તિમાં તજવા લાગ્યા છીએ તે સાહિત્યમાંથી પણ દૂર કરવી—અન્ય પ્રજાઓના મહાન ગ્રન્થો ગૂજરાતીમાં ઊતરાવવા પ્રથમ જે અનુકરણ દેખાશે તે જતે દહાડે સ્પર્ધારૂપ ધેરી-એવ ગજ શે તેથી ખીલુમાં માત્ર પડ્યો પડીને જ રહેશે નહિ કોઈક સ્થળે સિંહ નીકળી આવી સામો ત્રાડુકશે.

(૪) જનસમાજની કેળવણી અને ઉચ્ચ વર્ગનો સાહિત્યવિષયક પ્રેમ એ પણ સાહિત્યને પોષનારાં મહાન સાધનો છે. બહોળો વાચક વર્ગ એ ગ્રન્થકારને ઉત્તેજનરૂપ છે એટલું જ નહિ, પણ કેળવાએલું જનસમાજનું હૃદય સાહિત્ય પ્રત્યે તૃષાથી ઊછળે છે ત્યારે સાહિત્ય પોતે પોતાની મેળે રૂપ ધરી લે છે જેમ બાળકને સ્નેહથી દોડતું આવતું જોઈને માતા એને આલિંગવા ધસે, તેમ સરસ્વતી દેવી પોતે જનસમાજના ઉત્સુક હૃદયને જોઈ એને પ્રેમથી મળવા ધસે છે વળી જેમ એક પાસ જનસમાજમાં કેળવણીનો વિસ્તાર વધવાની જરૂર છે, તેમ બીજી પાસ ઉચ્ચ કેળવણી લેતા વિદ્યાર્થીઓમાં પણ ગૂજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ વધારવાની આવશ્યકતા છે

હવે, આ ઉપર જણાવેલી બાબતોમાંની કેટલી સાહિત્ય

સાધી શકે એમ છે એનો વિચાર કરીએ છીએ તો એમાંની પહેલી તો ઉપર જણાવ્યું તેમ સાહિત્યપરિષદ્‌ના કાર્યપ્રદેશની બહાર જ છે બીજી બે પણ સાહિત્યપરિષદ્ જાતે સાધી શકે એમ નથી, કારણ કે સાહિત્યપરિષદ્ એ એક આગન્તુક મેળાવડો છે, સ્થાયી નથી. તથાપિ ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટિ જેવી સંસ્થાને ઉક્ત કાર્યમાં પ્રેરીને આડકતરી રીતે એ બહુ ઉપકાર કરી શકે. સોસાઈટિ આ કામ કેટલેક અંશે કરે છે જ પરંતુ સાહિત્યપરિષદ્ ગૂજરાતના સર્વ સાક્ષરોના અભિપ્રાયરૂપે એ કાર્યની સવિશેષ ઈષ્ટતા જણાવે તો સોસાઈટિને પોતાના કામમાં અનુમોદન મળવાથી આનન્દ થાય, અને લોકમત અનુકૂળ છે એટલી બુદ્ધિ થતાની સાથે અત્યારે એ જેટલા ઉત્સાહથી પોતાનું કામ કરે છે તેથી દશગણા ઉત્સાહથી કરે. જૂનાં ફંડોથી અત્યારે નિર્વાહ ચાલે છે તેમાં સાહિત્યવિષયક લેખપ્રસાદ વગેરે અમુક અમુક કાર્ય માટે નવાં ફંડ ઉમેરવામાં આવે તો પ્રાચીન પુસ્તકોની હસ્તલિખિત પ્રતો, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ વગેરેનું સંગ્રહસ્થાન કરવાનું, તેમ જ જૂનું સાહિત્ય અને ઇતિહાસ બહાર લાવવાનું, તથા પાશ્ચાત્ય સાહિત્યને અત્રે ઉતારવાનો વિશાળ પ્રયત્ન આદરવાનું બહુ સારી રીતે બને. ઉપલી આગળ જનસમાજની કેળવણી વધારવાની તે તો સાહિત્યપરિષદ્‌ના પ્રદેશથી સર્વથા બહાર છે તથાપિ ઉચ્ચ કેળવણીમાં ગૂજરાતીને યોગ્ય સ્થાન અપાવવાનો શ્રમ તો એ સંસ્થા જ કરી શકે એમ છે સર્વ કેળવણી માતૃભાષાદ્વારા આપવી જોઈએ એ સત્ય સર્વાનુમતે સ્વીકારાયા છતાં એનો વ્યવહારમાં અમલ થાય એ સંભવ તો અમને અમારા જીવનકાળમાં નજરે જ પડતો નથી, તથાપિ અત્યારે ગૂજરાતીના અભ્યાસનો મેટ્રિક્યુલેશન અને એમ. એ. વચ્ચેનો ગાળો પૂરાવવા સાહિત્યપરિષદ્ જેવું મંડળ આગ્રહ ધરે તો પાંચે દશે વર્ષે પણ એ વાત સફળ થયા વિના રહે નહિ. સરકાર લોકમતનો મહિમા વધારવા માટે અનેક સંસ્થાઓમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ માગે છે અને તદનુસાર યુનિવર્સિટિના ફેલોની

કેટલીક સભ્યા પસંદ કરવાની આપણને સત્તા આપી છે તો ભવિષ્યમાં એની પસંદગી કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે–ઇંગ્લેંડમાં જેમ તે તે સમયના મહાન પ્રશ્નો ઉદા૦ ટેરિફ રિફૉર્મ–હોમરૂલ વગેરેને આગળ લાવીને એ કસોટીએ પ્રતિનિધિઓની પસંદગી કરવામાં આવે છે તેમ અત્રે પણ સામાન્ય વિદ્વત્તા કે મૈત્રી કે એવા જ બીજા નિરાકાર અને અપ્રામાણિક પોગળ કેસોનું નિયોજન ન કરતાં ગૂજરાતી ભાષાને મેટ્રિક્યુલેશન અને એમ. એ. ના વર્ગના ભાળામાં દાખલ કરાવવાનો ખરા હૃદયથી શ્રમ કરે એવી ચોખ્ખી શરતે જ કેસોની પસંદગી થવી જોઈએ. આમ સબળ અને 'જવાબદાર લોકમત ઉત્પન્ન કરવાની ફરજ સાહિત્યપરિષદ્‌ની છે

અમારે મતે સાહિત્યપરિષદ્‌ના ભાષા ઉપરાંત ભાષાના આત્મા પરત્વે શાં શાં મુખ્ય કર્તવ્યો છે એ બતાવ્યાં. અમને આશા છે કે દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ જેવા પુખ્ત ઠરેલ વજનદાર અને 'વિચારશીલ સ્વદેશહિતચિન્તકના પ્રમુખપણા નીચે આવતી પરિષદ્ 'ઉપલી દિશામાં કાંઈક સંગીન કાર્ય સિદ્ધ કરી શકશે. સ્વ. ગોવર્ધનરામ અને રા કેશવલાલ ધ્રુવ પછી એ વર્ગમાં સ્વાભાવિક રીતે જ રા નરસિંહરાવનું નામ સ્ફુરે છે–તથાપિ જ્યાંસુધી દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ રા રા લાલશંકર ઉમિયાશંકર રા રા રણછોડભાઈ ઉદયરામ વગેરે વડીલ જનોની શાન્ત અને અનુભવી વિચારશક્તિનો લાભ મળી શકતો હોય ત્યાંસુધી તે લેવો એમાં ચાતુર્ય છે એટલું જ નહિ પણ જનસમાજની સમગ્ર શક્તિનો સદુપયોગ છે પ્રથમ ઉત્સાહી યુવકવર્ગના મગજમાં જન્મ પામેલી આ સંસ્થા પાસેના મધ્યમવયના વિદ્વાનોમાં પ્રસરી અને હવે એ અનુભવી વૃદ્ધજનોને પણ પોતામાં સમાવે છે એ જોઈ જનસમાજની અખંડતાનો મહિમા જાણનાર તેમ જ દરેક કાર્યમાં ઉત્સાહ વિદ્વત્તા અને ડહાપણની ત્રિપુટી મેળવવાની જરૂર સમજનાર કોઈપણ માણસ આનન્દ પામ્યા વિના રહેશે નહિ. આ વિષય ઉપર આપણાં વર્તમાનપત્રોમાં ઘણો ખેદકારક

વિવાદ ચાલ્યો છે એ બેસી ગયેલી ધૂળ ફરી ઉરાડવાની, એ દુર્ગન્ધી પંક ફરી ઉછાળતો જોવાની અમારી બિલકુલ ઇચ્છા નથી. છતાં એટલું તો કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે રા. નરસિંહરાવે એમના પત્રમાં દાખવેલાં સૌજન્ય ગુરુભક્તિ અને આર્દ્રતા આપણે ઘણુંએ શીખવા જેવાં છે—અને આટલા ખેદકારક વિવાદને અન્તે પણ જો એ ગુણોની છાપ આપણા નવીન ગૂજરાત ઉપર પડશે તો એ લાભ થોડો નથી

[વસંત. વર્ષ ૮ અંક ૮, શ્રાવણ, સં. ૧૯૬૫]

ચોથી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ્

ચોથી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ્ મળી—મળી અને વેરાઈ, કાંઈ કાર્ય કર્યું? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર, ઉત્તર દેનારના દૃષ્ટિબિન્દુ ઉપર આધાર રાખે છે. પશ્ચિમની આગળ વધેલી પ્રજાઓમાં આવાં નામ ધરાવતી સંસ્થાઓ કેવા પ્રકારની હોય છે એ વર્તમાનપત્રો અને સાઇક્લો પીડીઆના આ યુગમાં જાણવું મુશ્કેલ નથી. અને એવી સંસ્થાનું વર્ણન કરી એ સાથે આપણી સંસ્થાની સ્થિતિ સરખાવી, એના દોષ કાઢવા સહેલા છે પણ અમને તો આવી દોષદૃષ્ટિ ધારણ કરતાં-માંડવ્ય ઋષિની કથા સાંભરી આવે છે. એ ઋષિએ બાળપણમાં તીતીઘોડો વીંધ્યો હતો તે માટે યમરાજાએ એમને સજા કરી, ત્યારે ઋષિએ એમને શાપ દીધો કે 'બાળપણમાં મનુષ્ય અજ્ઞાનતાથી ઘણાં પાપ કરે છે પણ તે માટે જવાબદાર નથી, છતાં તમે મને સજા કરી, માટે તમે મર્ત્ય લોકમાં અવતરજો ' યમરાજા વિદુરરૂપે અવતર્યા. આપણી સાહિત્યપરિષદ્ હજી બાલ્યાવસ્થામાં છે, અને બાલ્યાવસ્થાના સઘળા સ્વચ્છન્દ ઉપર હક ધરાવે છે એણે હજી સુધી કોઈ પણ તીતીઘોડો વીંધ્યો હોય એમ અમારા જાણવામાં નથી—બહુ તો ભણવા બેસવાનો વખત એણે રમવામાં કાઢ્યો હશે—એટલું જ, એથી વધારે દોષ એણે કર્યો નથી. છતાં એને જે અતિશય દોષપાત્ર ગણશે એના ઉપર કટાક્ષ કરી એના ખીલતા જીવનને દુઃખ કરશે, તે ન્યાયના સ્વર્ગીય આસન ઉપરથી ભ્રષ્ટ થશે.

જે ફરજ આપણી આપણાં બાળક પ્રત્યે છે, તે આપણી બાળક સંસ્થાઓ પ્રત્યે છે બાળકના શારીરિક અને માનસિક ગુણો રાતદિવસ કડ્ડુ વાણીના વર્ષાપતનો કરવાથી ખીલતા નથી, એ ગુણો ખીલવવા માટે માબાપના જેવું મમત્વવાળું હૃદય જોઈએ, એના શિક્ષકમાં જાતે ભાગ લેવો જોઈએ ક્ષણવાર બાળક સાથે બાળક પણ થવું જોઈએ, બાળક થઈને એ બાળકના હૃદયમાં પેસીને, એની નિગૂઢ શક્તિઓ પારખીને, એને બહાર લાવવી જોઈએ એને વિકસાવવી જોઈએ—આ શિક્ષકનો ખરો ધર્મ છે પણ બાળકનું જીવન ખીલવવા માટે જેમ મમત્વવાળું હૃદય જોઈએ તેમ એના હિત ઉપર અડગ ધ્યાન જોઈએ રમત એ બાળકના જીવનનો ઉદ્દેશ નથી, એના જીવન-વિકાસનું એ એક સાધનમાત્ર છે રમ્યા સિવાય બાળક ભણી શકતું નથી, એની શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ ખીલતી નથી, માટે એને રમવા દેવું, પણ અર્થહીન, ઉદ્દેશહીન રમત નુકસાનકારક છે એ ધ્યાનમાં રાખવું

આ ચોથી સાહિત્યપરિષદ્‌માં રમત ઘણી હતી—પણ તે જ સાથે ગંભીર કાર્ય પણ જોડાયેલું હતું અને તેથી એ રમત સફળ થતી હતી.

સાહિત્યપરિષદ્‌ના કેટલાક ગંભીર શુભેચ્છકોને સામાન્ય નિબંધોથી સંતોષ થતો નથી. આ માટે વડોદરાની બેઠકમાં "ચર્ચા" નો વિભાગ ઉમેરવામાં આવ્યો હતો. પણ ઉચ્ચ અભિલાષવાળા વિવેચકોને તો આ નવા તત્ત્વથી પણ સંતોષ થશે નહિ. સાહિત્યપરિષદ્ એ તરુણ મેંડકુમારો કે વૃદ્ધ મહેવાજ઼ોના નિબંધ વાંચવાની સભા નથી, તેમ એ અમુક વિષય ઉપર વાદવિવાદ કરવા માટેની 'ડિબેટિંગ સોસાઇટિ' પણ નથી એ તો નવી 'શોધખોળ કરનારા વિદ્વાનોનું મંડળ છે—એમ આ પ્રકારના વિવેચકોનું કહેવું છે પશ્ચિમની સાહિત્ય પરિષદો આવી ઉચ્ચ તરેહની હોય છે એ અમારા જાણવામાં છે પણ એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ અમારી ઊછરતી પરિષદ્‌ને નિન્દવામાં અમે કદી પણ કરીશું નહિ. અમે અમારી પરિષદ્‌માં તરુણ મેંડકુમાર

અને મહેતાજી વર્ગ ભાગ લે છે એ જોઈ ગર્જી થઈએ છીએ વિદ્વાનો પોતાના ગંભીર 'શોધખોળ'ના 'ભાષા અને વ્યુત્પત્તિ' ના નિબન્ધો વાંચે, અને તરુણુ અને અર્ધસંસ્કારી જનો એ નિશાળિઆઓની પેઠે સામા બેસીને બગાસાં ખાતા સાંભળે—એ સ્વરૂપ પણુ પસંદ કરવા જેવું નથી મધ્યમ સંસ્કારનો વર્ગ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સાહિત્યસેવા કરવા આવે છે તેને તે કરતાં અટકાવશો તો તેઓનું પરિષદ્ માટે 'મમત્વ' શી રીતે રહેશે? એઓના ઘણા નિબન્ધો સામાન્ય માસિકમાં કે વર્તમાનપત્રોના ખાસ અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરી શકાય એવા હોય છે ખરા, પણુ જેમ જેમ સાહિત્યપરિષદ્ આગળ વધતી જશે તેમ તેમ એની ભાવના ઊંચી થતી જશે, અને લેખકો પોતે જ પોતાના અયોગ્ય નિબન્ધો આવી મ્હોટી સભામાં રજુ કરતાં શરમાશે—કારણુ કે સાહિત્યપરિષદ્નું સ્થાન જેટલું પોતાની યોગ્યતા પ્રસિદ્ધ કરવાનું સાધન છે, તેટલું જ તે અયોગ્યતા પ્રસિદ્ધ કરવાનું પણુ છે જ માટે આવા નિબન્ધો હજી થોડોક વખત સહન કરવા પડે તો તે કરવા એવો અમારો મત છે

બીજું—શોધ-ખોળ શબ્દ એ અંગ્રેજીમા જેને 'Cant' યાને અર્થહીન ગતાનુગતિક ઉચ્ચાર માત્ર કહે છે તેવો આજકાલ થઈ ગયો છે એની વાસ્તવિક અગત્ય વિષે કોઈ અજાણ્યું નથી, અને બેશક એ ઇષ્ટ છે પણુ બુદ્ધ ભગવાન કહે છે તેમ—સામા કિનારાને ઊંચે અવાજે બોલાવવાથી તે આમ આવતો નથી, વહાણુમાં બેસી હલેસા મારી એ તરફ પ્રયાણુ કરીએ ત્યારે જ ત્યાં પહોંચાય. પ્રમુખ મહાશયે પણુ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી અને રતિરામ દુર્ગારામ પછી આ જાતનું કામકાજ થતું બંધ પડ્યું છે તે માટે શોક દર્શાવ્યો છે પણુ એ જાતનું કામ ફરી શી રીતે થવા લાગે એ બાબત વિષે કાંઈ માર્ગ બતાવ્યો નથી. પ્રાચીન શોધખોળ ગયા જમાનાના આપણા પૂર્વજો કરી ગયા અને આપણે કરતા નથી. એમાથી આપણે એમનાથી ઊતરતા છીએ એવું જ અનુમાન નીકળે છે! અમને એ

પૂર્વજો માટે પૂર્ણ માન છે પણ પોતાને ઊતરતા લેખવાથી જ એ માનવૃત્તિ દર્શાવાય એમ અમે ધારતા નથી. વસ્તુત એમના અને આપણા સમય વચ્ચે આ જાતના કામકાજની સરળતા પરત્વે ઘણો ભે. છે પહેલાં સોનુ જમીન ઉપર કોદાળી મારતાં જડી આવતુ એ બધુ સોનુ હવે બહાર નીકળી ગયુ. પ્રત્યેક પ્રાન્તના વિભાગની જિલ્લાની અને તાલુકાની પ્રાચીન હકીકત ગૅઝેટીયરમાં સંગૃહીત થઈ ગઈ. લોકકથાઓનો પણ, પોતાના અધિકારનો યોગ્ય લાભ લઈ કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારોએ ભાટ ચારણોને એકઠા કરી, સંગ્રહ કર્યો. હવે એમાં જે ઉમેરો થઈ શકે એવો છે તે વધારે શ્રમસાધ્ય છે ઉપરનુ રૂપક વાપરીએ તો હવે સામાન્ય કોદાળીને બદલે માઈનિંગના યાને ખનિજ ખોદી કહાડવાના પ્રબળ યન્ત્રોની જરૂર છે હવે છૂટા-છવાયા વ્યક્તિના યત્નોથી બહુ કાર્ય થવાનુ નથી સાહિત્યપરિષદ્ જો 'એ જાતની શોધો થઈ નિબન્ધ વચાય તો કેવું સારૂ !' એવી શુભ ઇચ્છા બતાવીને જ બેસી રહેશે તો એ ઇચ્છા સિદ્ધ થએલી જોવાનો એને કદી પણ વખત આવશે નહિ. સરકારના 'આર્કીઓલોજી' ખાતા સાથે સરકારદ્વારા સબન્ધ બાંધી એની જોડે વ્યવહાર ઊભો કરી, જરૂર લાગે ત્યાં સરકાર પાસે ખોદાણ કામ વગેરેનુ ખર્ચ કરાવી, પોતાનુ કાર્ય કરાવવા પરિષદ્ યત્ન કરશે તો જ તેને આ દિશામાં ફળસિદ્ધિ થશે. હાલ જેમ મિ. દેવદત્ત ભાંડારકર એ ખાતામાં કામ કરે છે, તેમ એકાદ તરુણ બુદ્ધિશાળી ગુજરાતી પણ એ ખાતામાં ઉમેરાય અને એની આ કાર્ય ઉપર ખાસ નીમણુક કરવામાં આવે એ પણ આ માટે જરૂરનુ છે વળી પરિષદ્ જો ગુજરાતના કયાં કયાં સ્થાનોમાંથી લોકવાર્તા લોકગીત મળી શકે એમ છે એ સમ્બન્ધી ચોકસ માહિતી એકઠી કરી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટિ ઉપર મોકલે તો તેને આધારે એ સંસ્થા પણ ખાસ માણસ રોકીને કેટલુક કામ કરાવી શકે પરિષદ્ જોડણી અને 'પરિષદના બંધારણ' લગતા કામથી હાલ મુક્ત થઈ છ, તો હવે આ નવા વિષય ઉપર લક્ષ દે તો તે બની શકે એમ છે

આ સાહિત્યપરિષદ્‌માં 'વિજ્ઞાન' (Science.)ના સાહિત્ય માટે પ્રમુખ તરફથી તેમ જ કેટલાક લેખકો તરફથી બોલવામાં આવ્યું હતું. આ વિષયની હિન્દુસ્થાનને સાંપ્રતકાળમાં ઘણી જ જરૂર છે પરંતુ એ સંબન્ધી જેટલો ઉત્સાહ દર્શાવાય છે તેના પ્રમાણમાં વ્યવહારૂ પગલાં થોડાં જ ભરવામાં કે સૂચવવામાં આવે છે. 'વિજ્ઞાન' એ પુસ્તકદ્વારા પઢવાનું શાસ્ત્ર નથી, પણ પ્રયોગ વડે અનુભવમાં લેવાનું શાસ્ત્ર છે અને તેથી જો કે સરલ બોધદાયક વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો નકામાં નથી, તથાપિ જો વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ ખરેખર લાભપ્રદ કરવો હોય તો પ્રયોગશાળા તરફ લક્ષ દેવું જોઈએ. આ બાબતમાં સાહિત્યપરિષદ્ કેટલું કરી શકે એ પ્રશ્ન પડતું છે. આપણાં બાળકોમાં વિજ્ઞાનપ્રત્યે ખરી અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવી હોય, અને એ રુચિ એમના જીવનમાં વણાઈ જાય એમ કરવું હોય તો હાલ નિશાળોમાં 'પદાર્થપાઠ' શીખવવાનાં સાધનો હોય છે તે કરતાં ઘણાં વધારે જોઈએ, અને ઈંગ્લંડની શાળાઓમાં બાળકોની અવલોકનશક્તિ કેળવવા માટે 'Nature diaries' રખાવવામાં આવે છે એવી અને એ જાતની બીજી અનેક ગોઠવણો જરૂર કરવી જોઈએ. પણ આ કાર્ય કેળવણીપરિષદ્‌નું છે, સાહિત્યપરિષદ્‌નું નથી. સાહિત્યપરિષદ્ ઇચ્છે તો એક યોજના કરી શકે. રાજકોટમાં જે વ્યાખ્યાનમાળા યોજી હતી, અને જે ખર્ચ કરનારાઓની અનુકૂળતાને અભાવે તેમ જ એ વસ્તુની ખરી જરૂરિયાતને અભાવે, અત્યારે પડી ભાગી છે—તે બીજે રૂપે, અને વધારે ઉપયોગી રૂપે સાહિત્યપરિષદ્ કરી દાખલ કરી શકે. વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ઊભું કરવું હોય તો વિજ્ઞાનના સેવકો ઊભા કરવા જોઈએ. તે માટે ગુજરાતી અને અંગ્રેજી શાળાઓમાં ન્હાનપણથી વિજ્ઞાનનો શોખ વધે એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ. અને તેનો આજથી પાયો નખાય તો જ આજથી પચીસ વર્ષે ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના ગ્રન્થોની આશા રાખી શકાય. આ કાર્ય સાહિત્યપરિષદ્ એના અદ્ભુત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના વિદ્વાનો પાસે—ગુજરાતનાં થોડાંક શહેરો પસંદ કરી ત્યાં સપ્રયોગ વ્યાખ્યાનો અપાવીને સાધી

શો વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દો ઉત્પન્ન કરવાનુ અને લોકમાં એને રૂઢ કરવાનુ પણ આ જ સાધન છે વિજ્ઞાનના ગ્રન્થો ઉત્પન્ન કરવા માટે આ કરતાં વધારે સાહિત્યપરિષદ્ કરી શકે એમ નથી.

ત્રીજુ—સાહિત્યપરિષદ્‌માં કયા કયા વિષયો ઉપર નિબન્ધો મગાવવા એ સબંધી અમારો મત પૂછવામાં આવ્યો ત્યારે વડોદરાની કમિટિએ કરેલી વિષયની યાદીમાં અમે ‘સાહિત્યપરિષદ્‌નો કાર્યપ્રદેશ’ એ વિષય ઉમેરી મોકલ્યો હતો. આ સબન્ધમાં લોકમત શો છે એ પ્રકટાવવાની તથા એ ઉપર સાહિત્યપરિષદ્‌માં ચર્ચા થવાની જરૂર હતી. પરંતુ એ તરફ અમારા કોઈ પણ સાક્ષર બન્ધુનું લક્ષ ગયું નથી પરિષદ્‌માં એ વિષયની જરૂરિયાત માત્ર સૌ. વિદ્યા પોતાની મેળે જોઈ શક્યાં હતાં. મિસ. પાલમોટની ગેરહાજરીમાં પોતે એમનો નિબન્ધ વાંચી છેવટે આ વિષય ઉપર કોઈક વિદ્વાન પાસે સવિસ્તર નિબન્ધ લખાવવો એવી એમણે બહુ અગત્યની સૂચના કરી હતી. આ વિષયને અમે આટલું મહત્ત્વ આપીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે પશ્ચિમના સુધરેલા દેશોમાં આ જાતની પરિષદનુ જે સ્વરૂપ હોય છે તે જ આપણી પરિષદ્‌નું હોવુ જોઈએ એમ માનવુ તે અમને ભૂલભરેલું લાગે છે અમારે મતે તો આપણી સાહિત્યપરિષદ્‌નાં સઘળાં કર્તવ્યોમાં મ્હોટામાં મ્હોટુ– ‘શોધખોળ’ કરતાં પણ મ્હોટું, અને ‘ભાષા ‘વ્યુત્પત્તિ’ અને ‘જોડણી’ કરતાં પણ મ્હોટુ–કર્તવ્ય તે ગુજરાતી વાચકને માટે વિવિધ વિષયોનુ વિશાળ અને સંગીન સાહિત્ય પૂરૂં પાડવું એ જ છે આ સાહિત્ય શી રીતે પૂરૂં પાડવુ ? ભાષાન્તરોથી. ‘ભાષાન્તરોથી’ એમ અમે બેધડક કહીએ છીએ જેઓ Original યાને સ્વયંકલ્પિત ગ્રન્થોની વાતો કરે છે તેમને તે કરવા દો જગતના સાહિત્યવિકાસનો ઈતિહાસ અમારી તરફ છે એમની તરફ નથી અને તેથી અત્યારે સ્વયંકલ્પિત યાને કપોલકલ્પિત ગ્રન્થોને બદલે ભાષાન્તરો પસંદ કરતાં અમે શરમાતા નથી જગતનાં વિવિધ સાહિત્યોના ઈતિહાસ, પૂર્ણ રીતે જોઈ જાણીને શ્રીમંત મહારાજા

સાહેબે પોતે છેવટના ભાષણમાં યોગ્ય કહ્યું હતું કે 'There is no shame ' 'ભાષાન્તરો કરવામાં કાંઈ જ શરમ નથી.' જેઓ દિન દિન જગતના મહાન ગ્રન્થો જૂએ છે તેમને ગૂજરાતી સાહિત્યની દરિદ્રતા હૃદયભેદક થઈ પડે છે પ્રાચીન હિંદુસ્થાનનું અને પ્રાચીન અર્વાચીન પશ્ચિમ દેશોનું કેટલું બધું સાહિત્ય ગૂજરાતી વાચકને અજાણ્યું છે! એનો શતાંશ પણ અત્યારે ગૂજરાતીમાં ઊતારી શકાય એમ નથી. પણ જે પુસ્તકથી મનુષ્યનું સૃષ્ટિ પ્રત્યે દૃષ્ટિબિન્દુ હમેશ માટે બદલાઈ ગયું અને પરિણામે 'ઈવોલ્યૂશન' શબ્દ ઘરગથ્થુ થઈ ગયો—તેવા પુસ્તકનું (Darwin s 'Descent of man'નું) પણ ગૂજરાતીમાં ભાષાન્તર નથી એ થોડા શરમની વાત છે? પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો લોકને લાભ આપવા માટે ગૂજરાતી પ્રેસના ઉત્સાહી અધિપતિ રા ઇચ્છારામભાઈએ ઘણું કર્યું છે પણ એક ખાનગી ગૃહસ્થ કેટલું કરી શકે? દ્રવ્યનો ભોગ પણ કેટલો આપી શકે? અત્યારે સાહિત્યપરિષદે એનાં બીજાં કામોને ગૌણ કરી, આ કાર્યને પ્રથમ સ્થાન આપવું જોઈએ છે અને સુભાગ્યે એ કાર્ય એને હવે હાથ ધરવું જ પડશે

શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે જે બે લાખની સખાવત કરી છે * તેનો યોગ્ય લાભ લેવા માટે સાહિત્યપરિષદે ગોઠવણ કરવી જોઈએ. એ પરિષદ્‌માં સર્વ વિષયોના ઉત્તમ વિદ્વાનો છે એ વિદ્વાનોની મદદથી જુદા જુદા વિષયો માટે ત્રણ ત્રણ વર્ષનો—એટલે કે એક પરિષદ્‌થી બીજી પરિષદ્ સુધીનો—કાર્યક્રમ ગોઠવી નક્કી કરાવવો જોઈએ,

× આ રકમ પરિષદ્‌ને સોંપવાની નથી, અને તે યોગ્ય જ છે. પરિષદ્‌ના સામાન્ય વ્યવહાર માટે જોઈએ તે કરતાં વધારે મરણોત્તર એકઠું કરવાનો વિચાર અમને પસંદ નથી. દ્રવ્યમાં કલિ રહે છે માટે જ્યાં કલિનો અવકાશ ન હોય એવે ઠેકાણે જ દ્રવ્ય રહે એ ઠીક સાહિત્ય પરિષદ્ સાહિત્યની પ્રગતિનો નકશો દોરે અને તે જહાંગીરખુવર સોસાયટી, શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવનું કેળવણીખાતું વગેરે અમલ રજુ કરે તો બસ.

અને મહારાજા સાહેબના કેળવણીખાતા પાસે માસિકો પસંદ કરાવી એ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકાવવાની ગોઠવણ કરવી જોઈએ. આપણા તરુણ ઉત્સાહી અને સાહિત્યપ્રેમી ગ્રૅજ્યુએટો આ કામ કરવામાં બહુ ઉપયોગી થશે. સાધારણ રીતે અત્યારે એમ જોવામાં આવે છે કે સુપ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો એમની વિદ્વત્તાના વ્યવસાયને લીધે કે અન્ય વ્યાવહારિક કારણોથી આ કાર્યમાં થોડો જ સમય આપી શકે છે પણ તરુણ ગ્રૅજ્યુએટોને વિદ્યાભ્યાસથી પરવારીને–વ્યવહારમાં સારી રીતે ગૂંથાતાં જે લગભગ દશેક વર્ષ જાય છે એ સમયમાં એ સાહિત્યની આ જાતની સેવા કરી શકશે, અને આ જાતની સેવા માટે પુખ્ત અનુભવ કે વિચારશક્તિની પરિપક્વતાની જરૂર નથી એટલે એમની તરુણતા પણ એમાં બાધક થવાની નથી. આ દશ વર્ષ સાહિત્યને કરેલી સેવાથી ગુજરાતી સાહિત્ય માટે એમનું મમત્વ બંધાશે, અને એ પાયા ઉપર એમની ભવિષ્યની વિદ્વત્તા બહુ મજબૂત રીતે ચણી શકાશે.

[વસંત : વર્ષ ૨૧, અંક ૪, વૈશાખ, સં. ૧૯૭૮]

આવતી (૮ મી) સાહિત્યપરિષદનુ પ્રમુખપદ

આઠમી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ મુબઈમાં 'ઈસ્ટર'ની રજાના દિવસોમાં મળનાર છે તે પ્રસગે પ્રમુખપદ કોને આપવુ એની ચર્ચા અત્યારથી જોસભેર ચાલી રહી છે અને રૂ. ૧૦ ભરી દઈ એકદમ મતાધિકાર મેળવી લેવાની ભલામણ થવા લાગી છે

વર્તમાન હિંદમાં એક તરફથી પૂર્વે પશ્ચિમની સસ્કૃતિ સામે પોતાનુ સ્વરૂપ ટકાવી રાખવુ એવા સ્વાત્મગૌરવના ઉદ્ઘોષ સાંભળીએ છીએ, ત્યારે બીજી તરફ એ જ સસ્કૃતિના પ્રચડ પૂરમાં હિન્દ તણાતું જતું આપણી નજરે જોઈએ છીએ! આ ક્ષોભજનક સ્થિતિ રાજકીય વિષયથી માંડી આપણા જીવનના સર્વ પ્રદેશોમાં વ્યાપતી જાય છે હરકોઈ કાર્ય પરસ્પર સમજી સમજાવીને સર્વાનુમતિથી કરવાને બદલે તાણાતાણની પદ્ધતિએ જ કરવા જઈએ છીએ, અને ખરી મતસ્થિતિને સ્થાને કૃત્રિ મતગણનાને પૂજીએ છીએ! વિના કારણે ખરી મતસ્થિતિથી જ મેરાઇને બહુમતીના ધોરણે કામ કરવામાં આવે તો એમાં કંઈ ખોટુ નથી. પણ બહુ મતનુ સ્થાન બહુ કાલે લીધુ છે અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમા રસિકતા અને ઉદારતા હોવાં જોઈએ તેને બદલે કુરૂપતા અને અસૂયા ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં છે અત્યારે આ સતાપજનક વાતાવરણમાં કંઈક શીતળ કુંજ હોય તો તે એ છે કે જે પુરુષોનાં પ્રમુખપદ માટે નામ સૂચવવામાં આવ્યાં

છે તેઓમાં ભાગ્યે જ પરસ્પર વિરોધ છે, અને થોડો ઘણો મતભેદ હશે તો તે એવો છે કે એમને જ જો માંહોમાંહે એનું સમાધાન કરી લેવાનુ કહેવામાં આવે તો ક્ષણવારમાં તેઓ તે કરી શકે.

અમારો પોતાનો આ પ્રશ્ન પરત્વે જે મત છે તે બે વાક્યમાં દર્શાવી દઈએ છીએ

(૧) સાહિત્યપરિષદ્ સબળ બે દસકાથી જોડણી-કોશ અને વ્યાકરણની ઘરેડ (rut)માં પડી છે એમાંથી એને કાઢવી હોય, અને એમાં નવું જીવન અને નવી ભાવના ભરવી હોય તો-આંધીજીને પ્રમુખ કરો એમની પાસેથી પ્રાચીન કે અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું પાન્ડિત્ય નહિ મળે અને કદાચ અસ્વસ્થ શરીર કે અન્ય વ્યવસાયના કારણથી લાંબુ "પ્રમુખનું ભાષણ' પણ એ નહિ લખી શકે-પણ નવું જીવન અને નવી ભાવનાનું દિગ્દર્શન એમની વાણીમાંથી અને એમની કામ મોજનામાંથી આપણે જરૂર પ્રાપ્ત કરીશુ

(૨) ગાંધીજી અશક્ય જ હોય અથવા તો પડે ચીલે જ ચાલવું સહુને પસંદ હોય, તો તે ચીલામાં પણ આપણને સંગીન કદાપણ અને વિદ્વતાથી દોરનાર પ્રમુખ મળે એમ છે રા રમણભાઈ

અમારા જૂના જમાનાના વિદ્વાનોમાં, રા રમણભાઈ જેટલો પૂર્વોક્ત પ્રમુખપદનો હક અત્યારે બીજા કોઈનો જ નથી. ગૂજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર ખરા હૃદયનો એમનો પ્રેમ, એ ભાષા અને સાહિત્યને વિદ્વતા અને રસિકતાથી એમણે કરેલી સેવા, અને સાહિત્યપરિષદ્‌ના મંત્રી તરીકે એના આરંભથી અત્યાર સુધી કરેલું એમનું કામ-એ ધ્યાનમાં લેતાં એ પ્રમુખપદ માટે આ બીજી દૃષ્ટિએ રા. રમણભાઈ જ હોઈ શકે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે મુંબાઈની સ્વાગત-સમિતિ સર્વાનુમતે પૂર્વોક્ત બે સૂચનાઓમાંથી જ એક પસંદ કરશે.

[વસન્ત વર્ષ ૨૪, અંક ૯ આશ્વિન, સંવત ૧૯૮૧]

આવતી (૮ મી) સાહિત્યપરિષદ્

મુંબાઈએ આખરે યોગ્ય સાક્ષરવરને વરમાળ પહેરાવી અમે આગળ જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે આવા બ્રાહ્મવિવાહમાં અયવરની અહમહમિકાને સ્થાન હોય જ નહિ અને તેથી મુંબાઈએ દર્શાવેલી એકનિષ્ઠાથી સહુને આનંદ થયો છે રા. રમણભાઈને સાહિત્યપરિષદનું પ્રમુખપદ આપવામાં જેટલી કૃતજ્ઞતા રહેલી છે તેટલી જ ગુણજ્ઞતા પણ છે એમણે પરિષદ્‌ને આરંભથી અત્યારસુધી અનન્ય સાધારણ સેવા કરી છે એટલું જ નહિ, પણ એમનામાં પાંડિત્ય વૈદગ્ધ્ય અને કાર્યદક્ષતાનો વિરલ સંયોગ છે અને અમને વિશ્વાસ છે કે આ ત્રણે ગુણો એમના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં તેમજ તે પછીના પરિષદ્‌ના કાર્યમાં પ્રકટ થયા વિના રહેશે નહિ. ભૂતકાળમાં વખતોવખત પરિષદ્‌ના કાર્યપરત્વે વાતચિત થતાં એમના ત્રણ મહત્ત્વના સિદ્ધાંત—અન્તર્‌ના ભાવ—અમારા જાણવામાં આવ્યા છે એક એ કે સાહિત્યપરિષદ્ તે વિદ્વાનોનો સમાજ છે એનો દ્રવ્યસંગ્રહ સાથે સંબન્ધ કરવો ન જ જોઈએ, બીજો એ કે પરિષદ્ સાક્ષરો ઉત્પન્ન કરવા માટે નથી પણ ઉત્પન્ન થએલાઓને પરસ્પર સમાગમમાં લાવી તેઓના વિચારોનો પ્રત્યક્ષ વિનિમય અને સંશોધન કરાવવા માટે, અને ત્રીજો એ કે પરિષદ્‌માં બ્રાહ્મણની સાદાઈ જોઈએ, ધામધૂમ ન જોઈએ. આ ત્રણે સૂત્રો બહુ મહત્ત્વનાં છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે અત્યારે તીવ્રતાથી કર્મોન્મુખ બનેલી

પરિષદ્ કાર્યના અતિવ્યામોહમાં પડી એનું આત્મસ્વરૂપ ભૂલી ન જાય તે માટે રા૰ રમણભાઈ પોતાની લાક્ષણિક શાન્ત વિમલ અને ગંભીર બુદ્ધિથી પરિષદ્‌ને યોગ્ય સલાહ આપશે.

પૂર્વોક્ત ત્રીજા સૂત્ર વિષે તો કાંઈ કહેવાનું ન જ હોય. બીજાં બે–સર્વ સંક્ષિપ્ત વચનોની રીતે–અર્ધ સત્યનાં જ પ્રતિપાદક છે, પણ સત્યનું જે પાસું વિસ્મૃતિના પટથી ઢંકાઈ જતું હોય તેને પ્રકટિત રાખવા માટે ઉપયોગી છે સો મણ વિચારો કરતાં એક રતિ ક્રિયા વધારે કિંમતી છે એ વાત જગતના કોઈપણ વ્યવહારમાં ખરી નથી. અને સાહિત્યપરિષદ્‌ના પ્રદેશમાં તો એ જરૂર ખોટી છે અત્યાર સુધી સાહિત્યપરિષદ્‌ના નિબંધો ઘણા વંચાઈ ગયા, હવે તો સાહિત્યપરિષદે કાંઈ કામ કરી બતાવવું જોઈએ એવા ઉદ્‌ગાર આપણે ઘણીવાર સાંભળીએ છીએ, અને પરિષદ્‌ની દૃષ્ટિ સંસ્થાઓ રચવા તરફ અત્યારે વળતી અને વાળવામાં આવતી આપણે જોઈએ છીએ હાલનો જમાનો વિશેષતઃ યન્ત્રોનો, સંસ્થાઓનો છે અને એ દ્વારા ઘણું કાર્ય થઈ શકે છે એ અમે માનીએ છીએ. પણ અનાજ ઓરાયાં વિનાની ઘંટી ભર્ભર જ કર્યા કરે, એમાંથી લોટ નીકળે નહિ–એટલું ધ્યાનમાં રાખીને જ ઘંટી ફેરવવા અમારા ભાઈઓને અમારી વિનંતિ છે કોઈ કહેશે કે અનાજ પણ ઘંટીમાં આકાશમાંથી ઉતરશે? અનાજ ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ ખેતીની યાન્ત્રિક યોજના જરૂરની છે આ કહેવું થઈ શકે, પણ અર્ધું જ ખરું છે મનુષ્ય જીવે છે–સુંદરતાથી જીવે છે–તે માત્ર અનાજ ખાઈને જ નહિ, પણ સુંદર વૃક્ષો ઉપરથી વસ્તાં ફળ ખાઈને પણ; એ ફળ ઘંટીમાં ઓરાતાં નથી–ગ્રોઠિમંછ રચાર્દ્રાંઘ્રિ મનોરથૈર્વા ભાવત। તે સાથે, મનુષ્યને અનાજની પણ જરૂર છે ખરી. આ રીતે સાહિત્યસૃષ્ટિના બે ભાગ પડે છે, એક અનાજ અને એક ફળ, એક યાન્ત્રિક યોજના વાને સંસ્થાઓ દ્વારા ઉત્પન્ન થતો જ્ઞાનરાશિ, અને બીજો નૈસર્ગિક રીતે પ્રતિભાના

કલ્પતરુ ઉપર ફળરૂપે જામતો રસપ્રવાહ આ બેમાંથી રસપ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવામાં પરિષદ્ બહુ ન કરી શકે, અને એ ન કરી શકે એમાં એની હીનતા પણ નથી, કારણ કે એ કાર્ય એના ઉદ્દેશમાં હોઈ જ ન શકે, એનુ વિશેષ કાર્ય જ્ઞાનરાશિ ઉપજાવવાનુ છે— જો કે જ્ઞાન અને રસ વચ્ચે જેટલો સબધ છે તેટલા પૂરતી જ્ઞાનને કરેલી સેવા રસને પણ ઉપકારક થાય છે ઉપરની ઉપમા ફરી ઉપયોગમાં લઈને બોલીએ તો વનનાં ફળ પણ હવે બગીચામાં પ્રયત્નપૂર્વક ઉગાડીને વધારે રસીલાં અને સુદર બનાવવામાં આવે છે, તેટલા પૂરતી પરિષદ્ પણ કુશળ બાગવાનનુ કામ કરે તો કવિ-પ્રતિભાનાં ફળને પણ તેવાં જ બનાવી શકે. પણ આ કાર્ય એને માટે ગૌણ છે એનું વિશેષ કાર્ય જે જ્ઞાનરાશિ ઉપજાવવાનુ તે પરિષદ્ વધારે સારી રીતે કરી શકે. પરિષદ્ આગળ બહોળાં ખેતરાં ખાણખેતરાં ક્ષેત્ર પડ્યાં છે અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે એ ખેડવા માટે, એમાં ખાતર પૂરવા માટે, ન્હાના ન્હાના જમીનના ટુકડા એકઠા મેળવવા માટે, જોઈતા કૂવા ખોદવા માટે, પાણીની નહેરો ખેતરમાં વાળવા માટે, ખેડૂતોનાં પરસ્પર સહાયક મડળો રચવા માટે, પરિષદ્ વિશાળ અને વિવિધ યોજના ગૂજરાત આગળ રજુ કરશે.

[વસત : વર્ષ ૨૪, અક ૧૧, માર્ગશીર્ષ, સ ૧૯૮૨]

આઠમી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ્

આઠમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ મુંબાઈમાં ભરાઈ છે, અને હાલ પૂરતું એનું કામ સમાપ્ત થયું છે, એનું અવલોકન આ પત્રમાં અન્ય સ્થળે રા. રા. નરસિંહરાવની દૃઢ અને રસભરી કલમથી થશે. પરંતુ એક તન્ત્રી તરીકે અમારે માથે પણ એ સંબંધી થોડાક વિચાર દર્શાવવાની ફરજ છે

પરિષદ્, આ વખતના એના કાર્યની વિકટતાના પ્રમાણમાં, બહુ સારી રીતે પાર ઊતરી. એનો યશ રા. કન્હૈયાલાલ મુનશીની કાર્યદક્ષતા અને આપણા ગૂજરાતી ભાઈઓનું સ્વાભાવિક શાણપણ એ બે કારણ વચ્ચે શા શા પ્રમાણમાં વ્હેંચવો એ નક્કી કરવું કઠણ છે તેથી અમે ઉભયને એકઠો ધન્યવાદ આપીએ છીએ. મુંબાઈ પરિષદે સર્વાનુમતે યોગ્ય પ્રમુખ પસંદ કર્યો, અને પરિષદના બંધારણ જેવું વિષમ કાર્ય ગમે તે રીતે પણ અત્યારે કરી નાખ્યું એ બે વાત એના કાર્યની નોંધપોથીમાં મ્હોટે અક્ષરે નોંધાએલી રહેશે.

પરિષદમાં પ્રમુખનું ભાષણ હમેશાં મુખ્ય ધ્યાન ખેંચે છે અને એનો ઉદ્દેશ પરિષદના કાર્યમાં રસ લેનાર શ્રોતાઓ ઉપરાંત બહારના જનોને પણ કેટલીક વસ્તુસ્થિતિ અને કેટલીક કાર્યદિશા દર્શાવવાનો હોય છે આ કામ રા. રમણભાઈના ભાષણે ઉત્તમ રીતે કર્યું છે જેઓને દારૂખાનાની હવાઈઓના રંગ જ જોવાનું ગમે છે, તેમને

રા રમણભાઈએ કરેલી ખેતરના પાકની આંકણી નીરસ લાગી હશે, પણ જેઓને આપણા સાહિત્યની ખરી સ્થિતિ જાણવાની ઉત્સુકતા હોય, અને એને સુધારવાના ઉત્સાહ માત્રથી જ મત્ત રહેવા કરતાં માર્ગ જાણવાની અધિક ઇચ્છા હોય તેમને આ ગંભીર, નિખાલસ અને પ્રૌઢ વિચારકનું ભાષણ ફરી ફરીને વાંચવા અમારી ભલામણ છે

"ભાષા અને સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ એ સાહિત્યપરિષદ્‌નું લક્ષ્ય છે" તે સિદ્ધ કરવા માટે રા રમણભાઈએ 'શિષ્ટતા' ઉપર ખાસ આગ્રહ દર્શાવ્યો છે અને શિષ્ટતાની સંપત્તિ' માટે લેખમાં જે ગુણો જરૂરના છે તેની ગણના પોતે આ પ્રમાણે કરી છે·

(૧) બહુશ્રુતપણાના સંસ્કાર ઉત્તમ લેખોનાં વાચન અભ્યાસ તથા વિવેચનથી વિદ્વત્તાના સંસ્કાર કેળવ્યા વિના લેખ લખવા જતાં લેખ ગ્રામ્યતા, અજ્ઞાન અને અપરિપક્વતાવાળા તથા કઠોર લાગે છે (૨) વાણી અને વિચારની શુદ્ધતા સામર્થ્ય અને ઉદાત્તતા વિચારના તત્ત્વમાં અને તેના ઉચ્ચારણમાં નિર્મળતા ન હોય, સુસંસ્કારિતા ન હોય ત્યાં જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય છે જેમાં ઉદાત્તતા ન હોય, કે વાંચનારના ચિત્તને ગ્રહણ કરવાની અને ઉચ્ચ માર્ગે દોરવાની તથા ઉચ્ચતાનું દર્શન કરાવવાની શક્તિ ન હોય તે મોળુ, નિર્વીર્ય થઈ પડે છે (૩) અપૂર્વતા અને કલ્પનામયતા લેખકનો કોઈ ખાસ સંદેશો છે તેના વક્તવ્યમાં અથવા ઉક્તિ પ્રકારમાં કાંઈ નવીનતા છે, તેના ચિત્તે કાંઈ ઉદ્‌ગમન કર્યું છે, અર્થને પ્રકાશિત કરવા કંઈ કલ્પનાનો આશ્રય કર્યો છે, એમ લાગે ત્યાં સુધી આકર્ષકતા નથી આવતી (૪) વિષયનિરૂપણ ગંભીરતાવાળુ, વિવેકવાળુ અને સમતોલ પણાવાળુ હોવુ જોઈએ વિષયના નિરૂપણમાં ઉછાંછળાપણુ, તોછડાપણુ, બાલિશતા, પક્ષપાતીપણુ, વિવેકહીનતા અથવા અવિચારી અત્યુક્તિ જણાય ત્યારે તેનું સામર્થ્ય ન્યૂન થાય છે, લેખક ઉપર માનવૃત્તિ થતી નથી, અને તેનું લખાણ આદરને પાત્ર થતું નથી,—

તથા નિરૂપણ અસર કરી શકતું નથી (૫) લેખનશૈલીમાં ઓજસ્, પ્રસાદ તથા માધુર્ય હોવાં જોઈએ. સંસ્કૃત આલંકારશાસ્ત્રમાં લેખનના આ ગુણો આવશ્યક કહ્યા છે ઓજસ્થી શૈલીમાં વીર્ય, ચિત્તનો વિસ્તાર કરનારી દીપ્તિ તથા સ્ફૂર્તિ આવે છે અને તે વિના મન્દતા વ્યાપે છે પ્રસાદથી અર્થની સ્પષ્ટતા થાય છે, ભાષામાં નીતર્યા પાણી જેવી સ્વચ્છતા અને વિશદત્વ આવે છે તે ન હોય તો લેખન ડહોળાઈ ગયેલું લાગે છે એકને બદલે અનેક અર્થનો ભાસ થવાથી ગૂંચવાડો થાય છે, અને અર્થરહિતતાની શંકા નડે છે માધુર્યથી ભાષામાં મીઠાશ આવે છે, નિરૂપણ રમણીય લાગે છે, તેની રુચિકરતાથી મનોરંજકતા વ્યાપે છે તથા નિરૂપણ આકર્ષક થાય છે આ રીતે આ ગુણો લેખનમાં આવશ્યક છે "

ભાષાના ઉચ્ચ ગુણો માટે અત્યન્ત અજ્ઞાન અને અનાદરથી ભરેલા જમાનામાં શિષ્ટતા માટે આગ્રહ અને એના અન્તર્ગત ગુણોનું પૃથક્કરણ ખરેખર ઉપયોગી થશે.

કાવ્યસાહિત્ય વિશે બોલતાં રા રમણભાઈ કહે છે —

" પિંગળના અનાદર સાથે વ્યાકરણનો અનાદર પણ પ્રવર્તમાન થવા લાગ્યો છે તથા અલંકાર ઔચિત્યવાળા તથા રુચિકર હોવા જોઈએ એ વાત ઉપર પણ દુર્લક્ષ થવા લાગ્યું છે એક પ્રકારની શિથિલતાની જોડે અનેક પ્રકારની શિથિલતા નિભાવી લેવાની વૃત્તિ થાય છે "

તે પછી 'કલ્પેતર સાહિત્ય' ઉપર આવતાં એમાં મુખ્ય જે નવલકથાનું સાહિત્ય તેની નિર્બળતાનાં કારણ રા. રમણભાઈએ બહુ સચોટ રીતે બતાવ્યાં છે

"નવલકથાસાહિત્યનો વિશેષ વિકાસ શક્ય છે અને આવશ્યક છે, પણ એ કાર્ય કરનારા લેખકોનું બાહુલ્ય ગુજરાતી ભાષામાં નથી. ઐતિહાસિક કથાની રીત માટે ઇતિહાસનો બહોળો અભ્યાસ આવશ્યક

છે અને સાંસારિક લોકજીવનના ચિત્ર માટે કલ્પનાશીલતાની આવશ્યકતા છે તથા સાંસારિક જીવનમાંથી નવલકથામાં દાખલ કરી કાયમ રાખવાના અંશો ચુટી કાઢવાની નિપુણતા તથા તે પર તત્ત્વાન્વેષણની દૃષ્ટિ રાખવાની શક્તિ આવશ્યક છે એ સર્વમાં અદ્‌ભુતતા તથા કુશળ વસ્તુસંકલના અને ભાવનામયતા આવશ્યક છે સાંસારિક લોકજીવનના ચિત્રમાં વર્તમાન પ્રશ્નો સૂચવવાનો તથા તેનું પૃથક્કરણ કરવાનો પ્રયાસ આવવો જોઇએ અને એ પ્રશ્નો ઉકેલવાનો પ્રયાસ આવવો જોઈએ. અદ્‌ભુતતા માટે તો કહેવુ જોઈએ કે ગૂજરાતી પ્રજાના જીવનમાં અદ્‌ભુતતા બાકી રહી નથી અને હિંદુસ્તાનના સામાન્ય જીવનમાં પણ તે રહી નથી મે એક પ્રસંગે કહ્યાં હતાં તે વચનો અહી ઉતારી કહીશુ કે ' હિંદુસ્તાનમાંથી જગલો કપાઈ ગયાં છે, પ્રાન્તો વચ્ચેનાં યુદ્ધ બધ થઈ ગયાં છે, પગરસ્તાની લાંબી મુસાફરીઓ અને વણઝારાની પોઠો નાબુદ થઈ ગઈ છે તેથી અદ્‌ભુત વાર્તાઓના પ્રસગ રહ્યા નથી તેમજ સાહસ ખાતર અજાણ્યા સમુદ્રોની સફર કરવાને પ્રજાને ટેવ બન્ધાઈ નથી, અને એ રીતે જીવનવ્યવહારમાં અદ્‌ભુતતાના અશ આણી શકાય તેમ નથી ' એક બીજુ કારણ કહેવા જેવું એ છે કે પ્રજામાં સમૃદ્ધિ રહી નથી તેથી મોજશોખ, સુખોપભોગ કે જાહોજલાલીને લીધે અદ્‌ભુત પ્રસગો ઉત્પન્ન થવાનો અવકાશ નથી. ' પણ પ્રજાનું જીવન પ્રબળ ભાવનાથી ધબકારા મારી રહ્યુ છે રેલ્વેથી, ટપાલથી, અને વર્તમાનપત્રોથી આખા હિંદુસ્તાનમાં એક નવર પેઠે સકલ્પોની આપલે થાય છે, પ્રેમના અને ચારિત્ર્યભાવના અનેક અવસર ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં નવલકથાની અસાધારણ મોહકતા દર્શાવવા માટે જોઈએ તેટલા પ્રસગ મળે તેમ છે અને સિદ્ધિ સર્જવા માટે જોઈએ તેટલી સામગ્રી મળે તેમ છે

પરતુ નવલકથા લખવાના શોખવાળા લેખકોની શક્તિનો વ્યય માસિકોમાં અલ્પ પ્રમાણની અને ટૂકી વસ્તુની નવલકથા લખવામાં થઈ જાય છે વિસ્તારી કથા લખવા જેટલો પ્રયાસ કરવાની તથા

કલ્પનાપ્રભાવ દોડાવવાની શક્તિવાળો નવલકથા લેખકવર્ગ હજી બંધાયો નથી '

વર્તમાન ગુજરાતી નાટક અને રંગભૂમિ વિષે બોલતાં, એ બે વસ્તુના પ્રસિદ્ધ દોષો બતાવવાની સાથે એ માર્ગે સુધારો કરવા માટે અનેક દેશોના સમર્થ નાટકકારોની કૃતિઓના ઊંડા અભ્યાસ અને ગંભીર દૃષ્ટિની આવશ્યકતા પોતે બતાવે છે

' શિષ્ટ લેખક તરફથી નાટક લખાય અને રંગભૂમિ ઉપર તે ભજવવાની ગોઠવણનો શોખ ખાતર ભજવનાર (amateur) વર્ગ તરફથી પ્રયાસ થાય, આમ થાય તો જ નાટકસાહિત્ય અને રંગભૂમિનો ઉત્કર્ષ થાય, ઉત્તમ પ્રકારનાં નાટકો રચાય અને પડદા, રોશની વગેરે કૃત્રિમ સામગ્રીના આડંબર વિના તે ભજવાય તથા જ્યાં મનોભાવનો સંગીતમય આવિર્ભાવ યથાયોગ્ય હોય અથવા સંગીતનો ખાસ પ્રસંગ હોય ત્યાં જ નાટકમાં સંગીતનો પ્રયોગ થાય. આવી અનુકૂળતા આવી મળે તો નાટકસાહિત્ય તથા રંગભૂમિની ઉન્નતિ થાય અને સંગીતનું ગૌરવ સચવાય. રંગભૂમિ અને નાટકસાહિત્યની અતિ સમકાલીન હોય છે અને રંગભૂમિ રસિકતાને અનુકૂળ હોય તે વિના નાટકસાહિત્ય પરિપૂર્ણ સામર્થ્યથી અદ્ભુત થતું નથી નાટક માટે જે વિશેષ પ્રતિભા આવશ્યક છે તે પ્રયત્ન કરી ઉપજાવી શકાતી નથી પણ તેના આવિર્ભાવને જે કૃત્રિમ સામગ્રીઓનો અંતરાય નડે છે તે દૂર કરવાથી તે પ્રતિભા જ્યાં હોય ત્યાં તેનો વિકાસ થાય એ શક્ય છે આ મારી અભિલાષા પ્રકટ કરતાં એ આશા દર્શાવું કે અનેક દેશોના સમર્થ નાટકકારોની કૃતિઓનો ઊંડો અભ્યાસ ગુજરાતના વાચકવર્ગમાં દેખાશે અને જનસ્વભાવપરીક્ષા તથા કલ્પનાના ઉદ્ભવ વડે પાત્રાલેખનની તથા વસ્તુસંકલનાની કળા વિકાસ પામશે. વ્યવહારના અને વાતચીતના સામાન્ય પ્રસંગો ઊંડા રહસ્યાન્વેષણ વિના લઘુઆકાર કથામાં દાખલ કરવાનો હાલના યુરોપના

નાટકસાહિત્યનો ધ્વનિ ગુજરાતીમાં આણવાનો કેટલોક પ્રયાસ થાય છે, પરન્તુ સર્વાનુભવરસિક કવિતાની અદનતા યથાર્થ રીતે દર્શાવનારું સાહિત્ય થાય તે પછી એવા લઘુભાગ સાહિત્યનો અવકાશ આવે. દાખલ તો પાત્રોના સ્વભાવનાં સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ તથા અન્વેષણ કરનારાં નાટકોના સાહિત્યની આવશ્યકતા છે અમુક જાતના મનુષ્યસ્વભાવ વિધવિધ પ્રસંગો આવતાં કેવાં પરિવર્તન પામે છે, કેવાં વચન ઉચ્ચારે છે, અને કેવાં આચરણ આચરે છે એ સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરવાની અને પ્રકટ કરવાની શક્તિ ન ખીલે ત્યાં સુધી નાટકસાહિત્ય સામર્થ્યહીન રહે છે, અને એવા સામર્થ્યનો ઉલ્લાસ થતાં પહેલાં નાટકકારો એ શક્તિ અજમાવવાનો પ્રયાસ છોડી દઈ લઘુભાર રચનામાં પ્રવૃત્ત થાય તો નાટકસાહિત્યનો ઉદય શક્ય નથી '

આ સમ્બન્ધમાં રા ૨મણભાઈ સાથે અમારો થોડોક મતભેદ છે અમને લાગે છે કે શોખ ખાતર નાટક ભજવનાર (amateur) વર્ગ પોતે માને છે તેટલી અભિનયશક્તિ ધરાવતો હોતો નથી, અને અન્ય કળાઓની માફક અભિનયકળા પણ લાંબા અનુભવથી જ પરિપાક પામે છે એક જ શેક્સપિયરની કૃતિ જુદીજુદી રીતે સમઝીને જુદીજુદી રીતે અભિનયમાં ઊતારવામાં આવે છે એ ઘણા લાંબા પરિચય અને અસાધારણ પ્રતિભાનું જ ફળ હોય છે એ ધ્યાનમાં લેતાં આપણા કેળવાએલો વર્ગ માત્ર શોખ ખાતર કે સુધારા ખાતર નાટક ભજવીને બેસી ન રહેતાં શોખથી એ ધંધામાં જ પડે તો જ દીર્ઘ અનુભવ અને તેજસ્વી પ્રતિભા એનું કાર્ય કરે, અને ગૂજરાતની રંગભૂમિ નવું રૂપ ધરે

' પ્રૌઢ સુન્દર ગદ્યશૈલી માટે ઇતિહાસના મહોળા સાહિત્યની આવશ્યકતા છે "—" અર્થશાસ્ત્ર સમાજશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર એ વગેરે વિષયોનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં કે જ નહિ. એ ખોટ

સાંગોપાંગ ભાષાન્તરોથી પૂરાય તેમ નથી. એ શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં નિપુણ પંડિતો તરફથી નવા મૌલિક (original) ગ્રંથો એ વિષયના રચાય ત્યારે એ સમ્બન્ધી સાહિત્ય થવા માંડે અને એ વિષયના વિભાગ તરફ લક્ષ જતાં નવા વિચાર પ્રદર્શિત કરવાની વૃત્તિ થવા માંડે. જાહેર જીવનના પ્રસંગોમાં આ વિષયોની છુટક ઉપલકિયા ચર્ચા કરવા આપણે તત્પર રહીએ છીએ, પરંતુ આ વિષયનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાનો શ્રમ લેવાની ઇચ્છા આપણામાં વિદ્યમાન નથી. એ વિષયોના ન્હાના નિબન્ધ હજી લખાવા માંડયા નથી. તો વિસ્તારી પરીક્ષાવાળા ગ્રંથો—શ્રમસાધ્ય ગ્રંથો લખવાની હાલ શી રીતે આશા રાખી શકીએ?"

"ઇતિહાસ જીવનચરિત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અને રાજનીતિશાસ્ત્ર, સરખા વિષયો ઉપર પ્રૌઢ ગ્રંથો લખાય, માત્ર તવારીખના ઇતિહાસ સમ્બન્ધી નહિ પણ લોકજીવનનો ઇતિહાસ ધર્મનો ઇતિહાસ, એ વગેરે ઇતિહાસના ગ્રંથો લખાય—તે વિના ગુજરાતી ભાષાનું ગદ્ય સમર્થ વેગવાન અને વિવિધ વિષયોને પહોંચી વળનારૂં થવાનું નથી. આધ્યાત્મિક વિષયો સમ્બન્ધી, નીતિમીમાંસા સમ્બન્ધી અને તત્ત્વચિંતન સમ્બન્ધી મૌલિક ગ્રંથોની પણ અપેક્ષા છે."

રા. રમણભાઈની સાચી પણ શ્યામરંગી પીંછીએ ચીતરેલી છબીથી હૃદય મુંઝાતું હોય તો હવે સત્કારમંડળના પ્રમુખ રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના ભાષણ તરફ વળવું ઠીક પડશે. નીચેનો ઉતારો એ આપણી નસોમાં આશા અને ઉત્સાહનું બળ પૂરવા સમર્થ છે:

"આપણા સાહિત્યની સર્વાંગે ઉન્નતિ એ આપણી પરિષદનું ધ્યેય છે એ ધ્યેયને આપણી સાહિત્યરસિક વ્યક્તિઓએ લાંબા કાળથી પોતાની દૃષ્ટિ આગળ રાખી શ્રમ કર્યું છે. પ્રેમાનન્દના ભક્ત કવિને જે 'અમર' પદપ્રાપ્તિની હતી તે જ 'અમર' કવિ

નર્મદાશંકરના અંતઃકરણને પણ કંપમચાવી મૂક્યું હતું, અને હાલના સમયમાં પણ જે સેંકડો પુસ્તકો, લાંબી નવલકથાઓ, ન્હાની ન્હાની વાતો, કાવ્યના ગ્રંથો, ચોપાનિયાં, ખબરપત્રો, દિનપ્રતિદિન પ્રસિદ્ધિ પામતાં જાય છે, તે પણ એ જ 'ધમક'ની સાક્ષી પૂરે છે 'સાંભળજો સુગુણ અંગ અતિશે ધારો ગિરા ગુર્જરી'* થી માંડીને 'સિદ્ધરાજ જયસિંહના રંગ'થી

'પણ અધિક સરસ રંગ થશે અંતરે માત,
શુભ શકુન દીસે મધ્યાહ્ન શોભશે, વીતી ગઈ છે રાત—'
'હિન્દુ, મુસલમિન, પારસી સર્વે,
માત ! અમે તુજ બાળ
અંબ ઉમંગ ભરી નવ રંગે
કરિયે સેવા સહુ કાળ.

એ શ્લોક ત્રણસેં વરસના અરસામાં ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષનો પ્રવાહ સતત વહ્યા કર્યો છે તેના સાક્ષીભૂત છે એ પ્રવાહ હજુ પણ 'જ્વલંત જીવંત' છે અને તેની સાબિતી એ આજથી શરૂ થતી આપણી પરિષદ્"

"ગુજરાતમાં તો અખંડ સાહિત્યસમુદ્રનું મંથન ઘણા વેગથી ચાલે છે એ વલોણાની રવઈને બાંધેલાં નેતરાંને ખેંચવામાં પુરુષ, સ્ત્રી, બાળક સૌ પોતપોતાની શક્તિ મુજબ ભાગ આપે છે ઓગણવીશીએ વધારે જોરથી પોતાનું અસ્તિત્વ બતાવવા માંડ્યું છે, અને બી. એ. ની પદવી ધારણ કરેલી અથવા તો તેથી થોડી ઊતરતી કેળવણીવાળી આપણી બ્હેનોના એક ઝૂમખાએ સાહિત્ય

* આ પંક્તિ પ્રેમાનન્દની કૃતિ છે કે નહિ તે જુદી વાત છે, પરંતુ પોતાની ભાષાની ઉન્નતિ માટેની એની લાગણીનું પ્રતિબિંબ એમાં આબેહૂબ પડે છે

એકવામાં સતત ભાગ લેવા માંડ્યો છે વળી વિશેષમાં બાળકો પણ પોતપોતામાં નિર્દોષ સાહિત્યસેવા કરી રહ્યાં છે એમનાં હસ્તલિખિત માસિકો, પાક્ષિકો જેમના જોવામાં આવ્યાં હશે તેઓ જરૂર સહર્ષ તેની કદર કરશે. એમાંનાં કેટલાક મિત્રમય, સાહિત્યરસિક, કલારસિક થતાં આવે છે પાછળ પડી ગયેલું સૌરાષ્ટ્ર પણ હવે ખોએલો વખત પાછો મેળવવા એકપગે થઈ રહ્યું છે છેલ્લાં ત્રીસચાળીસ વરસમાં સૌરાષ્ટ્ર મોખરે આવી ગયું છે એટલું જ નહિ પણ મહાત્માજીના મહાસત્રની શરૂઆત થયા બાદ તો કાઠીઆવાડીઓએ પોતાના પ્રદેશના ઐતિહાસિક સાહિત્ય, લોકસાહિત્ય, ગીતસાહિત્ય વગેરેની કીમત પૂરેપૂરી આંકી તેને પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા માટે એકસરખો પ્રયત્ન આદર્યો છે સૌરાષ્ટ્રથી પણ વધારે પાછળ પડેલો કચ્છ પ્રદેશ–જેને અત્યાર સુધી કોઈ ગણતરીમાં લેતું ન હતું તેણે પણ પોતાનો બહાર જણાવવા માંડ્યો છે ગુજરાતની બહાર વસતા ગુજરાતીઓ, જેના વસતીસ્થાનને—પછી તે હિન્દુસ્તાનમાં હો કે હિન્દુસ્તાનની બહાર આફ્રિકા, એશિયા, યૂરોપમાં હો,–મહાગુજરાત અથવા બૃહદ્ ગુજરાત એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તેઓ પણ પોતાની માતૃભાષા માટે અગત્રી થઈ કંઈ ને કંઈ તેના સાહિત્યમાં ફાળો આપે છે એ રીતે જોતાં ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે પૂર્વે જે ખૂણા જોવામાં આવતી હતી તે લગભગ નીકળી ગઈ છે એમ કહીએ તો ચાલે."

પરિષદમાં વંચાએલા નિબન્ધો વિષે, અને વિશેષત. પરિષદનાં સર્વ ભાષણોમાં નિર્વિવાદ રીતે ઉત્તમ ગણાઈને વખણાએલા 'કલા વિષેના સર મનુભાઈ નં દાકરના ભાષણ વિષે અમે આવતા ઉપર લખીશું. આજ આ પરિષદનું છવાતુભૂત અને શાસ્ત્રિક કાર્ય જે 'બંધારણ' તે વિષે અમારા વિચાર દર્શાવી આ નોંધ સમાપ્ત કરીશુ

ત્રીજી ગજોટ પરિષદ્‌મા ત્યાંના વાતાવરણનો લાભ લઈ 'ભંડોળ ઊભુ કર્યું, તેનો યશ ક અપયશ રા. બળવતરાય ઠાકોરને જ છે તે પહેલાં એ દિશાનો વિચાર સરખો અન્ય કોઈ કાર્યકર્તાને સૂઝેલો નહિ તે વખતે રા રમણભાઈને અને મને પરિષદ્‌ના દેહમાં કથિનુ બીજ નખાય છે એમ ભીતિ ઉત્પન્ન થએલી પરતુ રા બળવતરાયના કામની ચોકસાઈ અને નિષ્પક્ષપાતતા એ બે કારણોને લીધે એ ભીતિ ખરી પડવાનુ તુરત કાંઈ ચિહ્ન દેખાયું નહિ પછી જતે દહાડે અમદાવાદ પરિષદ્‌માં જ્યારે રા. બ હર ગોવિંદદાસ કંટાવાળાએ પરિષદ્‌ને દસ હજાર રૂપીઆનુ દાન કરવાનુ વચન આપ્યુ ત્યારે રા બળવતરાયના 'ભંડોળ'ના પ્રશ્ને ભેડોળ રૂપ ધારણ કર્યું ભંડોળ ઉપર કોનો અધિકાર !—એની માલકીનો પ્રશ્ન બાજુ પર રાખતાં, એનો વહીવટ કોણ કરે? એ ભંડોળ પરિષદ્‌ને કેમ ન સોંપાય'—એ ચર્ચા જોરથી ચાલવા માંડી. અને પરિષદ્‌માં મળવુ એટલે વિદ્વાના વિનોદ કે વિનિમય માટે નહિ, બલ્કે 'જોડણી ના નિયમો ઘડવા માટે નહિ, પણ 'ભંડોળ—ને પરિષદ્‌ના કબ્જામાં લાવવા માટે, એમ કેટલેક ભાગે થઈ પડ્યુ પહેલા બે વિષયોમા જેઓ લાભ લઈ ન શકે તેમને માટે આ ભંડોળ'ના કુરુક્ષેત્રમા ભાગ લેવો સહેલો હતો. ભંડોળ'ની માલકી તો પરિષદ્‌ની જ, પણ પરિષદ્‌નુ યોગ્ય બધારણ રચાયા વિના એ એને સોંપાય નહિ એ રા બળવતરાયનો વાંધો વાજબી હતો, અને એ વાંધો દૂર કરવા સારુ ગ મુનશી વગેરેની સલાહથી પરિષદ્‌નુ બંધારણ તૈયાર કરીને રજિસ્ટર્ડ કરાવીને ભાવનગરની પરિષદે એક કમિટિ નીમી અને એ કમિટિએ એ કાર્ય યોગ્ય ત્વરાથી—મુબઈ પરિષદ મળતાં પહેલાં—કરી નાખ્યુ એટલુ જ નહિ, બંધારણ નો પ્રશ્ન હવે 'ભંડોળ' નો પ્રશ્ન મટી વધારે વ્યાપક થયો. અને અત્યારે ગૂજરાતનુ ઉત્સાહી યુવક સાક્ષરમંડળ બંધારણમાં કોઈ અપૂર્વ સાહિત્યયુગના કિરણો ફૂટતા જુવે છે

મુંબાઈની પરિષદે પસાર કરેલું બંધારણ એકમે પરિષદ્ પછી એનું સ્થાયી સ્વરૂપ પકડશે, અને આગળ જતાં, ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિ અને ફાર્બસ સભાના પ્રકારની આ એક સંસ્થા થઈ રહેશે. અત્યારે ગૂજરાતમાં પુસ્તકપ્રચારક પાંચ છ સંસ્થાઓ છે તેમાં એકનો ઉમેરો થાય તેથી જેટલો લાભ થાય તેટલો જ લાભ અમે આ બંધારણની રચનામાં જોઈએ છીએ, ને તેટલા પૂરતો જ હર્ષ પામીએ છીએ. પરંતુ એ સાથે અમારાથી એક વાત ભૂલી શકાતી નથી કે પરિષદ્ જે દહાડે એક પુસ્તકપ્રચારક મંડળ થઈ રહેશે તે જ દહાડે એનું સ્વત્વ નાશ પામશે. બધાં જ મેજખુરસી બનાવનાર સુથારનાં કારખાનાં થઈ જશે, તો ચિત્રકાર અને શિલ્પકારનું ભાવનાત્મક કામ કોણ કરશે? પરિષદનું કામ સાક્ષરી ફર્નિચર ઘડવાનું કે મકાન ચણવાનું નથી પણ જેઓ એ જાતનું ઉપયોગી કાર્ય કરવામાં પડ્યા હોય તેમને આકૃતિ દોરી આપવાનું કામ જ એનું છે. લોકમત, વિદ્વન્મત તાળે વિચાર, પરિપક્વ વિચાર, એ સર્વને એકત્ર કરી, એમાંથી સાહિત્યવિકાસની દિશાઓ શોધી કાઢી, અને પથિકોને તે બતાવવી એ પરિષદનો એક મુખ્ય હેતુ અને ઉચ્ચ અધિકાર છે. પરિષદ્ પોતે જ ખભે પોટલાં બાંધી વટેમાર્ગુ થઈ એક માર્ગે ચાલવા માંડશે તો પથિકોને માર્ગદર્શન કોણ કરાવશે?

હાલની પુસ્તકપ્રચારક મંડળીઓની માળામાં પોતે એક મણકા રૂપે ઉમેરાવું એ પરિષદનું કામ નથી. એણે તો એ મંડળીઓના દેહમાં છૂટા વાતાવરણમાંથી એક પ્રાણરૂપે પ્રવેશ કરતા રહેવાનું છે એ રીતે જ એ પોતાના અસ્તિત્વનું સાફલ્ય કરી શકે અને ફાર્બસ સભા, ગૂજરાત વર્નાક્યુલરસોસાયટિ વગેરે સ્થપાએલી સંસ્થાઓને બહુ ઉપયોગી સાહાય્ય આપી શકે.

ટૂંકામાં— Conference' અને 'Institution' વચ્ચે

તાત્ત્વિક સ્વરૂપત ભેદ છે પરિષદ્ જે તત્ત્વત સ્વરૂપત 'Conference' જ છે એને ''Intitution કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એટલે એકને સ્થાને બીજો પદાર્થ જ સ્થાપવો એમ અમને લાગે છે તથાપિ આપણે આશા રાખીશું કે પરિષદ્નું બંધારણ પરિષદ્નું વિઘાતક ન નીવડે તે માટે ઘટતા ઉપાયો લેવાશે. સા લેવાય છે એ ઉત્સુકતાથી જોઈશું

[વસન્ત વર્ષ ૨૪, અંક ૧૨, પૌષ, સં ૧૯૮૨]

દશમી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ્

દશમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ આ ડીસેમ્બરની તા ૧૨-૧૩ મીએ નડિયાદમાં મળી અને પરિષદ્‌ના બંધારણના પ્રશ્નનો નીકાલ કરી નાંખ્યો. અમે પરિષદ્‌ના બંધારણ માટે કદી ઉત્સાહ ધરાવ્યો નથી * પરંતુ અમારા અન્ય બંધુઓનો આગ્રહ અને એમાંથી ઉત્પન્ન થએલા રાગદ્વેષ સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં સહાયભૂત ન થતા, આડે એની આડે આવતા, તેથી એ પ્રશ્નનો જેમ બને તેમ જલદી નીવેડો થઈ જાય તો સારૂં એમ અમને હંમેશાં ગમાં કર્યું આ સમ્બન્ધી ઝગડા પૂરેપૂરા શાન્ત કરવા માટે સર્વાનુમતે નિર્ણય થવાની જરૂર હતી, અને તે પ્રમાણે થયું તેથી અમને અત્યન્ત હર્ષ થાય છે સાહિત્યપરિષદ્ સાથે બહુ વખતથી જોડાએલા કોઈ પણ સાક્ષર કરતાં, ગૂજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે લાગણી ધરાવનાર છતાં તટસ્થ એવા કોઈ સુજ્ઞ પુરુષની પ્રમુખ તરીકેની આ વખતે પસંદગી કરવી વધારે ઇષ્ટ હતી, અને એ દૃષ્ટિબિન્દુથી નડિયાદનિવાસી સાહિત્યપ્રેમી સજ્જનોએ ગ. રા. ભૂલાભાઈ જીવણજી દેસાઈને પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરીને પ્રસંગનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સમજવામાં ઊંડી બુદ્ધિ દર્શાવી એટલું જ નહિ પણ ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ્‌ના ભાવી ઉત્કર્ષને એક મ્હોટી સેવા કરી એમ અમારૂં માનવું છે આ પસંદગી

---

* જુઓ મુંબઈમાં મળેલી આઠમી સાહિત્ય પરિષદ્‌ન પ્રસંગે અમે દર્શાવેલા વિચાર જુઓ પૃ ૧૩૧ ૧૩૩ ૧૩૬ ક)

કરવામાં એ સદ્‌ગૃહસ્થોએ પરિષદ્‌ના બંધારણના નિર્ણય માટે રા. ભૂલાભાઈનું કાયદાનું જ્ઞાન બહુ ઉપયોગી થશે એ દૃષ્ટિ જ રાખી હોય એ સંભવિત છે અને જે ભાઈઓએ આ પસંદગી સામે આક્ષેપ કર્યો છે એમને રા. ભૂલાભાઈના કાયદાની વિદ્વતા સિવાય એમને વિષે બીજું કાંઈ પણ જાણવામાં ન હોય તો નવાઈ નહિ. પરંતુ અમારો પોતાનો રા. ભૂલાભાઈ સાથે લાંબા સમયનો પરિચય કોઈ અંગે મૈત્રીના પક્ષપાતથી નહિ પણ વસ્તુના જ્ઞાનપૂર્વક કહીએ છીએ કે રા. ભૂલાભાઈ ગૂજરાતી સાહિત્યના કેવળ અનભિજ્ઞ કે એ સાહિત્ય માટે રુચિહીન એવા પુરુષ નથી. 'વસન્ત' પત્રના આદિકાળમાં અમે જે કેટલાક વિદ્વાનોનો સહકાર મેળવી શક્યા હતા તેમાંના એ એક હતા અને સરસ્વતી દ્વારા લક્ષ્મીની ઉપાસના એમણે અંગીકાર કરી ન હોત તો આજ સરસ્વતીના એકાન્તિક ભક્ત તરીકે ગૂજરાતમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હોત. એમને પ્રભુએ શીઘ્ર, તીક્ષ્ણ અને વસ્તુગ્રાહી બુદ્ધિ અસાધારણ માપમાં બક્ષી છે અને તેથી ગૂજરાતી સાહિત્ય અત્યારે કી સ્થિતિમાં છે અને એની જરૂરિયાત શી છે એ વિષે એમના એક તટસ્થ વિદ્વાન તરીકેના વિચાર શ્રવણ અને મનનને પાત્ર છે. સર ફિરોઝશાહ મહેતા યુનિવર્સિટિ સેનેટમાં પ્રોફેસરો ઉપરાંત બહારના કેળવાએલા અને વ્યવહારદક્ષ પુરુષોની અપેક્ષા રાખતા એટલું જ નહિ, પણ 'વિશિષ્ટ વિદ્વાનોના જુલમ' ('tyranny of experts') થી કેળવણીને બચાવવા માટે એવા પુરુષોની સેનેટમાં જરૂર છે એમ કહેતા. અમને લાગે છે કે એ જ ધોરણે રા. ભૂલાભાઈ જેવા કાંઈક બહારના પુરુષના પ્રમુખસ્થાનેથી દર્શાવેલા વિચારોને અમે કિંમતી ગણીએ છીએ.

રા. ભૂલાભાઈએ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં કાંઈ સેવા કરી નથી, અને પરિષદ્‌નું પ્રમુખસ્થાન તો એવી સેવાના બદલારૂપે મળવું જોઈએ એવી દલીલ એમની પ્રમુખ તરીકેની પસંદગી સામે થઈ હતી. પણ અમને પ્રમુખની પસંદગી માટેનું આ ધોરણ સાંકડું લાગે

છે પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન એ સાહિત્યસેવાના બદલારૂપ જ ન હોવું જોઈએ પરિષદના કાર્યનું અને પ્રયોજનનું કાંઈક મર્મ બતાવે, એની પ્રવૃત્તિ ઉપર કાંઈક વિશેષ પ્રકાશ નાખે, વા ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના અવલોકનનુ કાંઈક નવું દૃષ્ટિબિન્દુ રજુ કરે—એવા નેતાના ગુણો પ્રમુખમાં હોવા જોઈએ. એ કસોટીએ તપાસતાં રા ભૂલાભાઈએ પ્રમુખ તરીકે સહુને સંતોષ આપ્યો છે એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી ભાષાના એક લેખક, વા વક્તા તરીકે ઘણાએ નહિ કલ્પેલી એવી વિસ્મયકારક શક્તિ' એમના ભાષણમા દાખવી છે ઉદાહરણ રૂપે એક પેરેગ્રાફ અન્યત્ર છપાઈ ગયા છતાં ફરી એકવાર અમે અહીં ઉતારીશુ

' અત્યારે ખરેખરો મન્થનકાળ છે એનો પૂરેપૂરો લાભ લેજો સાહિત્યનો પરિવાર કરવામા આવે છે એવો સાંકડો અર્થ કરશો નહી, તેમ જ આડંબરી અર્થ પણ કરશો નહી. સાહિત્યનો ખરો આધાર વસ્તુ ઉપર છે અસલ ગુજરાત કેવું એ ભાતગર દરી, કોણ જાણે પણ અત્યારે તો નવું ગુજરાત પ્રગટી રહ્યું છે એના તેજની રેખાઓ વડે ગુજરાત બહારનાં અંધારાં પણ અશોષ થતા આંક્યાં છે એ ગુજરાતમાં અત્યારે તપનો પ્રભાવ છે દેશદાઝનાં ઊંડાં ખમીર છે, ભોળા અને નિડર ખેડૂતોની ખરી મહેનત ને સાચી નિખાલસતા છે, અજાયબ પમાડે એવી ત્યાગની ભાવના અને ખાનદાની છે, ડહાપણભર્યો અને વ્યવહારુ પરમાર્થ છે અજેય અને અમોઘ અહિંસાનું હથિયાર છે પ્રેમ, સત્ય અને શાન્તિનો તરવરતો સંગમ છે કવિતા, નાટક કે નવલકથા માટે એવી કઈ ભાવના અહીં ઓછી છે કે તમારે પારકી ભાષા પર આધાર રાખવો પડે ? એવી કઈ પ્રેરણા અને વસ્તુ અપૂર્ણ છે કે તમારે બહારથી સાધન શોધવા જવું પડે ? એવું જાહોજલાલીવાળું દાઝનું ગુજરાત છે અને એવી બરકતવાળી એની સાહિત્યસામગ્રી છે આજે તમારી નજર સામે જે જાગ્રત ગુજરાત છે એ જ તમારા જીવંત સાહિત્યની

સાચી કામધેનુ છે એવા અખૂટ ધન વડે તમે શું શું પેદા નહીં કરી શકો ?"

ભાગ્યે જ કોઈ સાક્ષર, ઉપરના પેરિગ્રાફ કરતા, વધારે તેજસ્વી પ્રબળ અને ઓજવભરી વાણીમાં પોતાના વિચાર પ્રકટ કરી શકે

આ ઉપરાંત, ગૂજરાતી સાહિત્ય ઉપર વિચાર પ્રકટ કરવાનો અને ભવિષ્યનો માર્ગ બતાવવાનો એમનો અધિકાર, એમની તેજસ્વી બુદ્ધિ, ઇતર સાહિત્યનું જ્ઞાન અને સ્વાભાવિક ઠરેલ અને વ્યવહારૂ દૃષ્ટિ એ વિશિષ્ટ ગુણો થકી પ્રાપ્ત થાય છે પરિણામે એમના વિચારમાં કેટલા મળવું, અથવા તો એમણે સૂચવેલો ભવિષ્યનો માર્ગ કેટલો સ્વીકારવો એ દરેક અધિકારી વાચકના સ્વતન્ત્ર મતનો વિષય છે પણ ક્યા પ્રમુખના વિચાર એક કે બીજા સાક્ષરે પૂરેપૂરા સ્વીકાર્યા છે ?

રા ભૂલાભાઈએ એમના ભાષણમા સાહિત્ય અને ભાષા સબન્ધી સામાન્ય વિચાર જણાવવાની સાથે, આપણા હાલના સાહિત્યના ઘણાભાગ પ્રદેશો ઉપર દૃષ્ટિ નાંખી છે અને એમાં પોતાને લાગ્યા તે ગુણ દોષ પણ નિખાલસ રીતે દર્શાવ્યા છે હવે આ સર્વ અંશમાં અમારો જે જે મતભેદ છે તે અત્રે ટૂંકામાં નોંધીશું, અને અમને ખાતરી છે કે જે વિદ્વાનને એમના પ્રધાનેઅંગે હમેશાં અપ્રામાણિક મતભેદ પણ કોઈ કોઈ વાર સાંભળવાની ટેવ છે એ પ્રામાણિક મતભેદ જાણવા સદા તત્પર છે સાહિત્યની વ્યાખ્યામાં એક સ્થળે એમણે ભાષાને તો બીજે સ્થળે વસ્તુને મહત્ત્વ આપ્યું છે એટલે એ સબન્ધી કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. ભાષા સાદી અને એ સામાન્ય જનતાના હૃદયને સ્પર્શે એવી હોવી જોઈએ એ કહેવું પણ અમુક અંશે યથાર્થ છે અને એ અંશ એમને અત્યારે ઉપેક્ષાતો લાગવાથી એ ઉપર ખાસ ભાર દીધો હોય તો તેમ કરવાનો એમને હક છે પણ સમગ્ર સત્ય ખાતર તો કહેવું જ પડશે કે ભાષા વિચાર, ભાવ, વસ્તુ અને પ્રસંગને અનુકૂળ હોવી જોઈએ કાર્લાઈલ યથાર્થ કહે છે કે ભાષા

એ અલંકારના લુગડાં નથી કે જે પહેરાય અને કઢાય. એ તો શરીરની ચામડી છે કે જે શરીર થકી છૂટી પડી જ શકે નહિ. વિચારની દરિદ્રતા કે ક્ષુદ્રતા ઢાંકવા માટે આડમ્બરી ભાષાનો પ્રયોગ અનિષ્ટ છે, પણ 'ડિઝર્ટેડ વિલેજ'ની ભાષામાં 'પેરેડાઇઝ લૉસ્ટ' લખાય નહિ. રા. ભૂલાભાઈ મિલ્ટનથી ટેનિસન સુધીની ભાષામાં સાદાઈ તરફ વલણ જુવે છે પરંતુ વલણ એ માત્ર ઇતિહાસ યાને બનેલી હકીકત છે, શું હોવું જોઈએ એનો સિદ્ધાન્ત એ પરથી બંધાતો નથી. 'વિકાર ઑફ વેકફીલ્ડ' કે 'ગુડનેચર્ડ મેન' કરતાં વર્તમાન અંગ્રેજી નવલકથાઓ અને નાટકોની ભાષા વધારે સાદી છે, અથવા તો એ સાદાઈના કારણથી શેક્સપિયર કરતાં ગોલ્ડસ્મિથ કે મિલ્ટન કરતાં ટેનિસન કે શેલિ કરતાં સ્કૉટ ચડે એવાં વિધાનો ભાગ્યે જ કોઈ કરશે. જો કે અમે એ તો માનીએ જ છીએ કે યુગ યુગના લેખ જુદા જુદા હોય છે. વ્યક્તિની પસંદગી જુદા જુદા કવિઓ ઉપર પડે છે, અને એક જ સજ્જનને જુદા જુદા પ્રસંગે અને જુદી જુદી માનસિક સ્થિતિમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં કાવ્યો, નાટકો, વાર્તાઓ, નિબંધો વાંચવાનું ગમે છે. તેથી કોઈ પણ અમુક કૃતિના ભાવ આદિના સમ્બન્ધમાં એની ભાષાની યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર કરવાને બદલે ભાષા સાદી જ હોવી જોઈએ એવું એકાન્તિક મતદર્શન ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે એવું છે. આપણા કેટલાક પારસી ભાઈઓને અને જે અન્ય ભાઈઓનું જ્ઞાન અને વાચન વર્તમાન પત્રોના લખાણમાં જ સમાઈ રહેલું છે તેમને, દાખલા 'સાક્ષરો'ની ભાષા કઠણ લાગે એમાં નવાઈ નહિ, પણ એ ભાષા કૃત્રિમ છે અને વિચારને વધારે ચોક્કસ રૂપે પ્રકટ કરવા માટે વા ભાવનું વધારે સુંદર રીતે વહન કરવા માટે સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થએલી નથી એમ ભાગ્યે જ કોઈ કહેશે.

આખરે ભાષા દાખલા કરતાં પણ સાદી હોવી જોઈએ એટલો જ રા. ભૂલાભાઈનો આગ્રહ હોય તો અમારું એક ખંડનાર્થ તરીકે પણ નર્મદયુગ અને ગાંધીયુગની વચ્ચેના ગાળાની એ કદર કરી

શકયા નથી એ જોઈ અમને ખેદ થાય છે ગાંધીજીએ ગૂજરાતી સાહિત્ય ઉપર કરેલી સુન્દર અસરની ઊંચી કિંમત આંકવામાં અમે કોઈથી પણ પછાત નથી એમના અનુયાયીઓમાં શ્રીયુત કાલેલકર, મહાદેવભાઈ રામનારાયણભાઈ, વલ્લભભાઈ વગેરેએ ગૂજરાતી ભાષામાં એક નવીન વાતાવરણ અને નવી ભાષાશૈલી ઉપજાવી છે એને પણ અમે આનન્દથી વધાવીએ છીએ. પરન્તુ નરસિંહરાવ અને ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ અને રમણભાઈ મણિશંકર અને 'કલાપી', ન્હાનાલાલ અને કન્હૈયાલાલ, કૃષ્ણલાલ અને બળવન્તરાય ખબરદાર અને લલિતજી એમનો સમય ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક અન્ધકારયુગ ગયો છે એમ માનવાને અમે તત્પર નથી, બલ્કે અમે ત્યાંસુધી કહેવા હિંમત ધરીએ છીએ કે એ યુગના પ્રાસાદની ઉપલી ભૂમિકા સુધી પહોંચવાને પણ હજી ગાંધીયુગને વાર છે આ મતભેદનો નિષ્પક્ષપાત નિર્ણય તો હવે પછીનો બીજો કે ત્રીજો જમાનો જ કરી શકશે.

આમ રા ભૂલાભાઈના ભાષણની કદર કરીને અને તે પછી અમુક મતભેદનાં સ્થાનો બતાવીને-એક બે સામાન્ય વાક્યખંડ જે એમની બુદ્ધિના ડહાપણનું અને હૃદયની સુરુચિનું સુન્દર દર્શન કરાવે છે એની નોંધ કરવી અમે ભૂલીશું નહિ

(૧) "જોડણીના અને વ્યાકરણના નિયમોને ડગલે ડગલે ઠોકરો મારવામાં કંઈ બહાદુરી કે મોટાઈ નથી પરન્તુ એ વિષયમાં ચિબ્બટ-હલ્લાકારની ચિબ્બટ રાખી ભાષા કરતાં મસ્તિષ્ક ભારી કરવામાં પણ કોઈ સાર નથી' (આનો અર્થ એવો ન થવો જોઈએ કે વિદ્વાનોની શાસ્ત્રીય ચિવટ માટે કોઈ પણ તરેહની હદ હોવી જોઈએ. એ શાસ્ત્રને માન આપવું અને યથાશક્તિ અનુસરવું એ સામાન્ય સુશિક્ષિત જનની ફરજ છે અને એની શક્તિ ધ્યાનમાં લઈ શાસ્ત્રને વ્યવહાર કોટિમાં મૂકતાં જેટલો ફેરફાર આવશ્યક જણાય તેટલો તે કરવામાં વિદ્વાનોએ પણ સંમતિ આપવી એ એમનો ધર્મ છે)

(૨) 'સમાજની કાળી બાજુને કોઈ પણ જાતના મુદ્દા વિના એની અસરનો વિચાર કર્યા સિવાય, ચૂનો ચોળવાની કુચીઓ પીંછીથી બે ચાર ધાબાં મારી ચિતરાયલાં નવલકથા અને નાટકને હું તો ઘણાં જ હાનિકારક માનું છું પ્રામાણિકતા અને નગ્ન સત્ય કહેવાની હિમ્મતના બહાના હેઠળ, નાટકની શુદ્ધ કળાને વરેલી ન બનાવી શકાય.'

(૩) "ભાષાનો આધાર કેવળ કલ્પનાના પરદેશી સાધુના શીખથી ઉગરેલા ગોળા હોઈ જ ન શકે ભાષાનું પોષણતત્ત્વ તો તે પ્રાંતના સામાન્ય જનસ્વભાવના આલેખનમાં જ હોય છે' આનો અર્થ એવો નથી કે કોઈપણ લેખક પોતાની કલ્પનાને ઘરકૂકડી કરી રાખવાની છે જગતના સાહિત્યના અનેક મ્હોટા યુગો પરદેશી સાહિત્યના સંપર્કથી ઉત્પન્ન થયા છે પણ એ સંપર્કથી સ્વદેશી બુદ્ધિ દબાઈ જાય છે કે એને પોતાના ખમીરમાં મેળવી લઈ એને નવો અવતાર આપે છે, એ ઉપર એના ઉત્કર્ષનો આધાર છે

પરિષદના બધા કાર્યનું સ્વરૂપ હજી અમે જોયું–વિચાર્યું નથી પણ અમે ઉપર કહ્યું તેમ એનો સર્વાનુમતે નિર્ણય થયો એથી અમને પરમ સંતોષ છે એનો યશ પરિષદના આદેશ પ્રમુખ રા. રા. ભૂલાભાઈને, મૂળ બંધારણ કર્તા અને અત્યારે યોગ્ય ફેરફાર સ્વીકારીને સમાધાન કરવા તત્પર થયેલા રા. રા. કનૈયાલાલ મુનશીને અને બંધારણમાં મૌલિક પરિવર્તન કરાવવાનો આગ્રહ ધરાવનાર પણ અત્યારે શાન્તિથી સમાધાન કરવા રાજી એવા નડિયાદના સજ્જનોને ઘટે છે

[વસંત, વર્ષ ૩૦ અંક ૧૧, માગશીર્ષ, સં ૧૯૮૮]

લાઠીમાં ૧૧મી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ્

“કલાપી”ના પાટનગર લાઠી (કાઠિયાવાડ)માં અગીઆરમી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ્ થઈ, નવા બંધારણની ભાષામાં બોલીએ (જો કે એ ભાષા અશુદ્ધ છે) તો પરિષદનું સંમેલન થયું. તેમાં બે ચાર વૃદ્ધ સાક્ષરોને બાદ કરતાં, ગૂજરાતના ઘણા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો તેમ જ સાહિત્યપ્રેમી અને સાહિત્યસેવકજનો ઉપસ્થિત થયા હતા. તે સમયે એક કલાપ્રદર્શન પણ ભરવામાં આવ્યું હતું, અને મંગલાચરણ ઉચિત રીતે જ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ કર્યું હતું. શ્રીમાન લાઠીનરેશે ટૂંકા પણ પ્રેમ અને નમ્ર ભાવથી નીતરતા શબ્દોમાં સ્વાગત ઉચ્ચાર્યું હતું, અને પરિષદના પ્રમુખ દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ પ્રમુખસ્થાનેથી નિરાડંબર પણ ગંભીર અને મનનીય ભાષણમાં ગૂજરાતને બહુ મહત્ત્વની કાર્યદિશા બતાવી હતી.

દિ. બ. કૃષ્ણલાલભાઈના ભાષણના મુખ્ય અંશો વાચકને મનન માટે તારવી આપીએ —

આરંભમાં પ્રમુખે કેટલીક સાક્ષરવ્યક્તિઓ આ જીવનમાંથી અસ્ત પામી તેમને નિવાપાંજલિ અર્પી. તેમાં પરમ સ્વાતન્ત્ર્યભક્ત વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ જેઓ સાહિત્યસાક્ષર ન હતા તેમનું આ સંબંધમાં પ્રથમ નામ સાંભળી કોઈને આશ્ચર્ય લાગે તો તેનો ઉત્તર પ્રમુખે એક સૂત્રમાં આપ્યો કે ‘જે દેશ સ્વતન્ત્ર તેનું સાહિત્ય સ્વતન્ત્ર.’ તે પછી સ્વ. મટુભાઈ કાંટાવાળા, તથા આપણા પારસી ભાઈઓ મિ. કાવસજી દાદીવાલા

તે પછી કાઠીઆવાડ (ભૂમિદેવતા) ની શ્રેષ્ઠતાના લક્ષણમાં રા. કૃષ્ણલાલ યથાર્થ કહે છે કે–"કાઠીઆવાડ એ વીરભૂમિ હતી," "કાઠીઆવાડ એ ભક્તોની ભૂમિ હતી," "કાઠીઆવાડ એ ભાટ-ચારણોની ભૂમિ છે,' "કાઠીઆવાડ એટલે દૂહા-શોક દૂહા–પ્રેમ શૌર્યની વાણીપ્રચુર દૂહાની ભૂમિ,' "કાઠીઆવાડ એ સાહસની ભૂમિ." આવા અદ્ભુત ભૂપ્રદેશનો ઇતિહાસ લખવો જોઈએ, અને તે માટે આવશ્યક સાધનો છે, જેની હજી સુધી બહુ થોડી જ શોધ અને બહુ થોડો જ ઉપયોગ થયો છે આ ઉદાસીનતાનું કારણ રસનો અભાવ નથી પણ ફારસી ભાષા, જેની આ કામ માટે અત્યન્ત આવશ્યકતા છે એના જ્ઞાનનો અભાવ છે ખાસ કરીને 'મિરાતે અહમદી'નો અભ્યાસ કરવાની રા કૃષ્ણલાલ ભલામણ કરે છે એ પુસ્તકમાં ગૂજરાતનો, માત્ર રાજકીય ઇતિહાસ નહિ, પણ આર્થિક અને સામાજિક ઇતિહાસ પણ જાણવામાં આવે છે રા કૃષ્ણલાલ જોરથી કહે છે, અને તે સર્વાંશે યથાર્થ છે કે "ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે ફારસીના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે માટે તેના પ્રત્યે ઉદાસીનતા નહિ ચાલે"

તે પછી ગૂજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિનું અવલોકન કરતા, રા કૃષ્ણલાલે બહુ સંતોષભર્યું અને આશાભર્યું ચિત્ર જોયું 'સ્થિતિ સારી છે, આશાપ્રદ છે આપણે આગળ વધતા જઈએ છીએ"–આ મતમાં આપણે મળીશું વર્તમાન સાહિત્યમા "ટૂંકી વાર્તા' અને એના દોષે એમનું ઠીક ધ્યાન ખેચ્યું છે એ વિષે બોલતાં એ કહે છે 'દૈનિક અને સામાહિક સમાચારપત્રો તેમ જ માસિકોમાં ટૂંકી વાર્તા જો ન હોય તો તેની કીમત નહીં સાહિત્યનું એ અંગ આપણું મુખ્ય ધ્યાન ખેચે છે તેમ થવાનું કારણ કે અંગ્રેજી સાહિત્યે હાલ એ દિશામાં જોર વધારે પકડ્યું છે, એટલે આપણે તેની નકલ કરીએ છીએ, વળી ટૂંકી વાર્તા લખવી તે માટે ઝાઝો જ્ઞાનભંડાળ જોઈ તો નથી ખાસ કોઈ વિષયનો અભ્યાસ કરવાની તસ્દી લેની પડતી નથી, હાલના વાતાવરણથી

લેખક પરિચિત હોય એટલે બસ, એટલે ઊગતા લેખકોને એ માર્ગ ઘણો સ્હેલો થઈ પડે છે તેથી તેઓ તે તરફ આકર્ષાય છે" સંતોષ એટલો જ છે કે "કૉલેજ, વિદ્યાપીઠ વગેરે સંસ્થાઓમાંથી કેળવણી લઈ બહાર પડતો યુવકવર્ગ પણ આગળના કરતાં સાહિત્યમાં વધારે રસ લેતો હોવાથી તે વર્ગમાંથી પુષ્કળ લેખકો પોતાની માતૃભાષાની સેવા કરી રહ્યા છે" એ વર્ગની શક્તિ અને મુશ્કેલી રા. કૃષ્ણલાલ સારી રીતે સમજે છે અને સુન્દર ઉપમાપૂર્વક બતાવે છે "એ સખ્યાબંધ લેખકોમાંથી દીવાળીમાં ફૂટતી ફુલખરણીના કણ માફક કેટલાએક નીચે પડતાં પડતાં જરા પ્રકાશ આપી ભોંયે પડી જાય છે, કેટલાએક એ જ પ્રસંગે ફૂટતી કોઠીમાંથી ઊંચે ઊડતી તારાકણી માફક ઝગઝગાટ બતાવી ઊંચે ઊડી પછી ભોંયે પડે છે ત્યારે થોડા માત્ર આકાશે ચડી ત્યાં ઝગઝગાટ આપતા તારાનું અચળ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે એ વર્ગ દાસ કરે છે તેનાથી વિશેષ સુંદર શ્રમ કરી શકે પરન્તુ સરસ્વતી ને લક્ષ્મીનો જૂનો ઝઘડો તેમને નડે છે પારસીભાઈઓ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યમાં પહેલાં કરતાં ઓછો રસ લે છે તે માટે ખેદ દર્શાવી, "ઉત્સાહી મુસલમાન યુવકો ગુજરાતીમાં વધારે રસ લેતા થયા છે તે માટે આનન્દ પ્રદર્શિત કરે છે

પછી 'સાહિત્યપરિષદ્‌નાં સંમેલનોની ફળનિષ્પત્તિ'ની કદર કરી, "સાહિત્યપરિષદ્‌માં આવેલું વ્યવસ્થાનું જોમ' એટલે કે નવા બંધારણને અંગે દેખાતા ઉત્સાહનાં વખાણ કરે છે અમારી પરિષદ્‌ના કાર્યની ભાવના કાંઈક જુદી હોઈ, "બંધારણ" માટેના વિગ્રહને અમે સત્કાર આપી શક્યા નથી અને હજી પણ આપતાં અમારું મન માનતું નથી.

છેક અન્તમાં રા. કૃષ્ણલાલ 'ગુજરાતીને ઊંચી કેળવણીમાં સ્થાન આપવાની હિમાયત કરે છે અને અત્યારે આ માર્ગે મુંબઈ યુનિવર્સિટિમાં જે કાર્ય થઈ ગયું છે તેમાં સંમતિ જાહેર કરે છે અને યોગ્ય જ કહે છે કે જ્યારે સઘળી કેળવણી માતૃ

ભાષામાં અપાતી થશે ત્યારે જ ભાષાની ખીલવણી થશે." અમે પણ આ મતમાં મળીએ છીએ પણ તે એવી મર્યાદા સાથે કે અંગ્રેજી પુસ્તકોની લાઈબ્રેરીનો ઉપયોગ અત્યારે થાય છે તેવો, બલ્કે એથી પણ વધારે થાય તો જ નહિ તો એક ભાષાન્તરરૂપ જૂનુ પાઠ્ય પુસ્તક માત્ર ભણી વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ વગર-કેળવાએલી જ રહેશે.

[વસંત પુ ૩૩ અંક ૧ માઘ, સં ૧૯૯૦]

બારમું ગૂજરાતી સાહિત્યસંમેલન

ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદે મેળવેલું ૧૨ મું સંમેલન ગયા ઓક્ટોબર તા. ૩૧ અને નવેમ્બરની તા. ૧-૨ એ ત્રણ દિવસ અમદાવાદમાં મળ્યું હતું. પ્રમુખપદે મહાત્મા ગાંધીજી હતા. અમદાવાદે પ્રમુખની પસંદગી હમેશાં વિશિષ્ટ રૂપની કરી છે. પહેલું સંમેલન (જે તે સમયમાં પરિષદ કહેવાતું) ગૂજરાતના સર્વ-સંમત શ્રેષ્ઠ સાક્ષર શ્રી. ગોવર્ધનરામના પ્રમુખપદ તળે ભરાયું હતું. તે પછી અમદાવાદ ખાતે ભરાએલા ૧૯૨૦ ના સંમેલનમાં મ. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને મહેમાન તરીકે બોલાવ્યા હતા અને એમની હાજરીએ સંમેલનને વિશિષ્ટતા આપી બહુ ઉત્સાહ વધાર્યો હતો. પછી આ ૧૯૩૬ માં અમદાવાદમાં સંમેલન થયું એમાં મહાત્મા ગાંધીજી સ્વયં પ્રમુખ તરીકે પસંદ થયા. આ સંમેલન ફતેહમન્દીથી પાર ઊતર્યું.

આ સંમેલન અનેક રીતે સફળ થયું માની શકાય. પ્રતિનિધિઓ અને શ્રોતાઓની ઉપસ્થિત સંખ્યાના પ્રમાણે જોઈએ તો સંમેલનની સફળતા વિષે કાંઈ જ સંદેહ રહેતો નથી. વળી મ. ગાંધીજીની હાજરીને લીધે સંમેલનમાં ઉપસ્થિત થએલાં ભાઈઓ અને બ્હેનોમાં ઉત્સાહ પણ પુષ્કળ હતો, અને તે ત્રણે દિવસ અવિચ્છિન્ન કાયમ રહેલો હતો એટલું જ નહિ, પણ ત્રણ દિવસ

તેઓએ સારસ્વત ઉત્સવ આણ્યો એમ કહીએ તો ખોટુ નથી સાહિત્યસંમેલનને અંગે સ્થાનિક ચિત્રકલાવિદ્ શ્રીયુત રવિશંકર રાવળનુ ચિત્રપ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યુ હતુ એ પ્રદર્શન ઉઘાડવાનુ શુભ કાર્ય ગૂજરાતના મ્હોટા કલાવિદ્ ન આવી શકવાથી મ્હારે શિર આવ્યુ હતુ આપણે ત્યાં દરેક મગળ કાર્યના આગળમાં સાથીઆ કરવાનો રિવાજ હોય છે તદનુસાર, તે જ દિવસે મધ્યાહ્ન પછી શરૂ થતા સંમેલનના મગળરૂપે આ ચિત્રોનુ પ્રદર્શન ઉચિત હતું સાહિત્ય મુદ્દાંત બધી કલાઓમાં કલાનુ તત્ત્વ—રસ એક સરખુ હોય છે, જે તે તે કલાના પૃથક્ પૃથક્ વાહનને લઇને જ પૃથક્ત્વ પામે છે તે માટે, સાહિત્યસંમેલન સાથે ચિત્રકલાના પ્રદર્શનની યોગ્યતા સહજ સમઝાય એવી છે કલાનુ તત્ત્વ શુ છે, એનાં વિવિધ રૂપોનો પરસ્પર શો સબધ છે અને કલા સત્ય અને નીતિ સાથે શો અને કેટલો સબધ ધરાવે છે અને કલાની technique " યાને શાસ્ત્રીય પ્રક્રિયાના વિષયમાં પોતાને શુ કહેવાનુ છે એ તો કલા વિભાગના અધ્યક્ષના અને વિભાગી મડળના લેખોમાં આપણે સાંભળીશુ પણ મ્હારે એક સૂચના કરવાની હતી તે એટલી જ કે અન્ય કાર્ય ઉપરાત હિન્દુસ્થાનની કલાનો ઇતિહાસ વિગતવાર લખાય તો એ ગૂજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં એક કિમતી ઉમેરો થઈ પડે. એથી આપણા જાણવામાં આવે કે જેમ સગીતના વિષયમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ હિન્દ એકબીજાથી કેટલેક અંશે ભિન્ન છે તેમ ચિત્રકલા સ્થાપત્ય આદિમા ઉત્તર દક્ષિણ પૂર્વ પશ્ચિમ વચ્ચે ભેદ છે કે કેમ, છે તો તે શા શા ભેદ છે એ બે શા કારણથી ઉત્પન્ન થયા છે એ વિષેનુ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં એક પુસ્તક નથી એ ખોટ પૂરી પાડવાની જરૂર છે

ચિત્રપ્રદર્શન ઉપરાંત સત્કારમડળના પ્રમુખ સર ચિનુભાઇ માધવલાલ રણછોડલાલ... ચીનુભાઈને ત્યા એમના કુટુમ્બની તથા અમદાવાદની શાળાની કન્યાઓના ગરબા અને નૃત્ય પણ આકર્ષક નીવડ્યા હતા અને

તે જ પ્રમાણે કવિસંમેલન યાને મુશાયરાનો જલસો પણ બહુ રમુજી અને આનંદજનક નીવડ્યો હતો.

'સાહિત્યસંમેલન' ના ઉદ્દેશ અને કાર્ય વિષે ગંભીર દૃષ્ટિએ વિચાર કરનારને આ જાતનાં કાર્યથી સંતોષ નહિ થાય. તેઓને સંતોષ આપે એવું કાંઈ હતું ? આનો ઉત્તર આપવો કઠણ છે.

ઠરાવોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, એમાં કાંઈ નૂતન ન હતું. 'જોડણી' ના પ્રશ્નને ફરી તપાસવા માટે કમિટી નીમાઈ અમે આશા રાખતા હતા કે પાછલી પરિષદમાં આ પ્રશ્નની સમાપ્તિ થઈ ગઈ હશે, પણ દુર્ભાગ્યે હજી એ પ્રશ્ન જાગતો રહ્યો છે અને કેટલાક યુવક સાક્ષરોએ મ. ગાંધીજી આગળ એ ફરી ખોલ્યો તેથી ગાંધીજીએ જોડણી વિષે ફરી વિચાર કરવાની સૂચના કરી, અને તે પ્રમાણે ઠરાવ થયો. અમે આશા રાખીએ છીએ કે હવે તો એ પ્રશ્ન લાંબા સમય માટે શાન્ત થઈ જશે. ખરું જોતાં અમે માનીએ છીએ કે સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે વાસ્તવિક રીતે આ પ્રશ્નનું અલ્પ ગૌરવ છે. જે કાંઈ ગૌરવ દેખાય છે તે 'જોડણી'ની નહાની સરખી રકમનો ઉપયોગ શો કરવો અને કેવી રીતે કરવો એ પ્રશ્નને લઈને જ છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એને સાહિત્યના ઉત્કર્ષ સાથે અન્તરંગ સમ્બન્ધ, પરિષદનું કાર્ય વિચારતાં, અમને નહિ જેવો દેખાય છે.

સંમેલનનું ગંભીર દૃષ્ટિએ અવલોકન કરતાં બીજી કસોટી એમાં વંચાયેલાં વિદ્યાગ્રી અધ્યક્ષ અને બીજા વિદ્વાનોના નિબન્ધોના ગુણ. અમે દિલગીર છીએ કે અસ્વસ્થ શરીરના કારણથી વિદ્યાગ્રી અધ્યક્ષનાં ભાષણો સિવાય બીજા નિબન્ધો વંચાયા તે સમયે અમારાથી હાજર રહેવાયું ન હતું એટલે એ વિષે કહેવું અશક્ય છે પરંતુ વિદ્યાગ્રી પ્રમુખનાં ભાષણ તો સારાં હતાં. કેટલાક લોકોએ તે કરતાં લાંબાં હતાં, અથવા તો અમુક તત્ત્વ એમાં ખૂટતાં હતાં, અથવા તો અમુક વાતમાં અમારો મતભેદ છે, એ કહેવું થાય છે

પણ એના દોષ કાઢવા હમેશાં સહેલા છે એમ છતાં ગુણદોષનું તારતમ્ય વિચારતાં અમને લાગે છે કે સર્વે નિબન્ધો સારા હતા. વિશિષ્ટ અભિપ્રાય આપવો હોય તો અમે કહીએ કે દિશાસૂચકતા કરતાં નિરૂપણ અને નિરૂપણ કરતાં પણ સ્વમતપ્રદર્શન એમાં વધારે હતું.

નવીન દિશાસૂચન એ સંમેલનની મુખ્ય ખામી હતી. એનો અપવાદ કેવળ પ્રમુખ શ્રી બાપીજીનું ભાષણ હતું. પરંતુ એમાં પણ સમયને અભાવે નવી દિશામાં પ્રસ્થાન કરવા માટે જોઈતી યોજના ન થઈ શકી એ ખામી રહી. સંમેલને 'બંધારણ' ફરી તપાસવા કમિટી નીમી. એના કરતાં તો સાહિત્યપરિષદ્ અને સાહિત્ય સંમેલનના અત્યાર સુધીના કાર્યની ફરી તપાસ કરી ભવિષ્યના કાર્યને માટે સૂચના કરવા એક કમિટી નીમી હોત તો વધારે સારું હતું.

[વસંત : પુ. ૩૫, અંક ૪, કાર્તિક—પૌષ, સં. ૧૯૯૩]

તેરમું ગૂજરાતી સાહિત્યસંમેલન

: ૧

તેરમું સાહિત્યસંમેલન

કરાંચીમાં ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદની યોજનાથી ગૂજરાતની સર્વ સાહિત્યસંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓનું સંમેલન થયું હું દિલગીર છું કે મ્હારાથી એમાં ભાગ લઈ શકાયો નહોતો તેથી જેમાં પ્રત્યક્ષ હાજરીની જરૂર જણાય તે પર્યાલોચનનો ભાગ તેટલા પૂરતો ખામી ભરેલો રહે એ સ્વાભાવિક છે અને તેથી એ ખામી વાચક દરગુજર કરે એમ હું વિનંતિ કરું છું

સંમેલનના પ્રમુખ રા. રા. (રાજ્યમાન્ય રાજશ્રી) કનૈયાલાલ મુનશી હતા. વિભાગી પ્રમુખોનાં અનેક સુન્દર અને ગંભીર ભાષણો હતાં પણ સમગ્ર સંમેલનના અધિનેતા તરીકેનું એમનું ભાષણ જુદું જ તરી આવતું હતું—એની ભાષા, વિચાર, ઉભયનો પ્રવાહ અને પ્રવાહનો જોસ સહુ લાક્ષણિક હતાં—એમાં રા. મુનશીનું 'વ્યક્તિત્વદર્શન' હતું અને તેથી એમનું ભાષણ પોતે જ એમણે રજુ કરેલી સાહિત્યની કસોટીએ, એક સાહિત્ય હતું. મ્હોટે ભાગે, રા. મુનશીએ આજસુધી જણાવેલા પોતાના વિચારો જ એમાં સ્પષ્ટ કરીને અને વિસ્તારીને મૂક્યા છે અને તેથી એમાં નવીનતા નથી એમ આક્ષેપ કરનારને અમે પૂછીશું કે—એ વિચારો જો અત્યારે ગૂજરાતમાં રૂઢ થઈ ગયા છે અને તેથી પુરાણા લાગે એને પ્રથમ

ઉત્પન્ન કરવાનું માન કોને છે ? બેશક, રા. મુનશી અત્યારે એક 'એનજિન ડ્રાઇવર' નું કામ લઈ બેઠા છે, પરંતુ એ એક સુન્દર ઉપવનના માળી જ રહ્યા હોત તો એમણે કરાંચીમાં આજ જુદુ જ કાર્ય કર્યું હોત એમ અમે માનીએ છીએ. પણ એમણે એનજીન ડ્રાઇવરનું કામ દેશ પ્રત્યે કર્તવ્યબુદ્ધિથી જ સ્વીકાર્યું છે એ ધ્યાનમા રાખીને એમના સંબોધનના કાર્યમાં રહેલી ખામીઓ આપણે સહી લેવી જોઈએ બીજી તરફ, રા. મુનશીએ પણ લક્ષ્યમાં રાખવુ ઉચિત છે કે એમના ઉપર જે આક્ષેપો થાય છે એ એમની પાસેથી સાહિત્ય પ્રેમી આલમ કેવી મ્હોટી આશા રાખે છે એ સૂચવે છે, અને એમ આડકતરી રીતે એ એમની સાહિત્યની કાર્યશક્તિની માનભરી સ્તુતિ છે

રા મુનશીના ભાષણના બે ભાગ છે (૧) ગૂજરાતનું વ્યક્તિત્વ-સાંસ્કૃતિક અને (૨) સાહિત્યમાં વ્યક્તિદર્શન. અમે નિખાલસપણે કહીશું કે વર્તમાન સમયમાં પ્રાન્તિકસ્વરાજ્યને લીધે પ્રાન્તિક 'અસ્મિતા' ભારતના અભેદદર્શનમાં વિઘ્નકર થવાનો ભય છે અને તેથી યોગસૂત્ર—જેમાંથી રા મુનશી એ શબ્દ ખેંચી લાવ્યા છે—કલેશ (ત્યાજ્ય) વૃત્તિમાં જ એની ગણના કરે છે એને માન આપી રા મુનશી હવે પ્રાન્તીય 'અસ્મિતા માટે જેમ બને તેમ ઓછો આગ્રહ રાખે તો સારૂં એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

આ ભય રા. મુનશીના ધ્યાન બહાર નથી અને તેથી એ પોતે જ ચેતવણીરૂપે કહે છે કે "આવી ભાવના જો પ્રાન્તીયતાની સિદ્ધિ સારૂ સેવાય તો તે જરૂર સંકુચિત બને અને રાષ્ટ્રવિધાનની આડે આવે. હિન્દ જેવા વિશાળ દેશમાં જ્યાં સામાજિક અને ધાર્મિક ભેદોના ઢગલા પડયા હોય ત્યાં પ્રાન્તિક પ્રેમની , નીસરણી દ્વારા જ રાષ્ટ્રીયતાની સિદ્ધિને પહોંચાય. જો આ ભાવો પરસ્પર વિરોધી ન હોય તો દિ લ્હી અથવા ગુજરાતનું અસ્તિત્વ ન હોવુ જોઈએ, ન હોય

રોક. બધી પ્રાન્તિક વિશિષ્ટતા હિન્દની પ્રચંડ એકતામાં મળી જાય તો જ જીવનસાફલ્ય પ્રાપ્ત થશે."

રા મુનશીના આ શબ્દો અમે સવિસ્તર ટાંક્યાં છે, કારણ કે પ્રાન્તીય સ્વરાજ્યના આ દિવસોમાં હિન્દ સમસ્તની એકતાની ભાવના લક્ષ બહાર જતી રહેવાનો અમને ભય છે અમે તો એક ગૂજરાતી તરીકેની આપણી અસ્મિતા વધારે ઉત્કટ ન બની જાય તેટલા માટે વ્યક્તિત્વવાદી વાંચકોને વિચારવા વિનવશું કે રા મુનશી જેને ગૂજરાતનું 'સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વ" કહે છે એના ઘટક અવયવો શા છે, કે જે ભારતની સામાન્ય સંસ્કૃતિમાં નથી અને જે ગૂજરાતની વિશિષ્ટતા બતાવે છે ! અમને તો ભાગ્યે કોઈ જડે છે

ગૂજરાતની 'અસ્મિતા' એના જે વ્યક્તિત્વ ઉપર આધાર રાખે છે એનો વિચાર કરતાં રા મુનશી કહે છે કે "એ વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં પર્વત ને નદીઓનું સ્થાન ગૌણ છે મુખ્ય સ્થાન તો જે મહાપુરુષોએ ગુજરાતની આ ભાવના સરજાવી છે તેમનું છે" પછી આ વ્યક્તિત્વ ઘડનાર મહાપુરુષો ગણાવે છે તે—સિદ્ધરાજ જયસિંહ, હેમચન્દ્રાચાર્ય, નરસિંહ મહેતા મીરાંબાઈ, પ્રેમાનંદ, નર્મદ અને ગાંધીજી પણ આવી મહાપુરુષની એકંદર સમૃદ્ધિ અન્ય પ્રાન્તમાં નહિ જડે એમ નથી.

રા. મુનશીના ભાષણમાં બીજો મુદ્દો—સાહિત્યમાં વ્યક્તિત્વ યાને 'Individuality in Literature' એ છે અને તે વિવેચનશાસ્ત્રના ગૂજરાતી વાઙ્મયમાં કિંમતી ઉમેરો છે વ્યક્તિત્વના ઉદાહરણમાં હોમરનો એકીલીસ અને હેક્ટર, વાલ્મીકિના રામચન્દ્ર, કાલિદાસની શકુન્તલા ને ભાગવતકારના શ્રીકૃષ્ણ, શેક્સપીયરના હેમ્લેટ ઓથેલો ને ફાલસ્ટાફ, ઇત્યાદિ એ ઉપલક્ષણરૂપે રા મુનશીએ ગણાવ્યાં છે અને આ લઘુ લેખમાં એટલાં ઉદાહરણો પૂરતાં છે પરંતુ અમે ઉપર કહ્યું તેમ, રા મુનશી કેવલ સાહિત્યપરાયણ

હોત તો એમની પાસેથી સાહિત્યવિષયક આપણે ઘણું વાઙ્મય મેળવી શકત અને જેમ લોકમાન્ય ટિળક મહારાજે કહ્યું હતું કે એમને રાષ્ટ્રીય ગજ્યકારણમાં પડવું પડયું ન હોત તો એ ગણિતશાસ્ત્રી રહેવા ઇચ્છત, તેમ અમને લાગે છે કે રા મુનશી એમના વર્તમાન સ્થાન કરતાં, અરે એડવોકેટના ધનદાયી ધંધા કરતાં પણ સાહિત્યસેવાના કર્મમાં વધારે આનન્દ પામત વળી ઉપરનાં પાત્રોનો ઉલ્લેખ કરીને, રા. મુનશી કહે છે કે એ 'ખરા સ્ત્રી પુરષોથી વધારે માનવી છે ખરી વ્યક્તિઓથી વધારે અપૂર્વ છે, અને તેથી આપણી જીવનયાત્રાનાં અણુવિછોડયા ને નિકટનાં સાથી બને છે અને સાહિત્ય આમ જીવનથી વધારે સત્ય અને પ્રબલ બની, આપણને વધારે સમૃદ્ધ અનુભવસૃષ્ટિનુ સામ્રાજ્ય અપાવે છે" સાહિત્યસૃષ્ટિ આ ખ્દિસ્યમાન સૃષ્ટિ કરતાં વધારે સત્ય છે એ અમારા પ્રિય સિદ્ધાન્તમા રા. મુનશીની સમતિ જોઈ અમને આનન્દ થાય છે

રા મુનશીના ભાષણના પ્રથમ ભાગ સબન્ધે અમે વાચકને એક ચેતવણી આપી તેમ આ બીજા ભાગ સબન્ધે પણ એક બીજી ચેતવણી આપીને એમના ભાષણનુ અવલોકન સમાપ્ત કરીશુ

વ્યક્તિત્વભર્યા કવિનો હૃદયોદ્ગાર કે કવિનુ પાત્રાલેખન એ ઊર્મિકાવ્ય નાટક નવલકથા અને વીરમહાકથાને ઊંચુ કાવ્યત્વ અર્પે છે, પરતુ આનો અર્થ એમ સમઝવાનો નથી કે એ પ્રકારનો હૃદયોદ્ગાર કે પાત્રાલેખન હોય તો જ કાવ્યત્વ આવે. ટૂક સૂત્રમાં કહીએ તો, વ્યક્તિત્વ કાવ્યમાં ઉત્કર્ષ સાધે છે પણ તે સર્વત્ર કાવ્યનુ આવશ્યક તત્ત્વ છે એમ નથી ઘણાં કાવ્યોનો આનન્દ વ્યક્તિસર્જનમા નહિ પણ અવ્યક્ત સુન્દરતાનુ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં જ રહેલો હોય છે (ગૂજરાતી સાહિત્યમાં કવિ ન્હાનાલાલનાં કાવ્યો સ્વ. નરસિંહરાવની કેટલીક ગરબીઓ વગેરે આનાં ઉદાહરણો છે) વ્યક્તિ તત્વાદ હૃદયોદ્ગારી (subjective) સાહિત્યને જેટલી સ્હેલાઈથી ઘાડું પાડી શકાય છે તેટલી સ્હેલાઈથી એ પરોક્ષ (objective)

સાહિત્યને સર્વત્ર લાગુ પાડી શકાતો નથી અને તેમ કરવા જતાં કૃત્રિમતા સેવવી પડે છે. શ્રી મુનશીના પ્રસ્તુત યત્નમાં પણ એમ જ થયું છે. તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં, 'પરાક્' (objective) માંથી 'અર્વાક્' (subjective) કે "અર્વાક્' માંથી "પરાક્" કહેતાં જતાં જેવી મુશ્કેલી નડે છે અને તેથી આ બંને તત્ત્વની પર કોઈ તત્ત્વમાંથી એમને ઉતારવાં પડે છે, તે જ પ્રમાણે કવિતાનું મૂળ કેવળ બાહ્ય કે કેવળ આન્તર કલ્પવાથી વિટંબણાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આવી સંકુચિત દૃષ્ટિને લીધે જ ઘણી નવલકથાઓની કિંમત આંકવામાં આપણે ભૂલ કરીએ છીએ. પાત્રાલેખન-વ્યક્તિસર્જન એ નવલકથાની કસોટીમાં એક મોટું તત્ત્વ છે. પણ કોઈ પણ વિવેચનશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ ઉઘાડશો તો નવલકથાના સ્વરૂપમાં પાત્રાલેખન ઉપરાંત બીજાં અનેક તત્ત્વો ગણાવેલાં જોશો—જેને અવગણવાથી જ અમુક નવલકથા અમુક નવલકથાથી સારી કે ખોટી એમ આપણે સહસા મત ઉચ્ચારી દઈએ છીએ.

૨

આ સંમેલન 'સફળ કે નિષ્ફળ' ?

આ સંમેલન સફળ કે નિષ્ફળ ?—એ પ્રશ્ન ઉપર અમદાવાદના સાહિત્યરસિક ભાઈઓએ એક સાંજ સાહિત્યવિનોદમાં ગાળી. પણ જુદા જુદા વક્તાઓએ પોતપોતાના જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુઓથી જોઈ, આ સંમેલનને સફળ કે નિષ્ફળ જાહેર કર્યું. અમે તો જેમ રાજમાન્ય રાજશ્રી કનૈયાલાલ મુનશી માને છે કે "જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત" એ કેવળ કલ્પના નથી પણ વાસ્તવિક સત્ય છે, તેમ ગુજરાતનાં સાહિત્યરસિક સ્ત્રી પુરુષો જ્યાં મળે અને આનંદ કરે ત્યાં સદાકાળ સરસ્વતીનું પ્રસન્ન વદન સ્મિતભર્યું શોભી જ રહ્યું છે એમ માનીએ છીએ. આમ હોઈ, અમને આવાં સંમેલનમાં કદી નિષ્ફળતાનાં દર્શન થતાં જ નથી … છે

ધર્મના વિધિ સાથે ઉત્સવ પણ હોય. ઉત્સવથી વિધિને હાનિ પહોંચવી ન જોઈએ એટલી જ મર્યાદા પાળી શકાય, અને પાળવી જોઈએ. ઉત્સવ પોતે એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે કે જેથી નવી અને ઊંચી પ્રેરણા મળે × સંમેલન કંઈ નિશાળ-વિદ્યાપીઠનનું સ્થાન-નથી. એમાં ભાગ લે તેઓએ થોડું ઘણું અહીં સરસ્વતીની ઉપાસના કરી જ હોવી જોઈએ અને તેથી સંમેલન તે નિત્ય ઉપાસનાને સ્થાને એક નૈમિત્તિક ઉપાસનાની યોજના જ સમજવાની છે. આપણા પૂર્વજો નિત્ય પંચમહાયજ્ઞ ઉપરાંત વખતોવખત મ્હોટા યજ્ઞો-સત્રો-કરતા અને એમાં ધાર્મિક ઉત્સવ માણતા, તે આવા જ આશયથી. કેટલાકને "સાહિત્યસંમેલન"માંથી આંખે દેખી શકાય એવું સ્થૂળ ફળ જોઈએ છે. તેમને ડૉ. હરિપ્રસાદે જવાબ દીધો કે 'હેમાચાર્યનો સારસ્વત સત્ર અને અક્ષરોના નાગરી કરણનો ઠરાવ વગેરે ઉપયોગી ઠરાવો પણ સંમેલને ક્યાં છે!' કેટલાક "કોશ અને વ્યાકરણ"ની સનાતન ભિક્ષા સાહિત્યસંમેલન પાસે માગ્યા જ કરે છે, પણ વર્તમાન સમયે ગૂજરાતને કેવા કોશની અને કેવા વ્યાકરણની જરૂર છે એ ચર્ચા આજસુધી કોઈએ કરી જાણવામાં નથી. કેટલાકને પ્રમુખની 'અન્ય' પ્રવૃત્તિઓ ખૂંચી છે પણ આપણા દેશમાં જુદા જુદા વિષયો જુદા જુદા નેતાઓ સંભાળી લે એટલી નેતાઓની સંખ્યા નથી અને તેથી એક જ વ્યક્તિને માથે અનેક ક્ષેત્રો સાચવવાનું કામ આવી પડે છે અને જો એ સર્વ ક્ષેત્રો આપણાં જ છે એટલું સમજીએ તો નેતાઓની ચોડીક ત્રુટિઓ ઉદાર દિલથી સહી લેતા આવડે. વળી કેટલાક ટીકાકારો બંધારણનો પ્રશ્ન હજી ઊકલ્યો નહિ તે માટે રોષ દર્શાવે છે. બંધારણનો પ્રશ્ન એ વહીવટી સત્તાનો પ્રશ્ન છે અને અમે તો મૂળથી જ માનતા આવ્યા છીએ કે સાહિત્યના અંગ જીવન સાથે

× સંસ્કૃત उत्सव (उत्-ऊંચું અને सव-ઉત્પન્ન કરવું તે) ઉપરથી ઉત્સવ-ઊંચી પ્રેરણા ઉત્પન્ન કરનાર પ્રસંગ, એ એનો ગર્ભિત અર્થ છે

એને સંબંધ નથી જ્યાં એ પ્રશ્ન હવે મહત્ત્વનો ગણાવા લાગ્યો છે તો એનો એક વખતે નીવેડો કરી નાખી, કેટલોક વખત એને બંધ કરી મૂકવો જોઈએ, જેથી સાહિત્યના આન્તરગ પ્રશ્નો ઉપર સંમેલનનું ધ્યાન ચોંટે.

કવિતા આદિ સાહિત્યના સ્વયંભૂ ઝરણાં ઉપજાવવાનું તો સાહિત્યસંમેલનનું સામર્થ્ય નથી પણ વિદ્યાનાં ઘણાં ક્ષેત્રો જે અત્યારે અણખેડ છે એને ખેડાવી શકે અને જ્યાં અત્યારે માત્ર કોઈ કોઈ સ્થળે ઉપરછલ્લું હળ ફર્યું દેખાય છે તેને વ્યવસ્થિત રીતે ખેડાવીને ફળદ્રુપ કરાવી શકે. આપણે ગુજરાત યુનિવર્સિટીની વાતો કરીએ છીએ પણ બાહ્ય સ્વરાજ્ય જેમ ગાંધીજીએ જણાવેલા આન્તર સ્વરાજ્યમાંથી જ ઉગ્યું, તેમ ગુજરાતની બાહ્ય અને સ્થૂળ યુનિવર્સિટિ પણ એની આન્તર યાને સૂક્ષ્મ યુનિવર્સિટિમાંથી જ ઉત્પન્ન થશે. પણ આ આન્તર યુનિવર્સિટિ ક્યાં? આપણી યુનિવર્સિટિની વિદ્યા ઘણો વખત અંગ્રેજી રહી, એને ગુજરાતી કરવા માટે વસન્ત સ્થપાયું, પણ એ હજી એનો ઉદ્દેશ પાર પાડી શક્યું નહિ. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટિએ થોડાંક અંગ્રેજી પુસ્તકોનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરાવ્યો પણ આપણા નવશિક્ષિત યુવક ગુજરાતીમાં ઉચ્ચ વિચાર કરતા થયા? ઉચ્ચ શિક્ષણની અનેક શાખાઓના વિચારોથી આપણાં વર્તમાનપત્રો-માસિકો અને ત્રૈમાસિકો ગાજ્યાં? ગુજરાતમાં અને એની બહાર ઘણા ગુજરાતી વિદ્વાનો પ્રોફેસરો છે, તેઓએ પોતાની વિદ્યા ગુજરાતીમાં મૂર્તિમન્ત કરી? આપણું વિદ્યાનું વાતાવરણ એવું થવું જોઈએ કે જેઓને કોલેજમાં જવાની અનુકૂળતા ન હોય તે પણ સામાન્ય વાંચનમાંથી જ્ઞાન પામે.

અત્રે વિદ્યા પરત્વે સાહિત્યપરિષદના કર્તવ્યની વાત કરી, પણ એથી અમારું એમ કહેવું નથી કે કવિતા વગેરે સ્વયંભૂ સાહિત્ય સાથે પરિષદને કંઈ સંબંધ નથી. સ્વયંભૂ સાહિત્યને પણ આસ-

ખાસના વાતાવરણ સાથે બહુ સબંધ છે જો એ વાતાવરણ શુદ્ધ અને જીવનને પોષે એવું હોય તો જ આપણું સાહિત્ય પણ ઊંચા પ્રકારનું નીપજે અને એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં સાહિત્ય પરિષદ્ ઘણો ભાગ લઈ શકે

આ કારણથી અમે સંમેલનના વિભાગ પાડવાની રૂઢિ પસં૰ કરીએ છીએ. છતાં આપણું વાઙ્મય એટલું થોડું વિકસેલું છે કે સંમેલનમાં મળેલા ઘણા જનો એક બે કરતાં વધારે વિભાગમાં ભાગ લઈ શકે એમ હોય છે અને તેઓને સાથેસાથે ચાલતા વિવિધ વિભાગોમાં હાજરી આપવાની અનુકૂળતા મળતી નથી અને તેથી તે અસંતુષ્ટ રહે છે પણ વિભાગનું કાર્ય જેમ જેમ વધુ વિકસશે અને ઝીણવટભરેલું થશે તેમ તેમ એ વિભાગો વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરશે, અને જ્ઞાનપ્રદ થશે. છતાં એ વિભાગના પ્રમુખની પસંદગી વિષે એક વિચાર કરવો રહે છે વિભાગના પ્રમુખ તે તે વિષયના વિશિષ્ટ વિદ્વાન હોવા જોઈએ ? કે ગૂજરાતીમાં એ વિષયમાં શું કાંઈ થયું છે અથવા તો એ વિષયની દૃષ્ટિએ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં શું નજરે પડે છે એ વિષે જ્ઞાન આપી શકે એવા હોવા જોઈએ ? આ બેમાંથી એક જ ધોરણે હમેશા પસંદગી થવી જોઈએ એમ અમારો આગ્રહ નથી. પણ આ બે ધોરણ સિવાય ત્રીજું કોઈ ધોરણ અમારી કલ્પનામાં વાજબી રીતે આવતું નથી પણ શોક તો એ છે કે આ ધોરણ અમુક વ્યક્તિને લાગુ પાડવા જેટલું પણ આપણને તે તે વિભાગના વિષયનું જ્ઞાન હોતું નથી અને કેવળ બહિરંગ ધોરણે જ આપણે વિભાગી પ્રમુખની પસંદગી કરીએ છીએ

[વસંત વર્ષ ૩૧, અંક ૩ શ્રાવણ–આશ્વિન સં ૧૯૯૩]

વિદ્વત્પરિષદો

પરાધીન પ્રજા રાજકીય પ્રશ્નને પોતાના સર્વ પ્રશ્નોમાં અગ્રસ્થાને મૂકે એ સ્વાભાવિક છે, અને તેમ કરે ત્યાં સુધી જ એ એક જીવતી પ્રજા છે એમ માની શકાય. પણ મનુષ્યજીવનની ઉચ્ચતા માત્ર રાજકીય સ્વાતન્ત્ર્યમાં સમાઈ જતી નથી અને તેથી એ ઉચ્ચતા સંપાદન કરવા માટે સર્વતોમુખ યત્ન થવા જોઈએ. તેથી રાજ્યપ્રકરણી કોન્ગ્રેસની આસપાસના પખવાડિયામાં એ કોન્ગ્રેસની સાથે જ હિન્દનાં જુદાં જુદાં સ્થળોએ વિદ્વાનોની, વ્હેપારીઓની, જાતિમંડળોની પોતપોતાના કાર્યની ભરાતી પરિષદો ભરાય છે એ આનન્દની વાત છે. પણ કેળવણી એ જો આપણા સર્વ ઉદ્ધારનો પાયો હોય તો એ સર્વમાં વિદ્વાનોની પરિષદોએ આપણું સહુથી વધારે ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. હિન્દની કેળવણી અને એ કેળવણીના ફળરૂપ બુદ્ધિવિકાસમાં રસ લેનારને કંપ ઉપજ્યા વિના નહિ રહે કે એટલાં થોડાં વર્ષથી હિન્દમાં આ જાતની પરિષદો ભરાવા લાગી છે. 'પ્રાચ્યવિદ્યા, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર આદિ વિષયોના વિદ્વાનો પ્રતિવર્ષ વા એક બે વર્ષને આંતરે આ રીતે મળે છે, પોતપોતાના વિષય ઉપર વિચારોદ્દીપક નિબન્ધો વાંચે છે, ચર્ચે છે, અને કંઈક સૂચના-પ્રેરણા-ઉત્તેજના પામી પોતપોતાને સ્થાને જાય છે. આ જાતનાં કાર્યનો સઘળો યશ એક જ વ્યક્તિને દેઈ શકે નહિ, અને વસ્તુત અનેક વ્યક્તિઓના શુભ પ્રયત્નનું અને શ્રમનું જ આ પરિણામ છે છતાં આ દિશા તરફ હિન્દના વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય દોરવાનું માન કોઈ પણ એક વ્યક્તિને હોય તો તે કલકત્તા યુનિવર્સિટિના

મહાન વ્હાઈસ-ચૅન્સેલર સ્વર્ગસ્થ આશુતોષ મુકરજીને છે. ઉચ્ચ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં લાવી, સ્વદેશી બુદ્ધિનું અભિમાન ધરનાર આ મહાન પુરુષે કલકત્તા યુનિવર્સિટિમાં 'પોસ્ટ ગ્રૅજ્યુએટ' ખાતું ઉઘાડ્યું એમાં પુષ્કળ વિદ્વાનોને અને વિવિદિષુઓને (વિદ્યાના આરુરુક્ષુઓને) કામે લગાડ્યા, અને એ ખાતામાં ધન પણ છૂટે હાથે ખર્ચ્યું. યુવક વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપવું એ એમની ખાસ કાર્યપદ્ધતિ હતી અને એને લઈ અત્યારે કલકત્તામાં ઘણા વિદ્વાનો ઘણું કામ કરી ગયા છે અને ચાલતી ઘરેડમાંથી નીકળી કાંઈક ઊંચું કાર્ય કરવાને માર્ગે હિન્દની બીજી બધી યુનિવર્સિટિઓ પણ હવે ચડતી જાય છે તો તેનું સ્પષ્ટ કારણ કલકત્તા યુનિવર્સિટિમાં આશુતોષ મુકરજીએ ઊભો કરેલો આદર્શ જ છે. લૉર્ડ કર્ઝને હલકી કૉલેજોનો વિનાશ કર્યો પણ યુનિવર્સિટિઓને ઊંચી ન કરી. સર આશુતોષે કૉલેજોના શિક્ષણની દરકાર ન રાખી પણ યુનિવર્સિટિ સુધારી એ સુધારો સમય જતાં કૉલેજોના શિક્ષણ ઉપર અસર કર્યા વિના નહિ રહે એમ અમને ખાતરી છે.

વિદ્વાનોની પરિષદો વિષે લખતાં આ કાંઈક વિષયાન્તર થયું પણ આ પરિષદોના ઉદ્ભવમાં સર આશુતોષ મુકરજીનું પોસ્ટ ગ્રૅજ્યુએટ શિક્ષણનું કાર્ય એક મુખ્ય કારણ હોઈ એ વિષે આટલું કહેવું પડ્યું.

કલકત્તામાં મળેલી સાયન્સ કૉન્ગ્રેસના શાસ્ત્રીય નિબંધો વિષે અત્ર લખવું અશક્ય છે. પણ એના સામાન્ય કાર્ય વિષે ડૉ. કાંતિલાલ પંડ્યાએ લખવાનું સ્વીકાર્યું છે. પ્રમુખના ભાષણનું એક મુખ્ય કથન યુનિવર્સિટિમાં અપાતી કેળવણીને લગતું અને સામાન્ય આશયનું હોઈ એ વિષે અમે થોડુંક કહેવા ઇચ્છીએ છીએ. પ્રમુખ—ડૉ. સાઈમનસન—ફરિયાદ કરે છે કે હિન્દુસ્થાનનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આગલા જમાના કરતાં અત્યારે ઊતરી ગયું છે અને તેનું કારણ એ શિક્ષણ

અને પરીક્ષા બન્ને હલકાં થઈ ગયાં છે એમ બતાવે છે, અને તેમ થઈ જવાના કારણમાં એ એમ કહે છે કે અંગ્રેજ અધ્યાપકો ઘટી ગયા છે, યુનિવર્સિટિઓનો કારભાર વિદ્વાનોને બદલે વ્યવહારુ જનોના હાથમાં ગયો છે અને કાગળ ઉપર અભ્યાસક્રમ ઊંચો હોઈને પણ વસ્તુત શિક્ષણ અલ્પ અને પરીક્ષા સહેલી થઈ છે. અમે માનીએ છીએ કે પહેલાં કરતાં અત્યારના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનો ઊતરતા છે કે કેમ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવો કઠણ છે. પણ ડૉ. સાઈમનસનની કારણમીમાંસા તો અમે બિલકુલ સ્વીકારી શકતા નથી. અંગ્રેજી સિવાયના વિષયમાં અંગ્રેજ અધ્યાપકની વિશેષ યોગ્યતા માનવાને કાંઈ કારણ નથી. તેમ યુનિવર્સિટિઓના કોઈ પણ કૅલેન્ડરમાં નજર ફેરવતાં જણાઈ આવશે કે અભ્યાસક્રમમાં તેમજ પરીક્ષામાં વિદ્વાનોનો હાથ ઓછો હોવાને બદલે કેટલો બધો છે. ડૉ. સાઈમનસન ધારે છે કે યુનિવર્સિટિની ડિગ્રીઓ સરકારી નોકરીઓ માટે માન્ય કરવામાં આવે છે તેથી એ ડિગ્રીઓ નોકરીઓનું દ્વાર થઈ ગઈ છે અને જ્ઞાનની સીડી બનતી નથી. જગતમાં કોઈ ઠેકાણે યુનિવર્સિટિની ડિગ્રીઓ તે કેવળ જ્ઞાનની સીડીઓ જ થઈ રહેલી હોય એમ જાણવામાં નથી. સર્વત્ર એ ઘણાંખરાંઓને માટે વ્યવહારમાં ઊતરવાનાં પગથિયાં જ હોય છે, તેમાં જે દેશમાં વેપાર-ઉદ્યોગ વગેરે અસંખ્ય માર્ગ ખુલ્લા છે ત્યાં ગ્રૅજ્યુએટોને સરકારી નોકરીઓની દરકાર થોડી રહે છે, અને હિન્દુસ્થાનમાં એ વિશેષ છે એ હિન્દુસ્થાનની સ્થિતિ જોતાં આશ્ચર્યજનક નથી. ખરી વાત એટલી જ છે કે સાદી ડિગ્રી સહેલી રાખવા ઉપરાન્ત બીજી ઑનર્સ ડિગ્રી કઠણ રાખવી જોઈએ, જેથી પ્રજામાં સામાન્ય ઉચ્ચ શિક્ષણ વિસ્તરે અને તેની સાથે જ્ઞાનની ભાવના ઉત્તેજાય તથા કેળવાય.

[વસન્ત વર્ષ ૧૬ અંક ૧૨, પૌષ, સં. ૧૯૭૪]

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા

આ અંકમાં અન્યત્ર * પ્રસિદ્ધ કરેલી 'ફાર્બસ ગુજરાતી સભા" સંબંધી પત્રિકા વિષે અત્રે એટલું લખવા જેવું છે કે ચાળીસ વર્ષ

---

* શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાની એક સમસ્ત સભા તા ૧૬ જાન્યુઆરી ૧૯૦૬ ને દિને ધિ ઓનરેબલ મિ ઈ એમ એચ. ફુલ્હેન સી એસ. આર આઈ સી. એસ. એઓ સાહેબની પ્રમુખતા નીચે મુબઇના ટાઉન હૉલમા મળી હતી તેમા સભાનો પ્રથમ ઉદ્દેશ ગુજરાતી સર્વ જૂના કવિતા આદિનાં પૂર્વના હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવાનો છે તે વિષયે

થઈ તે કાર્યનો આરંભ કરવાનો નિર્ણય થયો છે

જે ગ્રન્થો આજ સુધી છપાયા વિનાના તથા પૂર્વેના કવિલેખકોએ લખેલા હોય અને જે તેઓની પ્રાચીનતા તથા યોગ્યતાને લીધે રક્ષણ કરવા યોગ્ય જણાયે તેવા ગ્રન્થો, પાના, પોપડીઓ મૂલ્ય આપી લેવામાં આવશે

તેવા ગ્રન્થો આદિ જેઓની પાસે હોય તેઓએ તે ગ્રન્થનુ તથા તેના કર્તાનુ નામ, તે લેખનુ વર્ષ, તથા તેની સંખ્યા અને મૂલ્ય આદિ ઉપયોગી વૃત્તાન્ત નીચે સહી કરનાર પ્રતિ લખી મોકલવા.

ઉત્સાહી તથા ઉદ્યોગી જનો–લેખકો, શાળાના મહેતાજીઓ, વિદ્યાર્થી આદિ જેઓ જેઓ એ કાર્યમાં સહાયભૂત થવા ઇચ્છતા હોય તેઓએ, નીચે સહી કરનારને પોતાની યોગ્યતાની વિગત સાથે સાથે જે જે પ્રકારથી એ કાર્ય કરવા ઇચ્છતા હોય તે પણ વિગતથી લખી મોકલવું

ગિરગામ–મુંબઈ
સં ૧૯૬૨ વૈશાખ વદિ ૮
તા ૧૬ મે ૧૯૦૬

મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી
ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના માનદ મંત્રી.

ઉપર રોપાએલા આ વૃક્ષને આજ ફલાભિમુખ થતું જોઈ અમને આનન્દ થાય છે એનો બીજનિક્ષેપ કેવે સમયે અને કોને હાથે થયો હતો એ વિષેની હકીકત રા. રા. મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી—એઓના 'ફાર્બસ જીવનચરિત્ર' માં વાચવા જેવી છે પોતે લખે છે કે "મુંબઈમાં લક્ષ્મીની ભરતી આવી હતી, તે સમયે તેનો લાભ લઈ દેશહિતનાં કાર્ય કરવાને, ધનરૂપ જલ, સભા કે મંડળીપાત્રમાં ભરી લેવાનો વિચાર, કોઈ કોઈ ગૃહસ્થોના મનમાં આવ્યો હોય એવું ચયું હતું અને તે પ્રમાણે કેટલાક ગૃહસ્થોએ પરોક્ષ અપરોક્ષ કાર્ય સાધી પણ લીધાં છે ઉદાર શ્રીમંતોને પ્રાર્થના કરીને અને કેટલાકને પ્રેરીને લક્ષાવધિ ધન પરોપકારના કામોમાં કઢાવ્યાં ય ધ ધ પ્ર ઉદાર શ્રીમંતો અને ધન્ય છે તેઓના દ્રવ્યથી પ્રેરક ભગનીનો ઓટ થઈ ગયો પણ પેલાં શુભ કાર્યો સારૂ ભરી લીધેલાં પાત્રો હજી વિદ્યમાન છે " સમયની અનુકૂલતાનો લાભ લઈ ગૂજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ માટે એક સભા સ્થાપવાનો શુભ વિચાર આપણા વિદ્યાપ્રેમી સાક્ષરથી રા રા મનસુખરામભાઈના મનમાં સ્ફુર્યો અને રેવરંડ મિ. ધનજીભાઈ, ડૉ વિલ્સન, અને મિ. ફાર્બસ સાહેબ પોતે એ ત્રણની મુખ્ય સહાયતાથી એક સભા સ્થાપવામાં આવી, એ સભાનું નામ " ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા પાડવામાં આવ્યું અને એ ખાતે કાઠીઆવાડના રાજાઓની અને મુંબઈના શ્રીમંતોની ઉદારતાથી પુષ્કળ નાણાં ભરાયાં પણ થોડાક જ માસમાં મુંબઈની દશા પલટાઈ અને ભરેલાં નાણાં બધાં વસુલ થઈ શક્યાં નહિ તેથી મૂળ રકમને વ્યાજવડે વધવા દેવાનો ઠરાવ થયો, અને ઈ સ ૧૮૬૭ ને અન્તે એ રકમ રૂ. (૨૫૦૦)ની થઈ એની સરકારી નોટો લેવાઈ, અને તે મુંબાઈ બૅંકમાં જમે મુકાઈ ૧૮૬૭ પછી પણ એ રકમમાં પ્રતિવર્ષ વ્યાજનો વધારો થતો ગયો છે

આજનો જમાનો એની વર્તમાન મુશ્કેલીઓમાં એવા મૂંઝાઈ ગયો છે કે ગયા જમાનાની પૂરી કદર કરવાનો એને અવકાશ ;

મળતો નથી પણ ભવિષ્યમાં જ્યારે એ સમયનો ઇતિહાસ લખાશે, ત્યારે એ જમાનાએ ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટિ, ફાર્બસ સભા આદિ સંસ્થાઓદ્વારા વિદ્યાવૃદ્ધિ માટે જે અનુકૂલતા કરી આપી છે, તેની પૂરેપૂરી કિંમત સમજાશે. એ ઇતિહાસમાં, તે સમયનાં સર્વ શુભ કાર્યોમાં વિદ્યાવૃદ્ધિ માટે કરેલા પ્રયત્નો સૌથી અધિક ઉજ્જવળ તેજથી દીપશે એમ લાગે છે.

[વસંત વર્ષ ૫, અંક ૫, જ્યેષ્ઠ, સં ૧૯૬૨]

રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ*

બ્હેનો અને ભાઈઓ—હું એક રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ સાથે, પણ સહકારી રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ સાથે, જોડાએલો છું અને તેમ કરવામાં દોષ જોતો નથી, છતાં મ્હારો ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો સબન્ધ વિચારી, તમારા આચાર્ય શ્રી જિનવાણુજીએ ઉદારભાવથી મને આજ અહીં આવવાનું નિમન્ત્રણ આપ્યું છે, તથા તમને સંબોધીને બે શબ્દો હું બોલું એમ ઇચ્છા દર્શાવી છે, તે માટે હું એમનો તેમજ અસહકારી શ્રોતાજન તરીકે તમારો પણ, ઉપકાર માનું છું મેં મ્હારા આ લઘુ વ્યાખ્યાનનો વિષય પણ એવો પસંદ કર્યો છે કે જેમાં ચર્ચા અને મતભેદને અવકાશ છે છતાંપણ હું આશા રાખું છું કે મને સહુ શાન્તિથી અને સહિષ્ણુતાથી સાંભળશો. હું વીસેક મિનિટ કરતાં તમારો વધારે વખત નહિ લઉં

થોડાક વખત ઉપર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની યુનિવર્સિટિઓને લગતા એક પુસ્તકમાં મે એક આખ્યાયિકા વાંચી. એક અધ્યાપક રેલવે ગાડીના કૅમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેઠો હતો ત્યાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા એ વિદ્યાર્થીઓને મૂકવા બીજા વિદ્યાર્થીઓ સ્ટેશન ઉપર આવ્યા હતા—તેમાંથી એકને છૂટા પડતી વખતે કૅમ્પાર્ટમેન્ટમાંના એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું 'Well good-bye, Atmosphere old man." આ સાંભળીને પેલા અધ્યાપકે કહ્યું "ભાઈ, તમારા

---

* ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓને આપેલું ભાષણ

મિત્રનું નામ વિચિત્ર દેખાય છે તમે ‘Atmosphere’ કહ્યું, નહિ વારુ!" પેલા વિદ્યાર્થીએ જવાબ દીધો ‘હા ‘Atmosphere’ એ અમે વિદ્યાર્થીઓએ એનું પાડેલું નામ છે બન્યું એમ કે એ યુનિવર્સિટિમાં આવ્યો તે વખતે અમે એને પૂછ્યું કે ‘તમે શું શીખવા માગો છો?’ ત્યારે એણે ઉત્તર દીધો કે ‘ખાસ કાંઈ જ નહિ હું તો ઑક્સફર્ડનું Atmosphere યાને વાતાવરણ લેવા આવ્યો છું’ તે દિવસથી એ ભાઈનું નામ Atmosphere પાડયું"

બ્હેનો અને બંધુઓ—એ ભાઈ એક અણસમજુ વિદ્યાર્થી નહિ જ હોય. શાળામાં જે વિદ્યા શીખવાની હોય છે તે કરતાં, એનું ‘Atmosphere’ યાને વાતાવરણ વધારે મહત્ત્વનું છે એ ઊંડું તત્ત્વ એ વિદ્યાર્થીએ જોયું હતું

થોડાક વખત ઉપર તમે ‘મૉર્નિંગ પોસ્ટ’માં (તમને એ પત્રનું નામ નહિ ગમે કોઈ પણ હિંદના વતનીને ગમતું નથી; પણ ઉકરડેથી પણ રત્ન હોય તો લઈએ.) એ પત્રમાં અમેરિકાના પ્રસિદ્ધ અર્થશાસ્ત્રી અને હાસ્યરસના લેખક મિ. સ્ટીવન લીકૉક અમેરિકા અને ઑક્સફર્ડની યુનિવર્સિટિ વચ્ચે સરખામણી કરીને એક ભેદ બતાવ્યો હતો ઑક્સફર્ડમાં વિદ્યા કેમ ભણાય છે એનું એણે આ પ્રમાણે ચિત્ર આપ્યું છે

"I understand that the key to the mystery is found in the operations of the person called the tutor It is from him, or rather with him, that the students learn all that they know one and all are agreed on that. Yet it is a little odd to know just how he does it. ‘We go to his rooms,’ said one student, and he just lights a pipe and talks to us’ ‘We sit round with him,’ said another,’ ‘and he simply smokes and

talks and goes over our exercises with us. From this and the other evidence I gather that what an Oxford tutor does is to get a little group of students together and smoke at them. Men who have been systematically smoked at for four years turn into ripe scholars. If any one doubts this, he can go to Oxford and he can see the thing actually in operation A well-smoked man speaks and writes English with a grace that can be acquired in no other way '

આથી ઊલટું અમેરિકા વિષે બોલતાં કહે છે

' All this is changed in America. A University Professor is now a busy, hustling person, approximating as closely as he can do it to a business man The man, in short is a 'hustler, an 'advertiser' whose highest aim is to be a live-wire In my opinion, reached after fifty two years of profound reflection, this system contains in itself the seeds of destruction It puts a premium on dulness and a penalty on genius. It circumscribes that latitude of mind which is the real spirit of learning

'Now the principal reason why I am led to admire Oxford is that the place is little touched by this measuring of 'results' and this passion of visible and probable 'efficiency "

પછી ઑક્સફર્ડ વિષે આ પ્રમાણે કહીને સમાપ્ત કરે છે

"The excellence of Oxford, then, as I see it, lies in the peculiar vagueness of the organisation of its work It starts from the assumption that the professor is a really learned man whose sole interest lies in his own sphere, and that a student or at least the only student with whom the university cares to reckon seriously is a young man who desires to know This is an ancient medieval attitude, long since buried in more up-to-date places under successive strata of compulsory education state teaching, the democratisation of knowledge, and the substitution of the shadow for the substance and the casket for the gem No doubt in newer places the thing has got to be so Higher education in America flourishes chiefly as a qualification for entrance into a money-making profession and not as a thing in itself But in Oxford one can still see the surviving outlines of a nobler type of structure and a higher inspiration '

અત્યુક્તિ કરીને સત્ય સૂચવવા ઇચ્છનાર આ લેખક—મિ. સ્ટીવન લીકૉક—ના કથનમાંથી સાર ગ્રહણ કરવાનો તે એ કે સાક્ષાત્ વિદ્યાપ્રદાન કરતાં વિદ્યાનું વાતાવરણ અધિક મહત્ત્વનું છે

બ્હેનો અને ભાઈઓ—મ્હેં આરંભમાં જ જરા લાંબા ઉતારા વાંચીને તમારો વખત લીધો તેનું કારણ કે દરેક વિદ્યાના સ્થાનમાં એનું વાતાવરણ એ મુખ્ય છે, એ વાત હું તમારા મન ઉપર જોરથી આંકવા ઇચ્છતો હતો. આપણે ઑક્સફર્ડના શિક્ષકના ધુમાડા ખાવાની

જરૂર નથી, તેમ અમેરિકાના વેપારી અભ્યાસક્રમનાં વિદ્યા ઘડવાનાં અને કસવાનાં મન્ત્રોની પણ અપેક્ષા નથી. આપણે તો ઋષિજનોનું આધ્યાત્મિક વાતાવરણ ઇચ્છીએ છીએ. તમે જાણો છો જ કે આપણાં પ્રાચીન ઋષિઓના, આશ્રમની શોભા એમાં બઈ રહેલા ધાર્મિક જીવનના વાતાવરણમાં રહેલી હતી. શાકુન્તલમાં,

> "कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूला
> भिन्नो रागः किसलयरुचामाज्यधूमोद्गमेन ।
> एते चार्वागुपवनभुवि छिन्नदर्भाङ्कुरायां
> नष्टाशङ्का हरिणशिशवो मन्दमन्दं चरन्ति ॥"

આ દૃશ્યથી આપણાં નેત્ર આગળ ખૂલતો કણ્વ-ઋષિનો આશ્રમ, બાહ્યસૃષ્ટિ મનુજશરીર અને મનુજહૃદયની સુન્દરતા ઉપરાંત, અહિંસા તપ અને આતિથ્યના વાતાવરણથી છવાએલો છે. સાતમા અંકમાં કશ્યપ અને અદિતિના આશ્રમમાં રાજા જાય છે ત્યાં દમ્પતીધર્મનું વાતાવરણ વ્યાપેલું છે.

આ સર્વ વિવેચન અને સ્મરણનો સાર એ કે આપણી શાળામાં અવર્ણનીય કાંઈક એવું હોવું જોઈએ કે જે એની ભૂમિમાં પગ મૂકતાં જ ધ્યાન ખેંચે, જે વિદ્યાર્થીઓમાં વગર શીખવ્યે આપોઆપ દાખલ થતું હોય. તે શું છે?—એમ હું પૂછું? તમે કહેશો કે તે તો ખાદી છે જ. બેશક, ખાદી તો છે જ. પણ દેહ તે આત્મા ન હોઈ શકે. ખાદીના અન્તરમાં રહેલો ખાદીનો આત્મા—ખાદીના પહેરવેશથી સૂચવાતા વા સૂચવાવા જોઈએ એવા, ગુણ—વિમળતા અને શુભ્રતા સાદાઈ અને સંયમ, સત્યનિષ્ઠા અને અહિંસા—જે ગુણો ખાદીના આચારમાં આપણે જોઈતા છે, તે આ શાળાના વાતાવરણમાં વ્યાપી રહેવા જોઈએ. અને તે પણ તમે માસ બે કે વર્ષ બે વર્ષ ધારણ કરો એથી ભાઈ ન થાય. 'यावज्जीवमविरोधं [illegible]'—એ શુભ વાતાવરણ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે આશ્રમમાં જેને

'tradition' કહે છે તે સ્થપાઈ જાય—અર્થાત્ એ ગુણનો—પહેર વેશનો જ નહિ પણ ગુણનો—સમ્પ્રદાય થઈ જવો જોઈએ દરેક વિદ્યાર્થીના અંતરમાં એ એવા ઊતરી જવા જોઈએ કે તે માટે પ્રયત્ન કે પ્રયાસ કરવાનુ હોય નહિ

મ્હેં જે ગુણો મણાવ્યા તેમાં એક ગુણ રહી ગયો એમ કદાચ તમને લાગશે, અને એવું વાતાવરણ રચવા તમે પ્રેરાશો એ ગુણ તે સ્વતન્ત્રતા. બેશક, સ્વતન્ત્રતા એ મ્હોટો ગુણ છે અને તમારી ગુણાવલિમાં તમે એને પ્રધાન સ્થાન આપશો તોપણ એમાં હું વાંધો નહિ લઉં પણ એટલું ઉમેરૂં તો ક્ષમા કરજો કે સ્વતન્ત્રતા એટલે સ્વચ્છન્દ નહિ મ્હારો કહેવાનો અર્થ એવો ન કરશો કે આ ચેતવણી આપવામાં હું તમારા ઉપર અનુચિત રીતે સ્વચ્છન્દીપણાનો આરોપ મૂકું છું. તમને ચેતવણી આપવાનુ કારણ એટલુ જ છે કે જગતના એક મહાન ફિલસૂફ ઍરિસ્ટૉટલે જોયું છે કે સદ્ગુણ તે બે ગુણોનુ મધ્યબિન્દુ છે, અને તે એક તરફ ખસી પડવાથી દુર્ગુણ બની જવાનો ભય રહે છે ઉદાહરણ તરીકે, હિંમત (courage)ની એક બાજુએ બ્હીકણપણુ (cowardice) અને બીજી બાજુએ નફ્ફટજિયાપણુ (rashness) વસે છે તેમાં હિંમતને નફ્ફટજિયાપણા સાથે બહુ ભાઈબંધી હોય એમાં ભળી જવાનો સંભવ છે તે જ પ્રમાણે સ્વતન્ત્રતાથી ઊલટી પરતન્ત્રતા પણ સ્વતન્ત્રતાનુ દુષ્ટ રૂપ સ્વચ્છન્દ છન્દ એટલે કૂદવુ (छन्द-Lat. Seandere*) સ્વચ્છન્દ એટલે ફાવે એમ કૂદવુ પણ કૂદવાની ક્રિયા પણ સુંદર નૃત્ય બને છે—જો એ ક્રિયાને સંયમ અને નિયમથી નિયમી હોય તો. સ્વતન્ત્રતાનો પૂરેપૂરો અને ખરેખરો અર્થ તમારે સમજી લેવો જોઈએ. સ્વતન્ત્રતા એટલે આપણુ તન્ત્ર આપણા હાથમાં, અગર તો બીજી રીતે કહીએ તો આપણો આધાર આપણા પોતા ઉપર જ એવી સ્થિતિ આ શબ્દનો અર્થ કરવામાં જેટલો 'સ્વ' ઉપર ભાર દેખાય છે, તેટલો જ 'તન્ત્ર' રચવા ઉપર પણ છે આપણુ અન્ન આપણે વાવીએ, લણીએ, દળીએ

અને રાંધીએ, આપણાં વસ્ત્ર આપણે જ વણીએ, કાંતીએ અને વણીએ, આપણાં પુસ્તકો પણ આપણે જ રચીએ અને વાંચીએ, અર્થાત્ આપણી વિદ્યા પોતે જ સીધા સૃષ્ટિ અને જનસમાજના અવલોકનથી પ્રાપ્ત કરીએ એટલે કે દરેક જણ પોતપોતાની જરૂરિયાત પૂરી પાડવા માટે પોતા ઉપર જ આધાર રાખે, તો જનસમાજ એના વિકાસક્રમમાં એક પગલું પણ આગળ ભરી શકે નહિ. જનસમાજ આવી સાદાઈ સર્જન કરી શકતો જ નથી—એનું સ્વાભાવિક વલણ કાર્યવિભાગ, કાયસવિભાગ, અને તજ્જન્ય પરસ્પરાશ્રય તરફ છે. આથી પરવશતા ઉત્પન્ન થાય છે, એમ નથી. એવા પરસ્પરના સહકારથી 'સ્વ'ની દીવાલો તૂટે છે, અહંભાવ નાશ પામે છે, સમભાવ પ્રસરે છે. ઈસુના ઓગણીસમી સદીના ઇતિહાસમાં જ્ઞાનની અને ઇન્સાનિયતની પરિસીમારૂપે મનાયેલું 'Individualism' યાને અહંભાવ ઉપર રચાયેલું જનસમાજનું બંધારણ અત્યારે ભૂલભરેલું જ મનાય છે અને એને સ્થાને 'co-operation' યાને સમષ્ટિભાવ ઉપર રચાયેલું જનસમાજનું બંધારણ—જે હિંદુસ્થાનના જનસમાજનું પ્રાચીન બંધારણ છે+તે જ સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અત્યારે ઉત્તમ મનાય છે. અન્તરાત્મા કહે તે જ કરવું એ સૂત્ર એના અંતિમ અર્થમાં આત્માના ગંભીર ઔપનિષદ અર્થમાં—ભલે જ ખરું છે, પણ વ્યવહારમાં એ ભ્રાન્તિમાં નાખે એવું છે, કારણ કે નાના સરખા સાંકડી બુદ્ધિના અને સ્વાર્થથી ભરેલ 'સ્વ' યાને 'અહં'ને આપણે અન્તરાત્મા માની લેવાનો ભય છે. તેથી જે જે વિચાર તમારા મગજમાં સ્ફુરે તે સર્વને તમે તમારા 'અન્તરાત્માનો અવાજ' માની બેસશો નહિ. 'સતાં હિ સન્દેહપદેષુ વસ્તુષુ પ્રમાણમન્તઃકરણપ્રવૃત્તયઃ'—પણ તે 'સતામ્' સત્પુરુષોનું જ, અને સત્પુરુષપણું પ્રાપ્ત

+ બરાબર રીતે કહીએ તો આપણો પક્ષ એક ભૂમિકા આગળ વધીને Individualism અને Co-operation યાને વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિનો સમન્વય કરે છે

કરવુ સહેલુ નથી સત્પુરુષોનો સગ ભરપૂર વિદ્યા અને પ્રાક્તન સસ્કાર—એથી જ એ પ્રાપ્ત થાય છે, રસ્તામા રીઢુ પડ્યુ નથી. અંગ્રેજી conscience શબ્દના 'con—सम्—सह' અગમાંથી સૂચના લો તમારા વિચારને જનસમાજના વિચાર સાથે, તે પણ એક દેશના અને એક કાળના જ જનસમાજના નહિ પણ મનુષ્ય-સસ્કૃતિમાં ભાગ લેતા સર્વ દેશ અને સર્વ કાળના જનસમાજના વિચાર સાથે—એ જનસમાજના અગ્રેસર મહાપુરુષોના વિચાર સાથે, કારણ કે જનસમાજનો આત્મા એના અગ્રેસર મહાપુરુષોમાં જ પ્રકટ થાય છે—મેળવી જોજો અને તે પછી જ તમારા વિચાર કાયમ કરજો "सा विद्या या विमुक्तये" એ તમારા વિદ્યાપીઠનુ સૂત્ર ખરૂ છે જે વડે મુક્તિ મળે એ વિદ્યા અર્થાત્ પહેલી વિદ્યા અને પછી મુક્તિ વિદ્યા એ મુક્તિનુ સાધન, પહેલી મુક્તિ અને પછી વિદ્યા, મુક્તિ એ વિદ્યાનુ સાધન એવો વિપરીત ક્રમ નહિ આથી ફલિત એ થાય છે કે ખરી સ્વતન્ત્રતા માટે વિદ્યા ઘણી જરૂરની છે તમે એક સ્વતન્ત્ર વિદ્યાસસ્થા બાંધી છે તો એ સ્વતન્ત્રતાનો એમા પૂર્ણ લાભ લો. સત્ય એક છે અને વિદ્યા એક છે, એ જોતાં સરકારી શાળાઓમાં જે શિક્ષણ અપાય તેથી તમારૂ શિક્ષણ સર્વથા ભિન્ન હોય એમ બની શકે જ નહિ તેથી ઉભયમાં કેટલુક સામાન્ય હોય તો તેમા તમારૂ હીનપદ નથી પણ તમારા શિક્ષણમાં કાંઈક વિશિષ્ટતા તો હોવી જ જોઈએ, જેનાથી તમારૂ વિદ્યા સબન્ધી વાતાવરણ બંધાય. શકરાચાર્ય મડનમિશ્રનુ ઘર શોધતા ગયા હતા ત્યા આંદરે પનઘટ ઉપર પાણિયારીઓ પાણી ભરતી હતી—તેઓએ આ પ્રમાણે મડનમિશ્રના ઘરની એંધાણી આપી.

"स्वतः प्रमाणं परतः प्रमाणं शुकाङ्गना (कीराङ्गना) यत्र गिरो गिरन्ति ।
द्वारस्थ निडान्तरसंनिरुद्धा भवेहि (जानीहि) तन्मण्डनमिश्रधाम ।
फलप्रदं कर्म फलप्रदोऽजः शुकाङ्गना यत्र गिरो गिरन्ति ।
जगद्ध्रुवं स्याज्जगदध्रुवं स्याद् भवेहि (जानीहि) तन्मण्डनमिश्रधाम ॥

કર્મપરાયણ પૂર્વમીમાંસકને ત્યાં પૂર્વમીમાંસાના પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષના ધ્વનિ થઈ રહ્યા હોય અને તે આ નમાલી મેનાઓને મુખે પણ ચડી જાય એવું એ વિદ્યાપીઠનું વાતાવરણ હતું એ જ રીતે તમારું પણ કોઈ એક વિદ્યાનું વાતાવરણ હોવું જોઈએ, તે શું છે? હજી એ રચવાનું છે, તો એની રચનામાં કાંઈક વિશિષ્ટતા મૂકો. તમે ધારો તો કેટલું બધું કરી શકો? એનું થોડુંક દિગ્દર્શન કરાવી મ્હારું આ લઘુ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીશ.

પ્રથમ તો સાહિત્યમાં—સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવેલી ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, બંગાળી વગેરે ભાષામાં કેટલું શીખવાનું, નવીન શોધવાનું, તમારી આગળ પડ્યું છે! એની કિંમત પશ્ચિમની ભાષા અને સાહિત્યની ઉપેક્ષા ન કરતાં એના પુષ્કળ જ્ઞાન સાથે તમારા દેશની વિવિધ ભાષા અને સાહિત્યનું અવલોકન કરશો ત્યારે જ તમે પૂરેપૂરી સમજી શકશો. હિન્દી, બંગાળી કે મરાઠી બોલતા આવડે તેનું નામ એ ભાષાઓનું જ્ઞાન નથી. એવું જ્ઞાન તો કાનપુર કે કલકત્તા વેપાર કરવા ગયેલા વાણિયાને જ હોય છે. જેને શોભે વિદ્યાપીઠને તેવું જ્ઞાન તો બહુ વિશાળ અને ઊંડું જોઈએ. કોઈ પણ ભાષાનું શબ્દ વ્યાકરણ અને વ્યુત્પત્તિનો અભ્યાસ કે એ સર્વનું પ્રશ્નાત્મક જ્ઞાન પણ બસ નથી. વિશેષમાં, તે તે ભાષાના સાહિત્યનો અભ્યાસ, પ્રેમ અને ઉપભોગ જોઈએ. *ટૂંકામાં, એ સાહિત્યના અન્તર્ગતમાં પ્રવેશ મેળવવો જોઈએ.

હવે ઇતિહાસ લો. દુનિયા એટલે યૂરોપ, અને ઇતિહાસ એટલે યૂરોપનો ઇતિહાસ; પૂર્વ એટલે ગ્રીસ, અને બહુ તો એશિયા માઈનોર અને પેલેસ્ટાઈન. આવી સંકુચિત દૃષ્ટિથી લખાયેલો ઇતિહાસ

* હાલમાં છપાયેલા 'On the teaching of English'ની જે પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે તેમાં એક મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે વિદ્યાર્થીઓને સાહિત્યનો ઉપભોગ લેતાં શીખવવું

કેટલો વખત ચાલી શકશે ? યૂરોપ અને યૂરોપની સંસ્કૃતિની એક્તા માને અપાતા છે(જુવો માર્વિનનુ ('Unity of Western Civilisation') તો તેવી જ એશિયાની સંસ્કૃતિની નથી ? અત્યારે એશિયાનો ઈતિહાસ એશિયાના જુદા જુદા ઈતિહાસમાં વ્હેચાઈ ગએલો શીખવાય છે અગર તે પણ એકાદ દેશનો જ, ન્હાના હિન્દુસ્થાનનો જ ('Lesser India' as opposed to what mons Levi calls Greater India') અને તે પણ, બરાબર રીતે તો એક બે સમયનો જ-બ્રિટિશ સમયનો, અને થોડાક મુસલમાન સમયનો, અને પ્રાચીન તો નામનો જ અને તે કટાળો ઊપજે એવી રીતે ! એટલુ જ નહિ, ઈતિહાસનાં મ્હોટા પુસ્તકોમાં પણ એશિયાના ઈતિહાસને એક વધારાના પરિશિષ્ટરૂપે જ મૂકાય છે એ બરાબર નથી. હિન્દુસ્થાનના અભિમાન ખાતર નહિ પણ ઈતિહાસના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ ખાતર હું પૂછું છું કે ઈરાનના ધર્મોપદેશના જ્ઞાન વગર યાહુદી ધર્મપુસ્તકોનો અભ્યાસ શાસ્ત્રીય છે ખરો ? એ જ પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મના ખાસ કરી મહાયાન શાખાના-અભ્યાસ વગર રોમન કેથોલિક સંપ્રદાય અને મધ્યકાલીન યૂરોપનો ઈતિહાસ વાંચવો એમાં ઈતિહાસની અવિચ્છિન્નતાને ન્યાય થાય છે ખરો ? એશિયાના જ ગલી મનુષ્યોનાં ટુંડાએ રોમની સંસ્કૃતિનો વિનાશ કર્યો એમ કહેવાય છે પણ એ જ સંસ્કૃતિને જન્મ આપ્યો એમ નહિ ? આ સર્વ જોતાં, એશિયાના-અભ્યાસપૂર્વક જ યૂરોપનો અભ્યાસ થાય એ જ યોગ્ય નથી ?

તત્ત્વજ્ઞાનના ઈતિહાસમાં તો હિન્દુસ્થાનનુ સર્વોપરિપણુ સુપ્રસિદ્ધ છે, છતાં મનુષ્યવિચારમાં જે કંઈ ઉત્તમ છે તે સર્વ ગ્રીસમાંથી જ આવેલુ છે એવા સિદ્ધાન્ત ઉપર જ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઈતિહાસ હજી લખાય છે હુ પોતે ગ્રીસનો પ્રેમી છુ, પણ જ્ઞાન માત્રના વિસ્તારનુ પ્રભવસ્થાન-ગ્રીસને જ ગણવુ એ મને માન્ય નથી. હિન્દુસ્થાનની યુનિવર્સિટિઓએ લાંબા વખતથી થતા આવેલ પોતાના

ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયમાં આપેલું એક ભાષણ*

વિદ્યાર્થીઓને ઉપદેશ

અધ્યાપક બન્ધુઓ, વિદ્યાર્થી ભાઈઓ અને બ્હેનો, અને અન્ય સજ્જનો અને સન્નારીઓ—

આ સંસ્થાના નવા સત્રને આરંભે મ્હારા મિત્ર અને ભૂતપૂર્વ સહાધ્યાપક અને આ વિદ્યાલયના આચાર્ય શ્રી કૃપાલાનીજીએ વિદ્યાર્થિવર્ગને સંબોધીને બે શબ્દો બોલવાનું મને નિમન્ત્રણ દીધું છે તે માટે હું એમનો, આ વિદ્યાલયના કાર્યકર્તાઓનો, તેમજ આપ સર્વ શ્રોતાજનોનો ઉપકાર માનું છું. મ્હારો ગૂજરાતની કેળવણી સાથે ઘણો સમ્બન્ધ, અને આપનામાંના ઘણાક સાથેની મ્હારી અંગત મિત્રાચારી એ જ આપણા પરસ્પર આકર્ષણનું કારણ છે. મ્હારા વિચાર આપના વિચારથી કોઈ સ્થળે જુદા પડશે પણ આપ એ ઉદારતાથી સહી લેશો.

આજનો વિધિ ઉપનયનનો છે, સમાવર્તનનો નથી. એટલે ગૃહસ્થાશ્રમ અને ગૃહસ્થાશ્રમની જવાબદારી એ વિષે કરતાં વિદ્યાર્થિજીવન અને એ જીવનનાં કર્તવ્યો એ વિષે બોલવું વધારે ઉચિત છે. એ સમ્બન્ધમાં પ્રાચીન રીતિએ આજનો વિધિ કરવાનો હોત તો તે હું આ રીતે કરૂં. દરેક વિદ્યાર્થીને હું મ્હારી પાસે લઈને—'ઉપનયન' કરીને—પહેલો ઉપદેશ એ દઉં કે सवित्रा प्रसूतः। ब्रह्मचार्यसि। समिध आधेहि। कर्म कुरु। दिवा मा स्वाप्सीः। भव। अपोऽशान।

---

* તા. ૧૯ જૂન ૧૯૨૩ ને દિને.

તેજ:પુંજ જ્ઞાનમય સવિતાનો—ચૈતન્યપ્રેરક અને બુદ્ધિપ્રેરક પરમાત્માનો—તું પુત્ર છે. તું વિદ્યા અને ધર્મના અધિષ્ઠાતા બૃહસ્પતિનો બ્રહ્મચારી થા. આ શુદ્ધ જળથી આચમન કરી ત્હારા આત્માને શુદ્ધ કર. જરૂર પડે તો તારૂં સર્વસ્વ હોમવાને પણ તું તત્પર છે એમ સૂચવનાર તારે હાથે એકઠી કરેલી સમિધુ આ અગ્નિમાં હોમ. કર્મ કર. દિવસે સૂઈશ નહિ—અર્થાત્, તું કોણ છે એ વિચાર. તું પરમાત્માનો અંશ છે. તું એક સામાન્ય મનુષ્યનો વિદ્યાર્થી નથી. તું વિદ્યા અને ધર્મના અધિષ્ઠાતા અને આદર્શરૂપ દેવોના આચાર્ય બૃહસ્પતિનો વિદ્યાર્થી છે. ત્હારે ત્હારા આત્માને શુદ્ધ કરી સ્વાર્પણને માટે તત્પર થવાનું છે. તમારૂં જીવન કર્મ અને જાગૃતિથી ભરવાનું છે.

પણ આ ઉપદેશ વિદ્યાર્થીના હૃદયને લાગશે જ નહિ, જ્યાં સુધી વિદ્યાર્થીનું જીવન અને આચાર્યનું હૃદય એકબીજા સાથે મળ્યાં નથી, માટે આચાર્ય કહે છે

મમ હૃદયે હૃદયં તે અસ્તુ । મમ ચિત્તં ચિત્તનાન્વેહિ । [મમ વ્રતે હૃદયં તે દધામિ શાખાન્તર] મમ વાચમેકમના જુષસ્વ । બૃહસ્પતિષ્ટ્વા નિયુનક્તુ મહ્યમ્ ।

—"મ્હારા હૃદયમાં ત્હારૂં હૃદય હો (મ્હારા વ્રતમાં-અર્થાત્ ચારિત્રમાં-ત્હારૂં હૃદય હું મૂકું છું) મ્હારા ચિત્તને ત્હારા ચિત્ત વડે અનુસર. મ્હારી વાણીને એકાગ્રમન વડે આનન્દથી સેવ. બૃહસ્પતિ તને મ્હારી સાથે જોડો."

આપણા પ્રાચીન સંપ્રદાયાનુસાર આટલો માનસિક વિધિ કરીને, હવે આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થી ભાઈઓને અને બ્હેનોને સંબોધીને થોડું કહું. લાંબા ભાષણનો આજનો પ્રસંગ નથી.

આપનું સૂત્ર છે કે સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે। એ જ વિદ્યા કે જે વડે વિમુક્તિ મળે. પણ વિમુક્તિ એ તો અભાવ થયો. જીવનની ભાવના તરીકે એ શોભે નહિ. ત્યારે આ વાક્યનું તાત્પર્ય એવું લેવું જોઈએ કે મુક્તિની પાર એવો કોઈ ભાવાત્મક પદાર્થ છે કે જે વિમુક્તિ વડે સિદ્ધ કરવાનો

છે એ ભાવાત્મક પદાર્થ તે હું નિર્વિવાદરૂપે યાને આપની સંમતિ કલ્પી લઈને માની લઉં છું કે સ્વરૂપસિદ્ધિ—self realization હવે, આ સંસ્થાની ભાવનાનુસાર એવી સ્વરૂપસિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે એ વિષે ગયે વર્ષે હું આપની સમક્ષ કંઈ બોલ્યો હતો—એમાં વિશેષત મે સંસ્થાના વાતાવરણ (atmosphere)ની જરૂર તરફ આપનુ ધ્યાન ખેંચ્યુ હતું

આ વખત મુખ્ય ભાગે તમારી પોતાની—વિદ્યાર્થિજનની—સ્વરૂપસિદ્ધિ વિષે બોલવાનો મ્હારો વિચાર છે સંસ્થાની અને વિદ્યાર્થિજનની સ્વરૂપસિદ્ધિ એકબીજાથી છૂટી પાડી શકાતી નથી. તમે વિદ્યાર્થીઓ સંસ્થાને રચો છો, અને સંસ્થા તમને રચે છે પણ સંસ્થા તમને રચે તે ઉપરાંત તમે તમારી જાતને કેવી રીતે રચી શકો, તમારા પ્રાકૃત જીવનને કેળવણીના સંસ્કારથી કેવું સંસ્કૃત બનાવી શકો—એ વિષે હું આજ બોલવા ઇચ્છું છું

મ્હેં અનેકવાર અનેક સ્થલે ભાર મૂકી મૂકીને કહ્યું છે કે કેળવણી માટે આપણામાં ત્રણ પ્રાચીન શબ્દો છે એક તો કેળવણીના રૂઢ અર્થમાં કૌટિલ્યે વાપરેલો વૃદ્ધસંયોગ શબ્દ—જેનો યૌગિક અર્થ વિદ્વાનોના સમાગમમાં આવવું એવો થાય છે બીજો શિક્ષણ યાને શક્તિપ્રદાન, એટલે કે શક્તિઓ કેળવવી, અને ત્રીજો વિનય નામ એક વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ નક્કી કરી તે તરફ પોતાના જીવનને દોરવું કેળવણીને ઉચ્ચ—અભિજાત, ઉદ્દેશવાળી અને કાર્યકરી કરવા માટે આ ત્રણે વાનાં જરૂરનાં છે

(૧) વૃદ્ધસંયોગ—વિદ્વાનોના સમાગમમાં રહેવું એ કેળવણીનાં પુસ્તકો જેટલું જ, અને એક રીતે એથી પણ અધિક, આવશ્યક છે કારણ કે વિદ્વત્સમાગમથી શિષ્યોના જીવનનું વાતાવરણ બંધાય છે, ભાવી ટેવ સીંચાય છે આ આવશ્યકતા માટે આ સંસ્થામાં ગોઠવણ છે જ એમ હું માનુ છું—નહિ હોય તો ધીમે ધીમે થઈ જશે,

કેમકે આ સંસ્થામાં ગુરુ અને શિષ્ય સૌ સમાન રીતે એક જ ભાવનાથી પ્રેરાઈ વ્યવસાયબન્ધુ તરીકે કામ કરે છે એ જાણીતું છે

(૨) બીજું, શિક્ષણ — કહેવાતા જ્ઞાનનાં સૂકાં છોડિયાંથી મગજ ભરવું એમ નહિ, પણ લીલા છોડ જેવી માનસિક શક્તિઓને સીંચવી, પોષવી, વિકસાવવી એ શિક્ષણનું ખરૂં સ્વરૂપ છે એક ખ્રિસ્તી આખ્યાયિકા છે કે ધણીએ પરદેશ જતી વખતે એના નોકરને અમુક ટૅલન્ટ્સ્ એટલે કે કેટલુંક ધન આપ્યું એમાંના બેએ તો એ ટૅલન્ટ્સનો ઉપયોગ કરી એકના બે કર્યા. ત્રીજાએ ટૅલન્ટ્સ્ દાટી મૂક્યા ધણી પાછો આવ્યો અને નોકરને પૂછ્યું કે તમને સોંપેલા ટૅલન્ટ્સનું શું કર્યું ! ત્યારે એમણે પોતે કર્યું હતું તે કહ્યું ધણી પહેલા બે ઉપર રાજી થયો, ત્રીજા ઉપર ગુસ્સે થયો આખ્યાયિકાનો સાર કે આપણી શક્તિઓ દાટી મૂકવા માટે નથી, વિકસાવવા માટે છે સત્ય (Truth) કર્તવ્ય (Right) અને સૌન્દર્ય (Beauty)ની ભાવના મનુષ્યમાત્રમાં વસેલી છે, અને એને કેળવવાની શક્તિ પણ પ્રભુએ આપેલી છે આત્મા અખંડ હોઈ એ માટેની શક્તિઓ સર્વથા પૃથક્ નથી, તેમ વિશ્વ પણ એક અખંડ પદાર્થ હોઈ એ શક્તિઓના વિષય પણ એકબીજાથી તદ્દન છૂટા પાડી શકાતા નથી. તોપણ સ્થૂળ રીતે જેટલો વિભાગ સત્ય છે તેટલો પાડીને બોલીએ તો આ ત્રિસૂત્રીમાં જીવનની સઘળી કળા સમાવી શકાય છે તે એ છે કે- સત્યનિષ્ઠ બનો, કર્તવ્યનિષ્ઠ બનો, સૌન્દર્યનિષ્ઠ બનો

આમાં સત્યનિષ્ઠા અને કર્તવ્યબળ વિષે બોલતાં પહેલાં સૌન્દર્યપ્રેમ વિષે હું બોલવા ઇચ્છું છું, કારણ કે એ સૌથી વધારે ઉપેક્ષા પામેલો વિષય છે હમણાં જ એક ઑક્સફર્ડના વિદ્યાર્થીએ મને લખ્યું છે કે—

"ઑક્સફર્ડનું Summer term–most glorious term —શરૂ થયું છે ટર્મની શરૂઆતના ભાષણમાં હમારા Censor એ કહ્યું કે This is summer time, and you are young માટે

વાંચવું નહિ, ખૂબ ગમ્યો. હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પ્રોફેસર આવી હિંમતપણ આપે એ કલ્પી શકાય છે?

ટાઢ એકદમ ખૂબ ઓછી થઈ ગઈ છે અને Sunshine છે. Sunshine ની કિંમત અહીં જ છે—હિંદુસ્તાનમાં ન હોઈ શકે. બધે લીલોતરી ખૂબ ઊગી છે, ઝાડ ઉપર પાછાં લીલાછમ પાંદડાં અને મઝાનાં આવ્યાં છે—Daffodils, tulips and violets દેખાવા માંડ્યાં છે. ફૂલો દેખાવે સુંદર પણ સુગંધ બિલકુલ ન મળે, તેથી આપણું મન તો એ જોઈ પ્રફુલ્લિત ન થાય. ટેનિસ, ક્રિકેટ વગેરેની સીઝન શરૂ થઈ છે એટલે દરરોજ બપોરે ઑક્સફર્ડની સ્ટ્રીટ્સમાં White flannels પહેરી undergraduates હાથમાં રેકેટ લઈ ટેનિસ રમવા જતા અથવા રમીને આવતા નજરે પડે."

આમાં હિન્દુસ્તાનના પ્રોફેસરોને કંઈક અન્યાય છે. પણ સર્વાંગપૂર્ણ કેળવણીમાં અમુક અંગ વિસરાવાં ન જોઈએ એ જણાવવા માટે આ પેરેગ્રાફ આપની સમક્ષ મેં મૂક્યો છે. સૌન્દર્યનો પ્રેમ આપણા જનસમાજમાંથી બહુ ઘટી ગયો છે એમ સૌ કોઈ કબૂલ કરશે. આપણી જૂની ધર્મરૂઢિમાં વ્રત, ઉત્સવ, તીર્થ, દેવપૂજન આદિ અને આને માટે ઘણી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. પણ પાશ્ચાત્ય નફાતોટાની (Utilitarianism) અને બુદ્ધિમહિમા (Rationalism) ની દૃષ્ટિએ જૂના સંપ્રદાયને નવીન સુધારાના જીવનમાંથી લુપ્ત કરી નાખ્યો છે, અને તેને સ્થાને સૌન્દર્યના પ્રેમને કેળવવા માટે નવું કોઈ ઉપજાવ્યું નથી, પણ વસ્તુતઃ મનુષ્યના હૃદયમાં ગહેરી ચંદ્ર જેવી આ શીતળ અને મીઠી ભાવના—જે સત્યપ્રકાશ જેવી જ્વલંત કે કર્તવ્યની ધાર જેવી તીક્ષ્ણ નથી, એ કેળવવાની બહુ જરૂર છે. આ સંબંધમાં મ્હારા પોતાના અનુભવોનો ઉલ્લેખ કરું તો આપ એમાં આત્મભાવની વૃત્તિ નહિ જુવો એમ હું આશા રાખું છું.

એક વખતે, ગૂજરાત કોલેજના પ્રિવિયસ ક્લાસમાં—મકાનના ઉત્તર દિશામાં ઉંચા મ્હોરા ખંડમાં હું સંસ્કૃત શીખવતો હતો

એટલામાં ઉપલા માળના ખંડમાંથી—જેમાં, ‘ते हि नो दिवसा गताः’ એ ભાવથી મને સાંભરતા પુરાણા* દિવસોમાં, તે વખતે પ્રિન્સિપાલનો બંગલો બંધાયેલો ન હોવાથી પ્રિન્સિપલ ડેવીઝ સકુટુમ્બ રહેતા હતા—ત્યાંથી એકાએક પિયાનોનો ગભીર અને મન્દ સ્વર નીચે ઊતર્યો! સૌ અનુભવમાં ચિત્રિત થઈ ગયા, અને પિયાનો વાગ્યે ગયો ત્યાં સુધી પુસ્તક વાંચવું અશક્ય થઈ ગયું કોઈ પણ તરેહના ખળભળાટના કારણથી નહિ, ઊલટું વર્ગમાં એટલી બધી શાન્તિ પ્રસરી ગઈ હતી કે સંગીતના લયકાળે ‘જમીન ઉપર એક ટાંકણી પડે તોપણ સાંભળી શકાય.’ ડિઝરાએલીના શબ્દો સ્મૃતિ ઉપર ચઢી આવ્યા પણ હું ભૂલું છું આ આનન્દની સમાધિમાં કોઈ પણ એવો ધ્વનિ સાંભળી શકાય એમ હતું જ નહિ

એક બીજો પ્રસંગ જુલાઈ માસ હતો—અને મેઘદૂતના સંસ્કાર ઉદ્બુદ્ધ કરવા માટે કહું તો આષાઢ માસ હતો—અને એ જૂના દિવસોમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટિનું પહેલું ટર્મ જાન્યુઆરી માસથી શરૂ થતું હોઈ વિક્રમોર્વશીયના ચતુર્થ અંકનો આરંભ થવાનો સમય હતો મેં વર્ગમાં પુરૂરવાના મુખમાંથી નીકળતા પહેલા શ્લોકની પહેલી પંક્તિ—

नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः ।

—વાંચી ત્યાં તો બહાર આકાશમાં વાદળાના થર ચઢી રહ્યા હતા તેમાં એક ઊંડી ગર્જના થઈ અને એ રસમાં જાણે વૈચિત્ર્ય પૂરવા પાસેના વૃક્ષમાંથી કોયલનો ટહુકો સંભળાયો! હું ઊંડા સુખથી સ્તબ્ધ થઈ ગયો, વિદ્યાર્થીઓનો સમૂહ પણ જાણે ચિત્રમાં આલેખાઈ ગયો, અને સૌને જીવનની એક ધન્ય ક્ષણ અનુભવાતી હોય એમ લાગ્યું

આ બે પ્રસંગો ટાંકવાનું તાત્પર્ય કે આપણામાં સૌન્દર્યનો આનન્દ ભોગવવાની એક સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે જે ઉચ્છૃંખલતા પ્રેરતી નથી, પણ ઊલટું આત્મામાં શાન્તિ ભરી ‘आनन्दसान्द्रो लयः’ ‘આનન્દસાન્દ્ર લય’ ઉત્પન્ન કરે છે વળી, ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય સૌન્દર્ય એ જ

* પુરાતન=જૂના પણ નવા (નિરુક્ત)

સૌન્દર્ય નથી. આત્માનું સૌન્દર્ય જે મનોમાલ વા શુદ્ધ આત્મમાલ છે તે એ કરતાં પણ મોટું છે એક મનુજઆત્માની સુન્દરતા પાર ખની અને એને ચાહવી એ એને પારખનાર અને ચાહનાર આત્માની ઉન્નતિની કસોટી અને અધિક ઉન્નતિનું સાધન છે વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થી વચ્ચે અને વિદ્યાર્થી ગુરુ વચ્ચે આ જાતની કેળવણીના પ્રસંગો ઘણા આવે છે

બીજુ કર્તવ્યબળ વિદ્યાર્થીઓમાં કર્તવ્યબળ પ્રેરવાની આવશ્યકતા વધારે ખુલ્લી છે વિદ્યાર્થીઓ કર્તવ્યનિષ્ઠ થાય એ કયા અધ્યાપકને ન ગમે ? પણ કર્તવ્યબળ ઉત્પન્ન કરવા માટે હજી જોઈએ તેટલી યોજનાઓ શિક્ષણપ્રયોગોમાં રચાઈ નથી. રમતગમતનાં સ્થાન એ ચારિત્ર્યશિક્ષણની શાળાઓ મનાય છે ઈંગ્લન્ડની 'પબ્લિક સ્કૂલ' અને એના પાયા ઉપર રચાએલું ત્યાંની યુનિવર્સિટિનું જીવન એ આ માન્યતાનું પ્રભવસ્થાન છે હવે એ માન્યતા ખોટી છે એમ કહેવાનું મ્હારૂં તાત્પર્ય નથી પણ રમતગમત એ જ પૂર્ણ ચારિત્ર્ય બાંધવા માટે પૂર્ણ છે એમ સમજી ચારિત્ર્યરચનાની બીજી યોજનાઓ યોજવા તરફ જોઈએ તેવુ લક્ષ અપાતું નથી એ શોચનીય છે ધર્મશિક્ષણ, ઇતિહાસશિક્ષણ સમાજશાસ્ત્રશિક્ષણ—આપણી પ્રતિભામાં વર્ણાશ્રમ-ધર્મશિક્ષણ—સત્સમાગમ, ગુરુસંપ્રયોગ. અન્તેવાસ(છાત્રાલય) વ્યવસ્થા કર્તવ્યક્ષેત્રયોજના—આદિ બહુવિધ સાધનદ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં કર્તવ્ય-જ્ઞાન અને કર્તવ્યબળ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે

ત્રીજો ગુણ કેળવવાનો તે સત્યનિષ્ઠા. સત્યનિષ્ઠાની જરૂર માટે તો મતભેદ થઈ શકે જ નહિ, પરન્તુ વસ્તુતઃ કેટલા થોડા ખરા અને સંપૂર્ણ અર્થમાં સત્યનિષ્ઠ હોય છે ? ઇતિહાસ કે સાયન્સની વસ્તુ શોધવામાં (Research) કે એ સમ્બન્ધી વિચાર અને વિવેકશક્તિ (Judgment) વાપરવામાં કેવળ સત્યથી જ દોરાય એવા કેટલા હોય છે ! ઇતિહાસને ખોટા સ્વદેશાભિમાનથી કે પરદેશાભિમાનથી—મને દોષ છે—અસત્ય અને કલ્પો કરી નાંખવામાં આવતો નથી ? પરદેશી

માલની માફક પરદેશથી ઊતરી આવેલું સત્ય (¹) જ આપણું ચિત્ત હરે અને સ્વદેશી સત્યને વિના આદરે ઘેર ઘેર ભટકવું પડે એ થોડી શરમની વાત નથી પણ હાલના વખતમાં એક નવો ભય તો સ્વદેશાભિમાન—ખોટા સ્વદેશાભિમાનમાં રહેલો છે જાણે સ્વદેશાભિમાન એ જ એક સદ્‌ગુણનો રાજા હોય એમ માની ઇતિહાસની વિદ્યાને સ્વદેશાભિમાનની દાસી બનાવવામા આવે એ બરાબર નહિ આ દોષ અત્રે કોઈ કરે છે એમ કહેવાની મતલબ નથી પણ સૌએ એથી ચેતતા રહેવાની જરૂર છે એનુ અત્યારના નવા જીવન વખતે સ્મરણ દેવડાવવુ એ નિરર્થક કે અપ્રાસંગિક નથી.

(૩) આ પ્રમાણે શિક્ષણ યાને શક્તિ કેળવવાની વાત સમાપ્ત કરીને હવે હું 'વિનય' યાને વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ તરફ પોતાની જાતને દોરવી એ અર્થમાં કેળવણીના વિષયમાં તમારૂં તેમ જ અમારૂં—અધ્યાપક વર્ગનુ—શુ કર્તવ્ય છે એ વિષે કહેવા માગુ છુ

જીવન એ માત્ર કાલપ્રવાહમાં તણાતું કાષ્ટ નથી, પણ કાલને પણ વશમાં લેતી ચૈતન્યશક્તિનો આવિર્ભાવ છે તેથી જીવન એ drift નહિ પણ art, તેમજ artificiality પણ નહિ પણ art અર્થાત્ ચૈતન્યશક્તિથી પ્રકટ થતી એક સુન્દર કળા હોવી જોઈએ. તેથી દરેક વિદ્યાર્થીએ આ શાળામાં દાખલ થના પહેલાં પોતાની જાતને આ પ્રશ્ન પૂછીને નિર્ણય કરી નાખવો જોઈએ કે આ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમા દાખલ થવામાં પોતાનો હેતુ શો છે ? આમાં જો મ્હારી કોઈ પણ સૂચના ઉપયોગી થતી હોય તો હું કહું છુ કે—આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના આત્માને—અર્થાત્ માનસિક બંધારણને—બરાબર સમજી લઈને બે વર્ગમાં વ્હેંચાઈ જવુ જોઈએ (૧) બ્રાહ્મણ અને (૨) ક્ષત્રિય, અહીં વૈશ્ય અને શૂદ્રને સ્થાન ન હોવુ જોઈએ જેઓને

વિદ્યા ભણીને ધનના ઢગલા કરવાની તૃષ્ણા હોય* ના જેમને મોટી નોકરી કરીને પેટ ભરવું હોય તેમને માટે આ સંસ્થા નથી. આ ચોખ્ખી સમજણ સાથે જ વિદ્યાર્થીઓને આ સંસ્થામાં દાખલ કરવા જોઈએ. ભલે એથી વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ઓછી થાય, પણ મહાત્માજીએ અન્ય પ્રસંગે અન્ય વિષયમાં કહ્યું છે તેમ સો ખોટા રૂપિયા કરતાં એક સાચો રૂપિયો સારો–ખોટા રૂપિયા તો ભારરૂપ જ છે વૈરય અને ચલણે ખોટા રૂપિયા ના ચલે, કારણ કે એ પણ પ્રકૃતિના ખરા રૂપમાંથી જ ઘડાયેલા છે, પણ જુદી છાપના રૂપિયા તો ચલે જ, અને જગતને જણાવી દઈએ કે આ ટંકશાળમાં અમુક છાપના રૂપિયા પડતા નથી–જેથી પાછળથી એ વિદ્યાર્થીને નિરાશાનું કે ફરિયાદ કરવાનું કારણ ન રહે.

ઠીક, ત્યારે આપણે જેને બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વિભાગ કહ્યા, તેમાં કરવાનું શું શું? પ્રથમ ક્ષત્રિયવિભાગ લઈએ. 'ક્ષત્રિય' શબ્દનો અર્થ બરાબર સમજીએ. ક્ષત્રિયો મરવા માટે સર્જાયા નથી–એ આસુરભાવ તો હિંસ્ર પશુઓને જ હોય. કાલિદાસ કહે છે તેમ–क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः–એ જ ખરો ક્ષત્રિય કે જે અન્યનું ક્ષતથી રક્ષણ કરે–અને તેમ કરતાં જો પ્રાણ આપવાનો પ્રસંગ આવે તો તે દિલીપ રાજાની માફક આપવા તૈયાર થઈ જાય. આર્તત્રાણ એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે. વળી દેશને જડ સિપાઈઓ નથી જોઈતા, પણ બુદ્ધિશાળી ક્ષત્રિયો જોઈએ છે. તેથી राजा प्रकृतिरंजनात्–પ્રજાના મન અનુસાર રાજ્યકાર્ય કરવું એ બીજો ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે અને એ કાર્ય માટે યોજનાઓ સંપાદન કરવા માટે પૂરતું જ્ઞાન મેળવવું એ ધર્મના યોગ્ય અનુષ્ઠાનમાં આવી જાય છે. તે

---

* અન્ય શાળાઓમાં જે વિદ્યાર્થી જાય છે તે બધા તૃષ્ણાથી જ જાય છે એમ માની લેવું એવું કહેવું નથી. આ શાળાના વિદ્યાર્થીને, એ તૃષ્ણા હશે તો તે પૂરી નહિ પડે એમ એ વિદ્યાર્થીને સ્પષ્ટ સમજાવી દેવા માટે આ વચન છે.

માટે ક્ષત્રિયવિભાગમાં ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, અને રાજ્યશાસ્ત્રનું શિક્ષણ આવે, તેમાં એ દરેકના સ્થૂળ સિદ્ધાન્ત માત્ર નહિ, પણ ઝીણી ઝીણી પણ અગત્યની સંપૂર્ણ વિગતની માહિતી, તેમ જ નવીન શોધ પણ સમાવવી જોઈએ. શાળા છોડીને આવા ભણેલા નહિ પણ જેઓ આ વિદ્યામાં પારંગત થશે તેઓ જ દેશની સેવા કરી શકશે. સરકારી શાળામાં કેળવાએલો વિદ્યાર્થી પણ જો સ્વદેશભક્ત હશે અને તમારા કરતાં પૂર્વોક્ત વિષયમાં અધિક જ્ઞાન ધરાવતો હશે તો એ તમારા કરતાં દેશની જરૂર વધારે સારી સેવા કરી શકશે. તે માટે ક્ષત્રિય-વિભાગમાં સઘળી તૈયારી ઉપર કહેલા વિષયમાં પારંગત થવા માટે કરો. કહું તો ક્ષમા કરજો કે અસહકાર, ખાદી રાષ્ટ્રીયશાળા ખોલવાનો ઉપદેશ એ જ તમારા જીવનનું પરમકાર્ય હોઈ ન શકે. જીવનનાં ન્હાનાં ન્હાનાં કર્તવ્યો કરવાં એ સારું છે પણ જીવનમાં મોટાં કર્તવ્યો પણ હોય છે, એ સ્વીકારવું જોઇએ. અને ભવ્ય છવ થઈ ને એ મ્હોટાં કર્તવ્યો કરવા માટે પણ તમે કટિબદ્ધ થઈ જાઓ એમ મ્હારી વિનતી છે Indian Administration—હિન્દના રાજ્યવહીવટ—ની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવો, પણ એટલું જ બસ નથી. વહીવટ એ અમુક સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાએલો હોય છે અને તેથી Political Science નો પણ એક શાસ્ત્ર તરીકે અભ્યાસ કરો History અને Political—ઇતિહાસ અને રાજ્યતન્ત્ર પ્રો સીલી કહે છે તેમ—બીજ અને ફળ પેઠે સાથે જોડાએલાં છે, તેથી ઇતિહાસ વડે Political Science–રાજ્ય શાસ્ત્રને કસો, ઇતિહાસમાં પણ ધર્મ આદિ બળ ઉપરાંત દેશની આર્થિક સ્થિતિ કેવો ભાગ ભજવે છે એ ધ્યાનમાં રાખી Economics–અર્થશાસ્ત્ર—નો પણ બહુ સંગીન અભ્યાસ કરો. મને પંડિત માલવીયાજી કહેતા હતા કે જ્યારે Reverse Council bills નો પ્રશ્ન ધારાસભામાં ઉપસ્થિત થયો ત્યારે સૌને સ્વર્ગસ્થ ગોખલેની ખોટ જણાઈ હતી. અત્યારે તમે રાજ્યતન્ત્ર સાથે અસહકારી રહેશો પણ અંતે ત્યારે રાજ્યતન્ત્ર ચક્રમાં પડ્યા વિના છૂટકો નથી. આજના

વિદ્યા ભણીને ધનના ઢગલા કરવાની તૃષ્ણા હોય— વા જેમને ફક્ત નોકરી કરીને પેટ ભરવું હોય તેમને માટે આ સંસ્થા નથી. આ ચોખ્ખી સમજણ સાથે જ વિદ્યાર્થીઓને આ સંસ્થામાં દાખલ કરવા જોઈએ. ભલે એથી વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ઓછી થાય, પણ મહાત્માજીએ અન્ય પ્રસંગે અન્ય વિષયમાં કહ્યું છે તેમ સો ખોટા રૂપિયા કરતાં એક સાચો રૂપિયો સારો—ખોટા રૂપિયા તો આખરે રૂપિયા ના કહું કારણ કે એ જ ટંકશાળના, વેરણ અને ગદ્ધે ખોટા રૂપિયા ના કહું કારણ કે એ જ ઘડાએલા છે, પણ જૂની છાપના પણ પ્રકૃતિના ખરા રૂપમાંથી જ ઘડાએલા છે, પણ જૂની છાપના રૂપિયા તો કહું જ, અને જગતને જણાવી દઉં કે આ ટંકશાળમાં અમુક છાપના રૂપિયા પડતા નથી—જેથી પાછળથી એ વિદ્યાર્થીને નિરાશાનું કે ફરિયાદ કરવાનું કારણ ન રહે.

વારુ, ત્યારે આપણે જેને બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વિભાગ કહ્યા તેમાં કરવાનું શું શું? પ્રથમ ક્ષત્રિયવિભાગ લઈએ. 'ક્ષત્રિય' શબ્દનો અર્થ બરાબર સમજાતો ક્ષત્રિયો લડવા માટે સર્જાયા નથી—એ આસુરભાવ તો હિંસ પશુઓને જ હોય. કાલિદાસ કહે છે તેમ—ક્ષતાત્કિલ ત્રાયત ઇત્યુદગ્રઃ ક્ષત્રસ્ય શબ્દો ભુવનેષુ રૂઢઃ—એ જ ખરો ક્ષત્રિય કે જે અન્યનું ક્ષતથી રક્ષણ કરે—અને તેમ કરવા જતાં જો પ્રાણ આપવાનો પ્રસંગ આવે તો તે દિલીપ રાજાની માફક આપવા તૈયાર થઈ જાય. આર્તત્રાણ એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે. વળી દેશને જડ સિપાઈઓ નથી જોઈતા, પણ બુદ્ધિશાળી ક્ષત્રિયો જોઈએ છે. તેથી રાજા પ્રકૃતિરંજનાત્—પ્રજાના મત અનુસાર રાજ્યકાર્ય કરવું એ નીતિ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે અને એ કાર્ય માટે યોગ્યતા સંપાદન કરવા સારૂ પૂરતું જ્ઞાન મેળવવું એ ધર્મના યોગ્ય અનુષ્ઠાનમાં આવી જાય છે તે

+ અન્ય શાળાઓમાં જે વિદ્યાર્થી જાય છે તે આવી તૃષ્ણાથી જ જાય છે એમ મારૂં માનવું કે કહેવું નથી. આ શાળાના વિદ્યાર્થીને એ તૃષ્ણા હશે તો તે પૂરી નહિ પડે એમ આ વિદ્યાર્થીને સ્પષ્ટ સમજાવી દેવા માટે આ વચન છે.

માટે ક્ષત્રિયવિભાગમાં ઇતિહાસ અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્યશાસ્ત્રનુ શિક્ષણ આવે તેમાં એ દરેકના સ્થૂળ સિદ્ધાન્ત માત્ર નહિ, પણ ઝીણી ઝીણી પણ અગત્યની સંપૂર્ણ વિગતની માહિતી, તેમ જ નવીન શોધ પણ સમાવવી જોઈએ. શાળા છોડીને આવ્યા ભણેલા નહિ, પણ જેઓ આ વિદ્યામાં પારંગત થશે તેઓ જ દેશની સેવા કરી શકશે. સરકારી શાળામાં કેળવાએલો વિદ્યાર્થી પણ જો સ્વદેશભક્ત હશે અને તમારા કરતાં પૂર્વોક્ત વિષયમાં અધિક જ્ઞાન ધરાવતો હશે તો એ તમા । કરતાં દેશની જરૂર વધારે સારી સેવા કરી શકશે. તે માટે ક્ષત્રિય–વિભાગમાં સઘળી તૈયારી ઉપર કહેલા વિષયમાં પારંગત થવા માટે કરો કહું તો ક્ષમા કરજો કે અસહકાર, ખાદી રાષ્ટ્રીયશાળા ખોલવાનો ઉપદેશ એ જ તમારા જીવનનું પરમકાર્ય હોઈ ન શકે. જીવનનાં ન્હાનાં ન્હાનાં કર્તવ્યો કરવા એ સારૂં છે પણ જીવનમાં મોટાં કર્તવ્યો પણ હોય છે એ સ્વીકારવું જોઇએ. અને ભવ્ય છત્વ થઈ ને એ મ્હોટાં કર્તવ્યો કરવા માટે પણ તમે કટિબદ્ધ થઈ જાઓ એમ મ્હારી વિનતી છે. Indian Administration—હિન્દના રાજ્યવહીવટ—ની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવો, પણ એટલું જ બસ નથી. વહીવટ એ અમુક સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાએલો હોય છે અને તેથી Political Science નો પણ એક શાસ્ત્ર તરીકે અભ્યાસ કરો. History અને Poltical–ઇતિહાસ અને રાજ્યતન્ત્ર પ્રો સીલી કહે છે તેમ—બીજ અને ફળ પેઠે સાથે જોડાએલાં છે તેથી ઇતિહાસ વડે Political Science–રાજ્યશાસ્ત્રને કસો, ઇતિહાસમાં પણ ધર્મ આદિ બળ ઉપરાંત દેશની આર્થિક સ્થિતિ કેવો ભાગ ભજવે છે એ ધ્યાનમાં રાખી Economics–અર્થશાસ્ત્ર—નો પણ બહુ સંગીન અભ્યાસ કરો. મને પંડિત માલવીયાજી કહેતા હતા કે જ્યારે Reverse Council bills નો પ્રશ્ન ધારાસભામાં ઉપસ્થિત થયો ત્યારે સૌને સ્વર્ગસ્થ ગોખલેની ખોટ જણાઈ હતી. અત્યારે તમે રાજ્યતન્ત્ર સાથે અસહકારી રહેશો પણ જતે દહાડે રાજ્યતન્ત્ર ચક્રમાં પડ્યા વિના છૂટકો નથી. આજના

સંન્યાસી થશે ગૃહસ્થાશ્રમ માં.-શ્રી. હું સૌને નિખાલસપણે અને મિત્રભા
વથી સંન્યાસને બદલે બ્રહ્મચર્ય (Education) અને ગૃહસ્થાશ્રમ
(Councils) કેળવવાની સલાહ આપું છું

બીજો પ્રામાણ્ય વિભાગ. એમાં સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, અને રાજ્ય
રાજ્યશાસ્ત્ર ઉપરાંત પૂર્વોક્ત ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્ય
શાસ્ત્રનું પણ નિષ્કામ (રાજ્યવહીવટમાં ભાગ લેવા માટે નહિ પણ
નિષ્કામ) અધ્યયન કરાવવું જોઈએ. આ વિદ્યાલયમાં દાખલ થતા
અમુક વિદ્યાર્થીઓ આ આત્મભાવનાનું વ્રત લે તો અત્યારની એક
મોટી મુશ્કેલીનું નિરાકરણ થઈ જાય. આરંભના કાળમાં જ્યારે
પાઠ્યપુસ્તકો અંગ્રેજીમાં જ છે અને અધ્યાપકો પણ ઘણે ભાગે
અંગ્રેજી દ્વારા જ શિક્ષણ આપી શકે એમ છે તે વખતે આ વિદ્યા-
લયનો એક પ્રધાન નિશ્ચય—માતૃભાષા દ્વારા કેળવણી આપવાનો—તે
અમલમાં મૂકવા માટે એક ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે લાયક વિદ્યાર્થીઓ
વિશાળ વાચન કરી, જ્ઞાનથી ભરાઈ સ્નાતક વા નિષ્ણાત થઈ એ
જ્ઞાનના પરિપાકરૂપે તે તે વિષયોના ગ્રન્થો રચવામાં લાગી જાય. એ
ગ્રન્થો અંગ્રેજી ગ્રન્થોનું સ્થાન લઈ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્વીકારાય
એમ હું અત્યારે તો આવતા દશેક વર્ષ સુધી તો ઇચ્છી શકતો નથી
જ પણ તે તે વિષયનાં પુસ્તકોનો સિદ્ધ કે મુદ્રિત આદર્શ આ રીતે
ઊભો થાય તો ગુજરાતી વાઙ્મય બહુ વિસ્તાર અને ગૌરવ પામે.
દાખલા તરીકે, અને ફક્ત દાખલા તરીકે જ—પ્રાચીન હિન્દના ઇતિહાસ
અને સંસ્કૃતિનો વિષય લો એમાં કેટલું બધું કાર્ય કરવાનો અવકાશ
છે! આ પ્રસંગે હું આપના પુરાતત્ત્વ મંદિરને એક વિનતી કરવાની
છૂટ લઉં છું એ મંદિરનો વહીવટ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠના અંગ તરીકે
ચાલવો જોઈએ કે સ્વતંત્ર રીતે એ પ્રશ્નો સાથે મારે લેવાદેવા
નથી. તેમ એ મંદિર અત્યારે પણ શું કામ કરી રહ્યું છે એ પણ
હું જાણું છું અને આનંદથી ભોગવું છું પણ એ મારા કામમાં
પણ મને એક ખામી અત્યારે જણાઈ છે કે એ કામ રાષ્ટ્રવિદ્યાલયને

ઉપકારક થાય એ રીતે થતું નથી છૂટુંછવાયું Research યાને શોધ કે study—અભ્યાસ—નું કામ થાય છે, પણ હું સૂચના કરું છું તે એ કે પુરાતત્ત્વમન્દિરે પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ ઉપર એક ગ્રન્થ વા ગ્રન્થમાળા રચવી જોઈએ–અને એ રચવા ઉપર અધ્યાપકોએ અને વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની સઘળી શક્તિ, શ્રમ અને બુદ્ધિ કેન્દ્રિત કરવાં જોઈએ. આવા એક પુસ્તકથી ગૂજરાતની બલ્કે સમસ્ત ભારતની જેવી સેવા થશે તેવી છૂટાછવાયા અભ્યાસથી કે શોધથી થવાની નથી એ ગ્રન્થમાળામાં–માત્ર એક સૂચના ખાતર–આ આઠ હું ગણાવું છું

(૧) પ્રાચીન હિન્દનો રાજકીય ઇતિહાસ.

(૨) એ ઇતિહાસનાં પ્રમાણ· શિલાલેખ, સિક્કા ઇત્યાદિ

(૩) ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ–બ્રાહ્મણ યાને વૈદિક

(૪) ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ–જૈન અને બૌદ્ધ.

(૫) સાહિત્ય અને કલા–સાહિત્ય અને એની ભાવનાનો ઇતિહાસ,

(૬) સાહિત્ય અને કલા–સંગીત ચિત્ર વગેરે કલાઓ, તથા ગણિત, જ્યોતિષ રસાયન, શિલ્પ, આદિ શાસ્ત્ર અને કલાઓનો ઇતિહાસ.

(૭) ધર્મ (સ્મૃતિ–કાયદા) શાસ્ત્રનો ઇતિહાસ.

(૮) રાજ્યશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ.

અન્ય સંસ્થાઓને કોષ અને વ્યાકરણ કાઢવાં દો. તમે આ એક ઇતિહાસ રચશો તો તમારું અસ્તિત્વ સફળ થઈ ગયું એમ અત્યારની અને ભવિષ્યની પ્રજા કહેશે.

[વસન્ત વર્ષ ૨૨, અંક ૫, જ્યેષ્ઠ સં ૧૯૭૯]

-

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની એક નવી પ્રવૃત્તિ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની વર્તમાન સ્થિતિથી સંતોષ પામનાર કરતાં ખેદ પામનાર જનોની સંખ્યા વધારે હશે અને આ બીજી જાતની સંખ્યામાં વિદ્યાપીઠના સાચા મિત્રો અને ઊંડા હૃદયથી એનું શુભ ચિંતવનારા જનો પણ છે અત્યાર સુધીમાં એ સંસ્થાએ એની સાથે જોડાયેલા પુરાતત્ત્વમન્દિરદ્વારા તેમજ સ્વતંત્ર રીતે પણ ગૂજરાતને ઘણી સેવા કરી છે એણે ગૂજરાતના વિદ્યાર્થી યુવકોમાં—એના અંગભૂત વિદ્યાર્થીઓમાં તેમજ એની બહાર—અપૂર્વ આત્મ સત્યનિષ્ઠા દઢતા, સાદાઈ, દેશભક્તિ અને દેશસેવાની ભાવના આદિ સદ્ગુણો પ્રેર્યા છે એટલું જ નહિ પણ એણે કેળવણીની એક નવી ભાવના ગૂજરાત આગળ ઉપસ્થિત કરી છે આ કારણથી એ સંસ્થાના મિત્રોને જેટલો આનંદ થયો છે તેટલો જ તેઓને એની ક્ષીણતાથી ખેદ થાય છે

વિદ્યાપીઠના અધ્યાપકો અને પુસ્તકશાળાની સમૃદ્ધિ જોતાં એનો મૂળ ઉદ્દેશ સ્વતંત્રતા સાથે બહુ ઊંચી જાતની કેળવણી રચવાનો હતો એમ સ્પષ્ટ દેખાયા વિના [illegible] નથી [illegible] ઉદ્દેશ હંમેશ માટે સ્થિર રહ્યા હોત [illegible] જો [illegible] ને તેમ દરેક સંસ્થાનો "સ્વધર્મ" હો[illegible] નિયમ પણ એ વધારે સારું પણ [illegible] સુપ્રસિદ્ધ અને સાચો સિદ્ધાંત છે

રહીને પણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના સદ્‌ગુણો પણ ગૌણ ભાવે પોતામાં રાખવા જોઈએ, અને એમ થાય તો જ બ્રાહ્મણના બ્રાહ્મણત્વનુ પણ રક્ષણ થઈ શકે * છતાં એનુ પ્રધાન કાર્ય તો બ્રાહ્મણત્વ કેળવવાનુ જ હોઈ શકે. તે જ પ્રમાણે, વિદ્યાપીઠે સ્વાતન્ત્ર્ય અને દેશસેવાના પૂર્વોક્ત સદ્‌ગુણો અવશ્ય રીતે અંગીકાર કરવાની સાથે, એનુ મુખ્ય કર્તવ્ય વિદ્યાર્થીઓમા અને પ્રજામાં ઉચ્ચ વિદ્યા કેળવવાનુ અને પ્રસારવાનુ છે એ વાત ભૂલવી ન જોઈએ

પરતુ આરભકાળનુ આ ધ્યેય પછીના કાળમાં ઝાંખુ પડ્યુ છે એમાં દોષ અધ્યાપકોનો કે કાર્યકર્તાઓ નથી. પછીથી ઉત્પન્ન થયેલી પરિસ્થિતિનો છે સમય બદલાતાં જીવન બદલાયુ, અને જીવન પરિસ્થિતિને વશ થયુ વિદ્યાપીઠ ઉચ્ચ કેળવણી માટે નથી, પણ સ્વતન્ત્રતા અને દેશસેવા માટે છે એમ એના ધ્યેયની નવી વ્યાખ્યા થઈ અર્થાત્, સ્વતત્રતાના અને દેશસેવાના વાતાવરણમાં વિદ્યાવૃદ્ધિનો જે મૂળ ઉદ્દેશ હતો તેને બદલે હવે વાતાવરણ જ ઉદ્દેશરૂપ બની ગયુ, અને મૂળ ઉદ્દેશ ગૌણતાને પામ્યો સ્વતન્ત્રતા માટે કોઈ એવો ધધો શીખવવો જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીને આગળ જતાં ગુજરાન માટે પરાશ્રિત થવુ ન પડે—આવી સમજણથી વિદ્યાપીઠના અધિકારીઓએ એના અભ્યાસક્રમમાં કાતણ, પીજણ અને સુથારી કામ દાખલ કર્યું અને શિક્ષણ પણ એની ઉચ્ચ કક્ષા અને ભાવના ઉપરથી ઉતારી ગ્રામસેવાના કાર્યને અનુકૂળ કરવામાં આવ્યુ

આમ પરિસ્થિતિ બદલાઈ તેથી મૂઝાઈ ન જતાં પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થાય તેવો ધ્યેયમાં અને તદનુસાર કાર્યમાં ફેરફાર કરવાની એ સસ્થાના કાર્યકર્તાઓએ જે સમયસૂચકતા દાખવી, જે સ્થિર બુદ્ધિથી શાંત વિચારથી અને સહકારીની સખ્યા ઘટવા છતાં નવી સ્થિતિને તેઓ પહોચી વળ્યા, તે ખરેખર પ્રશસનીય છે પણ આ

*'ઉત્તરરામચરિત્ર'માં ब्रह्मस्योब्रह्महिताय तपसा ઇત્યાદિ શ્લોકમા નોંધેલી ભૂમ્યમાર્ગની કથા સુપ્રસિદ્ધ છે

વૈરત્યાગથી આપણે અત્યારે શું ખોયું છે એનું વિસ્મરણ કે વિના ખેદે સ્મરણ શક્ય નથી હજી પણ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સ્વતન્ત્રતાના વાતાવરણમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ આપનાર એક આદર્શ સંસ્થા થાય એમ ઇચ્છા રહ્યાં કરે છે, અને નવા વિદ્યાર્થીઓ ન મળે તો જૂના વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને સંસ્થાના મિત્રો એક મંડળરૂપે જોડાઈ, ઉચ્ચ અધ્યયનને પંથે ચઢી, તથા સ્વકાર્યની ઉચ્ચતાથી અન્યને એ તરફ આકર્ષી મુઠ્ઠીભર વિદ્યાર્થીઓને બદલે અખિલ ગૂજરાતને એ મંડળ કેળવણીનું ક્ષેત્ર બનાવે તો કેવું સારું એમ મનમાં થઈ આવે છે

આજ જે આનન્દજનક પ્રવૃત્તિ માટે અમે એ સંસ્થાના કાર્યકર્તાઓને અભિનન્દન આપવા ઇચ્છીએ છીએ તેને માટે ઉપર કરેલો ઉપોદ્ઘાત કોઈને બેસૂરો લાગે તો અમે ક્ષમા ઇચ્છીએ છીએ. વસ્તુત અમે આ નવી પ્રવૃત્તિને શિક્ષણની પ્રવૃત્તિથી સ્વતન્ત્ર સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિ માનીએ છીએ, અને એના વાસ્તવિક રૂપમાં એટલે કે સમાજસેવાના ઉપક્રમરૂપે જ, એની કદર કરીએ છીએ. હિન્દુસ્તાન ગામડાંનો દેશ છે એ સત્ય આપણા નાયકોને ઘણાં વર્ષોથી જાણીતું હતું છતાં એ સત્ય ધ્યાનમાં રાખી ગામડાંના સુધારા માટે પ્રજા તરફથી કાંઈ પણ પ્રયત્ન થવા લાગ્યો હોય તો તે મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રેરણા અને પ્રવૃત્તિનું ફળ છે શ્રી. નગીનદાસ અમૂલખરાય તરફથી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને રૂપિયા એક લાખનું દાન મળ્યું છે, અને એની મદદથી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં ગ્રામસેવામન્દિર ખોલવાનું કર્યું છે

"૧ આ મન્દિરનો ઉદ્દેશ સ્વરાજ્યની દૃષ્ટિએ ગ્રામસંગઠન કરવાનો, તાલીમ પામેલા સેવકો તૈયાર કરવાનો છે

૨ વિદ્યાપીઠના ધ્યેયો જેને માન્ય હશે અને મન્દિરનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી વિદ્યાપીઠ જ્યાં સોંપે ત્યાં પાંચ વરસ સુધી ગ્રામસેવાનું કામ કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા લેશે તેવા યુવાનને આ મન્દિરમાં દાખલ કરવામાં આવશે.

૩ દાખલ થનાર યુવાનની રહેણી સાદી હોવી જોઈએ અને તેનામાં અંગમહેનતની ઇચ્છા અને ટેવ હોવાં જોઈએ.

૪ જો ઉમેદવાર વિનીત જેટલું ભણેલો હશે તો એને બે વરસની તાલીમ લેવી પડશે અને જો તે સ્નાતક જેટલી કેળવણી પામેલો હશે તો તેનો અભ્યાસક્રમ એક વરસનો રહેશે. બનતાં સુધી સ્નાતક વિદ્યાર્થીઓને પસંદ કરવામાં આવશે. વળી પરિણીત ઉમેદવાર કરતાં અપરિણીત ઉમેદવારને વિશેષ પસંદગી આપવામાં આવશે.

૫. મૂળ ઉદ્દેશને પાર પાડવાની દૃષ્ટિએ જે ઉમેદવારમાં વિશેષ લાયકાત દેખાશે તેને ઉપરના નિયમોને અપવાદ કરીને પણ દાખલ કરવામાં વાંધો નહિ આવે.

૬ આ મંદિરના વિદ્યાર્થી વિદ્યાપીઠના છાત્રાલયમાં રહેશે. ત્યાં ભોજનખર્ચ તથા બીજું જે પરચુરણ ખર્ચ આવે તેટલી રકમની વધુમાં વધુ રૂા ૨૦ સુધીની સ્કિબ્યવૃત્તિ તેને મળશે.

૭ વિદ્યાપીઠમાં રહી નકી કરેલી તાલીમ જેણે બરાબર લીધી હશે તેને તે બાબતનું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે, અને જો તે વિદ્યાર્થી ગ્રામસંગઠનના કાર્યને માટે બીજી કોઈ રીતે નાલાયક નહિ જણાય તો માસિક રૂા ૩૦ થી રૂા ૫૦ સુધીના પગારથી તેને રોકવામાં આવશે. લાયકાત અને જરૂરિયાત પ્રમાણે વધારો કરીને માસિક પગાર રૂા ૬૦ સુધી વધારવામાં આવશે.

૮ આ મંદિરનો અભ્યાસક્રમ નીચે પ્રમાણે છે —

(ક) સામાન્ય શિક્ષણમાં રહેલી ખામીઓ દૂર કરવા માટે

૧ ગૂજરાતી—સફાઈદાર અક્ષર અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ

૨ ભૂગોળ—હિંદુસ્તાનની તેમજ દુનિયાની ભૂગોળનું વિશેષ જ્ઞાન.

૩. નામાનાં મૂળતત્ત્વો તથા કાંતણ અને વણાટના મથકના ચોપડા રાખતાં આવડે તેટલું વિશેષ નામું.

૪ સંગીતનો સામાન્ય પરિચય-ભજનો દ્વારા.

(ખ) ગ્રામસેવાની ખાસ લાયકાત મેળવવા માટે.

૧ સંપત્તિશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો

૨ ગામડાંનો આર્થિક તેમજ સામાજિક અભ્યાસ.

૩ કાંતણ, પીંજણ અને સુથારીકામ—રેંટિયો અને પીંજણ સુધારવા જેટલું

૪ સ્વચ્છતા અને આરોગ્યસંરક્ષણ—વ્યક્તિગત તેમજ સામુદાયિક.

૫. આહારશાસ્ત્ર, પ્રસવ તથા અકસ્માત વખતે તાત્કાલિક ઉપચાર

૬ શિક્ષણશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો અને શાળાની વ્યવસ્થા

૭ વ્યાયામ, સંઘવ્યાયામ અને રમતો

૮ સભાશાસન (સભાઓ અને સંસ્થાઓ નિર્વિઘ્નપણે ચલાવવાનું વ્યવસ્થાશાસ્ત્ર).

૯ જમીનપાણી.

ઉપરના અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત જમીનમહેસૂલ ગૃહઉદ્યોગ, સહકારી મંડળીઓ ખેડૂતોનાં મંડળો મજૂરસંઘો સાંખવાના પ્રકારો વગેરે વિષયોનો પરિચય નિયત વ્યાખ્યાનો દ્વારા આપવામાં આવશે.

આ રીતસરનો અભ્યાસક્રમ થયો. પરંતુ તે ઉપરાંત રાંધતાં, તરતાં, દોડતાં, ભાઈબ્યાકુ હાંકતાં, બજારમાંથી ખરીદી કરતાં, ગીત ગાતાં, હિંદુસ્તાની બોલતાં વગેરે બાબતો આવડવી ગ્રામસેવકને માટે અનેક રીતે ઉપયોગી છે પણ આ વસ્તુઓ માટે વર્ગો ચલાવવાના ન હોય. દરેક ગ્રામસેવક પોતાની મેળે ઉપરનાઓથી અને તેટલી વસ્તુઓ શીખી લેવી જોઈએ "

પ્રથમ દૃષ્ટિએ, ઉપર જણાવેલો માસિક પગાર રૂ ૩૦ થી ૫૦ સુધીનો અને સારી લાયકાત પ્રાપ્ત થતાં રૂ ૬૦ સુધીનો ઓછો જણાય પણ દેશસેવાના ધોરણ ઉપર રચાયેલી યોજનામાં કદાચ લાભ એ કરતાં વધારે પગાર આપવો પરવડે નહિ એમ અમે

સ્વીકારીએ છીએ. પરંતુ "પરિણીત ઉમેદવાર કરતાં અપરિણીત ઉમેદવારને વિશેષ પસંદગી આપવામાં આવશે' એ નિર્બન્ધ તો અમારાથી સમજાતો નથી, એટલું જ નહિ પણ વિપરીત લાગે છે ગામડાંમાં અપરિણીત દેશસેવક લોકોમાં તેવો વિશ્વાસ ઉપજાવી શકશે નહિ, એટલું જ નહિ, પણ ચારિત્ર્યભ્રંશને વશ થશે તો સંસ્થાને કાળી ટીલી લાગશે આથી એમ ધારવાનું નથી કે અપરિણીત વ્યક્તિ દેશસેવા ન કરી શકે અથવા તો ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય ન જાળવી શકે એમ અમારું માનવું છે જગતમાં શંકરાચાર્ય અને બુદ્ધ ભગવાન જેવાનાં ઉદાહરણો અમને અજ્ઞાત નથી પણ રાતદિવસ જેમનાં માનસ વૈરાગ્ય અને બ્રહ્મચર્યની ઉગ્ર ભાવનાથી પોષાતાં હતાં તેવાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી અને સંન્યાસીની સંસ્થાઓ પણ કાળે કરી મનુષ્યની સ્વાભાવિક નિર્બળતાને વશ થઈ પડી, તો વર્તમાન સ્ત્રીપુરુષના સહચાર, સલાપ અને વિલાસના યુગમાં અપરિણીત દેશસેવકોની સંસ્થા ઊભી કરવી અમને ભયંકર લાગે છે વિશેષમાં પરિણીત જીવનની સુન્દરતા અને એનું માધુર્ય દૃષ્ટાન્તરૂપે ગામના લોકોને ઉપકારક છે એટલું જ નહિ, પણ એ ગ્રામસેવામાં દમ્પતીનો સહચાર આદર્શરૂપે ગ્રામજન આગળ રહે એ અમે ઇષ્ટ માનીએ છીએ

ઉપરનું લખ્યા પછી પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ ધર્મગુરુ અને લેખક ડીન ઇંગનું એક વચન અમારી નજરે પડ્યું છે, એમાં અમારા મતનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરા આકારે પ્રકટ થયેલું જોઈ એ અમે અત્રે ટાંકીએ છીએ –

"I do not think that we wish to make the priesthood a kind of third sex, though that view is widely held on the Continent

A celibate priesthood may increase the church as an institution but I do not think that as a general rule, it is good for the priests themselves or for their flocks."

[વસન્ત : વર્ષ ૨૮, અંક ૨ ફાલ્ગુન, સં ૧૯૮૫]

'જીવંત સંસ્થા'*

ભાવનગરમાં 'ગૂજરાત અને કેળવણી' સંબંધી મ્હારા ભાષણમાં ગૂજરાતી પ્રોફેસરોનું તે તે વિષય માટે એક એક મંડળ રચવાની ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટિને સૂચના કરી હતી, તેને અંગે ગેરસમઝણ ન થાય તે માટે હું ખુલાસો કરવા ઇચ્છું છું કે સૂચનામાં "પ્રોફેસર" શબ્દ ઉપલક્ષણ માત્ર છે અર્થાત્ પ્રોફેસર નહિ એવા તે વિષયના બીજા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો જે કોઈ હોય તેઓને પણ એ મંડળમાં લઈ શકાય, બીજું એ મંડળોની કેટલીક મીટિંગ જેઓ એ વિષયમાં ખરેખર રસ લેતા હોય તેમને માટે પણ ખુલ્લી રાખવી જોઈએ અને ત્રીજું એ કે "બોર્ડ ઑફ સ્ટડીઝ" જેવું મંડળ રચવાનું મ્હેં કહ્યું તે કયા વિદ્યાર્થીઓ માટે? અને એમણે પાઠ્યપુસ્તકોનો શો ક્રમ યોજવાનો? ખુલાસો—એમાંનું કંઈ નહિ "બોર્ડ ઑફ સ્ટડીઝ" એટલે એના જેવાં ખાસ વિદ્વાનોનાં મંડળો વિદ્યાર્થીઓ વિદ્વાનો પોતે જ અને એમનું કામ પાઠ્યપુસ્તકોની યોજનાને બદલે, એમના પોતાના કામની યોજના કરવી તે દરેક મંડળ વર્ષ માટે વા તેથી વધારે બેત્રણ વર્ષ માટે પોતાના વિષયને લગતા પ્રશ્નોની યાદી કરે, અને એમાં શોધખોળ કરવાનું કામ અહિંઆદિ ડેરી લે, વા કેટલુંક વ્હેંચી લઈ બીજું જાહેર પ્રજા આગળ મૂકે, જેથી મંડળ બહારના કોઈ વિદ્વાનને એ ઉપર કામ કરવું હોય તો તે કરે. વળી કૉલેજની ઉત્તમ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને શ્રોતા તરીકે આમાં જોડવા અને રસ લેતા કરવા, જેથી આ નવા ઉપક્રમમાં પ્રજા પણ રસ લે, અને એ એક જીવન્ત સંસ્થા બને.

[વસન્ત વર્ષ ૨૪, અંક ૩ ચૈત્ર, સં ૧૯૮૨]

---

* મૂળ શીર્ષક : 'એક ખુલાસો' સં૦

૪

અર્વાચીન હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસની પરિષદ્

હાલમાં (તા ૭ મી જૂન ૧૯૩૫) પૂનામાં "All-India Modern History Congress" યાને 'અખિલ ભારત અર્વાચીન ઇતિહાસની પરિષદ્' ભરાઈ આ 'અર્વાચીન ઇતિહાસ" હિન્દુસ્થાનનો, અને અર્વાચીન એટલે ઈ સ. ૧૦૦૦ પછીથી અત્યાર સુધીનો, જેમાં (૧) મોગલ પહેલાના મુસલમાન સમયનો (અને આમાં રાજપૂત વગેરે અન્ય હિન્દુ રાજ્યોનો સમાવેશ કરવાનો, (૨) મોગલ સમયનો (જેમાં- તે સમયના મહારાષ્ટ્ર વગેરે પણ આવી જાય) અને (૩) બ્રિટિશ સમયનો (તેમાં પણ દેશી રાજ્યો સહિત એ સમયના અખિલ ભારતવર્ષનો) એમ ત્રણ પેટા વિભાગ પડે.

આ પરિષદ પહેલવહેલી ભરાઈ, અને એ ભરવાનુ સ્થાન યોગ્ય રીતે પૂના હતું. પૂનાનુ 'ભારત ઇતિહાસસંશોધક મંડળ' જે ઇતિહાસની શોધ માટે વ્યવસ્થિત રૂપે સ્થપાએલું જૂનામાં જૂનુ મંડળ છે, અને કામ બહુ ઉત્સાહથી અને ફતેહમન્દીથી કરે છે—એના પ્રયત્નથી આ પરિષદ્ ભરવામાં આવી હતી. એના પ્રમુખ તરીકે અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટિના ઇતિહાસના પ્રોફેસર ડૉ. સર શફાત અહમદખાનને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા સર જદુનાથ સરકારનો આ સ્થાન માટે પહેલો હક ગણાય, પણ તેઓ હવે વૃદ્ધ થયા છે, અને તેથી એમનો લાભ ના લઈ શકાયો હોય તો સર શફાત જ એક પીઢ યુવાન અને ઉત્સાહી વિદ્વાન તરીકે સૂઝે ડૉ. કૃષ્ણસ્વામી આયગરે

દ્રાવિડ ઇતિહાસમાં બહુ કાર્ય કર્યું છે, પણ એ પણ હવે નિવૃત્તિના અધિકારી મનાય. પણ એમણે ઇતિહાસના પ્રદેશમાં કરેલી સેવા ધ્યાનમાં લઈ યોજકોએ એમની પાસે ઇતિહાસનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરાવી હતી.

પરિષદે સ્થાયી મંડળ સ્થાપવા સંબંધી તથા તેના કાર્ય સંબંધી કેટલાક ઠરાવ કર્યા, તેથી હવે આપણે માની લઈએ કે ‘ઓરિયન્ટલ, કૉન્ફરન્સ , ‘સાયન્સ કૉંગ્રેસ’ વગેરે મંડળની રીતે આ મંડળ પણ આખા હિન્દ માટે એક કાયમની સંસ્થા બની રહે. હિન્દુસ્થાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઓરિયન્ટલ કૉન્ફરન્સના કાર્યમાં આવે છે એ કારણથી આ અર્વાચીન ઇતિહાસની કૉન્ફરન્સે એ પહેલાંનો ઇતિહાસ પોતાના કાર્યક્ષેત્રની બહાર રાખ્યો છે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર એટલું મોટું છે કે તે એક મંડળ માટે પૂરતું છે

પ્રમુખ ડૉ. સફાત અહમદનું ભાષણ બહુ લાંબુ હતું. એમાં એમણે સાચા ભાવથી ભરેલા વિનયપૂર્વક મહારાષ્ટ્રના રાનડે ટિળક (તેમજ કહેવા માગે છે?) વગેરેથી માંડી આજ સુધીના “ઇતિહાસ સંશોધક” વિદ્વાનોની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી—અને તે પછી અત્યારે હિન્દુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગમાં વ્યક્તિઓએ, ખાનગી મંડળોએ પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓએ, દેશી રાજ્યોએ અને છેવટ બ્રિટિશ સરકારે પણ શું શું કર્યું છે એ જણાવ્યું પૂર્વોક્ત ત્રણ સમય પૈકી—દરેકના ઇતિહાસ માટે શાં શાં સાધનો ઉપલબ્ધ છે, કેટલાંનો લાભ લેવાયો છે કેટલાંનો હજી તરજુમો થવો બાકી છે ઇત્યાદિ બતાવ્યું—અને હજી આપણે માટે શું કરવાનું બાકી છે એ કેમ કરવું એની દિશા સૂચવી. આ કામ કરવાની યુનિવર્સિટિઓને માથે મોટી જવાબદારી છે, એ પૂરી અદા થતી નથી એ માટે એમણે ઠીક ટોક્યો

એમના ભાષણમાં બેચાર વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી અને પુખ્તપણે વિચારવા જેવી હતી. એમનું કહેવું છે કે—

(૧) ઇતિહાસના વિદ્વાનોએ કેવળ સત્ય હકીકતની જ દરકાર

રાખવી જોઈએ, કોઈ તરેહના રાગદ્વેષ કે રાજકીય કુરાગ્રહને એમના પવિત્ર કાર્યમાં સ્થાન નથી

(૨) અત્યારે હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસનુ સંશોધન જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં થાય છે તે થવા દેવુ—એ સર્વના કામનુ એકીકરણ અખિલ ભારત માટે હવે જે સસ્થા સ્થાપવાની છે તેમાં થશે, પરતુ તેથી અત્યારની પ્રાન્તિક સસ્થાઓનો લોપ કરવાનો નથી જેમકે અત્યારે મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાનો મરાઠા અને પેશવાના સમયમાં ઉત્તમ શોધખોળ કરી રહ્યા છે અને તે જ પ્રમાણે દ્રાવિડ દેશના વિદ્વાનોએ પણ એ ભાગના ઇતિહાસ ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશ નાંખવા માંડ્યો છે, અને અલિગઢ વગેરે સ્થળે મુસલમાનોના ઇતિહાસને લગતા લેખો લખાય છે—એઓનુ કામ પણ ચાલતું રહેશે. પણ સર્વનાં કાર્યને એક હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી એક કરવાનાં છે ડૉ શાફતના શબ્દોમાં-

"We have not started this organization in a spirit of hostility to any institution It is not our desire, nor can it be the wish of any one of its members, to start an association with the object of multiplying the long list of sectional and provincial organizations that have played, and are still playing, a brilliant role in the development of historical investigation Provincial patriotism has a rightful, nay an essential, place in the national life and endeavour, for it is from the warmth and glow of the concrete events that appear every moment and unconsciously mould our outlook, that we reach the sublime heights of an All-India patriotism I cannot expect a citizen of Poona to develop a concep-

દ્રાવિડ ઇતિહાસમાં બહુ કાર્ય કર્યું છે, પણ એ પણ હવે નિવૃત્તિના અધિકારી મનાય. પણ એમણે ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં કરેલી સેવા ધ્યાનમાં લઈ યોજકોએ એમની પાસે ઇતિહાસનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરાવી હતી.

પરિષદે સ્થાયી મંડળ સ્થાપવા સંબંધી તથા તેના કાર્ય સંબંધી કેટલાક ઠરાવ કર્યા, તેથી હવે આપણે માની લઈએ કે 'ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સ 'સાયન્સ કૉન્ગ્રેસ' વગેરે મંડળની રીતે આ મંડળ પણ આખા હિન્દ માટે એક કાયમની સંસ્થા બની રહે. હિન્દુસ્થાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સના કાર્યમાં આવે છે એ કારણથી આ અર્વાચીન ઇતિહાસની કૉન્ફરન્સે એ પરદેશનો ઇતિહાસ પોતાના કાર્યક્ષેત્રની બહાર રાખ્યો છે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર એટલું મોટું છે કે તે એક મંડળ માટે પૂરતું છે

પ્રમુખ ડૉ. શફાત અહમદનું ભાષણ બહુ લાંબુ હતું એમાં એમણે સાચા ભાવથી ભરેલા વિનયપૂર્વક મહારાષ્ટ્રના રાનડે, ટિળક (તેમ જ કહેવા માગે છે!) વગેરેથી માંડી આજ સુધીના "ઇતિહાસ-સંશોધક" વિદ્વાનોની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી—અને તે પછી અત્યારે હિન્દુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગમાં વ્યક્તિઓએ, ખાનગી મંડળોએ, પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓએ, દેશી રાજ્યોએ અને છેવટ બ્રિટિશ સરકારે પણ શું શું કર્યું છે એ જણાવ્યું પૂર્વોક્ત ત્રણ સમય પૈકી–દરેકના ઇતિહાસ માટે શાં શાં સાધનો ઉપલબ્ધ છે, કેટલાનો લાભ લેવાયો છે કેટલાનો હજી તરજુમો થવો બાકી છે ઇત્યાદિ બતાવ્યું–અને હજી આપણે માટે ઘણું કરવાનું બાકી છે એ કેમ કરવું એની દિશા સૂચવી. આ કામ કરવાની યુનિવર્સિટિઓને માથે મ્હોટી જવાબદારી છે, એ પૂરી અદા થતી નથી એ માટે એમણે શોક દર્શાવ્યો.

એમના ભાષણમાં બે-ચાર વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી અને પુખ્તપણે વિચારવા જેવી હતી એમનું કહેવું છે કે—

(૧) ઇતિહાસના વિદ્વાનોએ કેવળ સત્ય હકીકતની જ દરકાર

રાખવી જોઈએ, કોઈ તરેહના રાગદ્વેષ કે રાજકીય દુરાગ્રહને એમના પવિત્ર કાર્યમાં સ્થાન નથી

(૨) અત્યારે હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસનુ સંશોધન જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં થાય છે તે થવા દેવુ—એ સર્વના કામનું એકીકરણ અખિલ ભારત માટે હવે જે સંસ્થા સ્થાપવાની છે તેમાં થશે, પરંતુ તેથી અત્યારની પ્રાન્તિક સંસ્થાઓનો લોપ કરવાનો નથી જેમકે અત્યારે મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાનો મરાઠા અને પેશવાના સમયમાં ઉત્તમ શોધખોળ કરી રહ્યા છે અને તે જ પ્રમાણે દ્રાવિડ દેશના વિદ્વાનોએ પણ એ ભાગના ઇતિહાસ ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશ નાખવા માંડ્યો છે અને અલિગઢ વગેરે સ્થળે મુંસલમાનોના ઇતિહાસને લગતા લેખો લખાય છે—એઓનુ કામ પણ ચાલતું રહેશે. પણ સર્વના કાર્યને એક હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી એક કરવાનાં છે ડૉ શાફતના શબ્દોમાં-

"We have not started this organization in a spirit of hostility to any institution It is not our desire, nor can it be the wish of any one of its members, to start an association with the object of multiplying the long list of sectional and provincial organizations that have played, and are still playing, a brilliant role in the development of historical investigation Provincial patriotism has a rightful, nay an essential, place in the national life and endeavour, for it is from the warmth and glow of the concrete events that appear every moment and unconsciously mould our outlook, that we reach the sublime heights of an All-India patriotism. I cannot expect a citizen of Poona to develop a concep-

tion of Indian patriotism unless he has been bred in and has shared the thoughts of those who made Poona famous. They have carved a temple of fame and valour which is a source of perennial interest to thousands who undertake the pilgrimage of piety and devotion to this sacred and historic city Similarly, I cannot conceive a Delhi citizen who is not constantly reminded of the splendour of the Moghal Rule by the daily almost hourly sight of monuments of Moghal glory and brilliance. A Sikh cannot become a true Indian patriot unless he has love for sacred Amritsar or historic Lahore. Provincial patriotism is the foundation of National patriotism.

(૩) ઇતિહાસના સંશોધનમાં ઇતિહાસનાં સાધનોની શોધ મુખ્ય છે, પણ એટલું જ આપણું કાર્ય નથી. ઇતિહાસનાં સાધનોની મદદથી ઇતિહાસનો અર્થ કરવો વસ્તુ ઊપજાવવું એ જરૂરનું કાર્ય છે ડૉ. શાહના શબ્દો ઉતારીએ

"History does not consist merely in the dissection of tiny bits of facts, out of musty old parchments, collected together after years of toil, without any principle possessing significance. This is not history but a heterogeneous collection of unorganized facts pieced together with soulless and mechanical industry History consists not merely in the organization, collection and

examination of material, but also in its interpretation Without a correct interpretation of the mass of material presented to the historian, history will degenerate into a meaningless and barren recitation of strings of unrelated and unco-ordinated facts, and will cease either to inspire or instruct. Interpretation is the core of history "

(૪) અને આ માટે દૃષ્ટિબિન્દુ અમુક કોમ કે પ્રાન્તનુ ન રાખતાં સમસ્ત હિન્દુસ્થાનનું રાખવુ જોઈએ.

' We must not divide ourselves into hard and rigid classes of Mahratta, Sikh Muslim and Bengali historians. While the subject may be concerned only with a small period of Indian History, every Indian historian should aim at a conception of united India This is the noblest and truest legacy of fifty years of rapid progress. We are not merely Mahrattas and Muslims, we are also part of a larger whole, and it is our duty as historians to emphasise this point, and bring home to the young the spiritual energy and intellectual force which impelled many of the national heroes to work, not merely for the limited and circumscribed sphere in which they moved and breathed, but also for the general progress and improvement of our Motherland.

While history is the record of truth, and nothing but the truth, it deals with the human organism, with its passions and prejudices its sub-conscious impulses and lofty ideals. It is a record of human activity, and is instinct with life. We deal not with fossils, but with the achievements of persons who have left imperishable monuments of their glory in the Indian society of today The present is linked up with the past by the strongest forces in the world. It is the sacred duty of historians of India to attempt the interpretation of her annals in a way that is in harmony, not only with the facts of history, but also with the conception of her common nationality

[પ્રસ્થાન વર્ષ ૩૪ અંક ૩, ચૈત્ર, સં ૧૯૯૧]

પૂનાની 'ઓરિયન્ટલ કૉન્ફરન્સ'*

એક વારવાર ઉચ્ચારાતું, સર્વાનુમતે સ્વીકારાતું, પણ વ્યવહારમાં ઘણી વાર ભૂલાઈ જતું સત્ય આ છે કે-મનુષ્યજીવન એક અખંડ પદાર્થ હોઈ એના કહેવાતા એક ભાગમાં થએલો ફેરફાર એના બીજા ભાગમાં અસર કર્યા વિના રહેતો નથી છેલ્લાં પંદર વર્ષથી હિન્દુસ્થાનનો આત્મા જે સ્વરાજ્યની ભાવનાથી ઝળહળી રાજકીય જીવનકક્ષામાં રૂપાન્તર પામ્યો છે તેણે એના જીવનની બીજી કક્ષાઓને પણ વત્તીઓછી અસર કરી છે અને એનું જ આ એક પરિણામ છે કે જેમ હિન્દુસ્થાનની પ્રજા હવે એનો રાજકીય વ્યવહાર પરદેશી અમલદારો (સિવિલિયનો)ને આધીન રહેવા દેવા રાજી નથી, તેમ એની બુદ્ધિનું સ્વાભાવિક સ્વાતન્ત્ર્ય પણ પશ્ચિમના વિદ્વાનોને વશવદ રહે એ એને ગમતું નથી મૅક્સમૂલર, વેબર અને મૅકડોનેલના મતો આપણે બહુ વાર ટાંક્યા–એને બહુ વાર નમ્યા, બહુવાર અનુસર્યા હવે તો આપણે સ્વતન્ત્રતાથી મત બાંધીએ, એટલું જ નહિ, પણ પશ્ચિમના વિદ્વાનોમાં આપણા મત માટે માન અને પ્રતિષ્ઠા પાડીએ તો સારૂ–એવી ચોતરફ લાગણી જાગી છે અત્યાર સુધીમાં ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર, ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી, રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર વગેરેએ પશ્ચિમના વિદ્વન્મડળ પાસે અનેક વિષયમાં માન મૂકાવ્યો

---

* 'વીસમી સદી' માટે લખેલો આ લેખ, એ પત્રના તન્ત્રીની પરવાનગીથી અત્રે ('વસન્ત')મા આપ્યો છે

ગયા સોસાઇટિનાં મકાનની આ બાજુએ 'વૈદિકાશ્રમ' કરીને એક મકાન છે,—જે સાંભળવા પ્રમાણે પ્રથમ ઓત્રિયોને માટે રચેલું, પાછળથી સરકારે જેમાં પંડિતો માટે એક શાળા સ્થાપવા ધારેલી અને અત્યારે જે ફર્ગ્યુસન કૉલેજના એક છાત્રાલય તરીકે વપરાય છે—તેમાં ઘણાખરા મ્હેમાનોને માટે ઉતારાની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. વૈદિકાશ્રમથી થોડેક દૂર 'સર્વન્ટ્સ્ ઑફ ઇન્ડિયા સોસાયટિ, ફર્ગ્યુસન કૉલેજ, ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ—દેશસેવાનાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં ત્રણ મનોહર અંગ—પાસે પાસે આવેલાં છે આ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ખાતાની જમીન ઉપર, ઇન્સ્ટિટ્યૂટ સામે જ પરિષદ્ માટે સુંદર અને વિશાળ મંડપ બાંધ્યો હતો એ સ્થળે આમે તા ૪ થીની સાંજે—લગભગ આથમતે સૂર્યે—જોવા ગયા ઇન્સ્ટિટ્યૂટની પાછળ ડુંગરની હાર આવેલી છે, એની ઉપલી કરાડ ઉપર કલ્પનાશક્તિથી ક્ષણવાર બેસી મ્હેં પૂર્વોક્ત સંસ્થાઓનાં મકાન ઉપર દૃષ્ટિ નાંખી, ત્યાં દાક્ષિણાત્યોની આત્મસુધારણના ક્ષેત્રમાં પ્રકટ થતી કર્તૃત્વશક્તિ આગળ મ્હારૂં શિર નમ્યું

તા. ૫ મીએ પરિષદ્નું કામ શરૂ થયું. આપણા ગૂજરાતી બન્ધુ રા રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય—જેઓમાં સંસ્કૃત વિદ્યાના અભ્યુદયમાં બહુ રસ લે છે—એઓ સત્કારિણી સભાના પ્રમુખ હતા. એમણે એ સ્થાનેથી સૌને આવકાર આપ્યો, એમાં પશ્ચિમમાં ભરાતી આ જાતની પરિષદોનો ઉલ્લેખ કરી, પરિષદોમાં શંકર પંડુરંગ પંડિત, ડો ભાંડારકર અને હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે હાજરી આપેલી એ વાત કહી, તથા આ પરિષદ્ના કાર્યમાં સરકાર, દેશી રજવાડા અને પ્રજા તરફથી મળેલી મદદ માટે ઉપકાર માન્યો અને છેવટે મુંબઈના ગવર્નર સર જ્યૉર્જ લૉઈડને પરિષદ્નું કાર્ય ઉઘાડવા વિનંતિ કરી. નામદારે સહાનુભૂતિભર્યું અને ઉત્તેજનદાયી ભાષણ કર્યું તે પછી પ્રમુખ તરીકે સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરને નીમવાની દરખાસ્ત મુકાઈ ને પસાર થઈ સર રામકૃષ્ણ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે

બિમાર હોઈ પથારીવશ પડેલા હતા (વાચક જાણીને આનન્દ પામશે કે તે દિવસ પછીથી એમની તબિયત સુધરી છે), અને તેથી તેઓ પોતે પરિષદ્‌માં આવી શક્યા નહોતા, પણ પોતે લખાવેલું પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ એમને બદલે પ્રો ગજ્જ્વાડેએ વાંચી સંભળાવ્યું જેઓ સર રામકૃષ્ણને અદ્યાપિ જાણે છે તેમને જણાવવાની જરૂર નથી પણ તે સિવાયનાં શ્રોતાજનો ચકિત થયા હશે કે એમનું ભાષણ એમની બુદ્ધિના હમ્મેશના જુસ્સાથી અને દ્દઢતાથી ભરપૂર હતું એમાં એમણે આજપર્યન્ત જે જે મુખ્ય વિવાદોમાં ભાગ લીધેલો તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને સંસ્કૃત વિદ્યાની વિદ્વત્તામાં પ્રાચીન અને નવીન સરણિના સમન્વયની જરૂર છે એ વાત વિસ્તારથી દલીલ અને દૃષ્ટાન્તથી બતાવી હતી તે બાદ વ્હાઇસ પ્રેસિડન્ટ અને બંધારણકમિટીની નીમણૂક થઈ અને છેવટે શ્રીમંત બાલાસાહેબ પંત પ્રતિનિધિ—જેમના તરફથી ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટયૂટમાં જુદી જુદી હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી મહાભારતની પાઠભેદના શાસ્ત્રીય સંશોધનવાળી એક પ્રતિષ્ઠિત આવૃત્તિ તૈયાર કરાવવામાં આવે છે, અને તેથી જેઓ આ ઇન્સ્ટિટયૂટના કાર્યમાં બહુ રસ લેછે—એમણે નામદાર ગવર્નર સાહેબના ઉપકારની દરખાસ્ત મૂકી. એમાં એમણે દેખીતી રીતે અપ્રાસંગિક લાગતી એવી 'સ્વદેશી'ની વાતો કરવા માંડી અને એને અંગે મહીસુરના સુખડના તેલનો ઉદ્યોગ અને ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સ એ બે વચ્ચે સંબંધ છે એવી ચમત્કારક ઉક્તિથી અને ક્ષણવાર આશ્ચર્યથી બાંધી, દેશમાં ધન હશે તો વિદ્યાની સંસ્થાઓ બની શકે એવો સ્વયંપ્રકાશ સિદ્ધાન્ત જાહેર કરીને સભામાં બહુ રમૂજ ફેલાવી હતી. આ પછી પાનસોપારી વ્હેંચાયાં, અને બપોર પછી ફરી મળવા સભા વિસર્જન પામી.

આ પછીથી માંડી બે દિવસ—એટલે બીજી પાંચ બેઠક પરિષદનું કાર્ય ચાલ્યું પરિષદ્ આગળ આવેલા નિબંધનું વર્ગીકરણ વેદ, અવસ્તા, પાલિ અને બૌદ્ધધર્મ, ભાષાશાસ્ત્ર અને પ્રાકૃત—

સંસ્કૃત સાહિત્ય, ફારસી અને અરબી, દ્રાવિડ, તત્ત્વજ્ઞાન, પ્રાચીન લેખ, પ્રાચીન ઇતિહાસ, મનુષ્યજાતિશાસ્ત્ર અને લોકવાર્તા, ગણિત, આયુર્વેદ, વૃત્ત, સંગીત ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવિશેષ અને સામાન્ય—આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું હતું, અને તદનુસાર તે તે વિભાગમાં એને લગતા નિબન્ધ વાંચવા સારૂ મંડપમાં વખોતોવખત પડદા બાંધીને ખંડ પાડવામાં આવતા હતા તથા ખૂટતી જગ્યા તંબૂ નાખીને પૂરી પાડવામાં આવી હતી. અંગ્રેજી ન જાણનારા શાસ્ત્રીઓ માટે પણ એક તંબૂમાં ખાસ ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી અને તેઓએ અખિલ હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન વિદ્યાની સામાન્ય ભાષા—સંસ્કૃત ભાષામાં—નિબંધ વાંચ્યા હતા દરેક ખંડના અધ્યક્ષ ઠરાવવામાં આવ્યા હતા, અને સઘળું કામ બહુ સરળતાથી બહુ સારી રીતે ચાલ્યું હતું માત્ર એક અનિવાર્ય મુશ્કેલી હતી કે બધા નિબંધો જુદા જુદા ખંડમાં એકીવખતે વંચાતા હોવાથી એક કરતાં વધારે વિષયમાં રસ લેનારને ઘણા નિબંધો સાંભળવા રહી જતા હતા રા. નરસિંહરાવનો ગૂજરાતી ઍ અને ઑના પહોળા ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિ વિષેનો નિબંધ અડધો વંચાઈ ગયા પછી હું બીજા ખંડમાં મારો નિબંધ વાંચીને આવી શક્યો. રા. રમણભાઈનો નિબન્ધ આખો સાંભળવાનું બની શક્યું ગ. બાજીવતરામનો નિબન્ધ મ્હારે બાજે મ્હે સાંભળ્યો પણ આ સર્વ ઠેકાણે મ્હે હાજરી આપી એ દરમિયાન બીજા ખંડના કેટલાક મહત્ત્વના નિબન્ધ મ્હારે સાંભળવા રહી ગયા મ્હારો પોતાનો નિબન્ધ રા. રમણભાઈ અને રા. નરસિંહરાવ સાંભળી શક્યા નહિ એટલું જ નહિ પણ મને ખાસ દિલગીરી એ થઈ કે ડૉ. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ—જેમના નામ [illegible] ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયનના સમય સંબંધી [illegible] તથા ગ્રીક અનુમાનની આપણ બૌદ્ધ [illegible] ન્યાય [illegible] ઉન ઉપર અસર થઈ છે એ મત [illegible] નિ[illegible] ની હતી જે પણ પોતે અન્ય ખંડ [illegible] તે નિબન્ધ સાંભળવા આવી [illegible]

સભામાં વાંચવાના ઠરાવ્યા હતા એની પસંદગી, સર્વ શાખાના શ્રોતાજનોને એ રસ પમાડે એવો છે કે કેમ એ મુખ્ય ધોરણની સાથે લેખકની પ્રતિષ્ઠા, સ્થાન, જાતિ વગેરે મેળવીને કરવામાં આવેલી જણાતી હતી. જ્યાં સર્વ નિબંધો સાંભળી શકાયા નહોતા અને અખંડ સભામાં વંચાએલા નિબન્ધો કેવળ ઉત્કૃષ્ટતાના ધોરણથી જ પસંદ થએલા નહોતા (જો કે વંચાયા તેમાંના ઘણાખરા ઉત્તમ કક્ષાના નહોતા એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી) ત્યાં અમુક નિબન્ધોને જ આ લેખમાં નામનિર્દેશથી કે સારોદ્ધારથી વિશેષિત કરવા એ બીજાને અન્યાય કરવા જેવું થાય. તેથી એ વિષે હું અત્રે કાંઈ લખતો નથી. તથાપિ આ ગૂજરાતી માસિક હોઈ એમાં ગૂજરાતી ભાઈઓના કાર્ય સબન્ધી નોંધ લેવી મને ઉચિત જણાય છે. પ્રથમ તો રા. વિશ્વનાથભાઈ વિષે કહેવું જોઈએ કે એમણે પરિષદના કાર્યને ફતેહમંદ કરવામાં શાન્ત અને ગૂઢ રીતે ઘણો શ્રમ લીધો હતો. નિબંધલેખકોમાં—રા. નરસિંહરાવ. એમણે ગૂજરાતી ઍ અને ઑના પહોળા ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિના સબંધમાં પ્રો. ટેસિટોરીને વિવેક અને દક્ષતાથી જે ઉત્તર આપ્યો છે તે વાંચ્યા પછી એ વિદ્વાનને પોતાનો વિચાર 'ચિન્ત્ય' થઈ પડશે. બીજે રા. રમણભાઈ એમણે યૂરોપમાં ભટકતી જિપ્સી (Gypsy) નામક જાતિના લોકની ભાષાનું ગૂજરાતી સાથે મળતાપણું (અનેક શબ્દોદ્વારા તેમાં ખાસ કરીતે એના પ્રમાર્થક શબ્દમાં શકાર તરફ લક્ષ્ય ખેંચી) બતાવ્યું. રા. રમણભાઈના વિષયની અસાધારણતા ચકી પ્રિન્સિપાલ (લાહોર કૉલેજના) વુલનર બહુ પ્રસન્ન થયા હતા અને એ વિષય ઉપર ચર્ચા કરતાં એ વિદ્વાને જણાવ્યું કે પોતે આ બાબત કેટલીક તપાસી છે, અને એને અગ્રે એમણે જિપ્સી ભાષાનો બંગાળી ભાષા સાથે સબન્ધ જોયો છે. પ્રો. રાજવાડે જે એ ખંડના અધ્યક્ષ હતા તેમણે મરાઠી ભાષા સાથે પણ સામ્ય દેખાય છે એમ કહ્યું. તે ઉપરથી પ્રિ. વુલનરે સચન કર્યું કે જિપ્સી જાતિ જેમ યૂરોપમાં

ભટકતી જાતિ તરીકે જોવામાં આવી છે તેમ હિંદુસ્થાનમાં પણ એ ભટકતી હોય એ સંભવિત છે ત્રીજા રા. બળવંતરાય એમણે શાકુન્તલ નાટકની જુદા જુદા પ્રતિની પ્રતો મેળવી એક પ્રતિષ્ઠિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવાની ભલામણ કરી હતી. કેવે ધોરણે પાઠનિર્ણય થવો જોઈએ એ ધોરણની પરિગણનામાં કાંઈ પણ ન્યૂનતા હતી નહિ. અને નિબંધ બહુ સુંદર, શુદ્ધ અને સરકારી અંગ્રેજીમાં લખાયલો કોઈ સાંભળતાં આનંદ આવતો હતો એ ધોરણોમાં, સુંદર તેટલું ગ્રન્થકર્તાનું—એ ધોરણ શાસ્ત્રીય ગણાય નહિ. બાકી બધાં ધોરણો બાધરહિત હતાં. પણ ધોરણો ઉપરથી જે પાઠવિશેષ ઠરાવવાની એમની સૂચનાઓ હતી તેમાંની કેટલીક રા. રમણભાઈને, નરસિંહરાવને અને મને તો ગમી નહિ. પણ એથી શાકુન્તલની આવૃત્તિ માટે કરેલી એમની સામાન્ય સૂચનાને બાધ આવતો નથી, બલકે મને તો એ અગત્યની, એક તુરત હાથમાં ધરવા જેવી સૂચના લાગે છે અને તે કોઈક ઉત્સાહી પ્રેસે ઉપાડી લેવી જોઈએ. આ ઉપરાંત, મિ. એચ. એ. શાહ નામે એક તરુણ જૈન વિદ્વાને ‘શુભ સંવત્’ ઉપર અને ‘કૌટિલ્ય અને કાલિદાસ’ ઉપર એમ બે નિબન્ધો વાંચ્યા હતા. પહેલા નિબન્ધના થોડાક ભાગ વખતે હું હાજર હતો બીજો નિબંધ મ્હેં લગભગ સંપૂર્ણ સાંભળ્યો હતો એમાં મિ. શાહે કાલિદાસના ગ્રન્થો અને કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાંથી સામ્ય અને સંબંધના ઉતારા પુષ્કળ વિસ્તાર આપ્યા હતા. મને લાગે છે કે છેવટે સઘળા પુરાવામાંથી કાલિદાસ અને કૌટિલ્યની એકતાનો (શેક્સપિયર અને બેકનની એકતા કરતાં પણ વધારે વિરૂપ) સિદ્ધાન્ત કાઢ્યો ન હોત તો પૂર્વોક્ત વિગત એક માહિતીરૂપે સારી હતી. મિ. દવે નામે એક ગૃહસ્થે ગૂજરાતી સાહિત્ય સંબંધી એક નિબંધ વાંચ્યો હતો. પણ તે વખતે હું હાજર નહોતો. રા. હનુમપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા પરિષદ્માં જોવામાં આવ્યા નહોતા પણ ‘બ્રાહ્મણ અને પ્રાચ્ય પ્રજાના લગ્નવિધિ’ વિષેનો એમનો એક લેખ ઘણી રસિક માહિતીથી ભરેલો પરિષદ્ના નિબન્ધોની ગ્રાવલિમાં જોવામાં આવે છે

છેલ્લે દિવસે વેદના અસુર અને માયા શબ્દના અર્થ સમ્બન્ધી પ્રો. રાજવાડેએ આખી સભા આગળ નિબન્ધ વાંચ્યો—ઉચ્ચાર્યો કહેવું વાજબી છે, કારણ કે ભાષણકર્તાના હાથમાં લેખ હતો પણ ક્ષણવાર પણ એમણે તે તરફ દૃષ્ટિ કરી નહોતી—એ આ આખા સરસ્વતી-સત્રની બહુ સુન્દર સમાપ્તિ હતી (તે પછી ફક્ત એક ડૉ. સતીશ ચન્દ્રનો નાગાર્જુન ઉપર નિબન્ધ વંચાયો) સમાપ્તિ પછી સાંઝે પરિષદ્‌ની કાર્યકારિણી મંડળીનો અને સમસ્ત પરિષદ્‌ના સભાજનોનો ફોટોગ્રાફ લેવાયો વળતે દિવસે (તા ૭ મીએ સવારે) પ્રિન્સિપાલ પરાંજપે અને ફર્ગ્યુસન કૉલેજના થોડાક પ્રોફેસરો હાજર હતા, તેમણે પરિષદ્‌ને ચાહપાણી અને ફળ મીઠાઈ લેવા નોતર્યા. એમાં પહેલી સાંઝે ઘણાખરા મ્હેમાનો વિદાય થઈ ગયેલા હોવાથી, મ્હેમાનોની હાજરી થોડી હતી, પણ જે થોડા મળ્યા તેઓની આ બે ઘડી આનન્દમાં અને મીઠા વાર્તાલાપમાં ગઈ અતિથિ અને યજમાન વચ્ચે ઉપકાર, પ્રશંસા અને પ્રેમનાં બેત્રણ લઘુ ભાષણ પણ થયાં.

એ જ બપોરે અમે પૂનેથી વિદાય થયા વિદાય થતાં પહેલાં સોસાઇટિની લાઇબ્રેરી (મ્હેં પૂર્વે એક વખત જોઈ હતી) જોઈ અમારા ઉતારાની જોડે જ 'ફર્સ્ટ સર્વન્ટ' ને રહેવાનું મકાન છે એ અમે અંદર ફરીને જોયું એમાં અમને સ્વ. ગોખલેના અવસાનકાળની ખુરશી બતાવવામાં આવી. એ જોઈ, એ મહાન હિન્દસેવકનું જીવન અને એનો અકાળ વિચ્છેદ અમારી દૃષ્ટિ આગળ ખડાં થતાં, અમારા હૃદયમાં જે જે ભાવો ઉપજ્યા એ અમારા વર્ણવવા કરતાં વાચકને કલ્પવું વધારે સહેલું છે ખરેખર સોસાઇટિમાં અમારું ઉતરવું થયું એ અમે એક તીર્થયાત્રા સમાન માનીએ છીએ

પરિષદ્‌નું એક બહિરંગ—પરોણાગતની વ્યવસ્થા એ અસાધારણ દરજ્જે સારી હતી. આ ઉક્તિનો ખ્યાલ જેઓએ એ વ્યવસ્થા જોઈ નથી તેમને કદાચ નહિ આવે. બેશક, કૉન્ગ્રેસને અંગે વ્યવસ્થા કરવામાં જે મુશ્કેલીઓ આવે છે તેની આ પરિષદ્‌ને અંગે ન જ

આવે—કારણ કે એક તો મ્હેમાનોની સખ્યા ઓછી, બીજું કેવળ વિદ્વજ્જનોની જ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની, જે સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રમાણમાં સાદી હોય અને ત્રીજું, શાન્ત રસ જ આ પરિષદ્‌માં પ્રધાન હોઈ વ્યક્તિઓના મિજાજ ઊછળી આવવાનો સભવ ઓછો. છતાં પણ જ્યારે એક અવાજે એ વ્યવસ્થાની પ્રશસા થાય છે ત્યારે એમાં કાંઈક વિશિષ્ટતા હોવી જોઈએ શી હતી એમ કોઈ પૂછે તો તેને એક શબ્દમાં જ ઉત્તર આપી શકાય કે સૌષ્ઠવ એક જાતની સુન્દરતા, જેમાં સર્વ અગ પોતપોતાને સ્થાને, કાર્યક્રમ અને યોગ્ય માપવાળાં

અન્તરગ તત્ત્વ વિચારતાં પરિષદ્ સફળ કે નિષ્ફળ? સફળ તો કેટલી સફળ? આટલી કે એમાં વચાએલા નિબધો પૈકી લગભગ કે અપૂર્વ અગર તો તાજી માહિતીવાળા કે સુવ્યવસ્થિત અનુવાદ-રૂપ અને કે નમાલા આટલી સફળતા આ પહેલી સ્વદેશી પરિષદ્ માટે થોડી નથી. એની વ્યવસ્થાના કાર્યમાં પડેલા પરિશ્રમનો યશ મ્હોટે ભાગે ડૉ. ગુણેને છે

બનારસ તા. ૩૦ નવે ૧૯૧૮

[વસત: વર્ષ ૧૮, અક ૭ માગશ, સ ૧૯૭૫]

સાતમી ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સ

આ નાતાલમાં વડોદરામાં સાતમી ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સ ભરાઈ, અને જાહોજલાલીથી કાર્ય કરી વીખરાઈ પ્રમુખસ્થાને પટણાના બૅરિસ્ટર અને પ્રાચીન ભારતના રાજ્યતન્ત્રની શોધના આદ્યપ્રવર્તક શ્રીયુત કાશીપ્રસાદ જાયસ્વાલ હતા

વાચકને યાદ હશે કે પહેલી ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સ ૧૯૧૯ માં પૂનામાં ભરાઈ હતી, અને તેમાં સર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર પ્રમુખ હતા એમની સર્વતોમુખી સંસ્કૃત વિદ્વત્તા અને સત્યનિષ્ઠ મતિ સુપ્રસિદ્ધ છે અને પહેલી પરિષદના પ્રમુખસ્થાનનું માન એમને જ હોય એમાં શું કહેવું ? પરંતુ બિમારીના કારણથી એ સભામાં ઉપસ્થિત થઈ શક્યા ન હતા. અને તેથી એમની વતી પ્રમુખનું કાર્ય ડૉ. સતીશચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણ (કલકત્તાની સંસ્કૃત કૉલેજના મુખ્ય અધ્યાપક) એમણે કર્યું હતું તે પછી બે વર્ષે બીજી કૉન્ફરન્સ સર આશુતોષ મુકરજીના ઉપક્રમથી કલકત્તામાં ભરાઈ એમાં પ્રમુખ ડૉ. સિલ્વેન લેવી હતા એ વૃદ્ધ ફ્રેંચ વિદ્વાનની સંસ્કૃત વિદ્વત્તા મુખ્યત્વે કરીને સાહિત્ય, અલંકાર અને બૌદ્ધધર્મના ગ્રન્થોના વિષયમાં સારી રીતે જાણીતી છે ત્રીજી કૉન્ફરન્સ મદ્રાસમાં ભરાઈ ત્યાં અલાહાબાદના તે સમયના વાઇસ ચૅન્સેલર ડૉ. ગંગાનાથ ઝા પ્રમુખ હતા ડૉ. ગંગાનાથ ઝાએ અસાધારણ શ્રમ અને કાળજીથી સંસ્કૃત તત્ત્વજ્ઞાનના ઘણા દુરૂહ (કઠિન)

ગ્રન્થોનું અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કર્યું છે અને એમનાં ભાષાન્તરોની મદદથી જ પશ્ચિમના વિદ્વાનો સંસ્કૃત તત્ત્વજ્ઞાનમાં કાંઈ પણ પ્રવેશ કરી શક્યા છે. ડૉ. ઝાની એ સેવા અમૂલ્ય અને અદ્વિતીય છે. ચોથી કૉન્ફરન્સ અલ્લાહાબાદમાં ભરવામાં આવી હતી, અને એમાં આપણા ઇલાકાના પ્રસિદ્ધ વૃદ્ધ પારસી વિદ્વાન સર જમશેદજી જીવણજી મોદી—જેમની ઝંદ અવસ્તા અને આનુષંગિક અને ઐતિહાસિક વિષયોની વિદ્વત્તા અને જેને અંગે અનેક દેશોમાં કરેલું એમનું પર્યટન જાણીતાં છે—એમને આપવામાં આવ્યું હતું. પાંચમી કૉન્ફરન્સ લાહોરમાં ભરાઈ ત્યાં બહુશાસ્ત્રવિદ્ અને પ્રાચીન ગ્રન્થશોધક વૃદ્ધ વિદ્વાન મહામહોપાધ્યાય ડૉ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીને પ્રમુખસ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. પેશવાના સમય પછીની બંગાળ શતકની સંસ્કૃત વિદ્યા, અને તિબેટ સહવર્તમાન દેશમાં વિવિધ સ્થળે આવેલા સંસ્કૃત ગ્રન્થોના ભંડારો, એ ગ્રન્થોને પ્રકટ કરવા માટે થએલા ને થતા યત્નો એની હકીકત એ એમના ભાષણની વિશિષ્ટતા હતી. છઠ્ઠી કૉન્ફરન્સ પટણામાં થઈ અને ત્યારથી કાંઈક નવી પ્રણાલી ચાલી. હિન્દીના અને પ્રાચીન વસ્તુઓના એક સાગ વિદ્વાન અને અભ્યાસી રાવબહાદુર હીરાલાલને પ્રમુખપદ આપવામાં આવ્યું. રા. બ. હીરાલાલજી મધ્ય પ્રાન્તમાં પૂર્વે કમિશ્નર હતા, અને એમણે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના ગ્રન્થો શોધી કાઢવામાં સારું કામ કર્યું છે અને હજી કરે છે. ભાષાના સ્વરૂપ અને ઇતિહાસનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવાની બાબતમાં એમની સેવા સારી છે. આ સાતમી કૉન્ફરન્સ વડોદરામાં ભરાઈ એના પ્રમુખ શ્રીયુત કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ થયા. એઓ પ્રાચીન ભારતના રાજ્યતન્ત્રના આલેખક, અનેક શિલાલેખોના વાચક અને પ્રાચીન ભારતનાં ઇતિહાસનાં અનેક અંધારાંને કલ્પનાનાં કિરણોથી ફેડનાર એક અસાધારણ શક્તિના વિદ્વાન છે. એમના વિચારો અને નિર્ણયોમાંના કેટલાક અન્ય વિદ્વાનોએ પાછળથી કરેલી પરીક્ષાથી ઉથપતી ગયા છે, પણ ઇતિહાસના તે તે પ્રદેશમાં પ્રથમ દીપ થઈ જનાર... — ક્ષિ દક્ષિણે

પ્રાચીન ભારતનું ગૌરવ બતાવી આપનાર વિદ્વાન તરીકે એમનું સ્થાન ઊંચું છે ખાસ કરીને પ્રાચીન ભારતનાં રાજ્યતન્ત્ર, અને ગુપ્ત આદિ રાજવંશોના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ નાખવામાં એમણે અપૂર્વ સેવા કરી છે અને એમાં આ વર્ષે "બિહાર અને ઓરિસ્સા રિસર્ચ સોસાઇટિ જર્નલ"માં ઇ સ. ૧૫૦ થી ૩૫૦ સુધીના પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ લખીને એક કિંમતી ઉમેરો કર્યો છે એ વિષે અમે હવે પછી એક જુદો લેખ લખીશું. અહીં એ અપ્રસ્તુત જણાશે.

આ ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સમાં એમણે આપેલા ભાષણમાં વિદ્વત્તાના નવીન પ્રકાશ કરતાં, વર્તમાન સમયમાં ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનો સમ્બન્ધી ચાલી રહેલી શોધોનું વર્ણન, અને એને અંગે વિદ્વાનોનાં એક પછી એક નામ લઈ એમણે કરેલા કાર્યની ઉદાર અને મુક્તકંઠે પ્રશંસા અધિકાંશમાં હતાં તે ઉપરાંત ભવિષ્યના કાર્ય પરત્વે એમણે એક ખાસ સૂચના એ કરી કે હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસનો અગત્યનો ભાગ નર્મદા નદીની ખીણમાં ભજવાયો છે, અને એ ખીણમાં અનેક સ્થળે ખોદકામ કરવાથી પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે કિંમતી સામગ્રી હાથ લાગવાનો સંભવ છે અને આ સમ્બન્ધમાં બીજી સૂચના એમણે આપણાં પુરાણોનો આ વિષયમાં ઉપયોગ કરવાની કરી, તથા પુરાણો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઊકલવા માટે કેવાં વિશ્વસનીય છે એ કહ્યું ભારતના પાશ્ચાત્ય લેખકોના આપણા દૃષ્ટિબિન્દુમાં આ એક મહત્ત્વનો ભેદ છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની દૃષ્ટિ સિકંદરની સવારી, અને એનો આશ્રય લઈ પાછળ પગલાં ભરતાં ગૌતમ બુદ્ધના સમય સુધી, બહુ વધારેમાં વધારે એના અરુણકાળ એટલે કે ઇ સ. પૂર્વે ૬૦૦ સુધી પહોંચે છે, અને આપણી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તો પુરાણ પ્રમાણે ગૌતમ બુદ્ધના સમય પહેલાં ક્યારનોએ કલિકાલ શરૂ થઈ ગયો હતો, બલ્કે ભારતના ઇતિહાસના ત્રણ યુગ વીતી ચૂક્યા હતા. અર્થાત્

પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકારો જેને 'પ્રાચીન સમય' કહે છે તે સમયની બહુ પહેલાં ઈ. સ. ૧૪૦૦ થી આપણી દૃષ્ટિ પ્રમાણે ભારતનો મધ્યકાળ શરૂ થાય છે, અને પરીક્ષિતથી મહાનંદ (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦) સુધીના એ મધ્યકાળ પછી અર્વાચીન કાળનો આરંભ છે તેથી કહેવું જોઈએ કે આપણા ઇતિહાસનું પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ ઊભું કરેલું બાવલું 'માથા વિનાનું ધડ' છે. તે માટે, ઉપર કહ્યું તેમ પુરાણોનો આધાર લઈ નર્મદાની ખીણમાં ખોદકામ કરીને પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ લખવા શ્રી જયસ્વાલ કહે છે. દરમિયાન, સ્વદેશી દૃષ્ટિથી ભારતનો એક ઇતિહાસ રચાવવાની યોજના શ્રીયુત જયસ્વાલ તુરત અમલમાં મૂકવા ઇચ્છે છે.

આ કાર્ય સિદ્ધ થશે તો વડોદરાની ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સે એક મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું એમ કહેવાશે.

[વસન્ત વર્ષ ૩૩, અંક ૨ ફાલ્ગુન, સં. ૧૯૯૦]

અખિલ ભારત સાહિત્યસંમેલન

નાગપુરમાં અખિલ ભારત સાહિત્યસંમેલન' થયું એનો ઉદ્દેશ હિન્દીદ્વારા હિન્દુસ્થાનની વિવિધ ભાષાનાં સાહિત્યનો એક બીજાને પરિચય કરાવવો, અને એક ભાષાના સાહિત્યનું બીજી ભાષાના સાહિત્યના સામાન્ય વાચકને પણ ઓળખાણ થાય એવી યોજના કરવી, એવો છે કાર્ય ભારે છે, પણ એ કરવા જેવું છે, અને હજી એ એની બીજાવસ્થામાં છે આ પ્રવૃત્તિમાં આપણા પ્રાન્તમાંથી શ્રીયુત ભાઈ કનૈયાલાલ મુનશીનો સહકાર છે અને એમાં પ્રધાનપણે મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રેરણા છે એ ઉપરાંત હિન્દી અને હિન્દુસ્થાની ભાષાના પ્રેમી શ્રીયુત રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને જવાહરલાલના પણ એને આશીર્વાદ છે

રાષ્ટ્રની રાજકીય એકતાની સાથે ભાષા અને સાહિત્યની એકતાનો પ્રશ્ન પણ એવો ગાઢ રીતે જોડાએલો છે કે એકબીજાના વિકાસમાં એ બહુ અસર કરે છે આમ હોઈ અખિલ ભારતની એક રાષ્ટ્રભાષા થાય અને એક રાષ્ટ્રસાહિત્ય રચાય એ બહુ ઇષ્ટ છે આ ધ્યેય હિન્દુસ્થાની ભાષાએ અને તુલસીકૃત રામાયણાદિક સાહિત્યે કેટલેક અંશે સિદ્ધ કર્યું છે, પણ એ સિદ્ધિ દિનપરદિન વધવાને બદલે એમાં બે મુશ્કેલીઓ આવી પડી છે હિન્દુ મુસલમાનના વિગ્રહથી હિન્દી અને ઉર્દૂનો પ્રશ્ન વધારે વિકટ થઈ પડ્યો છે અને વર્તમાન જીવનનું કેન્દ્ર માત્ર ધાર્મિક રહ્યું નથી એટલે તુલસીકૃત

રામાયણ જેવા ધાર્મિક ગ્રન્થથી પ્રજાનું કાર્ય સરતું નથી હિન્દી અને ઉર્દૂના સમ્બન્ધ વિષે હિંદીના અનેક સાક્ષરોને પ્રતિપાદન કરતા અમે સાંભળ્યા છે કે વસ્તુત ઉર્દૂ પણ હિન્દી જ છે બાદશાહી લશ્કર અને બજારમાં ફારસી અને મૂળ હિન્દીના સંકરમાંથી ઉર્દૂ ઉપજી છે, એનું વ્યાકરણ અને શરીરઘટના હિન્દી જ છે આ અમે માનીએ છીએ. પણ ભાષાના સ્વરૂપમાં વ્યાકરણ કરતાં કોશનું મહત્ત્વ થોડું નથી. અમુક ભાષા, ભાષાની જાતિનો વિચાર કરતાં, કયા ભાષા મંડળમા પડવી જોઈએ એ દૃષ્ટિએ વ્યાકરણ અને વાક્યરચના નિર્ણાયક છે; પણ ભાષા સમજવાની દૃષ્ટિએ કોશ એમાં સહુથી મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે આ કારણથી ઘણી ઉર્દૂ બોલતા હિન્દુઓનાં ભાષણો કેવળ હિન્દીના જ્ઞાતાથી ઝટ સહેલાઈથી સમજી શકાતાં નથી. પરન્તુ આથી અમે ઉર્દૂ અને હિન્દીનો ઐકાન્તિક ભેદ માનીએ છીએ એમ સમજવાનું નથી એ બે ભાષાને પરસ્પર ગૂંથવી એ એક આપણું રાષ્ટ્રીય કર્તવ્ય છે એમ અમે માનીએ છીએ. પણ કર્તવ્યને સિદ્ધ વસ્તુસ્થિતિ માની લેવાથી કર્તવ્યની અવગણના અને ક્ષતિ થાય છે તેથી આ મુશ્કેલીભરી વસ્તુસ્થિતિ અમે સ્પષ્ટતાથી જણાવવા માગીએ છીએ. શ્રીયુત રાજેન્દ્રબાબુએ હિંદી અને ઉર્દૂની પરસ્પર ગૂંથણીની બાબતમાં અતિસંસ્કૃત અને અતિ ફારસી–અરબી શબ્દનો ઉપયોગ ન કરવો એમ સલાહ આપી. સામાન્ય વાતચીતની લોકભાષા માટે આ સલાહ ઉપયોગી છે, અને એમાં જ એ પાળી શકાય એવી છે પટણામાં કેટલાંક વર્ષો ઉપર સર સૈયદ અલી ઇમામની પ્રેરણાથી એક સમેલન ભરવામાં આવ્યુ હતું એમાં આ પ્રશ્ન આ જ રૂપમાં વિચાર માટે ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો હતો તે વખતે હિન્દુ મુસલમાનનો વધતો જતો વિગ્રહ એ હિન્દીના અતિસંસ્કૃત અને ઉર્દૂના અતિફારસી–અરબી વલણનું કારણ બતાવવામાં આવ્યું હતું આ પ્રસંગમાં બોલતાં મ્હેં સમેલનનું એક વાત ઉપર લક્ષ ખેંચ્યું હતું તે એ કે હિન્દુ મુસલમાનના ઝઘડાને

પરિણામે જ અતિસંસ્કૃત કે અતિફારસીના પ્રયોગો દાખલ થઈ હિન્દી અને ઉર્દૂ ભાષા પરસ્પર તદ્દન ભિન્ન ભાષા બનતી જાય છે એમ નથી. જ્યાં સાયન્સમાં અંગ્રેજી શબ્દોને બદલે દેશી ભાષાના શબ્દો રચવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યાં સંસ્કૃત જાણનાર સ્વાભાવિક રીતે સંસ્કૃત કોષનો આશ્રય લે અને ફારસી અરબી જાણનાર એ ભાષાનો ઉપયોગ કરે એમાં નવાઈ નથી તેમ જ ગયા જમાના કરતાં વર્તમાન જમાનાના વિચાર અને ભાવ ઘણા સૂક્ષ્મ અને રંગબેરંગી થયા છે, અને તેથી એને પૂરેપૂરી યથાર્થતાથી શબ્દમાં ઉતારવા માટે ઉચ્ચ સંસ્કૃતિના કાળની આપણી ભાષાઓને–સંસ્કૃત, ફારસી, અરબીને-ઉપયોગમાં લેવાની જરૂર પડે છે આ અનિવાર્ય સ્થિતિને હિન્દુ મુસલમાનના ઝઘડાનું પરિણામ માનવાનું કંઈ જ કારણ નથી આ અનિવાર્ય સ્થિતિ જો કે મ્હોટી મુશ્કેલી ઉત્પન્ન કરે છે તથાપિ અમે ઉપર કહ્યું તેમ લોકભાષામાં એકતા સાધવાનું કાર્ય શક્ય છે અને કરવું જોઈએ

એક બીજો મ્હોટો ચર્ચાનો વિષય ગાંધીજીના ભાષણમાં સમાએલો હતો વાચકને સ્મરણ હશે કે અમદાવાદમાં સ્વ. હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળાના અધ્યક્ષપણા નીચે ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્ મળી, અને એમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું પધારવું થયું હતું, અને આપણા અમણી ગાંધીજી હતા, તે વખતે એમણે એક એવો ભાવ પ્રકટ કર્યો હતો કે જે સાહિત્ય ગામડે ગામડે એટલે કે જનતાના અભણ વર્ગ સુધી પહોંચી શકે તે જ સાહિત્ય ઉત્તમ. આ પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા નોતરવામાં આવી ત્યારે રા નરસિંહરાવભાઈએ યોગ્ય રીતે સામો મત પ્રકટ કર્યો હતો. અમે આ વિષયમાં વૈવિધ્યવાદી છીએ. મનુષ્યનો સાહિત્યરસ એના સંસ્કાર સાથે સંકળાએલો હોય છે અને સંસ્કૃતિની જે ભૂમિકા કે શ્રેણીમાં એ વસે છે તે ભૂમિકા અને શ્રેણીને અનુરૂપ સાહિત્ય એની રસવૃત્તિને સ્પર્શે છે ગામડાંઓને ‘જનપદ’ કહીને આપણા પૂર્વજોએ ગામડાંઓની યોગ્ય કદર કરી છે. ગામડાંઓ જ

સાહિત્ય સંસદનું કવિસંમેલન

ગયા ઑગસ્ટની તા ૧૬ મીના પ્રદોષ સમયે, મુંબઈમાં શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ સ્થાપેલી 'સાહિત્યસંસદ'ના વાર્ષિક ઉત્સવના અંગે એક કવિસંમેલન ભરવામાં આવ્યું હતું જે વખતે કવિની કૃતિઓ સાંભળવાને શ્રોતાજન ઉત્કંઠ થઈને બેઠા હોય તે વખતે કવિતાના સ્વરૂપ સમ્બન્ધી શાસ્ત્રીય ઊહાપોહ અકાળે છે, તેમ એ મંડળમાં એકત્રિત થએલા સજ્જનોને ઉત્તર હિન્દુસ્થાનની આ ખાસ સંસ્થા—જે ઉર્દૂ અને હિન્દીમાં 'મુશાયરા'ના અને 'કવિસંમેલન'ના નામે સુપ્રસિદ્ધ છે અને જે હવે આપણા પ્રાન્તમાં પણ કેટલાક સમયથી દાખલ થઈ ચૂકી છે એ અજ્ઞાત નથી એમ વિચારી, મ્હારી પ્રમુખ તરીકેની પ્રસ્તાવનામાં મ્હેં થોડો જ વખત લીધો, અને એમાં આ કવિકૃતિઓ કેવી દૃષ્ટિથી જોવી જોઈએ એ સમ્બન્ધી જ બે શબ્દો કહ્યા. એક વાત તો એ કહી કે ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં આ સંસ્થા બહુ લોકપ્રિય છે અને યુનિવર્સિટિઓના વિદ્યાર્થીઓના સ્નેહસંમેલનમાં પણ એ એક આનન્દનું સ્થાન ભોગવે છે એનો સમય રાત્રે નવ વાગ્યા પછીનો હોય છે—જ્યારે સદ્ સમાજ ભોજન કરી પરવારી કવિતા સાંભળવા કે વાદવાદ કહેવા એકઠો થયો હોય છે જેમણે આવા જલસા જોયા નહિ હોય ત્યાં જેઓએ રેડિયોમાં સાંભળ્યા હશે તેઓ કહી શકશે કે કવિતાની કડીએ કડીએ 'વાહવાહ'ના ઉદ્ગાર કરવા એ તો મુશાયરા અને

કવિસંમેલન માત્રનું એક સામાન્ય લક્ષણ થઈ પડયું છે તે માટે મ્હારી સહુને વિનતી છે કે 'વાહવાહ' કરવાની તૈયારી સાથે જ આપ સઘળી કવિતાઓ સાંભળજો આ જાતની કવિતાનો રસ લેવા માટે આપણી ગ્સવૃત્તિનું 'ફોકસ' યાને ગ્રહણબિન્દુ આ ઉત્સવના સ્વરૂપ સાથે મેળવવું જોઈએ આ જાતની કવિતાને પંડિતોની કરડી નજર જોવાની નથી આ સભારંજની કવિતા છે, અને સભાનું રંજન થાય એટલે એનું પ્રયોજન સિદ્ધ થયું રસનાં ઝરણાં એમાં વહી રહ્યાં છે કે કેમ, અલંકારના શણગાર ચમકી રહ્યા છે કે કેમ, એમાં કેવો પદનિવેશ થાય છે કેવા ધ્વનિ સંભળાય છે ઇત્યાદિ તપાસ કરીને દુ ખી થવાનું આપણે પંડિતોને સોંપીશું આપણે તો આજ અત્રે ઉત્સવ ઊજવવાને એકત્ર થયા છીએ એ ભૂલીશુ નહિ.

આપ પૂછશો કે આ કાવ્યો કાવ્ય' તો હોવાં જોઈએ કે નહિ? હોવાં જોઈએ. પણ કાવ્યનું લક્ષણ બે રીતે બાંધી શકાય જેમ 'મનુષ્ય નું લક્ષણ બે રીતે બંધાય તેમ એક લક્ષણ તો એવું કે જેનામાં મનુષ્યના સ્વરૂપની પરિપૂર્ણતા હોય તે મનુષ્ય. આવું લક્ષણ જગતના વિરલ મહાપુરુષોને લાગુ પડે, અથવા ખરો મહાપુરુષ તો પુરુષોતમ ભગવાન જ છે એમ વિચારતાં એક પણ મનુષ્યને લાગુ ન પડે. તે અર્થાત્ આવા લક્ષણમાં 'અસંભવ દોષ' આવે, એટલે એક પણ વ્યક્તિને એ લાગુ ન પડે, તો ચાલે? ટાગણ કે ભાવના (ideal) નો નિર્દેશ કરવા માટે એ લક્ષણ છે મનુષ્ય કોણ? તો ઉત્તર કે જેનામાં મનુષ્યના ગુણની પરિપૂર્ણતા હોય (Perfect Men) લક્ષણ બાંધવાની બીજી રીત એ છે કે અમુક શબ્દથી ઓળખાતી દરેક વ્યક્તિને એ લાગુ પડે જંગલીમાં જંગલી મનુષ્યથી માંડી સૉક્રેટીસ પર્યન્ત–જેનામાં વિચારશક્તિનો છાંટો પણ હોય ત્યાંથી માંડીને જે મનુષ્યતાની પરિપૂર્ણતાએ પહોંચેલો હોય ત્યાં સુધીનાં સર્વ મનુષ્યોને તે લાગુ પડે. પહેલું લક્ષણ ઉચ્ચ દૃષ્ટિનું છે બીજુ વિશાળ દૃષ્ટિનું છે મ્હારી આપને વિનતિ છે કે આજ

અને વિશાળ દૃષ્ટિથી—રસ લેવા તત્પર થઈ રહેલા હૃદયથી—સર્વ કવિતાઓ સાંભળજો.

ત્યારપછી જે કવિતાઓ વંચાઈ તેમાં કેટલીક તો ઘણી સારી હતી. આવા જલસામાં સાધારણ રીતે વગર તૈયારીએ વા પાદપૂર્તિ રૂપે કવિતા કરવાનો એ રિવાજ હોય છે અને એ આપણે ધારીએ તે કરતાં ઘણીવાર વધારે સફળ થાય છે પણ સફળતા સાથે નિષ્ફળતાના નમૂના પણ ભળેલા હોય છે જે કલ્પના ધ્યાન દમાં તો નહિ પણ જલસાની ગમ્મતમાં ઠીક કામો આપે છે પણ વર્તમાન સમયમાં જ્યારે ખરી કવિતા કોને કહેવી એ પ્રશ્ન ઉપર અધિક લક્ષ્ય દેવાય છે ત્યારે આ નિષ્ફળતા ઘણા સહુ પોતે ખૂંચે છે, પણ વસ્તુત મ્હેં આમળ કહ્યું તેમ વિશાળ દૃષ્ટિથી આ વસ્તુ જોવામાં આવે તો રમૂજી કવિતાના યોગથી આ નિષ્ફળતાને પણ સફળતા માની લેવાય. પણ કીમિયો દિલ ઉદાર કર્યા સિવાય બની શકતો નથી

પણ ઉપર કહ્યું તેમ આ કવિસમેલનમાં કવિઓએ પોતાની ઉત્તમોત્તમ વા પ્રસંગોચિત એમ કવિતા મેગ્યથી લઈને આવવાનું નક્કી, એટલે કવિતાઓનો મ્હોટો ભાગ સારો જ હતો, અને કેટલીક તો ઘણી સારી હતી. જ્યાં આવી ઘણી સારી કવિતાની મ્હોટી સખ્યા હોય ત્યા પસંદગીનો ક્રમ બાંધવો કઠણ છે, અને સભવ છે એવિશે ક્રમની બાબતમાં સહૃદયોનો મતભેદ પડે, અને એઓ પોતે જ એક કરતાં વધારે મત બાંધવા લલચાય.

તથાપિ સર્વોત્તમ કવિતાઓ ફરી એકવાર સાંભળીએ એમ મ્હેં ઇચ્છા દર્શાવી ત્યારે સભામાંથી એકે આવાજે આ અંકમાં ઉપર છાપેલી બે કવિતાઓ* છાપી છે તે ક્રમમાં-ફરી વાંચી સભળાવવાની

* આ અંકમાં એ બન્ને પ્રસિદ્ધ કરી છે કવિઓના તેમજ સંમેલનના કાર્યકર્તાઓના સૌજન્યથી અમને એ મળી છે તે માટે અમે એઓનો ઉપકાર માનીએ છીએ...[એ કાવ્યો તે—(૧) શ્રી આસિમ રાંદેરી કૃત

માગણી કરી, અને તે પ્રમાણે વંચાઈ મ્હેં પોતે પણ એ જ બે કવિતાઓ અને તે એ જ ક્રમમાં પસંદ કરી હતી, અને જ્યારે મ્હારૂં હૃદય સભાના હૃદય સાથે આમ એકસૂર જણાયું ત્યારે મ્હેં સભાને હર્ષથી એ જણાવ્યું અને વિશેષમાં ઉમેર્યું કે મ્હારા હૃદયની રસનાડી યુવકોના હૃદયની રસનાડી પ્રમાણે જ ધબકે છે એ જોઈ મને હજી જીવનની આશા પડે છે!

ઉપરની બે કવિતાઓ ઉપરાંત શ્રી સુન્દરજી બેટાઈ વગેરે બીજા સાધકોની કવિતાઓ પણ ઘણી સારી હતી, અને એકબે બાદ કરતાં સર્વે બહુ યોગ્ય રીતે ગાવામાં આવી હતી આ જાતની કવિતાનો રસ એ ગવાય ત્યારે જ પૂરેપૂરો શ્રોતાના હૃદયમાં રેડાય છે

[વસન્તઃ વર્ષ ૩૭, અંક ૩ શ્રાવણ–આશ્વિન, સં ૧૯૯૪]

'આપણી ઉદારી (એક ઉર્મિકા છે કે મ્હારી માતૃ મુખડું જોઈ હસ — એ 'વાળ બાજુ કાવ્ય) અને (૨) શ્રી પિનાકિન્ ત્રિવેદીકૃત 'આવશો ના —સં]

'બનારસ હિન્દુ યુનિવ્હર્સિટિનુ કૉન્વોકેશન' યાને પદવીદાન

અમારે ત્યાં તા. ૨૧ મી જાન્યુઆરીએ ગયે વર્ષે× પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયેલા પદવીયોગ્ય વિદ્યાર્થીઓને પદવીદાન કરવામાં આવ્યું એ દિવસની પહેલાં અને પછી, ભાષણો, રમતો, ઇનામના મેળાવડા મૅજિક લૅન્ટર્ન પ્રદર્શનો વગેરેની યોજના કરવામાં આવી હતી, અને તેથી એક આખું અઠવાડિયું જ્ઞાન અને આનન્દથી ભરાયેલું ગયું

તા. ૨૫ જાન્યુઆરી આજ કૉલેજના કાશીનરેશ હૉલ'માં પ્રાતઃકાળના ભાગમાં સેન્ટ્રલ હિન્દુ કૉલેજને અંગે વિદ્યાર્થીઓની 'પાર્લમેન્ટ' નામની એ આકારે વાદવિવાદ અને ઠરાવ કરવાની સંસ્થા છે તેમાં પ્રશ્ન ચર્ચાયો. "હિન્દુસ્થાન હાલ તુરત જ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યને યોગ્ય છે' ચર્ચા બહુ આનન્દ પમાડે એવી હતી. ગવર્નમેન્ટ સામો 'ઑપોઝિશન પક્ષ ગોઠવાઈ ગયો હતો મિસિસ બેસન્ટ બાબુ ભગવાનદાસ મિ. તેલંગ વિગેરે દ્રષ્ટા તરીકે આમ તેમ બેઠા હતા અન્ય ગૃહસ્થોથી હૉલ ચિક્કાર ભરાઈ ગયો હતો કૉલેજના 'ઓલ્ડ બૉય્ઝ (અને એક ઓલ્ડ બૉયે એનો એક રમૂજી ભાષણમાં તરજુમો કર્યો એ શબ્દ વાપરું તો—'જૂના બાળકો') પણ ભાગ લેવા આવ્યા હતા કેટલાક દ્રષ્ટા હતા, કેટલાક પાર્લમેન્ટના

× અનેક કારણોને લીધે આ ક્રિયા કરવામાં વિલંબ થઈ ગયો હતો.

મેમ્બર તરીકે બેઠા હતા 'ઑપોઝિશન'ના લીડરે ઠરાવ રજુ કર્યો તેમાં સર સત્યાગ્રહ, સર ટી. માધવરાવ, મિ. દત્ત વગેરે અનેક મન્ત્રીઓનાં ઉદાહરણ આપી રાજ્યકાર્ય કરવાની આપણા લોકોની શક્તિ સાબિત કરી આપી, તથા બ્રિટિશ રાજ્યમાં પણ દેશીઓને જે કામ સોંપવામાં આવે છે તે બહુ કુશળતાથી તેઓ કરે છે (જુવો લૉર્ડ સિંહ વગેરેના દાખલા) ઇત્યાદિ દલીલો કરી.

એ જ પક્ષના સમર્થનમાં, બાબુ ભગવાનદાસના પુત્ર મિ. શ્રીપ્રકાશ જે ઇંગ્લંડ જઈ ઇતિહાસના વિષયમાં પદવી લઈ આવ્યા છે એમણે બહુ રમુજી ભાષણ કર્યું દેખીતા જુસ્સાના પડ નીચે રમૂજ એવડી સુન્દર બનતી હતી. એમણે કહ્યું કે "આગલા વક્તાનાથી તદ્દન ઊલટાં જ કારણસર હું એમના ઠરાવને ટેકો આપુ છુ" એમણે જણાવ્યું કે હિન્દીજનો સ્વરાજ્યને લાયક છે માટે સ્વરાજ્ય મળવુ જોઈએ એમ નહિ, પણ હિન્દીજનો બહુ જ નાલાયક છે, માટે જ એમને સ્વરાજ્ય મળવું જોઈએ ! હિન્દુસ્થાન જો ખરેખર સ્વરાજ્યને લાયક હોત તો સ્વરાજ્ય એને ક્યારનુંએ મળી ગયુ હોત. લાયક નથી માટે જ એને ભીખ માગવી પડે છે પછી મિ. શ્રીપ્રકાશે ગાંધીજીની 'સ્વરાજ્ય' પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યા—ભૂલ કરવાની છૂટ—એ ટાંકીને, એને આધારે હિન્દુસ્થાનને પોતાનુ ઘર ચલાવવાનો અને ફાવે તો સળગાવી મૂકવાનો હક્ક મળવો જોઈએ એમ જણાવ્યુ એમના ભાષણમાં એકબે વાત મનન કરવા જેવી આ હતી: રાજ્યબંધારણની બાબતમાં પણ આપણે પશ્ચિમની નકલ કરીએ છીએ, અને ત્યાંની સંસ્થાઓ જેવી સંસ્થાઓ માગીએ છીએ એ ખોટું છે બીજું, ઇતિહાસ છેવટે એક જ પ્રશ્ન પૂછશે કે મનુષ્યજાતિની સંસ્કૃતિમાં હિન્દુસ્થાને શો 'ફાળો' આપ્યો ? માટે, જ્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારની વિશિષ્ટતા હિન્દુસ્થાન નહિ કેળવે ત્યાં સુધી વર્તમાન જગતના ઇતિહાસમાં એને સ્થાન મળવાનુ નથી

'ગવર્નમેન્ટ' તરફથી 'ઑપોઝિશન'ને રિવાજ મુજબ જવાબ

દેવામાં આવ્યો, તેમાં સામા પક્ષના ડગલનું તત્વ સ્વીકાર્યું, પણ હિન્દુસ્થાનને એકદમ સ્વરાજ્ય આપી દેવાથી હિન્દુસ્થાનને પોતાને જ નુકસાન છે—હિન્દુસ્થાનને ખભે સ્વરાજ્યની જવાબદારીનો બોજો નાંખવો ઠીક છે, પણ તે એટલો ભારે ન હોવો જોઈએ કે જેને લીધે એ ચગદાઈ જાય, ઈત્યાદિ કહ્યું

મિ. ગુર્તુ નામે મિસિસ બેસન્ટના વખતમા સેન્ટ્રલ હિન્દુ કૉલેજ સાથે સંબન્ધ ધરાવતા એક સંસ્કારી ગૃહસ્થ છે, એમણે સુન્દર ભાષામાં મિ. શ્રીપ્રકાશને જવાબ વાળ્યો તેમાં એક ધ્યાન ખેંચે એવી વાત કહી અનેક જાતિના લોકને સહવાસથી એકપ્રજારૂપ બનાવવા એ મહાકાર્ય જે યૂરોપ અદ્યાપિ કરી શક્યું નથી (જુવો પોલાંડ અને બાલ્કન પ્રદેશના વતનીઓનો ઇતિહાસ) એ હિન્દુસ્થાને કર્યું છે, અને હિંદુસ્થાનની પ્રજા મહાન રાજકીય ભાવનાઓ સિદ્ધ કરવા માટે લાયક નથી એ વિચારનું ખંડન કર્યું અને કહ્યું કે અત્યારે બધી પરિસ્થિતિ જોતાં હિન્દુસ્થાન ક્રમશઃ સ્વરાજ્ય મેળવે એ જ બરાબર છે

શ્રોતાઓની ખાસ ઇચ્છા હોવાથી મિસિસ બેસન્ટે ચર્ચામાં ભાગ લીધો એમણે જણાવ્યું કે શ્રીપ્રકાશે બતાવેલો માર્ગ કેવળ અરાજકતાનો જ છે અત્યારે હિન્દુસ્થાને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય સાથે પરદેશી શત્રુઓ સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ ધરાવવી જોઈએ, અને તે મેળવતાં હજી વાર લાગશે. હિન્દુઓમાં બહાદુર સૈનિકો છે, પણ સેનાપતિઓ હજી કેળવવાના છે અને અત્યારે યુદ્ધનું શાસ્ત્ર એવું કઠણ બની ગયું છે કે એ રહેજાઈથી આવડી જાય એવું નથી શ્રીપ્રકાશે એમ કહ્યું કે હિન્દુસ્થાન આત્મનિર્ણયથી પોતાનું હિત બજાવવા ચ્હાય તો ગુમાવવાની પણ સત્તા એને હોવી જોઈએ, એ આત્મનિર્ણય બાબતની દલીલના જવાબમાં મિસિસ બેસન્ટે બહુ સરસ દલીલ કરી કે હિન્દુસ્થાનનો આત્મનિર્ણય શું છે એ જાણવાનું હજી સાધન જ નથી અને એ જાણવા માટે 'મતાધિકારી મંડળ'

('electorates') વગેરે રચીને એ દ્વારા પ્રજામત જાણવાનો છે—અર્થાત્ અત્યારે પ્રજાને જે હક આપવામાં આવ્યા છે તે આત્મનિર્ણયના બાધક નથી, બલ્કે આત્મનિર્ણય પ્રકટ કરવાના સાધનરૂપ છે—વળી હિન્દુસ્થાન અત્યારે જે સ્વરાજ્ય મેળવે છે તે ભીખ માગીને મેળવેલું દાન છે એના જવાબમાં મિસિસ બેસન્ટે કહ્યું કે આ સ્વરાજ્ય માત્ર આપેલું—રહેમથી, અનુગ્રહથી આપેલું—મેળવેલું નથી, પણ લીધેલું છે શ્રમ અને ચળવળ કરીને જોરથી લીધેલું છે, આ પ્રમાણે અમારી 'પાર્લ્યમેન્ટ'માં સ્વરાજ્યના પ્રશ્ન ઉપર વિચાર ભરી ચર્ચા થઈ

એ જ રાત્રે અપરાહ્ણમાં યુનિવર્સિટિને અંગે સ્કૂલ છે એનો ઇનામનો મેળાવડો ભરવામાં આવ્યો એ સ્કૂલ મૂળ વીસબાવીસ વર્ષ ઉપર મિસિસ બેસન્ટે સ્થાપેલી તે ત્રણ વર્ષ ઉપર એમની સંસ્થાઓ હિન્દુ યુનિવર્સિટિને સોંપાઈ તે વખતથી આ યુનિવર્સિટિના વહીવટમાં છે આ ઇનામના મેળાવડામાં પ્રમુખસ્થાન પૂર્ણ ઔચિત્યથી મિસિસ બેસન્ટને આપવામાં આવ્યું હતું આરંભમાં સૌ વિદ્યાર્થીઓએ મળીને સંસ્કૃત શ્લોકબદ્ધ ઇશ્વરસ્તુતિ ગાઈ અને તે પછી એક વિદ્યાર્થીએ 'વન્દે માતરમ્ (બંગાળીમાં) બહુ અસરકારક સ્વરથી ગાઈ સંભળાવ્યું * તે પછી વિદ્યાર્થીઓએ ટૂંકા ટૂંકા સંવાદો કરી સંભળાવ્યા હિન્દુઓએ સંસ્કૃત ભાષા શીખવાની આવશ્યકતા વિષે સ્કૂલના શાસ્ત્રીએ રચેલો સંસ્કૃત સંવાદ બહુ સુન્દર હતો એકંદર, અંગ્રેજી સંવાદો થોડા આપણે ત્યાં તેમ જ દક્ષિણમાં આવે પ્રસંગે સંસ્કૃત શ્લોકોના લલકાર સાંભળીએ છીએ તથા સંસ્કૃત નાટકાદિકમાંથી પ્રવેશ રંગભૂમિ ઉપર મૂકાતા જોઈએ છીએ—તેવું અહીં કાંઈ જ જોવામાં ન આવતાં મને જરા અસન્તોષ થયો શાળાના મકાનમાં વિદ્યાર્થીઓના હાથકારીગરીના નમૂનાનું

* આ આપણું સ્વદેશગીત ગાયા વિનાનો અહીં કોઈક જ મેળાવડો થતો હશે.

તેમજ શિક્ષણોપયોગી સાધનનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું હતું અને બીજી બાજુએ વિદ્યાર્થીઓને હાથે રચાએલી અને ઉછેરાએલી સુન્દર અને વિવિધતાવાળી બગીચી હતી. પાસે, મ્હોટા મેદાન ઉપર વિદ્યાર્થીઓની ડ્રિલ કરી બતાવવામાં આવી હતી આ દેખાવ ભવ્ય હતો.

તે જ સાંજે અમારી કૉલેજમાં (સેન્ટ્રલ હિન્દુ કૉલેજમાં) અલ્હાહાબાદની મ્યૂર કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ આર્ચિબોલ્ડે 'Universities' ઉપર ભાષણ આપ્યું મિ. આર્ચિબોલ્ડ પહેલાં અલિગઢ કૉલેજમાં હતા, અને ત્યાંથી તે હાલને સ્થાને આવ્યા છે.* સામાન્ય અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલ કરતાં વિદ્વત્તા માટે એમની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે. એમણે ઇંગ્લંડની 'ડિક્શનેરી ઑફ્ નૅશનલ બાયોગ્રેફી'માં, તેમજ 'એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટૅનિકા'માં લેખ લખ્યા છે એમ કહેવાય છે. એમના ભાષણમાં આડમ્બર વિનાની પણ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી, એવી વિદ્વત્તાની છાપ હતી અને અંગ્રેજનો એક સ્વાભાવિક ગુણ—સ્વતન્ત્રતાથી વિચાર કરવો અને નિર્ભયપણે કહેવો—એ જોઈ માન ઊપજે એવું હતું આટલી એમના સમ્બન્ધી પ્રસ્તાવના કરવાનું કારણ કે—એમના લેખમે વિચાર ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા અને પૂર્વોક્ત વિદ્વત્તા અને પ્રતિષ્ઠાના કારણથી માનને પાત્ર એવા હતા. મિ. આર્ચિબોલ્ડે યુરોપમાં મધ્યયુગમાં યુનિવર્સિટિઓ કેવી રીતે સ્થપાઈ એનો ઇતિહાસ આપ્યો એ તો સામાન્ય ગણાય. પણ એમાંથી અત્યાર સુધી ઇંગ્લંડમાં ચાલી આવતી એક સ્વતન્ત્રતા અહીં દાખલ કરવાની એ ભલામણ કરે છે એ સ્વતન્ત્રતા આ રીતની છે કે કોઈ વિદ્વાને ગમે તે નવા વિષયનો અભ્યાસ કર્યો હોય અને એ વિષયની વિદ્વત્તા પ્રસારવાની એની ઇચ્છા થાય તો તો એણે માત્ર કેમ્બ્રિજ જેવી યુનિવર્સિટિમાં જઈને ત્યાંના 'બોર્ડ ઑફ્ સ્ટડીઝ' (અભ્યાસનિયામક મંડળ)ને પોતાની ઇચ્છા દર્શાવવી, એટલે એ પુરુષની યોગ્યતા વિષે જરૂર જેટલો વિચાર કરી એ

* હમણાં જ પેન્શન ઉપર ગયા.

મંડળ એને વર્ગ શિખાડવાની સત્તા આપે છે અને એ પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છાનુસાર ટી કરાવી એ વર્ગ ઉપાડે છે, અને જે વિદ્યાર્થીને એમાં દાખલ થવું હોય તે એમાં દાખલ થાય છે આવા વિષયો તે સામાન્ય પરીક્ષાના વિષયો નથી હોતા, પણ જ્ઞાન વધારવા માટે હોય છે, અને જ્ઞાન માટે ઉત્સુક વિદ્યાર્થીઓ એવા અભ્યાસમા જોડાય છે આગળ જતાં આવો વિષય વિશેષ ખેડાય અને જામી જાય તો તે યુનિવર્સિટિના સામાન્ય અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થાય, અને એની 'ચેર (અધ્યાપનપીઠિકા) ઉત્પન્ન થાય. પરન્તુ આ વાત એમના જેવાને મુખેથી નીકળેલી જેવીતેવી નથી કે યુનિવર્સિટિઓ પ્રજાની ભાષામાં જ કામ કરતી હોવી જોઈએ અને તે એટલે સુધી કે 'bilingual' (બે ભાષામા કામ કરતી) પણ ન હોવી જોઈએ. આ એક અગત્યનો સિદ્ધાન્ત છે, અને એમાં મારો પોતાનો પરિષ્કાર (મતભેદ×) છે તે એટલો જ કે દૃષ્ટિ આગળ રાખવાના સિદ્ધાન્ત તરીકે આ યથાર્થ છે પણ એને વ્યવહારમા મૂકવાના બે માર્ગ છે એક માર્ગ તો અંગ્રેજીદ્વારા શિક્ષણ આપવાની વર્તમાન રૂઢિને એકદમ ઊખેડી ફેંકી દેવી એ, અને બીજો માર્ગ એ રૂઢિની ક્રમે ક્રમે નવા સ્વરૂપમાં સંક્રાન્તિ કરવી. આમાંથી હું બીજો માર્ગ પસંદ કરૂં છું તે એટલા માટે નહિ કે રૂઢિના દાસ થઈ રહેવું મને ગમે છે, પણ આ રૂઢિમાંથી ઉત્પન્ન થતા લાભ ઘણા છે એ ખોવા ઠીક નથી અને તેથી એ લાભ નવી સ્થિતિમાં ઉતારવાની યોજના થવી જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ એકદમ અંગ્રેજી

× માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાના મહાપ્રશ્નમાં મને જોઈએ તે કરતાં વધારે મતભેદ આરોપવામાં આવ્યો છે મ્હારા એક વિદ્વાન અને નિકટના મિત્ર—જે માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાની વિરુદ્ધ છે—એમની સાથે વાત કરતાં મ્હેં કહ્યું કે "મને કેટલાક માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાની વિરુદ્ધ માને છે, પણ વસ્તુતઃ હું એમના પક્ષમાં છું, તમારા પક્ષમાં નથી. ત્યારે એ વિદ્વાન મિત્રે કહ્યું 'મ્હેં તમને અમારા પક્ષમાં વસ્યા ક્યારેજ છે ?' થી મારી સ્થિતિ

ત્યજી દેવાથી આપણી યુનિ-વર્સિટિઓને માનસિક અંધારાના અને સાંકડી કૂપમંડૂકતાના ગર્તમાં ઊતારી દેવાનું થશે—તે માટે મ્હારૂં કહેવું છે કે એક દ્દષ્ટિથી બીજે કદિ માલ લઈ જવો હોય તો તે નદીમાં હડસેલી દેવો ન જોઈએ પણ વ્હાણમાં મૂકીને સુપ્રાન્ત કરવો જોઈએ.

તા ૨૬ મીએ કૉન્વોકેશન થયું એપ્રિલ આખર યુનિ-વર્સિટિની નવી ભૂમિમાં એન્જિનિયરિંગ કૉલેજનું 'પાવર હાઉસ' ઉઘાડવા મહારાજા શ્રી પટિયાલા આવવાના છે તે વખતે મ્હોટા મેળાવડો થવાનો હોવાથી હાલનો પ્રસંગ સાદો રાખવામાં આવ્યો હતો બહારના વિદ્વજ્જનોમાં માન મિ. આર્ચબોલ્ડ, મિસિસ બેસન્ટ અને પ્રો રામન હતાં.

પદવીદાન કર્યા પછી વ્હાઇસ ચૅન્સલર તરીકે પંડિત શ્રી મદન મોહન માલવીયાજીએ ભાષણ આપ્યું એમને કદી લખીને વાંચવું ફાવતું નથી તેથી એમણે આ ભાષણ વગર લખ્યે તાત્કાલિક વક્તૃત્વથી જ કર્યું હતું પ્રથમ એક ભાગ હિન્દીમાં કર્યો. એમાં આપણી પ્રાચીન યુનિ-વર્સિટિનો ખ્યાલ આપવા માટે શૌનકાદિ કુલપતિઓના આશ્રમનું સ્મરણ આપી પાછળના ઐતિહાસિક સમયમાં તક્ષશિલા નાલન્દ વગેરે બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠ જિન વાચવામાં આવે છે તેની હકીકત કહી. એમના ભાષણનો અસરકારક ભાગ એ હતો કે તૈત્તિરિય ઉપનિષદ્ની સત્યં વદ ધર્મં ચર ઇત્યાદિ શિક્ષાવલ્લિ નવા પદવીધર વિદ્યાર્થીઓને ઉપદેશી. શ્રોતાજનોમાં અંગ્રેજી જ જાણનાર એવા પણ કેટલાક હતા અને તેથી પંડિતજીએ અંગ્રેજી ભાષણ પણ કર્યું એમાં એમણે હિન્દુ યુનિ વર્સિટિના આજ સુધીનો ઇતિહાસ આપ્યો, તથા ભવિષ્યના વિસ્તાર માટે દ્રવ્યની જે જરૂર છે તે તરફ ટહેલ કરી. બેશક વ્હાઇસ ચૅન્સલરનું ભાષણ જેવું હોવું જોઈએ એ કસોટીથી તપાસીએ તો એમનું હિંદી ભાષણ પૂર્ણ સંતોષ ઉપજાવે એવું હતું પણ વ્હાઇસ ચૅન્સલર ઉપરાંત યુનિવર્સિટિના દ્રવ્યસંપાદક તરીકે એમને માથે જે કર્તવ્ય પડેલું છે, અને જે અન્ય કોઈને,

કરી શકે એમ નથી, એ કર્તવ્ય ખાતર એમને આ બીજી ભાષણમાં કેટલુંક સમાણુ કરવુ પડ્યુ—જે લૉર્ડ ચૅન્સેલરના ભાષણમાં અસ્થાને ગણાય.

એકથી ચાર વચ્ચે કૉન્વોકેશનનુ કામ પૂરૂ થઈ ગયા બાદ—એ સાંજે મિસિસ બેસન્ટનુ 'The Responsibilities of Freedom' ઉપર ભાષણ થયુ તેમાં વિદ્યાર્થીઓએ રાજકીય વિષયમાં રસ (interest) લેવો જોઈએ, પણ ભાગ (active part) લેવો ન જોઈએ, એમ પોતાનો મત દર્શાવ્યો અને કારણમાં કહ્યું કે તેમ કરવા માટે દુનિયાનો અને મનુષ્યસ્વભાવનો જે અનુભવ હોવો જોઈએ તે વિદ્યાર્થીઓને હોતો નથી વળી એની પુષ્ટિમાં ઈંગ્લંડની યુનિવર્સિટિઓમાં પણ અધિકારીઓને રજા મેળવ્યા સિવાય કોઈ પણ ભાષણકર્તાથી વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ભાષણ થઈ શકતું નથી ઇત્યાદિ જણાવ્યુ કાયદા સામાન્ય નૈતિક બુદ્ધિ (average conscience) માટે હોય છે અને ઊંચી નૈતિક બુદ્ધિવાળાને એનો ભંગ કરવાનો અધિકાર હોય છે પણ સામાન્ય જનો જો એનો ભંગ કરે તો ખોટા કાયદા સાથે સારા કાયદા તોડવાનું પણ એમને મન થઈ જાય છે, અને અસંખ્ય મનુષ્યોની ઉચ્છૃંખલ વૃત્તિઓ સૂક્ષ્મ શરીર એકઠાં થઈને જનસમાજમા ભારે તોફાન અને અનર્થ ઉપજાવે છે, આ વાત કાયદાનો ભંગ ઉપદેશનાર નેતાઓએ યાદ રાખવી જોઈએ મિસિસ બેસન્ટે આ સંબન્ધમાં એક સિદ્ધાન્ત એ ઉચ્ચાર્યો કે કોઈ પણ પ્રજા હમેશાં અરાજકતા પસંદ કરતી નથી સ્વાતન્ત્ર્ય (liberty) કરતાં પણ જાનમાલની સહીસલામતી (security) ને એ વધારે કિંમતી ગણે છે, અને રાજ્યવિપ્લવને પરિણામે જે અંધાધૂંધીની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંથી મુક્ત થવા એક વ્યક્તિનો લશ્કરી અમલ (Military Dictatorship) પણ એ સહન કરે છે આમ સંયમની જરૂર બતાવવાની સાથે હિન્દુસ્થાનને સ્વરાજ્યની જરૂર છે એમ મિસિસ બેસન્ટ ભાર મૂકીને કહે છે, અને એ સ્વરાજ્યની જરૂર એ એટલા માટે માને છે કે અન્ય પ્રજાઓ મરી પરવારી, પણ

હિન્દુસ્થાન હજી જીવતો દેશ છે—હજી હિન્દુસ્થાને જગતને સંદેશ (message) આપવો બાકી છે અને એ આપવા માટે એને સ્વાતંત્ર્યની જરૂર છે, એમ મિસિસ બેસન્ટનું માનવું છે એકંદરે મિસિસ બેસન્ટ અત્યારે વિનીત પક્ષનો ઉપદેશ ચોતરફ કરવા નીકળ્યાં છે તેને અંગે આ ભાષણ હોઈ, એનો મુખ્ય ઝોક 'સંયમ અને જવાબદારી'ની બાજુએ હતો. ભાષણમાં એકવાર 'મિ. વ્હાઇસ ચૅન્સેલર હું આપની છાયા (shelter) નીચે રહીને આ બોલું છું," એવા શબ્દો એ બોલી ગયાં એ અન્ય સ્થળે શ્રોતાજન તરફથી (ખાસ કરીને, વિદ્યાર્થી શ્રોતાજન તરફથી) અનુભવેલી અસહિષ્ણુતાના સ્મરણથી નીકળ્યા હતા. મતભેદ સંયમથી અને ઉદારતાથી સહન કરવાનો મિસિસ બેસન્ટનો ઉપદેશ વર્તમાન સમયમાં જરૂરનો છે અને નવી કાઉન્સિલો રચાઈ આપણું નવું રાજકીય જીવન શરૂ થશે ત્યાર પછી તો એ વિના આપણાથી એક પગલું પણ ચાલી નહિ શકાય.

મિસિસ બેસન્ટના ભાષણ પછી અમારા ઇન્ડસ્ટ્રિયલ કેમિસ્ટ્રિ (ઔદ્યોગિક રસાયનશાસ્ત્ર)ના પ્રો. ગોકમોલેએ જાપાનના ઉદ્યોગજીવન સંબંધી મૅજિક લૅન્ટર્નથી ચિત્રો બતાવ્યાં. હું આ જોવા રહી શક્યો નહોતો, પણ કહે છે કે સારાં બોધક અને રમૂજી હતાં.

તા. ૨૭મીએ રવિવારના ભાગમાં "ઈશ્વર: એના અસ્તિત્વનાં પ્રમાણો, તથા એનો જીવ અને જગત્ સાથે સંબન્ધ" એ વિષય ઉપર મ્હારૂં અંગ્રેજીમાં ભાષણ થયું. એમાંના કેટલાક વિચાર 'વસન્ત'ના વાચકોને જાણીતા છે, તથાપિ પુનરુક્તિ માટે ક્ષમા માગીને આગળ ઉપર (ગુજરાતીમાં) વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની હું છૂટ લઈશ. મારું ભાષણ પછી તુરત જ 'ધર્મ' ઉપર બંગાળાના એક મહાન પંડિત તર્કપંચાનનનું વ્યાખ્યાન થયું. વ્યાખ્યાન પ્રાચીન શૈલીનું પણ ટૂંકું, સાદું અને અસરકારક હતું. એમણે બહુ નિખાલસ રીતે કહ્યું કે પશ્ચિમની યન્ત્રકળાથી અને કારખાનાંથી આપણા આધ્યાત્મિક જીવનને બહુ હાનિ થાય છે. જીવન સાદું જોઈએ, અને જેમ બને તેમ ઓછા પદાર્થથી જીવનનિર્વાહ કરવો જોઈએ. તર્કપંચાનનજી

ઉમ્મરે વૃદ્ધતા તરફ વળેલા છે, અને પવિત્ર દેખાવના છે, અને વિના દ્રવ્ય લીધે વિદ્યા દાન કરવાની આપણી પ્રાચીન ભાવનાને અનુસરનારા છે

બપોરે ટ્રેઈનિંગ કૉલેજનો મેળાવડો થયો એક શિક્ષકે કેળવણીના વિષયને લગતો એક નિબન્ધ વાંચ્યો અને તે પછી પ્રિન્સિપાલ તેજા સીંઘજીએ ભાષણ કર્યું તેમાં કેળવણીનો ઉદ્દેશ વ્યક્તિને નહિ પણ જનસમાજને ઉન્નત બનાવવાનો છે અને તેથી મનુષ્યબન્ધુ ઉપર પ્રેમ અને સમાજસેવા એ જ એનાં ખરાં ફળ છે એમ ઉત્સાહી વાણીમાં પ્રતિપાદન કર્યું શિક્ષકનો ધંધો ઉમદા છે, અને શિક્ષકનો એના ધંધા ઉપર પ્રેમ હોવો જોઈએ એમ કહ્યુ આ છેલ્લી ઉક્તિને અનુલક્ષી પ્રમુખશ્રી માલવીયાજીએ પોતાનો ન્હાનપણથી માંડીને આત્મવૃત્તાન્ત કહ્યો તેમાં પોતે શિક્ષક હતા વગેરે વાત હિંદીમા અતીવ રસિક કરીને કહી. ગત્રે કલકત્તા યુનિવર્સિટિના ફિઝિક્સ ના યુનિવર્સિટિ પ્રોફેસર મિ. સી વી રામન—જે અમારા ઑનરરિ પ્રોફેસર છે—એમણે હમણા તાજી કરેલી શોધો મૅજિક લૅન્ટર્નથી બતાવી પ્રો રામન એમના વિષયમા હમેશાં મશગૂલ રહે છે અને એ વિષયના બહુ ઉત્સાહી ઉપાસક છે તથા એમાં એમણે કેટલીક નવીન ગોધો પણ કરી છ કલકત્તામાં એમણે પોતાની આસપાસ પદવીધર વિદ્યાર્થીઓની સારી સખ્યા એકઠી કરી છે અને એમના પાસે ફિઝિક્સની જુદી જુદી શાખાઓમાં કાંઈક નવીન નવીન શોધાવ્યાં કરે છે પ્રો રામન સારા સાઈન્ટિસ્ટ હોવા ઉપરાંત વક્તા પણ સારા છે, બહુ જુસ્સાથી ઝડપથી વખતોવખત વિનોદ-પુરઃસર, અને આત્મશ્રદ્ધાથી બોલે છે એમની ખાસ શોધ મૃદગ વગેરે વાદ્યના સબન્ધમાં છે

તા. ૨૮ મીએ સાંઝે મિસિસ બેસન્ટને હાથે રમત અને કસરત ખાતાંનાં ઇનામ વ્હેંચાયા અને તે પછી ટ્રેઈનિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ મિ. તેજાસિંઘનું 'પ્રેમભક્તિ ઉપર ભાષણ થયુ તેઓ લાહોર યુનિવર્સિટિના એમ. એ. એલએલ. બી હોઈ પછી ઈંગ્લંડ અમેરિકામાં કેળવણી સબન્ધી જ્ઞાન મેળવી આવ્યા છે

પણ ચુસ્ત સીખ છે, અને પોષાકમાં પણ જ સાદા છે તે એટલે સુધી કે ઢીંચણ સુધી ચોરણો, અને શરીર ઉપર માત્ર એક વિશાળ પછેડો, અને માથાબાંધણું—એટલાં જ એમનાં વસ્ત્ર છે આ વસ્ત્ર સાથે એ ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે ત્યારે ગુરુ નાનક વગેરેનાં પદ ગાય છે અને શ્રોતાઓ પાસે ગવડાવે છે અંગ્રેજી ભણેલાઓની સ્થિતિ કફોડી થઈ પડે છે અને ઘણાને હાસ્ય પણ આવે છે પણ ધર્મ એ જેને મન 'convention' નથી, પણ સાચી વૃત્તિથી 'લોક-લાજ' ખોઈને પણ સાધવા જેવો જીવનનો પદાર્થ છે, તેને એમનાં કીર્તન ગમે એવાં છે એમના ઉપદેશનું સામાન્ય સ્વરૂપ સીખ ગુરુઓના ઉપદેશ તરફ વારંવાર વળતું, પણ સર્વ ધર્મમાં પરમાત્મા એક છે અને એના સાક્ષાત્કાર માટે કામ, ક્રોધ, અભિમાન વગેરે શત્રુ જીતવા જોઈએ પ્રકારનું હોય છે તે રાત્રે આપણી તરફના પ્રસિદ્ધ સંગીતશાસ્ત્રી ભર્વેનું સંગીતશાસ્ત્ર ઉપર થોડુંક વ્યાખ્યાન, અને તે સાથે એમના બે શિષ્યાઓનાં સંગીત થયાં સંગીતમાં ગાયન, વાદન અને અભિનય ત્રણેનું મિશ્રણ અને એકતા હોવાં જોઈએ એમ ' તુમ जागो मोहन प्यारे " એટલી કડી લઈ એને જુદી જુદી રીતે ગાઈ બતાવીને શ્રોતાઓને ઠીક બધે ગીતાર્થું આપણ શ્રોતાઓને રસિક થઈ પડ્યું હતું પણ મારે તે જ રાત્રે મુંબાઈ સેનેટ અને 'બોર્ડ ઑફ સ્ટડીઝ'ની મિટિંગમાં હાજર રહેવા માટે નીકળવાનું હતું એટલે રસને અડધે છૂટકે ઊઠવું પડ્યું

તા. ૨૮ ફેબ્રુઆરીએ દિવસે—મિસિસ બેસન્ટે 'બાલક' વિષય ઉપર કેળવણીને લગતું ભાષણ આપ્યું, અને 'એક્સ્ટેન્શન લેક્ચર્સ' યાને લોકોપયોગી જ્ઞાનવિસ્તારિણી વ્યાખ્યાનમાળાની શરૂઆત કરી.

મારા ગૂજરાતી ભાઈઓને આ તરફ ચાલતી પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ આવે તે માટે જ રહે નોંધ લંબાણથી કરી છે એ વાંચતાં કંટાળો આવે તો તે સહન કરીને પણ દેશના બીજા ભાગોમાં શું શું કાર્ય થાય છે તે તેઓ જોશે અને વિચારશે એમ આશા છે

[વસન્ત વર્ષ ૧૮, અંક ૧૦, કાર્તિક સં ૧૯૭૫]

બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટિ

કાશી

બનારસ—વારાણસી—અને વધારે પ્રાચીન અને વધારે રૂઢ શબ્દથી નિર્દેશ કરીએ તો કાશી એ હિન્દુ ધર્મવાસનાનું કેન્દ્ર છે. એક અનાર્ય * કગવતથી માંડી સકલવાસનોચ્છેદ પર્યન્તનો મોક્ષધર્મ અહીં ઉપદેશાયો છે; અશ્વમેધાદિક અગણિત યાગ આ ભૂમિ ઉપર થયા છે, અને ભક્તિ અને જરાથી નમ્ર બનેલાં અસંખ્ય મનુજશરીરો ગંગાજીમાં સ્નાન કરી પાપના ભારથી હલકાં થવા તથા શ્રીવિશ્વેશ્વરનાં દર્શન કરવા હજારો ગાઉથી, હજારો વર્ષથી અહીં આવ્યાં જ કરે છે! કાશીને આમ હિન્દુધર્મનાં સઘળાં તીર્થોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાન મળ્યું છે તેનું કારણ શું? અત્યારની ગંદકી નજર આગળથી લોપી નાખીએ અને એને મૂળરૂપે 'ઉત્તરવાહિની ગંગા'ને તીરે આવેલું એક સુન્દર પ્રકૃતિનું અને પ્રકૃતિના મહાપુરુષ પરમાત્માનું નિવાસસ્થાન કલ્પીએ તોપણ એટલાથી આ સર્વોત્કૃષ્ટતાનો ખુલાસો થતો નથી. કારણ કે એવાં જ, બલ્કે એથી અધિક સુન્દર અને ભવ્ય સ્થાનો હિન્દુસ્થાનમાં બીજાં ઘણાં છે. વળી વિશેષ વેદની સંહિતામાં એનો ઉલ્લેખ નથી, મનુસ્મૃતિના 'બ્રહ્માવર્ત'માં પણ એ આવેલું નથી, બલ્કે 'મધ્યદેશ'માં પણ આવેલું નથી. છતાં, આ સ્થાનનું આટલું

---

* મેઘ કલ્પવ મેચીના મોચી એ પ્રાકૃત કહેવતમાં ઉલ્લેખાયલ કાશીનું કલ્પવ.

ગૌરવ કેમ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હિન્દુધર્મના સ્વરૂપ સાથે જોડાએલો છે વિચારતાં જણાશે કે આપણે જેને ' હિન્દુધર્મ ' કહીએ છીએ એ સિન્ધુ નદીના પ્રદેશનો ' બ્રહ્માવર્ત ' કે બ્રહ્મર્ષિદેશનો, અથવા તો મનુસ્મૃતિના મધ્યદેશ નો જ—એટલે કે ત્યાં ઉત્પન્ન થએલો અને બંધાએલો ધર્મ નથી એ ધર્મ મનુસ્મૃતિ જેને ' આર્યાવર્ત ' કહે છે એ ભૂમિમાં આર્યો જે સમય સુધીમાં ઝમી ગયા તે સમય સુધીના સમગ્ર ધર્મના સ્વરૂપનુ નામ છે જે રીતે ' વેદ એ ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનુ જ કે ચાર વેદની સંહિતાનુ જ નામ નથી, પણ મંત્ર બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ્—એ સમગ્ર ગ્રન્થસમૂહનુ નામ છે તે રીતે. અને તેથી મનુસ્મૃતિના આર્યાવર્ત નુ જે મધ્યસ્થાન એ જ હિન્દુ-ધર્મનુ મધ્ય સ્થાન, હિન્દુઓની ધર્મવાસનાનુ કેન્દ્ર અને તેથી જ મગધવાસી બુદ્ધભગવાનનુ ધર્મચક્રપ્રવર્તન પણ અહીંથી જ

પણ કોઈ પૂછશે કે ત્યારે દક્ષિણ હિન્દુસ્થાન યાને દ્રવિડ દેશનુ શુ ? એનો ઉત્તર કે દ્રવિડ દેશ ક્રમે ક્રમે ધણે ભાગે આર્ય લોકોથી જ વસી ગયો અને એણે પૂર્વોક્ત ' આર્યાવર્ત 'નો જ ધર્મ (એટલે કે સંસ્કૃતિ, કારણ કે આપણા ' ધર્મ ' શબ્દનો અર્થ Civilization સંસ્કૃતિ ' થાય છે) સ્વીકાર્યો જેનો પુરાવો આપણાં ઇતિહાસ અને પુરાણોની કથામાં ત્યાંના નગરોની અને લોકોની શ્રદ્ધામાં ત્યાંના ધર્મના સામાન્ય તેમજ વિશેષ સ્વરૂપમાં, લોકબંધ મળે છે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન પ્રત્યેનુ આ ૠણ દક્ષિણ હિંદુસ્થાને એના ધાર્મિક ગ્રન્થોથી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓથી ધર્મના સંરક્ષણથી અને સૌથી વિશેષે કરીને તો વેદભાષ્યકાર સાયણાચાર્ય અને આચાર્યત્રિપુટી—શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય અને વલ્લભાચાર્ય—ઉત્પન્ન કરીને વાળી આપ્યુ પણ ધાર્મિક ગ્રન્થો, પ્રવૃત્તિઓ, અને દેશનામાં આધાર અને બીજરૂપ તો પૂર્વોક્ત આર્યાવર્તનો જ ધર્મ અને એની જ ધાર્મિક કૃતિઓ. વળી શંકરાચાર્યાદિનુ જન્મસ્થાન ભલે આપ્યુ વિદ્યાસ્થાન (alma matar) કદાચ દ્રવિડ દેશ

પણ એમનું પરીક્ષાસ્થાન (Examination Hall) એમના જ્ઞાનની પરિપૂર્તિ, તો કાશીમાં જ એમનો અને અન્ત્યજરૂપધારી શિવજીનો સંવાદ તે અહીં જ અને રામાનુજાચાર્યની શિષ્યપરંપરામાં રામાનન્દજીએ 'ભાષાયુગ' અને 'સતયુગ'નો પ્રથમ દુન્દુભિ વગાડ્યો તે આ જ સ્થળે

કાશીનો ઉપર જણાવેલો ઇતિહાસ જોતાં જણાશે કે કાશી તે માત્ર હિન્દુ ધર્મનું જ સ્થાન નથી–પણ હિન્દુસ્થાનના ત્રણ મ્હોટા ધાર્મિક સુધારકના યુગ–ગૌતમબુદ્ધનું ધર્મચક્રપ્રવર્તન શંકરાચાર્યની અદ્વૈતદેશના, અને રામાનન્દનો 'ભાષા'માં ઉપદેશ–એ ત્રણેના આરંભ આ સ્થળેથી થયા છે

વળી કાશી તે ધર્મસુધારાનું ઉપદેશનું સ્થાન હોવા ઉપરાંત હિન્દુસ્થાનનું અતિ પ્રાચીન કાળથી ચાલતું આવેલું વિશ્વવિદ્યાલય છે એથેન્સ એલેક્ઝાન્ડ્રિયા અને કોર્ડોવા વિદ્યાપીઠ તરીકે નામશેષ થઈ ગયાં, ત્યારે એ સર્વથી પુરાણું આ વિદ્યાસ્થાન હજુ પણ વિદ્યાસ્થાન તરીકે જીવતું છે

સેન્ટ્રલ હિન્દુ કૉલેજ

આવા પૂર્વવૃત્તવાળી પુરી હિન્દુસ્થાનના વર્તમાન યુગને અનુરૂપ વિદ્યા અને ધર્મોત્થાનનું સ્થાન બને એ એના પ્રારબ્ધને તેમજ હિન્દુઓના એ પુરી પ્રત્યેના માનભર્યા મમત્વને અનુસરતું હતું પણ હિન્દુસ્થાનને હાલની નવી દુનિયાને અનુકૂલ બનાવવાનું જેમ બ્રિટિશ પ્રજાને હાથે જ પ્રભુએ નિર્મ્યું હતું તેમ આ કાશીને નવા યુગને અનુરૂપ વિદ્યા અને ધર્મોત્થાનનું સ્થાન બનાવવાની પ્રેરણા પણ જગન્નિયન્તાએ એક અંગ્રેજ બાઈ—મિસિસ બેસન્ટ—નીજ બુદ્ધિમાં પ્રથમ કરી. પોણોસો સો વર્ષ ઉપર બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓએ હિન્દુસ્થાનમાં નવા ઢબની કેળવણીની જે સંસ્થાઓ દાખલ કરી તે અત્યારે પોતાને માથે ઉપાડી લેવા અને વિસ્તારવા હિન્દુસ્થાનની પ્રજા તૈયાર થઈ ગઈ છે તેવી રીતે મિસિસ બેસન્ટે પ્રાચીન

અને અર્વાચીન—પૂર્વ અને પશ્ચિમની—કેળવણીનો સમન્વય કરવા અહીં જે સેન્ટ્રલ હિન્દુ કૉલેજ સ્થાપી, તેને હિન્દુ પ્રજાએ પોતાને હસ્તક લઈ એમાંથી મ્હોટી હિન્દુ યુનિવર્સિટી રચી છે એ માટે પ્રથમ માન મિસિસ બેસન્ટને ઘટે છે

બ્રિટિશ ગવર્ન્મેંટ કે દેશી રજવાડાઓના આશ્રય વિના સામા ન્ય પ્રજાના હૃદયને આકર્ષીને મિસિસ બેસન્ટે કેવું સુન્દર કાર્ય કર્યું છે એનો ખ્યાલ લાવવા એકાદ સાંજે સેન્ટ્રલ હિન્દુ કૉલેજનાં મકાન અને મેદાન ઉપર નજર નાંખવાની જરૂર છે ફુટબૉલ, ક્રિકેટ, ટેનિસ વગેરે અંગકસરતની રમતો રમતા વિદ્યાર્થીઓથી શોભતું વિશાળ મેદાન, એની બે બાજુએ કમરપૂર દીવાલ અને બીજી બે બાજુએ કૉલેજનાં સુન્દર મકાન, અને એ મકાનના બે કોણ ઉપર અસાધારણ સુન્દરતા અને વિશાળતાવાળાં હોસ્ટેલ યાને છાત્રાલયો—સહુ એક અત્યન્ત મનોહર દેખાવ આપે છે મકાનો વિગતવાર અંદર ફરીને જોઈએ તો એમાં બેત્રણ ખંડ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે એક કાશી-નરેશ હૉલ એ એક બાજુએથી તદ્દન ખુલ્લો અને અસલી કચેરીના ઘાટનો છે પણ તે વિશાળ છે, અને તે એક બાજુએ ખુલ્લો હોવાથી વધારે વિશાળ બને છે સાધારણ રીતે મ્હોટા મેળાવડા ભરવાના કામમાં એ લેવાય છે એની સાથે જોડાએલી ખુલ્લી અગાશીનાં પગથિયાં ઉતરતાં જ મિસિસ બેસન્ટે સ્થાપેલું સરસ્વતીનું મન્દિર છે કુભાગ્યે એ શાળાના પાછળના ભાગમાં આવેલું હોઈ વિદ્યાર્થીઓ એ તરફ કદી પણ જતા દેખાતા નથી.

બીજો એક મ્હોટો હૉલ લંડનમાં ગુજરી ગએલા એક શર્મા નામે હિન્દી ગૃહસ્થની સખાવતથી બંધાયો છે 'શર્મા હૉલ' નામે એ ઓળખાય છે એ સમચોરસ છે અને ઈશ્વરસ્તવનના કાર્ય માટે વપરાય છે વક્તાની ભૂમિકાની સામે જ કાચની બારીમાં ગૈલશાપી લખવાનું ચિત્ર છે, અને પાસે 'सत्यान्नास्ति परो धर्मः' એવો મુદ્રાલેખ છે બાજુએ દીવાલ ઉપર રાજા રામમોહનરાય, સ્વામી

વિવેકાનન્દ વગેરેની છબીઓ લટકાવી છે પણ તે દેખાવે ગરીબ અને અવ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાએલી હોઈ હૃદય ઉપર અસર કરતી નથી કૉલેજના જ મેદાનમા પણ એક જુદા મકાનમાં 'કાશીનાથ ત્ર્યમ્બક તેલંગ લાયબ્રેરી' છે એ લાયબ્રેરીનો મૂળ ભાગ આપણા પ્રિય વિદ્વાન સ્વર્ગસ્થ મિ. જસ્ટિસ તેલંગના ચિરંજીવી ગ. પી. કે તેલંગે કૉલેજને સમર્પી દીધો છે, અને તેથી તે યોગ્ય રીતે એ મહાપુરુષનુ નામ ધારણ કરે છે પાછળથી એ લાઈબ્રરીનાં પુસ્તકોમા વધારો થયો છે પણ મૂળ સમર્પણમાં રહેલી ઉદારતા થોડી નથી *

પણ આ સર્વ ભૂમિ અને મકાન, સ્કૂલને અથવા કલકત્તા યુનિવર્સિટિ કમિશનમા કહી છે તેવી એક ઇન્ટરમીડિયેટ કૉલેજ છૂટી પાડી એ કૉલેજને સોંપી દેવામાં આવશે, અને મુખ્ય કૉલેજ તથા કૉલેજના બી એ, બી. એસસી અને તે પછી અભ્યાસના વર્ગ બનારસ હિન્દુ યુનિ વર્સિટિના નવા બંધાએલા—વધારે યથાર્થતાથી બોલીએ તો બંધાતાં—મકાનોમાં જશે.

હિન્દુ યુનિવર્સિટિ અને વિશ્વવિદ્યાલય

કાર્યની સુન્દરતા માટે મિસિસ બેસન્ટની સેન્ટ્રલ હિન્દુ કૉલેજ જુવો તો એની ભવ્યતા માટે પંડિત મદનમોહન માલવીયની નવી 'હિન્દુ યુનિવર્સિટિ' જોવો. એ સ્વદેશભક્ત, સ્વધર્મભક્ત, અને પ્રભુ ભક્ત મહાપુરુષે કેવી અદ્ભુત પ્રતિભાશક્તિથી કેવા વિશાળ કાર્યની રેખા દોરી છે, એમાંથી કેટલુ બધુ કેવા ભગીરથ પ્રયત્નથી સિદ્ધ કર્યું

* એવો પ્રસંગ બન્યો કે મ્હે આ લાયબ્રેરીમાંથી પહેલવહેલ જે પુસ્તક લીધું (વસન્ત) એ ઉઘાડતા જ એમા સ્વ કાશીનાથ તેલંગને પોતાને હાથે Kashinath Trimbak Telang Elph Coll. 1871 એવા શબ્દો અને એની નીચે વસન્તમા ઉતાર્યા શ્લોકના મૂળ નાટકોના નામની યાદી વાંચ્યા! આ દૃષ્ટિએ પડતાં જ દેશકાળ અને મનુષ્યવ્યક્તિના પ્રારબ્ધની અવિકારી વિષે અનેક વિચારો આવ્યા

છે અને હજી કેટલું બધું અનેકગણું વધારે આપવા એ ઉત્સુક છે, અને એ સિદ્ધ થશે જ એમ હૃદયમાં કેવી પ્રબળ અવિચળ અને ધાર્મિક શ્રદ્ધા એ ધરાવે છે—એ તો આ સ્થળે આવીને અને એમની જોડે નિકટ સંબંધમાં રહીને અને હાર્દિક સહાનુભૂતિથી જે જુવે તેને જ પૂરેપૂરું સમજાય એવું છે દૂરથી ખ્યાલ લેવા ઇચ્છનારને તો માત્ર દ્રવ્યની પરિભાષામાં જ જણાવી શકાય કે—આ સંસ્થા માટે એક કરોડ રૂપિયા (એથી કાંઈક અધિક) ખરચાઈ ગયા છે, સાઠ લાખ વસૂલ થઈ ગયા છે, અને વર્ષે દહાડે પચીસ લાખની ઊપજ આવે એવડી ('મોટી') રકમ જમે થઈ જાય તો પંડિતજીનો આત્મા કૃતકૃત્યતાનો સન્તોષ પામે! × આ આશા ઘણાને ગગન-વિહારિણીની લાગશે, પણ તે આ પૃથ્વીને સ્પર્શ કરતી નથી એમ ધારવામાં આવતું હોય તો તે ભૂલ છે સામાન્ય જનોને જ્યાં દસવીસ હજારની ટીપ ભરાવતાં મુશ્કેલ પડે છે, ત્યાં પંડિતજીની વિનયનમ્ર, સ્મિતમધુરી અને ઉત્સાહજીવન્ત વાણી લાખ્ખો રૂપિયા વિના આગ્રહે અને સરળતાથી ખેંચે છે અને તેથી જ દ્રવ્યની સાથે એમની યુનિવર્સિટિની ભાવના પણ વિશાળ—અરે દ્વિગુણ ગતિથી વિશાળ—થતી જાય છે યુનિવર્સિટિએ (નગવા ગામ પાસે) એક માઈલ પહોળી અને બે માઈલ લાંબી જમીન રોકી છે એના ઉપર ધર્મોપકાર લાખોના ખર્ચથી દેશી એન્જિનિયરોની દેખરેખ નીચે (૧) કૉલેજો (૨) પ્રયોગશાળાઓ અને કારખાનાંઓ (૩) પ્રોફેસરોને રહેવાના ન્હાના મ્હોટા બંગલાઓ (૪) વિદ્યાર્થીઓ માટે 'હોસ્ટેલો' યાને છાત્રાલયો બંધાય છે આખી ભૂમિને અને આખા કાશીનગરને વીજળી પૂરી પાડી શકે એવું 'પાવર હાઉસ" પણ તૈયાર થયું છે પાસે સામાનસરંજામની મોદીઓની દુકાનો થશે એટલું જ નહિ પણ આ મહાન કુલપતિના આશ્રમમાં સૌને ચોખ્ખું દૂધ મળી શકે

× આ એક જ વર્ષમાં ચાળીસ લાખ એકઠા કરવાની જરૂર છે સુજ્ઞજન એમાં ભાગ નહિ આપે?

તે માટે ગોશાળાઓ પણ બંધાશે, અને અત્યારે સેંકડો ગૌ અને શાળા બંનેને માટે સંકલ્પો અને વચનો આપવા લાગ્યાં છે

યુનિવર્સિટિની આ બાહ્ય આકૃતિની સાથે, એનું મુખ્ય કાર્ય—એનો આત્મા જે વિદ્યાદાન એને માટેની યોજના છે એ જાણવું જોઈએ.

અત્યારે યુનિવર્સિટિમાં છોકરાઓ અને છોકરીઓની સ્કૂલ ઉપરાંત સેન્ટ્રલ હિન્દુ કૉલેજ ઓરિયન્ટલ કૉલેજ ('પ્રાચ્ય વિભાગ') થિયોલૉજિકલ કૉલેજ (ધર્મવિભાગ) ટીચર્સ કૉલેજ અને એન્જિનિયરિંગ કૉલેજ એટલી કૉલેજો છે એમાંની પહેલી બે જામી ગઈ છે, ત્રીજી આપણે ઇચ્છીએ છીએ તેવી સન્તોષકારક સ્થિતિમાં નથી, કારણ કે કેવળ પ્રાચીન પંડિતોને હાથે એનો વહીવટ ચાલે છે, ચોથી અને પાંચમીનો હમણાં જ આરંભ થયો છે આ ઉપરાંત અત્યારે એક કૉમર્સ (વેપાર) ની અને ઍગ્રિકલ્ચર (ખેતી)ની એમ બે કૉલેજો કાઢવાનો ઇરાદો છે યુનિવર્સિટિનું બંધારણ લોકમતના વર્તમાન યુગને ગાજે એવું છે આપણે ત્યાંના જેવી 'સેનેટ' અને 'સિન્ડિકેટ' ઉપરાંત નાણાં સંબન્ધી અધિકાર ધરાવતી એક કાઉન્સિલ છે, અને સર્વના ઉપર કોર્ટ નામનું મંડળ છે યોગ્યતા પ્રમાણે કામની વ્હેંચણી બહુ સુન્દર છે જેમકે બોર્ડ ઑફ ઍપોઇન્ટમેન્ટ યાને નીમણૂક કરનારી કમિટિ ઉમેદવારોની યોગ્યતા વિષે વિચારી શકે એવા ગૃહસ્થોની બનેલી છે અને એમની ભલામણ ધ્યાનમાં લઈ પગાર ઠરાવવાનું કામ કાઉન્સિલ કે જેમાં વ્યવહારૂ અનુભવવાળા ગૃહસ્થો વિશેષ હોય છે તેમને હાથ છે

પ્રોફેસરોના (ડેમન્સ્ટ્રેટર ઉપરાંત) ત્રણ વર્ગને—આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, પ્રોફેસર અને યુનિવર્સિટિ પ્રોફેસર એ ત્રણને-પગાર એમના કામના પ્રમાણને અને વિદ્યાના પ્રમાણને અનુસરતા અને શોભતા છે એકંદરે યાને યુનિવર્સિટિ પ્રોફેસરોની ઘણી જગ્યાઓ હજી ખાલી છે અને જૂના ખાતાં મજબૂત કર્યાં વગર નવાં ખાતાં પંડિતજી ખોલ્યા

કરે છે એવો એમના ઉપર કેટલાક જણનો આક્ષેપ છે વળી કેટલાકનો એવો પણ આક્ષેપ છે કે હજી હિન્દુ યુનિ વર્સિટિમાં સ્વરૂપનિર્ણાયક કંઈ ચિહ્ન જોવામાં આવતું નથી—અર્થાત્ હિન્દુ યુનિવર્સિટિ એનું હિન્દુપણું શાને વિશિષ્ટતા સિદ્ધ કરે એવી કાર્યદિશા નિર્ણીત થઈ નથી આ બન્ને આક્ષેપ વસ્તુસ્થિતિમાં ખોટા નથી, પણ જે છે તે અપૂર્ણ દૃષ્ટિના છે પહેલા આક્ષેપના સમ્બન્ધમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે કૉલેજ અને યુનિવર્સિટિ તે એક પદાર્થ નથી એક કૉલેજ એમાં બહુ દ્રવ્ય નાખીને બહુ સારી રીતે ચલાવી શકાય, પણ યુનિવર્સિટિનું સ્વરૂપ અને એનો ઉદ્દેશ કૉલેજ કરતાં વધારે વિશાળ છે એની સંપૂર્ણ રેખા એક વખત દોરાઈ જાય તો એના પેટાવિભાગમાં ધીમે ધીમે રંગ પૂરાતા જશે, અને અત્યારે જે ભાગ આછા દેખાય છે તે જતે દહાડે આખે ભરી આવે એવા રંગભર્યાં બની જશે. બીજા આક્ષેપના સમ્બન્ધમાં એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે હિન્દુ યુનિવર્સિટિનો ઉદ્દેશ હિન્દુ તરીકેની વિશિષ્ટતા કેળવવાનો છે, પણ તે સાથે એનું યુનિવર્સિટિપણું—અર્થાત્ વર્તમાન યુગના 'વિશ્વવિદ્યાલય'ની ભાવના—સિદ્ધ કરવાનો પણ એનો હેતુ છે અને તેથી પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય, પ્રાચીન અને અર્વાચીન બન્ને તત્ત્વોના સંમિશ્રણની જરૂર છે બેશક અત્યારે એ તત્ત્વો છૂટાંછૂટાં જ રહેલાં છે, પણ જતે દહાડે એમનું સંમિશ્રણ થઈ એકતા થયા વિના રહેશે નહિ જે નિર્જીવ ભાગ હશે તે પાસેના ભાગથી કાં તો જીવન પામશે અગર ખરી પડશે, સજીવ ભાગ એકબીજા ઉપર અસર કર્યા વિના અને જીવનની એ રીતે પરિણામે એકતા સંપાદન કર્યા વિના રહેશે નહિ સહસા આજ ક્ષણે એ એકતા બની જાય એ જીવન અને વિકાસના નિયમથી વિરુદ્ધ છે વળી હિન્દુસ્થાનની જરૂરિયાત પરત્વે બહુ દાતાઓની સમજણ અને રુચિ એકસરખી હોતી નથી કોઈને એન્જિનિયરિંગની જરૂર જણાય છે તો કોઈને પ્રાચીન હિન્દનો ઇતિહાસ શીખવવાની ઇચ્છા થાય છે જમીનદારો કૃષિવિદ્યાની ખીલવણી ઇચ્છ

છે, તો મધ્યમ વર્ગના જનો વેપાર અને હુન્નરઉદ્યોગનું શિક્ષણ ચાહે છે દેશી રાજ્યો એમની ભૂમિના ખનિજ પદાર્થો શોધી આપવા માટે ભૂસ્તરવિદ્યાની કેળવણી માગે છે, તો કેટલાકનાં હૃદય સંગીત અને ચિત્રકળા તરફ વળે છે–ઇત્યાદિ આ કારણથી અત્રે યુનિવર્સિટિમાં સર્વ વિદ્યાને સ્થાન હોઈ, એ સર્વ દાન સ્વીકારવામાં આવે છે. બેશક, પંડિતજીના સહધુરન્ધર સર સુન્દરલાલ જીવતા હોત તો દ્રવ્યની વ્યવસ્થાનું અને સામાન્ય વહીવટનું કામ વધારે સારી રીતે થઈ શકત એમ ઘણાનું કહેવું છે પણ આ ખોટ પંડિતજી પોતે જેવી સમજે છે તેવી કોઈ સમજતું નથી, અને સર સુન્દરલાલના સ્મરણ સાથે એમના નેત્રમાં જેવા અશ્રુ આવે છે તેવાં કોઈને આવી શકે એમ નથી પંડિતજીની સાથે રહીને એ શાન્ત અને કાર્યકુશળ વિદ્વાને આ યુનિવર્સિટિનું સ્વરૂપ બાંધવામાં, એના કાનૂનો ઘડવામાં, તેમજ અંગ્રેજ અધિકારીઓની સહાનુભૂતિ અને પરિણામે 'બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટિ ઍક્ટ' મેળવવામાં જે શ્રમ, બુદ્ધિ અને એકાગ્રતાથી દેશસેવા કરી છે એ કદી વીસરાય એવી નથી. આ સાથે, સર હારકોર્ટ બટલર અને લૉર્ડ હાર્ડિંગને પણ હિંદુ પ્રજા એમની સહાનુભૂતિ માટે થોડી આભારી નથી તેમ દેશી રાજ્યોએ પણ આ પ્રસંગે પોતાનું કર્તવ્ય સમજવામાં હાથ સંકોચ્યો નથી — એ વાત નોંધવી જોઈએ

[વસન્ત, વર્ષ ૧૮ અંક ૯, આશ્વિન, સં ૧૯૭૫]

પ્રો૦ કર્વેનું 'મહિલા વિશ્વવિદ્યાલય'

પ્રો૦ કર્વેનું સમસ્ત હિન્દ માટેનું 'મહિલા વિશ્વવિદ્યાલય' કેવું ચાલે છે એ ઉપર સ્ત્રીકેળવણીમાં રસ લેનાર સર્વ દેશહિતચિન્તકોનું લક્ષ્ય રહે છે. એ સંસ્થાના છેલ્લા રિપોર્ટમાં એકએ જાણવા જેવી હકીકત પ્રકટ થઈ છે. કેટલાકની આજ પર્યન્ત એવી સમજણ હતી કે એ સંસ્થા વસ્તુતઃ પૂના માટે જ છે અને જો કે સમસ્ત હિન્દ પાસેથી એ માટે નાણાં એકઠાં કરવામાં આવે છે તથાપિ નાણાંનો લાભ પૂનાની એકશાળા જ લે છે! પ્રો૦ કર્વેને ઓળખનાર કોઈ પણ જનને આવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થવો ન જોઈએ, તથાપિ સામાન્ય મનુષ્યસ્વભાવ મનુષ્યની સારાઈ માટે ઘણીવાર શંકાશીલ રહે છે. આ શંકાનું આ રિપોર્ટમાં બહુ સ્પષ્ટ નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ 'મહિલા વિશ્વવિદ્યાલય' ફંડ પૂનાની સ્ત્રીશિક્ષણની શાળાઓનાં ફંડથી તદ્દન નિરાળું છે અને એનો 'વિશ્વવિદ્યાલય'ના ક્રમમાં જ ઉપયોગ થાય છે—અર્થાત્ પૂનાની સ્ત્રીકેળવણીની શાળાઓ 'એ વિશ્વવિદ્યાલય'ના ક્રમમાં પડીને એ સંસ્થાનો જેટલો લાભ લઈ શકે તેટલો જ લાભ ગૂજરાતની શાળાઓને પણ શક્ય છે. 'ગાંડી ગૂજરાત' સ્વત્વાભિમાન ન કેળવી જાણે એ એનું ગાંડપણ છે, પણ એ સ્વત્વાભિમાનના કારણથી ન પોતાનું વિશિષ્ટ સંગીત રચે કે ન અન્ય સંગીતમાં પોતાનો સૂર મિલાવે એ તો ગાંડપણ સામે ફુવડપણું મેળવવા જેવું થાય છે. ગૂજરાતનું સ્ત્રીશિક્ષણ દક્ષિણના સ્ત્રીશિક્ષણ સાથે મુકાબલામાં બેસી શકે એવું નથી—એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી.

ગૂજરાતમાં અમદાવાદ, સુરત મુંબાઈ વગેરે અનેક સ્થળે સ્ત્રીકેળવણીના અનુકરણીય પ્રયત્નો થાય છે પરંતુ એ પ્રયત્નોની વિવિધતામાંથી સ્ત્રીકેળવણીની ત્રણ વિશિષ્ટ જાતિ—types—હવે જામતી જોઈએ એક **સરકારી પદ્ધતિની સ્ત્રીકેળવણી**—જેમાં લોકમતને અનુસરીને સધળા ફેરફાર દાખલ કર્યા છતાં—ત્રણ લક્ષણ કાયમ રહે છેઃ એક તો એ કે મુંબાઈ યુનિવર્સિટિની મૅટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષાથી એની આકૃતિ થોડીઘણી પણ નિયામક રહે છે જ બીજુ હિન્દુ પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે કોમના ગૃહસંસારી ભેદ ઉપર-સ્વાભાવિક રીતે જ-એ લક્ષ્ય આપી શકતી નથી અને ત્રીજુ, સરકારી અન્ય શાળાઓની માફક-બલ્કે સમસ્ત પશ્ચિમના સુધારાની માફક—આમાં ગરીબ કરતાં તવંગરની અનુકૂળતા વિશેષ જોવાય છે બીજી સ્ત્રીશિક્ષણની એક જાતિ **વનિતાવિશ્રામની શાળાઓમાં** પ્રકટ થાય છે આ શાળાઓનો વહીવટ બહુ ભાગે સરકારી શાળા જેટલો તેજીદાર જોવામાં આવતો નથી, અને પશ્ચિમના સુધારાનો પવન બરાબર ઝીલે એવા એના સઢ બાંધેલા હોતા નથી-પણ આ જ એનો ગુણ અને એની વિશિષ્ટતા છે આ શાળાઓને વધારે કાર્યક્ષમ કરવા માટે એમાં ઘણુ કરવા જેવુ છે, તથાપિ સ્ત્રીશિક્ષણશાળાની એક વિશિષ્ટ જાતિ તરીકે આ ગણવા જેવી—માત્ર નભાવવા જેવી જ નહિ, પણ આદરપૂર્વક વિકસાવવા જેવી છે અમુક નિયન્ત્રિત અનુકૂળતા-વાળી સ્ત્રીઓને એ બહુ ઉપયોગી છે, તથા આપણા દેશની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિનો એમાં ખાસ સ્વીકાર છે પૂર્વોક્ત બે જાતિની વચમાંની એક ત્રીજી જાતિ ઉત્પન્ન કરવાનો હાલમાં કેટલેક સ્થળે પ્રયત્ન ચાલે છે-જેમકે અમદાવાદમાં સૌ. બ્હેન શારદાની દેખરેખ નીચે ચાલતી શાળામાં સરકારી શાળાઓમાં અપાતું શિક્ષણ કેટલાંક અનિવાર્ય કારણથી લોકને જોઈએ તેવુ અનુકૂળ થતું નથી તે માટે આ જાતની શાળાની જરૂર છે આવી શાળાઓ પ્રો. કર્વેની યુનિવર્સિટિ સાથે જોડાવા માટે ખાસ યોગ્યતા ધરાવે છે એ શાળાઓ પોતાનું

સ્વતન્ત્ર સ્વત્વ જમાવે એ ઇષ્ટ છે, પણ તેમ કરવામાં હું નથી ધારતો કે એ કર્વેની યુનિવર્સિટિ સાથે જોડાવાથી બાધ આવે. જોડાવાથી લાભ એ થશે કે—આપણા પ્રાન્તમાં સ્ત્રીકેળવણીના કાર્યને ઘણી શક્તિ અને ગતિ મળશે, અને અત્યારે જે છૂટાછવાયા અને વીખરાએલા સ્ત્રીકેળવણીના પ્રયત્નો થાય છે તે એકતા અને બળ પામી એનું એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ બંધાશે, અને એમાંથી 'યુનિવર્સિટિ એક્સ્ટેન્શન'ને ધોરણે કાર્યનો વિસ્તાર થઈ દેશમાં સ્ત્રીકેળવણીની એક મ્હોટી શક્તિ સ્થપાશે. જતે દહાડે વિશિષ્ટ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરીને-ગુજરાતને સ્ત્રીકેળવણીની પોતાની સ્વતન્ત્ર યુનિવર્સિટિ સ્થાપવી હશે તો તે માટે તો હમેશાં અવકાશ રહે છે જ.

આ રિપોર્ટમાં એક બીજી જાણવા જેવી હકીકત એ છે કે કેળવણીના ડિરેક્ટર મિ. જે. જી. કોવ્હર્ટને, આ સંસ્થા જોઈ છે, અને તે ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય નોંધ્યો છે તેમાં માતૃભાષાદ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાના પ્રયોગમાં તેમણે પોતાનો રસ દર્શાવ્યો છે.

[વસન્ત, વર્ષ ૨૬, અંક ૧૨, પોષ, સં. ૧૯૮૩]

મહારાષ્ટ્ર યુનિવ્હર્સિટિ

પૂનાને વિદ્વાનમંડળે મુંબઈથી અલગ પોતાની મહારાષ્ટ્ર યુનિવ્હર્સિટિની સ્થાપનાની માગણી કરીઃ તે ઉપરથી સરકારે પૂનામાં ઇલાકાની સર્વ કોલેજોના પ્રિન્સિપાલ, મોટીક શાળાઓના હેડમાસ્તર, કેળવણી ખાતાના અનુભવી મન્ત્રીઓ અને સરકારના વર્તમાન મુખ્ય અમલદારો—એઓની સભા ભરી. પ્રશ્નની આર્થિક બાજુ અલગ રાખી, 'Regional' યાને તે પ્રદેશની—પ્રાદેશિક—યુનિવ્હર્સિટિઓ સ્થાપવી એ સલાહભરેલું છે કે કેમ એની ચર્ચા કરવાનો સરકારનો આદેશ હતો. ચર્ચાની પ્રસિદ્ધ થએલી હકીકત વાંચતાં જણાય છે કે ચર્ચા ઘણી થઈ નિર્ણય ગમે તે નીકળે પણ સહુ મળીને એક બીજાનું દૃષ્ટિબિન્દુ સમજી વસ્તુનું પૂર્ણ સ્વરૂપ ઘડે એ આવા સંમેલનનું ફલ હોવું જોઈએ પણ એકબીજાનું દૃષ્ટિબિન્દુ કેમ ન સમજવું એ જ જાણે સ્વભાવનો ઉદ્દેશ હોય એમ બે દહાડા ચર્ચા ચાલી અને અન્તે પરસ્પર વૈમનસ્ય અને બુદ્ધિનો અંધકાર, એ સિવાય કોઈજ પરિણામ નીકળ્યું નહિ. મૂળમાં, આ પ્રશ્નને એની આર્થિક બાજુથી અલગ કરીને વિચારવો એ જ વિષમ નિયન્ત્રણ હતું અને વસ્તુતઃ ચર્ચામાં એ નિયન્ત્રણ પળાયું નહિ એ કેવળ સ્વાભાવિક હતું. બીજું, એથી મુંબાઈ યુનિવ્હર્સિટિને ધક્કો પહોંચશે એ ભય મુંબાઈ યુનિવ્હર્સિટિના પ્રતિનિધિઓ રજુ કરે એ યોગ્ય હતું અને મુંબાઈ યુનિવ્હર્સિટિએ અત્યારે ઔદ્યોગિક શિક્ષણનો નવો પ્રયોગ આરંભ્યો છે એ સફળ થવા દો, એ એના વ્હાઈસ ચૅન્સેલરની માગણી પણ વાજબી હતી. પણ પ્રકૃત વિષયની સ્વતન્ત્ર

ચર્ચામાં આ સર્વ વિચાર બહિરંગ હતો. અન્તરંગ વિચાર—પ્રકૃત વિષયમાં વિચારવાના મુદ્દા—ખરી રીતે જોતાં આટલા જ છે કે— પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટિઓ ઇષ્ટ છે કે નહિ? ઇષ્ટ હોય તો આવી એક યુનિવર્સિટિ સ્થાપવા માટે પૂના યોગ્ય છે કે કેમ? યોગ્ય હોય તો વિશેષમાં એનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઇએ? અન્તર્વ્યાપી કે અન્તર બહિર ઉભયવ્યાપી—અર્થાત્ પૂના માત્રમાં સમાપ્ત થતું એવું સ્થાનિક, પ્રાચીન ગુરુકુલ અને આશ્રમના ઢબનું? કે પૂના ઉપરાંત પૂના બહાર મહારાષ્ટ્રની કોલેજો અને સ્કૂલો ઉપર અધિકાર ભોગવતું એવું સગ્રાહક? પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટિઓ સ્થાપવા સામે એક દલીલ એ કરવામાં આવી કે એથી પ્રાદેશિક વિચ્છેદ, અને પરિણામમાં પ્રાદેશિક દ્વેષ અસૂયા, વિરોધ આદિ ભાવો વધશે અને અત્યારે દેશને એક અખ. રાષ્ટ્ર બનાવવાની જરૂર છે તે વખતે આવો ઉપક્રમ દેશના હિતને પ્રતિકૂળ છે આ દલીલ કરનારના ઊંચા આશય માટે અમને માન છે પણ મુંબઈ યુનિવર્સિટિ જેમાં ગૂજરાતીઓ અને દક્ષિણીઓ પોતા સંપથી સાથે બેસીને કામ કરે છે ત્યાં જો તેઓ એક છે તો મહારાષ્ટ્રની જુદી યુનિવર્સિટિ સ્થાપવાથી એમની એકતામાં ભંગ થવાનો નથી અને ત્યાં જો એમનો વિરોધ છે અને એ વિરોધ આટલા લાંબા સમાગમથી પણ શમ્યો નથી તો તે લડતા ભાઈઓને છૂટા પાડવા એ જ અવસર માર્ગ છે અમને યુનિવર્સિટિના આ પ્રશ્નમાં જ્યાં વિદ્યાના ઉત્કર્ષનાં સાધનોનો જ વિચાર કરવાનો છે ત્યાં આ બહિરંગ દૃષ્ટિબિન્દુ દાખલ કરવું યોગ્ય દીસતું નથી

પૂના આવી યુનિવર્સિટિ સ્થાપવા માટે યોગ્ય સ્થાન છે, અને ભવિષ્યમાં ગૂજરાત માટે વિચાર કરવામાં આવે તો એ પણ લગભગ યોગ્ય છે અને યોગ્યતામાં જેટલી ખામી છે એ સ્હેલાઈથી પૂરી પાડી શકાય એવી સ્થિતિમાં એ છે—એમ અમારું માનવું છે

સામાન્ય રીતે યુનિવર્સિટિનું ઉત્તમ સ્વરૂપ તો સ્થાનિક એટલે કે આપણાં પ્રાચીન ગુરુકુલ અને આશ્રમના જેવું હોય, એ જ

પરંતુ સ્થાનિક યુનિવર્સિટિઓ આર્થિક દૃષ્ટિએ બહુ મોંઘી પડે છે, એથી એ દુષ્કર છે અને બીજુ, આપણા વિશાળ દેશમાં યુનિવર્સિટિઓને કેવળ સ્થાનિક કરવાથી આવી મોંઘી યુનિવર્સિટિઓ પણ અસંખ્ય રચવી પડે એટલે અગતિકતાથી ઘણી યુનિવર્સિટિઓને અન્તર્-બહિર્ (affiliating) ઉભયવ્યાપી કર્યા વિના છૂટકો નથી આપણી યુનિવર્સિટિઓને મુખ્ય ઊપજ સ્કૂલોની મૅટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષાની હોય છે અને એ ઊપજની મદદથી સર આશુતોષ મુકરજીએ કલકત્તાની યુનિવર્સિટિમાં ઉચ્ચતમ (Post-gradute) શિક્ષા-વિભાગ ઉઘાડ્યો—જેના ફળરૂપે વિદ્યાના વિષયમાં આપણા સ્વદેશી વિદ્વાનોનુ 'સાયન્સ કૉન્ગ્રેસ,' ફિલોસૉફિકલ કૉન્ગ્રેસ, ઈકોનૉમિકલ કૉન્ફરન્સ', 'ઓરિયન્ટલ કૉન્ફરન્સ, વગેરે મંડળમાં અગ્રસ્થાન જેવા આપણે ભાગ્યશાળી થયા છીએ આમ હોઈ પૂના યુનિવર્સિટિને બદલે 'મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટિ' રચવાનો પૂનાના વિદ્વન્મંડળનો ઉપક્રમ છે

પણ આ કાર્ય માટે એ મંડળે બહુ દુર્ભાગી મુહૂર્ત પસંદ કર્યું છે અત્યારે સરકાર કે પ્રજા યુનિવર્સિટિ માટે બહુ ધન કાઢી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી, અને અમે ઉપર કહ્યું તેમ આ પ્રશ્નમાં એની આર્થિક બાજુ એનુ પ્રધાન તત્ત્વ છે અને તે પ્રશ્નના વિચારમાં અલગ કરી શકાય એમ નથી બીજુ—પૂનાના ભાઈઓએ આ પ્રશ્નને પોતા માટે જ ઉપસ્થિત કરીને અન્ય પ્રદેશના લોકોને નારાજ કર્યા છે, એટલુ જ નહિ પણ વસ્તુત પોતા પૂરતો જ પ્રશ્ન ઊઠાવીને પ્રશ્નને સાંકડો કરી નાખ્યો છે અને ભવિષ્યમાં ઇલાકના બીજા વિભાગોમાં યુનિવર્સિટિ સ્થાપવાનો વખત આવે ત્યારે સરકારની મદદ માટે અત્યારથી શી યોજના થવી જોઈએ, એનો વિચાર પણ ઉપસ્થિત કર્યો નથી કેવળ પૂનામાં ખળભળાટ કરવાને બદલે આખા ઇલાકમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની ઉન્નતિ અને વિસ્તાર કરવાનો મહાપ્રશ્ન ઊઠાવ્યો હોત તો એ ઉદારતાનો બદલો અમને મળ્યા વિના રહેત નહિ 'હું અને મારૂં'ના ભાવથી આપણી કેટલી યોજનાઓ છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે!

[વસંત, વર્ષ ૩૨, અંક ૨, ભાદ્રપદ, સં ૧૯૮૯]

ગૂજરાત યુનિવર્સિટિ*–૧

ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટિના ઉત્સાહી સેક્રેટરી રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખે થોડાક માસ ઉપર 'બુદ્ધિપ્રકાશ'×ના વધારારૂપે એક ગૂજરાતી યુનિવર્સિટિની યોજના બહાર પાડી હતી. ગૂજરાતીને યુનિવર્સિટિમાં સ્થાન મળ્યા વગર એનો વિકાસ થવો અશક્ય છે, અને યુનિવર્સિટિનું હાલનું બંધારણ જોતાં એ સ્થાન મળવું સંભવિત નથી, માટે પ્રજાએ એક સ્વતન્ત્ર ગૂજરાતી યુનિવર્સિટિ સ્થાપવાનું કામ જાતે ઉપાડી લેવું જોઈએ—એ દલીલ રા. હીરાલાલની યોજનાનું બીજ છે અને આવી યુનિવર્સિટિની એક શાખા વર્તમાન અંગ્રેજી શાખાની સમાન કક્ષામાં સ્થપાય તો સારૂં એવો મત ઈન્ડિઆના 'ટાઈમ્સ' પત્રના લેખકે જાહેર કર્યો છે એને અવલંબીને રા. હીરાલાલે પોતાના વિચાર ગૂજરાત આગળ મૂક્યા છે.

---

* સાત–આઠ વરસ પછી આચાર્યશ્રી ધ્રુવે 'ગૂજરાત યુનિવર્સિટી' ઉપર બે લેખો લખ્યા છે તેને ખ્યાલમાં રાખી આ લેખના મથાળામાં ગૂજરાતી શબ્દ હતો તેને બદલે 'ગૂજરાત' મૂક્યો છે. ત્રણે લેખો એ વિષયના છે એટલા ઉપરથી જ ૧-૨-૩ એમ આંક નાખ્યા છે. —સં

× બુદ્ધિપ્રકાશ પુસ્તક ૧૪, અંક ૧૦-૧૧-૧૨ ઓક્ટો૰ નવે૰ ડિસે૰, ૧૯૧૭નો વધારો પૃ૰ ૧–૧૨ 'ગૂજરાતી ભાષાના વધુ અભ્યાસ, વિકાસ અને વૃદ્ધિ અર્થે યુનિવર્સિટિની યોજના'. શ્રી પારેખે 'ગૂજરાતી યુનિવર્સિટિ' એમ પ્રયોગ કર્યો છે. —સં

ગૂજરાત આ વિષે શું ધારે છે?—આ જિજ્ઞાસાથી મ્હેં આજ પર્યન્ત એ સમ્બન્ધી કાંઈ લખ્યું નહિ, પરન્તુ વર્તમાનપત્રો અન્ય કાર્યમાં વ્યાપૃત હોઈ ઘણું ભાગે આ વિષય પરત્વે મૌન ધારણ કરી રહ્યા છે—તો હવે એ સમ્બન્ધી મારો જે વિચાર છે તે હું ટૂંકામાં અત્રે નોંધું છું એકાદબે વાક્યમાં જ જો મારો મત આપવાનો હોય તો હું નીચે પ્રમાણે પ્રો યોર્ક પાવેલના શબ્દો અને તે ઉપર વોલ્ટર રેલેના શબ્દો ટાંકીને જ બેસી રહું

If you have a library and a printing-press,' he (Professor York Powell) once said you have all that is necessary for a University ' He was thinking no doubt, of the study of lit erature and the Arts the Sciences are not so readily satisfied.'

પરન્તુ હું ધારૂં છું કે રા. પારેખે જે શ્રમ ઉઠાવીને એ લેખ લખ્યો છે તે જોતાં એની વિશેષ પરીક્ષા કરવી ઉચિત છે

રા. હીરાલાલે ગૂજરાતી યુનિવર્સિટિની યોજનામાં નીચેનાં સાત અંગોનો સમાવેશ કર્યો છે અને તે દરેક વિભાગમાં શું કાર્ય થઈ શકે તથા તે કરવા માટે હાલમાં શી શી અનુકૂળતા છે તે વિષે ક્રમસર વિવેચન કરેલું છે

' ૧ પરીક્ષા (Examination) ૨ શિક્ષણ (Teaching) ૩ શોધખોળ (Research) ૪ લોકોપયોગી અને જ્ઞાનવર્ધક ભાષણમાળાની યોજના—જનસમૂહ માટે ઉંચી કેળવણીની વ્યવસ્થા (University Extension Lectures) ૫ લાઈબ્રેરી. ૬ માસિક ૭ પુસ્તકપ્રસિદ્ધિ [૮ છાપખાનું આની વ્યવસ્થા જુદી સ્વીકારી છે એટલે તે ભાગ પડતો મૂક્યો છે]

હવે આ યોજનાનો તાત્ત્વિક ભાગ પકડી લઈ એનું પૃથક્કરણ કરીએ તો તે બે વિભાગમાં વ્હેંચાઈ જાય છે એક, શિક્ષણ શોધ

/

'

ખોળ સહવર્તમાન અને બીજો, પુસ્તકપ્રસિદ્ધિ. એમાંના બીજા વિભાગ પરત્વે રા. ડીગભાઈની જે સૂચના છ—

"૭ પુસ્તકપ્રસિદ્ધિ ગ શોધખોળ વિભાગ તરફથી બે કે ત્રણ અધ્યાપકોના લેખો કે ગ્રંથો તૈયાર થાય તે

ઘ લોકોપયોગી અને જ્ઞાનવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા—વર્ષ દરમ્યાન એક કે બે યોજાય તે

ક ૧ સાહિત્યના જે વિભાગમાં પુસ્તકો બહુ ઓછાં હોય અથવા સમૂળગાં ન લખાયાં હોય તે નવાં લખાવવાં અને તેમાં પૂર્તિ કરવી.

૨ હોમ યુનિવર્સિટિ, પીપલ્સ બુક્સ, કેમ્બ્રિજ યુનિ વર્સિટિ મેન્યુઅલ્સ ટેમ્પલ પ્રાઈમર્સ, યુસફુલ નોલેજ સીરીઝ, વગેરે જેવી પ્રતિનાં પણ સસ્તાં પુસ્તકો—એમાંથી ખાસ પસંદ કરેલાં પુસ્તકો—ક્રમસર સસ્તી કિંમતે અને એક-સરખા કદનાં છપાવવાં.

૩ બાળસાહિત્ય તૈયાર કરાવવું

૪ કોપ સાઈક્લોપિડિયા, ટાઈમ્સ ઑફ ઇંડિયા ઈયર બુક, લિટરરી ઈયર બુક—એવાં રેફરન્સનાં પુસ્તકોની યોજના કરવી."

—તેમનો કોઈ ભાગ એવો નથી કે જે હાલની જાહેર અને ખાનગી સંસ્થાઓ—ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટિ, ફાર્બસ સભા શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનું પુસ્તકપ્રસિદ્ધિ ખાતું, સાહિત્યપરિષદની ભંડોળ સમિતી સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય ગુજરાતની પત્ર ઑફિસ વગેરે સંસ્થાઓ કરી ન શકે અને તે અત્યારે યથાશક્તિ કરે છે જરૂર છે તે એટલી કે એ સંસ્થાઓએ પોતાનું કાર્ય વ્યવસ્થિત રીતે કરવું જોઈએ. એ વ્યવસ્થાના અભાવનો મ્હોટે ભાગે કોઈ જ બચાવ નથી માત્ર આપણા લોકની પ્રકૃતિની શિથિલતા એટલો જ ખુલાસો છે પણ થોડે ભાગે જે બચાવ છે તે આ છે કે (૧) લખનાર

મળતા નથી અને ( ) પ્રજાને વાચનનો શોખ નથી—પુસ્તકો વગર વેચાયાં પડી રહે છે આ બચાવ ખોટો નથી, અને એની યથાર્થતા રા. હીરાલાલ પોતે અનુભવથી જાણે છે ત્યારે લખનાર શાથી નથી—એ પ્રશ્નો પૂછી એનો ઉત્તર શોધવો જોઈએ. બહુ ઊંડી શોધમાં ન પડીએ તો પણ એક ખુલાસો ખુલ્લો છે, અને તે ખરો છે, કે અત્યારે આપણી કેળવણીના ક્રમમાં ગૂજરાતી ભાષાને જોઈએ તેવુ સ્થાન મળતુ નથી એ સ્થાનને અભાવ આપણો કેળવાએલો વર્ગ ગૂજરાતી ભાષાદ્વારા વિચાર પ્રકટ કરવાનુ સામર્થ્ય ધરાવતો નથી, સામર્થ્ય વિના આનંદ આવતો નથી—આનંદ વિના જે કાંઈ કાર્ય થાય એ તે નિર્માલ્ય અને માંદલુ નીપજી વાચકવર્ગને આકર્ષક થતું નથી આ સ્થિતિમા, ખરો ઉપાય ' (૧) અભ્યાસ ક્રમમાં માતૃભાષાને ફરજિયાત સ્થાન અને (૨) ઊંચી કેળવણી માટે ખાસ ડિગ્રીઓ સ્થાપી માતૃભાષાના જુદા અભ્યાસક્રમની યોજના ' એ રા. હીરાલાલને જણાય છે પરતુ એ સુધારો ' વર્તમાન યુનિવર્સિટિ નજદીકમાં સ્વીકારે એ સભવિત દીસતુ નથી કેમકે તે સસ્થાનુ તત્ર મુખ્યત્વે સરકાર હસ્તક હોય છે અને સરકારને આ વિષયની મહત્તા અને ગભીરતા જોઈએ તેટલી સ્પષ્ટ જણાતી નથી. તેથી પ્રજાએ આ કાર્ય માટે સ્વતત્ર યોજના કરવી પડશે," એમ રા હીરાલાલ કહે છે પરતુ યુનિવર્સિટિનુ તત્ર મુખ્યત્વે સરકાર હસ્તક' છે તેથી આ યોજના સ્વીકારાતી નથી એમ માનવુ યથાર્થ નથી, કારણ કે હજી પ્રજામાં જ આ વિષયના વ્યવહારૂ ઉપાય પરત્વે મતભેદ ચાલે છે અને તેનો જ પડઘો યુનિવર્સિટિમાં પડે છે બીજુ, રા ૨ા હીરાલાલ એ મુશ્કેલીની સ્થિતિમાંથી 'પ્રજાએ આ કાર્ય માટે સ્વતત્ર યોજના કરવી પડશે એમ જે માર્ગ સૂચવે છે ત્યાં જ આપી સાંકળની નબળી કડી રહેલી છે 'પ્રજાએ આ કાર્ય માટે સ્વતન્ત્ર યોજના કરવી પડશે એ ખરૂ છે પણ એ સ્વતન્ત્ર યોજના જો એક સ્વતન્ત્ર ગૂજરાતી યુનિવર્સિટિ જ હોય તો એ

યુનિવર્સિટિ રચવા જેટલી સામગ્રી છે કે કેમ, અને હોય તો એ યુનિવર્સિટિ વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષી શકશે કે કેમ એ વિચારવાનુ છે— અને એ બે મુદ્દાના વિચારનુ જ્યાં દ્વાર ઉઘડે છે ત્યાંજ ગ. હીરાલાલ અજાણપણે અટકી ગયા છેઃ એ દ્વાર રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના મહાપ્રશ્નમાં પડે છે, પણ ત્યાં ગ. હીરાલાલ જતા નથી.

'શિક્ષણ અને શોધખોળ—એના વિવેચનમાં

૨ શિક્ષણ અને ૩ શોધખોળ. અ માતૃભાષાના વિકાસ અર્થે, ભાષા, સાહિત્ય અને ઇતિહાસનો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અભ્યાસ અને તે માટે બે કે ત્રણ અધ્યાપકોની નીમણુક.

આ અધ્યાપકોનુ કર્તવ્ય.—

૧ નિર્ણીત કરેલાં પુસ્તકો પર સામાન્ય વિવેચન—વ્યાખ્યાનરૂપે.
૨ અમુક સમય (period)નો અથવા લેખકનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ અને તેનુ પરિણામ લેખ કે પુસ્તકરૂપે તૈયાર કરવુ
૩ અભ્યાસમંડળ સ્થાપવાં.

૧ ગ્રેજ્યુએટોને આગળ અભ્યાસ વધારવા માર્ગદર્શક થવુ (Post graduate study) ૨ ખાસ વિષય પર વ્યાખ્યાનો આપવાં. ૩ મુદત દરમ્યાન કરેલા અભ્યાસ અને પરિશ્રમનુ પરિણામ નિબંધ કે પુસ્તકરૂપે રજુ કરવું"

—આ પ્રમાણે વિગત આપી છે પરંતુ એમાંથી એક મુદ્દાની વાત સ્પષ્ટ સમજાતી નથી તે એ કે—યુનિવર્સિટિ માત્ર 'ભાષા, સાહિત્ય અને ઇતિહાસ નો જ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરવા માટે બે કે ત્રણ અધ્યાપક નીમશે, કે એનો વિષયપ્રદેશ વધારે વિસ્તૃત રાખશે? વળી ભાષા અને સાહિત્ય તે ગૂજરાતી, પણ ઇતિહાસ તે ભાષા અને સાહિત્યનો જ, કે ઇતિહાસના પ્રદેશમાં આવતા સર્વ વિષયનો? સર્વ વિષયનો લઈએ, તો પણ ભાષા, સાહિત્ય અને ઇતિહાસનુ જ્ઞાન, અને તે પણ ગૂજરાતી ભાષામાં જેટલું શક્ય

છે તેટલાથી યુનિવર્હસિંટિના નામમાં સમાએલો જે સંસ્કાર(culture) તે આવી શકશે? વળી 'નવા ગ્રજેગોને લઈને સમાજ નવીન જ્ઞાન અને માહિતી મેળવવા આતુર છે તલપી રહ્યો છે' એ પૂરું પાડવાનો ગૂજરાતી યુનિવર્હસિંટિનો હેતુ પણ આટલેથી પાર ઊતરશે? યુનિવર્હસિંટિનો દરજ્જો અને પ્રતિષ્ઠા મોટાં અને ગૌરવવાળાં હોય છે તેનું માન પડે છે તે માન જનસમૂહને આકર્ષ છે એ ખરું પણ ખરા સંસ્કારને અને વિશાળ જ્ઞાનને અભાવે જે ગુણ તે જ દોષ નહિ થાય? એ 'દરજ્જો અને પ્રતિષ્ઠા તે ખાલી ખોખાં અને ઉપહાસનાં સ્થાન નહિ નીવડે? ન નીવડે તો નીવડવાં જોઈએ—ખોટાં કાગળનાં નાવ કદી તરતાં નથી તરવાં ન જ જોઈએ.

વળી ઉપર પ્રમાણેની સંકુચિત જ્ઞાનની સંસ્થા યુનિવર્હસિંટિના નામને પાત્ર ગણાશે નહિ એટલું જ નહીં પણ જે હેતુથી એ સ્થાપવામાં આવશે એ હેતુ પણ એનાથી પાર પડતો નથી નવા સંજેગોને લઈને સમાજ નવીન જ્ઞાન અને માહિતી મેળવવા આતુર છે, તલપી રહ્યો છે એ ખરું પરંતુ એ 'નવીન જ્ઞાન અને માહિતી' તે 'ભાષા, સાહિત્ય અને ઇતિહાસ' કરતાં બહુ વિશાળ વધારે સાક્ષાત્ ફળપ્રદ જોઈએ

હવે શિક્ષણના વિષય ઉપરથી આગળ ચાલી અધ્યાપકો સંબન્ધી તથા તેઓની શિક્ષણપદ્ધતિ સંબન્ધી વિચાર કરીએ. આ ગૂજરાતી યુનિવર્હસિંટિના અધ્યાપકો ક્યાં શોધવા અને કેવા પસંદ કરવા? અને તેઓએ ગૂજરાતી ભાષામાં શિક્ષણ આપવું તે સાથે પાઠ્ય પુસ્તકો ગૂજરાતી વાપરવાં કે અંગ્રેજી કે બન્ને? તેમ જ ગૂજરાતીમાં પાઠ્ય પુસ્તકોની સમૃદ્ધિ અત્યારે જોઈએ તેટલી નથી તો અંગ્રેજી પુસ્તકોનો વિદ્યાર્થી ઉપયોગ કરી શકે એટલું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન યુનિવર્હસિંટિની પ્રવેશ પરીક્ષામાં આવશ્યક ગણવું? ગણવું, તો મૅટ્રિક્યુલેશન કરતાં ઓછા જ્ઞાનવાળો વિદ્યાર્થી આ નવી યુનિવર્હસિંટિમાં ન આવે એ ખુલ્લું છે અને તો પછી મૅટ્રિક્યુલેશન પાસ થએલા-

વર્નાક્યુલર સોસાયટિઓ પરીક્ષામાં તે તે કવિઓનાં ગ્રન્થો દાખલ કરાવવાથી ઉત્પન્ન થઈ નથી તેમ તે દાખલ કરાવવાની અપેક્ષા પણ રાખતી નથી તેજ પ્રમાણે જો કૉલેજમાં તે તે વિષયના વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ વિષય ઉપર નિબન્ધ વાંચવાનો શોખ રાખે તો એ શોખ કૉલેજમાંથી ઉત્તીર્ણ થયા પછી ચાલુ રહેવાનો સંભવ છે અને ગુજરાતી સાહિત્ય એ જ રીતે ખરેખર ખીલવી શકાશે. અંગ્રેજી ભાષાને દૂર કરવાથી વા ગૌણ સ્થાન આપવાથી ગુજરાતી ભાષા ખીલશે એમ માનવું તે તો નાક દાબવાથી મ્હોં ઉઘડશે એવી સ્થૂલ કલ્પનાના ખોટા સામ્ય ઉપર રચાયેલું છે એ માર્ગ લેવાથી ગુજરાતી ભાષા ખીલશે નહિ અને ઊલટું જ્ઞાનનાં સાધનો ટૂંકાં થઈ જશે, વિચાર દુર્બળ પડી જશે, અને પરિણામે પુસ્તકો રચાશે તે પોતાના અજ્ઞાનની સ્થિતિ પોતેજ ન જાણે એવા ગાઢ અજ્ઞાનથી ભરેલાં નીકળશે—અને ગુજરાતીને જ ખરી સેવા થતી અટકી પડશે. તેથી ગુજરાતી સાહિત્યના દરેક હિતેચ્છુને મારી વિનતિ છે કે વિચારનું વાહન ગુજરાતી ભાષાને કરો, પણ તે માટે સંપાદનનું વાહન અને શિક્ષણનું વાહન પણ ગુજરાતી જ જોઈએ એવો આગ્રહ અત્યારે રાખશો, નહિ

૨ મારી બીજી સૂચના એ છે કે—આ યુનિવર્સિટિના કાર્યની એક શાખારૂપે 'Extension Lectures'ની જે યોજના કરવા ધારો છો તેના ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય આપો. સાહિત્યપરિષદ્ તરફથી આ યોજના રચાઈ છે પણ તે હજી કાગળ ઉપર જ છે—અને નવીન સંસ્થાઓની યોજના ઘડવા કરતાં અત્યારે કાગળ ઉપર રહી ગયેલી યોજનાઓને વસ્તુસિદ્ધ કરાય તો પણ ઘણું થાય. એક યુનિવર્સિટિ કરતાં ઓછે ખર્ચે અને વિશેષ વિવિધતાથી થોડે આડંબરે અને વધારે સંગીનપણે, જનસમૂહને 'નવીન જ્ઞાન અને ભાવિની આપવાનો માર્ગ આ ભાષણમાળાની યોજના છે પણ સાહિત્યપરિષદ્‌ની ભાષણમાળામાં જેમ વૃદ્ધ વિદ્વાનો ઉપર આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો તેમ ન કરતાં

અત્યારે જેમ 'સ્વરાજ્ય' 'સત્યાગ્રહ' વગેરેના ભાષણ માટે બહોળે હાથે મંડળીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમ આ કામ માટે કરવુ જોઈએ. અત્યારે મુંબાઈની કેટલીક કૉલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓના એવાં મંડળો રચાયાં છે કે જે પોતાના અભ્યાસમાંથી થોડો સમય કાઢી અજ્ઞાન જનસમૂહને કેળવણી આપવાનુ કાર્ય કરે છે તેજ પ્રમાણે તાજી ડિગ્રી લઈ ઊતરેલા યુવાન વિદ્યાર્થીઓ, ધંધાની પ્રવેશભૂમિકા ઉપર વાટ જોતા યુવાન વકીલો અને ડાક્તરો, નિષ્કામ સેવાના ઉદાર હેતુથી વા અલ્પ પારિતોષિકરૂપ સાહાય્ય ખાતર જનસમૂહને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપવા તત્પર થઈ શકે ગાંધીજી જેવા નેતા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની શાળા સ્થાપવાનો યત્ન કરે તે જ સાથે જનસમૂહમાં ઉપર કહી તેવી ભાષણમાળાદ્વારા જ્ઞાન વિસ્તારવાનો યત્ન કરે તો એમના પોતાના જ કાર્યની દિશામાં એક ઉત્તમ સેવા થઈ જાય. પરંતુ આ સબન્ધી કર્તવ્યની જવાબદારી જેટલી એમને શિર નથી તેટલી જ, બલ્કે અધિક, સાહિત્યપરિષદ્, ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિ વગેરે સંસ્થાઓ ઉપર છે પણ સંસ્થાઓનો આત્મા હમેશાં મનુષ્ય છે, અને મનુષ્ય જાગશે ત્યારે જ એ સંસ્થાઓ હાલતી ચાલતી થઈ પોતાનું કર્તવ્ય કરતી થશે.

પણ મનુષ્ય ક્યાં ? મહાપુરુષ તો ક્યાં જ ? ગૂજરાત એની વાટ જુએ છે

[વસંત વર્ષ ૧૬ અંક ૩ ચૈત્ર સં ૧૯૭૪]

ગૂજરાત યુનિવ્હર્સિટિ-૨

અમે ઉપર× કહ્યું તેમ ઘંટીમાં અનાજ આકાશમાંથી પડીને પડતું નથી, બીજે સ્થળે એને વાવવું-ઊગાડવું-લણવું પડે છે એ માટે મ્હોટામાં મ્હોટું સ્થળ પ્રકૃતમાં યુનિવ્હર્સિટિ છે અમને આનન્દ થાય છે કે ગૂજરાતને પાંચ ૫૯૨+ વર્ષથી ઝંખેલું સ્થળ અત્યારે બાલ્યાવસ્થામાં અનુભવવાનો સમય પાસે દેખાય છે મુંબાઈ યુનિવ્હર્સિટિની સેનેટ ગૂજરાત માટે એક અલગ યુનિવ્હર્સિટિ સ્થાપવા દેવાની પરવાનગી આપે છે, અને રા. કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રબલ ઉત્સાહથી સર ચિમનલાલ સેતલવાડના પ્રમુખપદ નીચે એક કમિટી પણ સ્થપાઈ ચૂકી છે, જેમાં ગૂજરાત, કચ્છ અને કાઠિયાવાડનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોના આ કાર્યમાં ઉપયોગી થાય એવા અગ્રણીઓનાં નામ મૂકવામાં આવ્યાં છે, તથા ડૉ. ખકુભાઈ નાયક (વડોદરા કૉલેજના સાયન્સના પ્રોફેસર) અને રા. કનૈયાલાલ મુનશી સેક્રેટરી છે વળી એક સબકમિટી (ઉપસમિતિ) પણ રચવામાં આવી છે જેમાં મુંબાઈ યુનિવ્હર્સિટી ઉપરાંત પરદેશી યુનિવ્હર્સિટિમાં વિદ્યા પામી આવેલા વિદ્વાનો પણ છે એ સબકમિટીને યુનિવ્હર્સિટિનું સ્થળ, સ્વરૂપ (આકાર), જમીન, મકાન, ઉપકરણ વગેરે સામગ્રી

+ જુઓ 'આઠમી (૮મી) સાહિત્ય પરિષદ-એ લેખ, પૃ. ૧૩૪ થી ૧૯ મૂળમાં એ લેખ અને આ એક પછી એક એમ બેઉ આમાં છપાયેલ છે —સં

+પ્રિન્સિપાલ રેબર્ટસને ૫૯૨ વર્ષ ઉપર, અમદાવાદ સાહિત્યપરિષદે પાંચ ૭ વર્ષ ઉપર

માટે જોઈતા દ્રવ્યનો અંદાજ, અને એ દ્રવ્ય પૂરૂં પાડવા માટે સાધન—યોજના—એ વિષે પૂરી તપાસ કરી સૂચના કરવાનું સોંપવામાં આવ્યું છે

આ સંબંધે અત્યારે અમારે સામાન્ય પ્રકારની બેત્રણ વાતો કહેવાની છે; એક એ કે ઉઘાડી આંખે મુશ્કેલી જોઈ એને જીતવી એમાં વીરતા છે, આંખ મીંચીને ધસવામાં નથી. અને તેથી અમે આશા રાખીએ છીએ કે સબકમિટિના ગૃહસ્થો પૂર્ણ વિચાર કરીને પોતાના કાર્યની રૂપરેખા દોરશે, જેથી બીજી યુનિવર્સિટિઓની ભૂલોનું આપણે ત્યાં પુનરાવર્તન થાય નહિ અને કર્યું ખર્ચ નકામું જાય નહિ. ભૂલના ભયથી કાર્ય કરતાં અટકી પડવાનું નથી, પણ ભૂલ કરવામાં જ કાર્યશક્તિનું ગૌરવ રહેલું છે એમ પણ નથી. સબકમિટિના ગૃહસ્થો વિદ્વાન અને કાર્યદક્ષ પુરુષો હોઈ તેઓને આ જાતના ભ્રમમાં પડવાનો સંભવ નથી, તથાપિ આ વિષયમાં બહુ વિચાર અને ઊહાપોહની અપેક્ષા છે એ વાત ઉપર ભાર દેવામાં અમે ધારીએ છીએ કે એ સજ્જનોને કાંઈ અન્યાય થતો નથી. આ યુનિવર્સિટિના ' Teaching અને Affiliating '—અર્થાત્ આન્તર અને બાહ્ય એવા બે વિભાગ રહેશે, એનો સમન્વય કેવી રીતે કરવો એ આ વિષયને અંગે પ્રધાન પ્રશ્ન ઊઠશે. અલબત્ત યુનિવર્સિટિ આ જાતની હોઈ એનું બંધારણ દિગ્દર્શક થઈ પડશે, પરંતુ કાગળ ઉપર ચિત્રેલા બંધારણ અને વસ્તુસ્થિતિ વચ્ચે તથા વસ્તુસ્થિતિ અને ઉદ્દિષ્ટવસ્તુ વચ્ચે ભેદ રહે છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. સુભાગ્યે હમણાં જ આ વિષયમાં મુંબાઈ યુનિવર્સિટિ રિફોર્મ કમિટીના કાર્યને અંગે વ્હાઇસ ચેન્સલર સર ચિમનલાલે જોઈતી માહિતી મેળવી છે એટલે એ કામમાં યથાયોગ્ય સરળતા થઈ રહેશે એમ વિશ્વાસ છે

એની રૂપરેખા પરત્વે અમારી એક સૂચના એ છે કે—એનાં સમગ્ર અને ખંડ એવાં બે સ્વરૂપ દોરવાં, અને એનો સંબંધ એવો રાખવો કે ખંડ સ્વરૂપમાંથી સમગ્ર સ્વરૂપમાં વધી શકાય. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એક રૂપરેખા તો એવી જોઈએ કે જેમાં ભવિષ્યમાં ગૂજરાતમાં યુનિવર્સિટિ કેવી થવી જોઈએ એનું ચિત્ર પૂરેપૂરૂં આવે.

એ ચિત્ર કેવળ કાલ્પનિક ગન્ધર્વનગર જેવું તો નજ સેવું જોઈએ, કિંતુ ગૂજરાત પચીસ વર્ષમાં જરૂર પ્રાપ્ત કરી શકે એવું હોવું જોઈએ. આને અંગે ગૂજરાતમાં કયા કયા વિષયની કૉલેજો હોવી જોઈએ, એ મુખ્ય વિચારવાનું રહેશે. પણ એટલી કૉલેજો સ્થાપી શકાય એટલી સાધનસામગ્રી અત્યારે ને અત્યારે પ્રાપ્ત ન જ થઈ શકે એ ખુલ્લું છે અને એ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી વાટ જોઈને બેસી રહેવું એ પણ ખોટું છે તે માટે તાત્કાલિક શક્યતા અનુસાર એક બીજી રૂપરેખા પણ દોરવી, અને એને કાર્યરૂપે પરિણત કરવા મચી પડવું.

બીજી એક અત્યારથી જ સમજી લેવા જેવી વાત એ છે કે ગૂજરાત યુનિવર્સિટિનો ઉદ્દેશ ગૂજરાતના વિદ્યાર્થીઓએ મુંબાઈ સુધી જવું ન પડે અને ઘરઆંગણે એમને ઉચ્ચ શિક્ષણ મળી શકે એવી અનુકૂળતા જ પૂરી પાડવાનો નથી—ન હોવો જોઈએ. અમદાવાદ કે વડોદરાની કૉલેજોને ગૂજરાત યુનિવર્સિટિનું નામ આપીને આપણે કૃતકૃત્ય થઈ શકીશું નહિ પણ વિદ્યાના જે જે વિષયો આપણે હાથ ધરીએ તેમાં કાંઈ ને કાંઈ વિશિષ્ટતા—અધિકતા, ઉચ્ચતા કે વિલક્ષણતા પૂરવાનો આપણો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. તેમ કરવામાં ગૂજરાતની વિશિષ્ટ* સંસ્કૃતિ પ્રકટ કરવાનો અને એ સંસ્કૃતિને વિશેષ કેળવવાનો ખ્યાલ તો રહેશે જ, પણ હિન્દની અને મનુષ્યજાતિની સંસ્કૃતિ કેળવવાનો આશય પણ ભૂલી જવાશે નહિ, અને એજ મુખ્ય ભાગે અને પૂર્વોક્ત ખ્યાલ ન્હાને ભાગે રહેશે. માત્ર સત્યની દાંડી સમતાથી પકડી રાખવા માટે અમે આ નિઃસત્ત્વ સૂત્ર ઉચ્ચારી રહ્યા છીએ એમ નથી પરંતુ પ્રાન્તિક સંસ્કૃતિની વાતોમાં યુનિવર્સિટિનો પ્રધાન ઉદ્દેશ ભુલાઈ જવાનો અમને ભય રહે છે તે માટે આ ચેતવણી

---

* અત્યારે હિંદુસ્થાનમાં વૈશિષ્ટ્યના ભાનવાળા પ્રાન્તોમાં પ્રથમ પંક્તિમાં બંગાળ અને મહારાષ્ટ્ર બેસે છે; બીજી પંક્તિમાં આંધ્ર અને ગૂજરાત અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં હિંદુ મોહલ્લી પ્રજા અને બાકીનો સંયુક્ત પ્રાન્ત, મદ્રાસ, મધ્ય પ્રાંત, રાજપૂતાના, પંજાબ, અને બિહાર તથા ઓરિસ્સામાં વિશિષ્ટતાનું ભાન એવો પદાર્થ આવે જ કેમાય છે

આપવાની અમને જરૂર લાગી છે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે યૂરોપમાં યુનિવર્સિટિઓમાં સંશ્લેષક (Integrating) બળ હતું અને અદ્યાપિ છે, વિશ્લેષક (disintegrating) નહિ. મધ્યયુગમાં જ્યારે રોમન સામ્રાજ્ય તૂટી યૂરોપની જુદી જુદી પ્રજાઓ બંધાઈ ત્યારે એ સર્વની એકતા યુનિવર્સિટિદ્વારા સધાતી હતી અને અત્યારે પણ ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટાલી કે રશિયાની યુનિવર્સિટિઓમાં જે કાંઈ ભેદ દેખાય છે તે તે પ્રજાના આર્થિક સામાજિક અને નૈતિક ગુણોનો ભેદ રહેલો છે તેમાં તે તે પ્રજાની સંસ્કૃતિનું કોઈ પણ વૈશિષ્ટ્ય પ્રતિબિમ્બિત થાય છે એમ નથી બલ્કે પ્રજા પ્રજાના રાજકીય વિરોધની વચ્ચે સત્યસંશોધનરૂપી યુનિવર્સિટિઓનો સર્વસમાન ઉદ્દેશ એકતાના ભાવથી જાળવી રાખવાનો યત્ન જોવામાં આવે છે મુંબાઈ યુનિવર્સિટિમાં ગૂજરાતનું વૈશિષ્ટ્ય જે સર્વથા લુપ્ત થતું હતું તેને ગૂજરાત યુનિવર્સિટિમાં સ્થાન મળશે, પણ યુનિવર્સિટિનો કાર્યપ્રદેશ એ વૈશિષ્ટ્યની બહાર ઘણો મ્હોટો રહેશે, જેમાં સમસ્ત હિન્દની બલ્કે સમસ્ત પૃથ્વીની મનુષ્યસંસ્કૃતિ સ્થાન પામશે. જગતનાં મહાન સાહિત્ય, ઈતિહાસ તત્ત્વજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, ભૌતિકવિદ્યા આદિમાં યુનિવર્સિટિએ સત્યના જે ધવલગિરિઓ આક્રાન્ત કરવાના છે તેમાં પ્રાન્તિક ભેદને અવકાશ નથી એ વાત સમક્ષમિટીના વિદ્વાનોને જણાવવી પડે એમ નથી, પણ ગૂજરાતની સામાન્ય પ્રજા પણ એ જાણીને જ આગળ ચાલે તો સારું એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. 'Provincial autonomy' યાને પ્રાન્તિક સ્વતન્ત્રતા અને 'Remission of Provincial Contributions' યાને પ્રાન્તો તરફથી હિન્દી સરકારમાં ભરાતી રકમમાં છૂટ મૂકવાના ભેદ અને ઈર્ષ્યાના દિવસોમાં જ્યારે પ્રાન્તિક ભેદની કૃપાલુ ક્રમ કરી રહી છે તે સમયમાં—પ્રજાની દૃષ્ટિએ પ્રાન્તિક ભેદ ભૂલાવી વિશાળ કરવાનું કામ યુનિવર્સિટિ નહિ કરે તો કોણ કરશે ?

[વસન્ત : પુ. ૨૪ અંક ૧૧, માર્ગશીર્ષ, સં ૧૯૮૨]

ગૂજરાત યુનિવર્સિટિ—૩

બોમ્બે યુનિવર્સિટિ રિફોર્મ કમિટી આગળ થએલી મ્હારી જુબાનીમાં મ્હેં ગૂજરાત યુનિવર્સિટી સ્થાપી શકાય એમ જણાવ્યું, ત્યારે ડૉ. પરાંજપેએ કમિટીના મેમ્બર તરીકે મ્હને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે 'અમદાવાદમાં સેનેટ માટે સભ્યો મળી શકશે?' મ્હેં ઉત્તર આપ્યો, 'જરૂર.' ડૉ. પરાંજપેના પ્રશ્નમાં કેટલાકને ગર્વભરી ધૃષ્ટતા દેખાઈ છે. મ્હને એમાં એ નિખાલસ સ્વભાવના વિદ્વાનનું કમિટીના મેમ્બર તરીકેની જવાબદારીનું ભાન પ્રતીત થાય છે. મુંબાઈ યુનિવર્સિટિએ આપણને ગૂજરાત યુનિવર્સિટિ સ્થાપવાની પરવાનગી આપી છે પણ એ પરવાનગી આપી તે જ ક્ષણેથી મુંબાઈની જવાબદારી મટીને ગૂજરાતની શરૂ થઈ છે. ગૂજરાત એટલે ગૂજરાતીઓ પછી તે ગમે ત્યાં વસતા હોય—દૂર પ્રાન્તમાં વસવાથી કંઈ ઓછા થાય છે, કાંઈ ઓછા થતાં નથી.

૧ ગૂજરાતમાં યુનિવર્સિટિની શી જરૂર?—મુંબાઈ યુનિવર્સિટિને તો આપણે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો રહ્યો નથી, પણ ગૂજરાતની પ્રજા જેની મદદથી જ આપણું સ્વપ્નું જાગ્રદવસ્થાના સત્યમાં આપણે પરિણમાવી શકીએ એમ છે એને ખાતરી કરી આપવાની આપણી ફરજ છે. પ્રથમ તો એક વાત એ કહું કે ડૉ. પરાંજપેના પ્રશ્નમાં મને ધૃષ્ટતા ન લાગી પણ મ્હને મ્હારા પ્રાન્ત વિષે કંઈક શરમ તો આવી જ. શરમ એટલી જ કે આટલા પ્રશ્નનો પણ અવકાશ રહ્યો. પૂના માટે પ્રામાણિકપણે આપણે આ પ્રશ્ન

પૂછી શકીએ ? નહિ જ પણ તેનું કારણ શું ? ગૂજરાત બુદ્ધિ શક્તિમાં ઊતરતું છે ? ના જ છતાં, ગૂજરાત વિદ્વતા અને વિદ્યા રસના ચિહ્નરૂપ ઉત્તમોત્તમ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ જનોની સખ્યામાં પૂના કરતાં પાછળ છે એની કોઈ 'પ્રાન્તિક સ્વદેશાભિમાની' પણ ના પાડી શકશે નહિ. આ ન્યૂનતા હોવાનું એક કારણ પૂના બ્રાહ્મણપ્રધાન હોઈ વિદ્યાપરાયણ છે, અને દરિદ્ર હોઈ વ્હેપારનાં અને એને લગતા ઉદ્યોગનાં દ્વાર એને માટે બંધ જેવાં છે પણ બીજું કારણ એ પણ છે કે પૂના મુબાઈની પાસે હોવાથી તેમજ મુબાઈ સરકારની એક રાજધાની હોવાથી કેળવણીનો લાભ એ વધારે વહેલું અને વધારે સહેલાઈથી લઈ શક્યું છે અને એને પોતાના ઘરમાં તેમજ પોતાને આંગણે અનેક તેમજ વિવિધ કૉલેજો છે આ કારણથી ગૂજરાત મહારાષ્ટ્રથી પછાત રહ્યું તો એને સદાકાળ પછાત રાખવું ? મ્હને લાગે છે કે જે કારણથી ડૉ પરાંજપેનો પ્રશ્ન શક્ય થયો એ કારણે જ ગૂજરાતમાં યુનિવર્સિટિ સ્થાપવાનું એક મ્હોટું કારણ છે

૨ મુબાઈમા યુનિવર્સિટિ છે, તો પછી અમદાવાદમા શા માટે જોઈએ ? (૧) આજ આ રાજ્ય–અર્થ–અને મનુષ્ય–સસ્કૃતિનાં શાસ્ત્રોથી સ્વીકારાએલું સત્ય છે કે દરેક પ્રજાની સસ્કૃતિ સમપ્રમાણ વિસ્તરવી જોઈએ. ગામડાં વટીને ગામ વસે કે ગામ વટીને શહેરો વસે કે શહેરો વટીને રાજધાની જ પરિપુષ્ટ થાય એમાં દેશનું કલ્યાણ નથી. માત્ર સખ્યાની જ દૃષ્ટિએ જ એમાં અપૂર્ણતા છે એમ નથી, પણ રાષ્ટ્રદેહના અમુક અમુક અવયવોનો એમા પક્ષાઘાત છે, અને પક્ષાઘાતવાળું રોગી શરીર માત્ર અમુક અવયવમાં જ રોગી રહીને અટકતું નથી, પણ આખા દેહની તદુરસ્તીને બગાડે છે અને પરિણામે એનો વિનાશ કરે છે ગૂજરાતની બુદ્ધિશક્તિ કે નૈતિક સામર્થ્ય કે ધનસપત્તિ બધી મુબાઈમાં જ આવી વસે એ કદાપિ ઈષ્ટ નથી. ગૂજરાતના દરેક શહેર, ગામ, અને ગામડામાં આ શક્તિ,

સામર્થ્ય અને સંપત્તિનું રુધિર ફરતું રહેવું જોઈએ જેથી એનો લાભ દરેક અવયવને મળતો જ રહે કેટલાક તરફથી આ સામે વિચારવાળાંક પણ વસ્તુતઃ ઊંડા વિચાર વિનાની એક દલીલ સાંભળીશ કે મુંબાઈની કૉલેજમાં ભણવા જવાથી આશાકી આવે છે, અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ જેમનું દુર્ભાગ્ય રજવાડાની સાંકડી ખટપટમાં ઊછરવાનું છે તેમને માટે આ મુક્તિ પણ છે પણ આવી દલીલ કરનારને પૂછીશ કે આ સ્થિતિ શાથી ઉદ્ભવી છે? એ દૂર કરવાનું મુખ્ય સાધન એ છે કે મુંબાઈની ઉચ્ચ કેળવણી અને સ્વતન્ત્રતાનું વાતાવરણ જે મુંબાઈમાં જ ભરી મૂક્યુ છે એનો વિસ્તાર ગૂજરાતના સર્વ ભાગમાં થવો જોઈએ અને એ જ ખરું પ્રજાજીવન છે રાજધાની એ જ પ્રજા નથી કૂપમંડૂકવૃત્તિ બેશક ખોટી છે, પણ કૂવા અને નદીઓ વિના મનુષ્યજીવન કેવું ? સાગરથી નદીઓની ગરજ સરે ? શકે નદીઓ વિના સાગર કેવો ? ગૂજરાત વિના મુંબાઈ પણ તેવું જ (૨) મુંબાઈ માથે ભાર ઘણો છે, એ ભાર ઘટાડો. ગૂજરાત યુનિવર્સિટિ સ્થાપવા માટે ઘણાં કારણો છે પણ અન્ય કોઈ પણ કારણ ન હોય તોપણ આ એક જ કારણ મુંબાઈના હિત ખાતર થોડું નથી મુંબાઈને પોતાને પોતાનું કામ સારી રીતે કરવા દેવું હોય તો એને માથે પડેલા ભારની વ્હેંચણી થઈ જવી જોઈએ. મુંબાઈથી કાંઈ પણ વિશિષ્ટતા વગરની, મુંબાઈની જ પ્રતિબિમ્બભૂત, ગૂજરાત યુનિવર્સિટિ થાય તો તે પણ મુંબાઈનો જ ભાર ઘટાડવા માટે ઇષ્ટ છે

૩. ગૂજરાત યુનિવર્સિટિમાં કોઈ ખાસ વિશિષ્ટતા મૂકશે કે કેમ ? વસ્તુતઃ ગૂજરાત યુનિવર્સિટિમાં કેટલીક વિશિષ્ટતા લાવી શકાય એમ છે પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ઘણી વિશિષ્ટતા તો મનુષ્યના ચહેરાની આકૃતિ જન્મથી જ હોતી નથી પણ ધીમે ધીમે વિકસે છે યુનિવર્સિટિઓ પણ જેમ જેમ વિકસશે તેમ તેમ એનું સ્વરૂપ અધિક વિશિષ્ટતા ગ્રહણ કરતું જશે. આ સમ્બન્ધમાં એક વાત એ પણ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે કે હિન્દુસ્થાનની

યુનિવર્સિટિઓ હજી બાલ્યાવસ્થામાં છે એ જે જ્ઞાન પ્રકારે છે એ હજી સામાન્ય આકારનું છે, એટલું જ છે કે જેટલું દરેક યુનિવર્સિટિમાં હોવું જ જોઈએ. અને વિશિષ્ટતાની વાત તે પછી જ શરૂ થઈ શકે. છે ઈંગ્લંડમાં છેલ્લાં પચાસ સો વર્ષમાં જે યુનિવર્સિટિઓ ઊભી થઈ છે એ કેવા હેતુથી ઊભી થઈ છે એ જોઈએ. ખુલ્લું છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણનો અભિલાષ ધરાવતા ઈંગ્લંડના સઘળા જ વિદ્યાર્થીઓને ઑક્સફર્ડ-કેમ્બ્રિજમાં સ્થાન ન મળી શકે અને એકાદ બીજી યુનિવર્સિટિ ઉઘાડવામાં આવે તો તે પણ બધા વિદ્યાર્થીઓને નિવાસસ્થાન આપી ન શકે તેથી લંડન યુનિવર્સિટિ થઈ તે લંડનમાં શિક્ષક અને લંડન બહારને માટે કેવળ પરીક્ષક યુનિવર્સિટિ થઈ બીજી યુનિવર્સિટિઓ સ્થપાતાં, લંડનમાં બહારની પરીક્ષા કરતાં અંદરના શિક્ષણ ઉપર ધ્યાન વિશેષ દેવાવા લાગ્યું, અને અત્યારે લંડનમાં પણ શિષ્યાવાસની વિશેષ જોગવાઈ કરવાનો યત્ન ચાલે છે બીજી યુનિવર્સિટિ, જેમકે વેલ્સ, બર્મિંગહામ, મૅન્ચેસ્ટર, શેફીલ્ડ, લીડ્ઝ ડરહામ, રેડિંગ વગેરે સ્થપાઈ તેમાં બે હેતુ રહેલા હતા. એક હેતુ તો ઈંગ્લંડમાં જેને National Education યાને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રશ્ન કહે છે તે હતો. એટલે કે ઑક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજના શિષ્યાવાસ અને એનું શિક્ષણ બહુ ખર્ચાળ હોઈ તવંગર અને અમીર વર્ગ સિવાયના સામાન્ય લોકને ત્યાંની કેળવણી અપ્રાપ્ય હતી, અને હજી પણ છે અને તેથી સહુ કોઈ ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈ શકે તે માટે બીજી યુનિવર્સિટિઓ સ્થાપવાની જરૂર હતી આ સાથે બીજો ગૌણ હેતુ જે ખરું જોતાં હેતુ નહિ પણ આનુષંગિક લાભ હતો, તે એ કે ઑક્સફર્ડ-કેમ્બ્રિજમાં મધ્યકાલીન યૂરોપનું વાતાવરણ છે તેને બદલે આ નવી યુનિવર્સિટિઓમાં અર્વાચીન યુગને અનુરૂપ એટલે વ્યવહારૂ ભૌતિકપદાર્થવિદ્યાના પ્રાધાન્યવાળી કેળવણી આપી શકાય. પણ આટલા ઉપરથી કોઈ એમ અનુમાન કરે કે આ પુરાણી અને નવી યુનિવર્સિટિઓએ વિષય વ્હેંચી લીધા છે અથવા પ્રજાએ યુનિવર્સિટિઓ વ્હેંચી લીધી છે તો તે યથાર્થ નથી. ઑક્સફર્ડ

કેમ્બ્રિજમાં શીખવાતા ઘણા વિષયો નવી યુનિવર્સિટિમાં શીખવાય છે, અને નવી યુનિવર્સિટિના ઑક્સફર્ડ કેમ્બ્રિજમાં પણ શીખવાય છે ભેદ માત્ર વિષયના પ્રાધાન્યમાં અને વાતાવરણમાં છે, તેમજ, યુદ્ધ પછી મજૂર વર્ગ પણ હવે ઑક્સફર્ડ કેમ્બ્રિજમાં ગ્રીક અને લૅટિન શીખવાનો હક્ક કરે છે, અને એ યુનિવર્સિટિમાં સ્થાન મેળવે છે અને તેથી અત્યારે જો કે એ યુનિવર્સિટિઓ મ્હોટે ભાગે કન્સર્વેટિવ પક્ષમાં છે તોપણ મજૂર પક્ષ સાથે સહાનુભૂતિવાળો વર્ગ પણ એમાં થોડો નથી. પણ આ વિષય ઉપર ન ચઢી જતાં મૂળ વિષય ઉપર રહીએ તો કહેવાનું એ કે આપણી નવી યુનિવર્સિટિમાં અસાન્તિક વૈશિષ્ટ્યની અપેક્ષા રાખવી યોગ્ય નથી એવું વૈશિષ્ટ્ય ઇંગ્લંડમાં પણ નથી અને આપણે ત્યાં તો એ શક્ય નથી અને પૂર્વોક્ત કારણસર—સામાન્ય વિષયની આવશ્યકતા એ કારણથી—અત્યારે ઇષ્ટ પણ નથી. પણ આ તો એક ચેતવણીરૂપે એટલા માટે કહ્યું કે કેટલાક લોકને વૈશિષ્ટ્યનો અદ્ભુત ખ્યાલ હોય છે તેઓ એમ ધારતા દેખાય છે કે મુંબાઈમાં માણસો પગે ચાલે છે તો ગૂજરાતમાં તેમણે માથા ઉપર ચાલવું જોઈએ ! વસ્તુત મુંબાઈ યુનિવર્સિટિની અને ગૂજરાત યુનિવર્સિટિની કેળવણી વચ્ચે એવો ભેદ રહેશે નહિ પણ ગૂજરાત યુનિવર્સિટિ ગૂજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ જાળવવા અને કેળવવા માટે ખાસ પ્રયત્ન તો કરશે જ કારણ કે એ એની ઉત્પત્તિનું એક પ્રયોજન છે જેને આઈરે લગભગ પોણોસો વર્ષ ઉપર જોયું હતું, અને આપણા રાજ્યતન્ત્રીઓ જુએ છે કે હિંદુસ્થાનની રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રાન્તિક અન્યુતાના (Federation of Provinces) રૂપમાં જ શક્ય છે પ્રત્યેક પ્રાન્તની કેટલીક વિશિષ્ટતા છે જે એની સામાન્ય હિન્દસંસ્કૃતિમાં કેટલીક ભાત પાડે છે અને એ વિશિષ્ટતા પ્રાન્તિક ભાષાદ્વારા કેળવણી આપીને સાચવી શકાય છે, પણ તે ઉપરાંત આપણી ગૂજરાતી પ્રકૃતિને ખાસ અનુકૂળ પડતાં, અને ગૂજરાતમાં જેના અભ્યાસ માટે

સારી જેમવાઈ થઈ શકે એમ છે એવા કેટલાક વિષયો આપણી નવી યુનિવર્સિટિમાં દાખલ કરી શકાશે. આ વિષે નવી કૉલેજો અને કૉલેજોનાં કેટલાંક નવાં ખાતાં ઊઘાડવા સમ્બન્ધી સૂચનાને અંગે આગળ ઉપર વિચાર કરીશું. પણ આટલી વિશિષ્ટતા બાદ કરતાં, પ્રાન્તિક વિશિષ્ટતાના મોહમાં આપણે રાષ્ટ્રીય એકતાનું ભાન ભૂલી ન જઈએ, અને યુનિવર્સિટિનું એક પ્રધાન કર્તવ્ય જ્ઞાનમાં મનુષ્યમાત્રની એકતા સાધવાનું એ વીસરી ન જઈએ તે માટે હું 'વસન્ત'ના માર્ગશીર્ષ માસના અંકમાં જણાવેલા વિચાર પ્રત્યે સહુનું ફરી ધ્યાન ખેંચું છું તે એ કે યુનિવર્સિટિઓએ સભેદક થવું જોઈએ, વિભેદક નહિ ×

કેળવણીનું વાહન ગૂજરાતી કે અંગ્રેજી?—પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં તો માતૃભાષાદ્વારા જ શિક્ષણ આપવું જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત અત્યારે સર્વાનુમતે સ્વીકારાઈ ચૂક્યો છે અને મૅટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષા પણ માતૃભાષામાં લેવી જોઈએ એમ હિંદુસ્થાનની લગભગ બધી જ યુનિવર્સિટિઓએ માન્યું છે અને એનો વૈકલ્પિકરૂપે અને અમુક વિષયોમાં અમલ પણ શરૂ કરી દીધો છે વિકલ્પનો લાભ લઈ કેટલીક શાળાઓ જૂને ચીલે ચાલતાં ન કરે તે માટે સયુક્તપ્રાન્તની હાઈસ્કૂલ બોર્ડે તો જે વિદ્યાર્થીની ભાષા હિન્દી કે ઉર્દૂ હોય તેને માટે માતૃભાષામાં ઉત્તરો લખવા એ ફરજિયાત કર્યું છે પણ તે પછી કૉલેજોમાં અપાતું શિક્ષણ હિન્દુસ્થાનની બધી જ યુનિવર્સિટિઓમાં (નિઝામ રાજ્યની ઉસમાનિયા યુનિવર્સિટિ સિવાય) હજી અંગ્રેજીમાં જ અપાય છે આ પદ્ધતિ ખોટી છે એમ તો હવે વિદ્વાનો પણ માનતા થયા છે પરંતુ યુનિવર્સિટિમાં માતૃ

× અહીં આપેલી પાદટીપ રદ કરી છે કેમકે તે શબ્દો આની આગળના લેખમા આવી ગયા છે પાદટીપ ૫૦ રજની ઉપલી બે લીટીઓ ('પરતુ પ્રાન્તિક સસ્કૃતિની ... થી શરૂ થતી) અને આખા રજમા (' ... તો ફોણ કરશે ? થી પૂરા થતા) પૂર્ણની બનેલી છે.

—સ

ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવામાં ઘણીક વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓ નડે છે, જેની અવગણના કરીને ચાલવાથી વિદ્યાર્થીની વિદ્યાને હાનિ જ થવાનો સંભવ છે એમ ઘણાઓને ભય રહે છે નવી યુનિવર્સિટિઓ–જેમ કે લખની, અલ્હાબાદ—ઈન્ટર્મીડિયેટ પછી જ યુનિવર્સિટિ શિક્ષણ શરૂ કરે છે ત્યાં કદાચ આગળ જતાં ઈન્ટર્મીડિયેટ સુધીનું શિક્ષણ અને પરીક્ષા હાઈસ્કૂલની પેઠે માતૃભાષાદ્વારા જ આપવાનું કરે એ સંભવિત છે ડૉ. પરાંજપેએ મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટિમાં તેમ કરવાનો મત જાહેર કર્યો છે આપણે ત્યાંને માટે બોમ્બે યુનિવર્સિટિ રિફોર્મ કમિટીએ આ પ્રશ્નનો વિચાર કર્યો છે, પણ દૃઢતાપૂર્વક નિર્ણય આપ્યો નથી. તથાપિ મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટિ મરાઠી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપશે એ સંભવિત માન્યું છે અને ત્યાં એ પ્રમાણે જ થશે. આપણે ત્યાં તો ગૂજરાતીદ્વારા શિક્ષણ આપવામાં બાધ મનાશે નહિ અને હું ધારું છું કે એ તરફ જ આપણામાંના ઘણાખરાનું વલણ છે છતાં, લાંબા વખત સુધી અમદાવાદ સાહિત્ય પરિષદમાં સૂચવાઈ હતી તેવી દ્વિરૂપ પદ્ધતિ અગતિકતાએ સ્વીકારવી પડશે—એટલે કે પાઠ્યપુસ્તકો અને વિદ્યાવૃદ્ધિનાં પુસ્તકો અંગ્રેજી, અને અધ્યાપકનું અધ્યાપન ગૂજરાતીમાં. માતૃભાષાનો પ્રયોગ આટલો પણ કૉલેજના શિક્ષણમાં દાખલ કરવાથી એક પરિણામ શું આવશે એ ઉઘાડી આંખે જોઈ લેવું જોઈએ. પછી ભલે એમાં કોઈને ઇષ્ટાપત્તિ હોય અને કોઈને આહત હોય. તે એ કે આપણા પ્રોફેસરો ગૂજરાતી જ, અર્થાત્ જેઓ આપણી માતૃભાષાનો બહુ સુંદર અને સબળ રીતે પ્રયોગ કરી શકે એવા જ રાખવા પડશે. આમાં વિદ્યાની દૃષ્ટિએ લાભ છે કે હાનિ એ બહુ પુખ્ત વિચાર કરીને નક્કી કરવાનું છે હું પોતે આ નિયન્ત્રણ બી એ., બી એસસી. સુધી એટલે સામાન્ય કૉલેજોમાં સહન કરવા તૈયાર છું પણ યુનિવર્સિટિના પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુએટ ક્રમ માટે તો અંગ્રેજી ભાષા જ રહેવી જોઈએ, અને પ્રોફેસરોની પસંદગીમાં માતૃભાષાનું કશું જ નિયન્ત્રણ

રહેવુ ન જોઈએ એવો મારો દઢ મત છે આ જાતના ઊંચા કામ માટે માતૃભાષામાં સાધન નથી કે એ માટે જેવા પ્રોફેસરો જોઈએ તેવા ગૂજરાતમાં અલભ્ય છે, એ મારા મતનુ કારણુ નથી. પણુ હું માનુ છુ કે અમુક ભૂમિકાથી આગળ આપણી યુનિવર્સિટિએ પ્રાન્તિક મટી જવુ જોઈએ, અને બીજી યુનિવર્સિટિઓ સાથે નિત્ય વ્યવહારમાં—જ્ઞાનની આપલેમાં—જોડાએલા રહેવુ જોઈએ. અને આ વ્યવહાર માત્ર હિન્દુસ્થાનની યુનિવર્સિટિઓ સાથે જ નહિ પણુ પરદેશી યુનિવર્સિટિઓ સાથે પણુ રહેશે અને રહેવો જોઈએ તેથી અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા જ પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુએટ કામ થવુ જોઈએ.

હવે આપણે બંધારણુના પ્રશ્ન ઉપર આવીએ

ગુજરાત યુનિવર્સિટિનુ બંધારણુ —આ એક 'chartered' યુનિવર્સિટિ યાને સરકારી કાયદાની રૂએ સ્થાપિત યુનિવર્સિટિ થશે અને તે એક સ્થાનની જ—જેમકે અમદાવાદની જ—યુનિવર્સિટી નહિ પણુ સમસ્ત ગૂજરાતની એટલે કે અન્તરંગ અને બહિરંગ—internal side અને external side એમ બે અંગવાળી unitary and residential as well as affiliating એવી યુનિવર્સિટિ બનશે. આ યુનિવર્સિટિમાં સરકારનો હાથ કેટલો રહેશે, પ્રજાનો કેટલો રહેશે અને પ્રજામાં પણુ વિદ્વાનોનો કેટલો રહેશે, ધનદાતાઓનો અને ધનિકોનો કેટલો રહેશે, અને સામાન્ય 'આમ વર્ગ'નો કેટલો રહેશે, તથા આ યુનિવર્સિટિના અન્તરંગ અને બહિરંગ એ બે અંગોનો અવિરોધ અને સમન્વય કેવી રીતે સધાશે— આ વિકટ પ્રશ્નો બધા કાંઈક હાલની કામચલાઉ કમિટીએ અને વિશેષ ભાગે હવે પછી કાયદાસર નીમાનાર લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલની કમિટીએ વિચારવા પડશે. દરમિયાન હાલની કમિટી એનો ખરડો તૈયાર કરી પ્રજા આગળ મૂકે—એમ આપણે ઈચ્છીએ છીએ. એ જ્યારે મૂકાશે ત્યારે પ્રજાએ એક વાત લક્ષ્યમાં રાખવી પડશે કે આ યુનિવર્સિટિ વિદ્યાનુ ધામ છે, સામાન્ય લોકસંસ્થા નથી. જુદા જુદા

દેશની યુનિવર્સિટિઓનાં બંધારણ જુદાં જુદાં છે એક ઈંગ્લંડમાં પણ યુનિવર્સિટિઓનાં અનેક બંધારણો પ્રવર્તે છે, પણ અત્યારે હિન્દમાં નવી યુનિવર્સિટિનાં બે જાતનાં બંધારણ પસંદ થયાં છે એક કેવલ residential યાને શિષ્યાવાસવાળી યુનિવર્સિટિ માટે, અને બીજું બહારની કૉલેજોને સ્વીકૃત કરનાર તેમજ શિષ્યાવાસ વાળી એવી affiliating and residential યુનિવર્સિટિ માટે. બનારસ, લખનૌ, ઢાકા, અલિગઢ એઓનું બંધારણ લગભગ એક સરખું છે, અલ્લાહાબાદનું જુદું છે આગ્રાનું હજી નિર્માણ થવામાં છે * પણ આ બન્ને પ્રકારમાં પણ કેટલુંક સ્વરૂપ સમાન છે—અને એટલું આપણી ગૂજરાત યુનિવર્સિટિમાં પણ રહેશે જ તે આ પ્રમાણે –

* દરમ્યાન મ્હારા મિત્ર રાય બહાદુર સીતારામ—સંયુક્ત પ્રાન્તની ધારાસભાના પ્રેસિડેંટ—પાસેથી આગ્રા યુનિવર્સિટિ બિલની નકલ હું મેળવી શક્યો છું એ બિલ ધારાસભાની આવતી બેઠકમાં ચર્ચાશે, અને કદાચ કોઈ કોઈ સ્થળે એમાં ફેરફાર થશે—પણ એનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ બદલાશે નહિ એમ હું માનું છું હિન્દુસ્થાનની બધી યુનિવર્સિટિઓમાં આ સૌથી તાજી હોઈ, અને પ્રશ્નો આપણી ગૂજરાત યુનિવર્સિટિને મળતા હોઈ, એ આપણા વિચાર માટે ઉપયોગી થશે. એમાં બીજી યુનિવર્સિટિનાં ચાર અંગ—કોર્ટ, કાઉન્સિલ (એક્ઝિક્યૂટિવ કાઉન્સિલ), સેનેટ અને સિંડિકેટ (એકેડેમિક કાઉન્સિલ) એ ચાર અંગ—ને બદલે સેનેટ, એક્ઝિક્યૂટિવ કાઉન્સિલ અને એકેડેમિક બોર્ડ એવાં ત્રણ અંગજ રાખવામાં આવ્યાં છે. એક્ઝિક્યૂટિવ કાઉન્સિલમાં બીજી નવી યુનિવર્સિટિઓ (જેમકે બનારસ)ની કાઉન્સિલ અને સિંડિકેટનું મિશ્રસ્વરૂપ રાખેલું છે અને તે ઘણે ભાગે મુંબાઈની સિંડિકેટને મળતું આવે છે એકેડેમિક બોર્ડ બીજી નવી યુનિવર્સિટિઓની સિંડિકેટ કરતાં ઓછા અધિકારવાળું જણાય છે અને મુંબાઈ યુનિવર્સિટિનાં બધાં બોર્ડ્સ ઑફ સ્ટડીઝ એકઠાં કરીને એને કંઈક વિશેષ અધિકાર આપ્યા હોય એના જેવું છે આપણી ગૂજરાત યુનિવર્સિટિમાં ત્રણ અંગ રાખવાં કે ચાર એ બિલ ઘડનાર કમિટીએ વિચારવાનું છે અત્યારે એ વિષે ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી.

હાલ મુંબાઈ યુનિવર્સિટિના બંધારણમાં માત્ર બે જ મુખ્ય મંડળ છે: એક સેનેટ અને બીજું સેનેટનું કાર્યકારી મંડળ સિન્ડિકેટ. એ બે મળી નાણાંનો વહીવટ કરે છે તેમજ વિદ્યાના પ્રશ્નો પણ વિચારે છે અને અમલમાં મૂકે છે. ગૂજરાત યુનિવર્સિટિના નવા બંધારણમાં એને બદલે ચાર* મંડળો થશે. જેમાંના બે વિચારક અને બે કાર્યવાહક (૧) કોર્ટ (Court) એ ધનદાતાઓનું, સેનેટમાંથી પ્રતિનિધિ થએલા વિદ્વાનોનું, અને અન્ય વિદ્વાનો અને વ્યવહારદક્ષ પુરુષોનું મળીને એક સર્વોપરિ મંડળ. એમાં વિદ્વાનોની સંખ્યા ગૌણ અને વ્યવહારદક્ષ પુરુષોની પ્રધાન. અને એનું કાર્યવાહક મંડળ તે (૨) કાઉન્સિલ (Council) જેને નવી પરિભાષામાં 'એક્ઝિક્યૂટિવ કાઉન્સિલ' (Executive Council) કહે છે. નાણાંનો અને વિદ્યા સિવાયનાં સઘળાં કામોનો વહીવટ એ કરે છે. વિદ્યાવિભાગનું પણ હિત સચવાય તેટલા માટે સેનેટ યાને વિદ્વત્સભાના પ્રતિનિધિઓ એમાં મૂકાય છે. (૩) સેનેટ (Senate) યાને વિદ્વત્સભા એનું સ્વરૂપ તો જાણીતું જ છે અને એનું કાર્યવાહક

પણ એમાં બે મુદ્દાની બાબતો છે. એક એ કે અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટિની માફક આગ્રા યુનિવર્સિટિ પણ ઇન્ટરમીડિએટ પછીના શિક્ષણ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. બહારની કોલેજો—જે આગ્રા સાથે જોડાશે—એ પોતાનું શિક્ષણ ઉત્તમ કોટિ પર્યન્તનું પોતાને ત્યાં જ ચાલુ રાખશે—યુનિવર્સિટિ પોતે પોતાના ત્યાં એટલે આગ્રા ઉત્તમ કોટિના શિક્ષણ માટે યોજના કરશે, તેમજ તે સ્વસંબદ્ધ કોલેજોના એક જાતના શિક્ષણમાં મદદ કરવા માટે પોતા તરફથી આગ્રા બહાર અમુક અમુક સ્થળે શિક્ષકો પણ નીમશે. આપણે ઇન્ટરમીડિએટ કોલેજોને યુનિવર્સિટિની બહાર હાઇસ્કૂલના ધારામાં નહિ જ નાખીએ, કારણ કે આપણી મુંબાઈ યુનિવર્સિટિનો મત (ડૉ. પરાંજપે બાદ કરતાં) એ યોજનાની વિરુદ્ધ છે. પરંતુ આગ્રા યુનિવર્સિટિ પોતાને ત્યાં શિક્ષણ આપવા ઉપરાંત બહાર શિક્ષકો નીમવાની જે યોજના કરવા ઇચ્છે છે એ આપણે લક્ષમાં લેવા જેવી છે.

* આગ્રા પ્રમાણે કરે તો ત્રણ

મંડળ તે (૪) સિન્ડિકેટ (Syndicate) આ બે મંડળોનાં કર્તવ્યો પહેલાં બે મંડળોનાં કર્તવ્યોથી છૂટાં પાડવાનો હેતુ વિદ્યાના વિષયમાં એ વધારે લક્ષ આપી શકે અને એમાં વિદ્વાનોનો વિશેષ નિવેશ થઈ શકે એ છે પણ પહેલાં બે મંડળ પાસે નાણાંનો વહીવટ હોઈ એ આ બીજા બે મંડળના કાર્યમાં પ્રતિરોધ ન કરે એ જરૂરનું છે અને તે જ પ્રમાણે આ બીજા બે મંડળ નાણાંની સ્થિતિ ન વિચારીને વિદ્યાનો વિસ્તાર કરવામાં આગળ ધસે વા પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તત્પર થાય એ અટકાવવાની પણ એટલી જ જરૂર છે આ કારણસર એકબીજા મંડળમાં અમુક પ્રમાણમાં એકબીજાના પ્રતિનિધિઓ રાખવામાં આવે છે તે સિવાય એમનું સંઘર્ષણ નિવારવા માટે બીજું કોઈ બંધારણનું સાધન નથી મનુષ્યની સામાન્ય બુદ્ધિ અને પ્રામાણિકતા+ ઉપર આધાર રાખ્યા સિવાય છૂટકો નથી તે માટે જોઈતું વાતાવરણ મુખ્ય ભાગે એ મંડળોમાં જ હોવું જોઈએ, અને કેટલેક ભાગે યુનિવર્સિટિનો મુખ્ય કાર્યકર્તા વ્હાઇસ ચૅન્સલર અને એનો સહાયક પ્રો-વ્હાઇસ ચૅન્સલર એ પૂરું પાડે. હાલની ઘણી ખરી નવી યુનિવર્સિટિઓમાં વ્હાઇસ ચૅન્સલર પગારદાર હોય છે અને પ્રો-વ્હાઇસ ચૅન્સલર હોતો જ નથી પણ મ્હારું એમ માનવું છે કે યુનિવર્સિટિનો મુખ્ય અધિકારી અવેતન—'ઑનરરિ'—હોય તો સારું *એવી સ્થિતિમાં એની પાસેથી બહુ કામ થઈ શકતું નથી અને તેથી પગારદાર પ્રો-વ્હાઇસ ચૅન્સલરની જરૂર પડે છે [બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટિમાં બન્ને જગાઓ કોર્ટના મેમ્બરોના મતપ્રદાન (election) થી થાય છે અને અવૈતનિક (honorary) છે]

ગુજરાત યુનિવર્સિટિનું સ્વરૂપ કેવું થવું જોઈએ?—

ગુજરાત યુનિવર્સિટિને જૂની મુંબાઈ યુનિવર્સિટિના જેવી પરીક્ષક યુનિવર્સિટિ જ કરવી હોય તો એ કામ સહેલું છે પરીક્ષક નીમવા, પ્રશ્નપત્ર કઢાવવા, પ્રશ્નપત્ર ફૂટવા ન દેવા, પરીક્ષાના મંડપો

*આગામી ખરડામાં એ પ્રમાણે છે

બધાવવા, અને કોઈ બાળી ન નાખે તે માટે ચોકી રાખવી, તથા વીમો ઊતરાવી રાખવો, નીમેલે દિવસે પરીક્ષાનાં પરિણામ બહાર પાડવાં, અને કોન્વેકેશન ભરી ડિગ્રીઓ આપવી અને એ ઘટમાળ વર્ષોવર્ષ ચલાવ્યાં કરવી—જેનો કંટાળો રોજ નવા આવતા વિદ્યાર્થીઓને ન આવે, પણ ઘરડા થતા પ્રોફેસરોને તો જરૂર આવે. હું આશા રાખું છું કે ગૂજરાત આવી જાતની જ યુનિવર્સિટિ નહિ ઇચ્છે તેમ બીજે છેડે જઈને આપણી નવી યુનિવર્સિટિ અમદાવાદમાં કે વડોદરામાં એક સ્થાનિક શિક્ષણની અને શિષ્યાવાસની જ યુનિવર્સિટિ થઈ ન શકે. ગૂજરાત યુનિવર્સિટિને એક સ્થળે સ્થાનિક રાખીને એની જોડે બહારની કોલેજોનો સમ્બન્ધ જોડવો એ જ પ્રકાર (residential and affiliating type) શક્ય છે એને અંગે અન્તરંગ (internal side) અને બહિરંગ (external side) નો અવિરોધ અને સમન્વય રચવો એ આ નવી યુનિવર્સિટિની યોજના ઘડનારનું તેમજ એ યોજનાને અનુભવથી ઉત્કટ રૂપ આપનાર વ્હાઇસ ચેન્સેલરનું, કર્તવ્ય ર્‌હેશે. ગૂજરાતની બધી જ કોલેજો બી એ સુધીનું શિક્ષણ આપે છે અને એમાં પણ વિદ્યાર્થી મોકલે છે એમનો ઑનર્સ સહવર્તમાન બી એ, બી એસસી. સુધીના શિક્ષણનો હક કાયમ રાખવો જ પડશે. એ કોલેજો એમ. એ, એમ. એસસી માં પરીક્ષાર્થીને મોકલે છે, પણ તેઓને વિદ્યાસ પાદન માટે સાધારણ સૂચના આપવા ઉપરાંત વધારે કાંઈ કરી શકતી નથી, યોગ્ય પ્રોફેસર છે ત્યાં શિક્ષણનાં પૂરતાં સાધન નથી શિક્ષણનાં' કહેવામાં મ્હારૂં તાત્પર્ય એ છે કે પરીક્ષા પાસ કરાવવા માટે ભલે જોઈએ તેટલાં સાધન હો, પણ એમ. એ., એમ. એસસી ના વિદ્યાર્થીને એના વિષયના વિસ્તીર્ણ ક્ષેત્રનું દર્શન કરાવવાની જરૂર છે, જે અત્યારે ગૂજરાતની કોલેજો કરી શકતી નથી. તેથી એ કોલેજો માંથી એ ઉચ્ચતમ શિક્ષણ ઉપાડી લઈ ગૂજરાત યુનિવર્સિટિમાં, વિશાળ લાઈબ્રેરિ અને વિષય વિષયના પ્રત્યેક વિભાગના જુદા જુદા

પ્રોફેસરો પૂરા પાડીને, સ્થાપવું જોઈએ. હાલના પ્રોફેસરોમાંથી જે યુનિવર્સિટિને ઉપયોગી થઈ શકે તેમને યુનિવર્સિટિએ કૉલેજમાંથી માગી લેવા જોઈએ, પણ એ કૉલેજો મોટા પ્રોફેસરોને અભાવે દરિદ્ર ન થઈ જાય તે માટે સામાન્ય નીતિ એ પ્રોફેસરોને લઈ લેવા કરતાં બીજા પ્રોફેસરોની ભરતી કરવી એ છે પણ યુનિવર્સિટિની સેનેટ, સિન્ડીકેટ, બોર્ડ ઑફ સ્ટડીઝ વગેરેમાં એમની સહાયતા લેવા ઉપરાંત, 'સ્પેશ્યલ લેક્ચર્સ'ની યોજના કરીને એમના જ્ઞાનનો લાભ યુનિવર્સિટિના એમ. એ., એમ. એસસી. ના વિદ્યાર્થીઓને અપાવવો જોઈએ.* આ વ્યવસ્થા જેમ વિદ્યાના લાભ માટે ઇષ્ટ છે તેમ એના બહિરંગ અને અન્તરંગ સાથે જીવંત સમ્બન્ધથી જોડાયેલું રાખવા માટે જરૂરની છે એ વિના અલ્હાબાદ યુનિવર્સિટિમાં કેવો મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થઈ છે એ સુવિદિત છે અને બોમ્બે યુનિવર્સિટિ રિફોર્મ કમિટીએ પણ એના રિપોર્ટમાં આ વિષમ સ્થિતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે વધુ એક વખત કહ્યું તેમ વ્હાઇસ ચેન્સેલરની ન્યાયી અને વિશાળ દૃષ્ટિ ઉપર યુનિવર્સિટિની નિર્વિઘ્ન સફળતાનો ઘણો આધાર રહેશે.

યુનિવર્સિટિમાં જોઈતી સાધનસામગ્રી — એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે યુનિવર્સિટિ સ્થાપવા માટે બે જ વસ્તુઓ જોઈએ 'a library and a printing press'—પુસ્તકાલય અને મુદ્રણાલય. યુનિવર્સિટિનું પુસ્તકાલય કેવું હોવું જોઈએ, અને મુદ્રણાલય ફક્ત પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રો જ છાપવા માટે નથી એ આજના શ્રોતાજનોને સમઝાવવું પડે એમ નથી પુસ્તકાલય સાથે પ્રયોગશાળા પણ સમજી લેવાની છે, કારણ કે આર્ટ્સમાં જેમ લાઇબ્રેરિ છે તેમ સાયન્સમાં લેબોરેટરિ છે અને બન્ને યુનિવર્સિટિનાં હૃદય—પ્રાણ-સંચારનાં સ્થાન છે આ ઉપરાંત રમતગમતનાં ક્ષેત્રો, કસરતશાળા, સંગીતશાળા, નાટ્યશાળા, યુનિવર્સિટિ સિનેમા વગેરે પણ શરીર

* આમાં યુનિવર્સિટિ નિયમ [illegible] ૧ યુનિ
[illegible]

અને મનના સૌષ્ઠવ અર્થે આવશ્યક છે આટલી યુનિવર્સિટિના વાતાવરણ માટે જોઈતી સામગ્રી. પણ આ ઉપરાંત મ્હોટી જરૂર કેટલીક કોલેજો અને અભ્યાસના નવા વિષયો ઉમેરવાની છે અમદાવાદમાં અત્યારે ફક્ત આર્ટ્સ અને સાયન્સની કોલેજ છે એમાં બે કોલેજ બહુ સહેલાઈથી ઉમેરી શકાય. ગૂજરાત જે હિન્દુસ્થાનનો બાગ કહેવાય છે ત્યાં હજી ખેતીવાડીની કોલેજ નથી!—પૂનામાં છે મુંબાઈમાં વેપારી કોલેજ સ્થાને છે અમદાવાદમાં પણ એ સ્થાને નથી! આખા ગૂજરાતમાં એક પણ મેડિકલ કોલેજ ન હોય એ થોડું શોચનીય છે! એને માટે અમદાવાદમાં સામગ્રી છે, ફક્ત એને વધારવાની જરૂર છે અમદાવાદમાં સાઠસિત્તેર મિલ છે અને રેલ્વેનું જંકશન છે ત્યાં એન્જીનિયરિંગ કોલેજ માટે પણ યોગ્ય સ્થાન છે ગૂજરાત સ્વતન્ત્ર પ્રાન્ત હોત, એમાં જિયોલોજી અને માઈનિંગની એક કોલેજ હોત તો શિવરાજપુર સિન્ડિકેટ આજ કાની હોત! એ જ રીતે હજી ન ખોદાએલી ખનિજ પદાર્થની ભૂમિ ગૂજરાતમાં કેટલી બધી છે!—એમાં ગૂજરાતના વિદ્યાર્થીઓને પ્રયોગ અને અન્વેષણનો કેટલો બધો અવકાશ છે! રેવાકાંઠા, રાજપીપળા, લુણાવાડા, બારિયા, સોનગઢવ્યારા, દંડકારણ્ય અને ગીરના વનમાં ફોરેસ્ટ્રીના વિદ્યાર્થીએ કેટલું બધું શીખવાનું છે!—છતાં, આ વિષયો શીખવાનાં સ્થાન ક્યાં! કાગળ, રંગ વગેરેની બનાવટ સમ્બન્ધી પણ કેમિસ્ટ્રી અને ફોરેસ્ટ્રીને અંગે કેટલી બધી શોધો થઈ શકે! અને એ શોધોનો લાભ ગૂજરાતના કારખાનાંવાળાઓ લઈ શકે એવો યોગ થઈ શકે! ગૂજરાતમાં અમદાવાદ મિલઓનર્સ એસોસિયેશનને અર્થશાસ્ત્રના ઊંડા પ્રશ્નો શોધે એવા વિદ્યાર્થીઓની અને અધ્યાપકોની જરૂર નથી! ફારસી અરબ્બીનો અભ્યાસ ક્યાં છે!—છતાં ગૂજરાતી ભાષાના અને મધ્યકાલીન ગૂજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીને એની કેટલી બધી જરૂર છે! ગૂજરાતમાં કેટલા બધા જૈન ભંડારો—બ્રાહ્મણ બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રન્થોની ભરપૂર—પડ્યા છે એના ઉપર હજી સુધી

કેટલો થોડો શ્રમ થયો છે? ગૂજરાતમાં ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી કે હેમાચાર્ય રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ન સ્થાપી શકાય? પણ આ તો કેટલાક ખાસ વિષયોનું દિગ્દર્શન કર્યું. મ્હેં એકવાર કહ્યું તેમ યુનિવર્સિટિઓ માત્ર સ્થાનિક વિષયો કેળવવા માટે જ નથી. મનુષ્યજાતિની જ્ઞાન વૃદ્ધિમાં અને એની સંસ્કૃતિના સઘળા વિષયોમાં દરેક યુનિવર્સિટિએ પોતા તરફથી કંઈ ને કંઈ ભેટ ધરવાની છે, અને એ જ યુનિવર્સિટિઓનું પ્રધાન કર્તવ્ય છે.

યુનિવર્સિટિ માટે જોઈતું દ્રવ્ય.—મ્હેં જે વિષયોનું સૂચન કર્યું એ સઘળા યુનિવર્સિટિ સ્થપાતાની સાથે એકદમ જાણે જાદુથી આપણી સમક્ષ આવી જાય અથવા તો જ્યાં સુધી એ બધા ન આવે ત્યાં સુધી યુનિવર્સિટિ સ્થાપી ન શકાય એમ મ્હારૂં કહેવું નથી. પણ મુંબાઈ યુનિવર્સિટિથી છૂટા પડીને આપણે શિક્ષણે નહિ એવી દરિદ્ર ઘરસંસારની માંડણી તો ન જ થવી જોઈએ. મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટિ કરતાં આપણે ઘણું વધારે કરવાનું છે. એને નવી કૉલેજો તો સ્થાપવાની નથી પણ ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ જેવી સંસ્થા એની પાસે મોજૂદ છે. આપણે તો આ સઘળી સૃષ્ટિ નવી ઉપજાવવાની છે. અને તેથી મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટિ માટે મૉમ્બે યુનિવર્સિટિ રિફૉર્મ કમિટિએ કરેલો ખર્ચનો અડસટ્ટો આપણે માટે પર્યાપ્ત નથી: દેશી રાજાઓ પાસે તથા ધનિક વર્ગ પાસે પર્યાપ્ત ધનની માગણી કરીશું તોપણ કંઈક અંશે મહારાષ્ટ્ર માટે તૈયાર કરેલા ખર્ચના આંકડા આપણને દિગ્દર્શન થાય એવા હોવાથી આપની સમક્ષ રજુ કરૂં છું.

Non-recurring

	Rs	
University site	2,00,000	
,, Offices and Lecture-rooms	5,00,000	
,, Library Building & Furniture	5 00,000	
Professors' Bungalows (ten)	3 00,000	
Hostel for Post-graduates	1 00 000	
Initial equipment of University Library with books	1,50,000	17,50,000
Grand Total Non recurring	17,50 000	

Recurring

Examination Charges	90,000
Printing and Advertisement.	20,000
Fellows Travelling Allowance	20 000
Stationery	8 000
Examination Mandap	5,000
Postage	1,500
Repairs to Building	5,000
Electric lighting	1,000
Insurance of Buildings	3 000
Library grant for books	15 000
Miscellaneous ...	5,000
	1,73,500

University Staff

Half-time Registrar (Rs. 400) Asst. Registrar (Rs 500) and Office establishment	30,000
10 Full time Professors (on Rs. 800-1,250 p. m.) at average pay Rs 1,000 p m	1,20,000
10 Assistants (on Rs. 300-750 p m) at average pay Rs 500 p m	60,000
10 Lecturers at Rs. 150 p m	18 000
2 Fellowships for study abroad tenable for two years at Rs. 500 p m	12 000
Librarian and Library Clerks on Rs 300 Rs 100, and Rs. 50	5,500
	2 45 500
Provident Fund at 5 p. c. on Rs. 2 33,000	11,650
	11,650

Post-graduate Teaching Department

10 Scholarships at Rs. 100 p m.	12,000
10 Scholarships at Rs. 75 p m.	9 000

Publications	2,000	
Grants for Research	2 000	
	25 000	4 55 65
Grand total Recurring	4,55 650	

From the recurring expenditure is to be deducted fee receipts estimated as follows.—

	Rs
Matriculation Fees	22,000
P Y Coll Exam	4 590
University Exam	94 760
Registration and Degree fees	5,000
Post-graduate fees	10 000
Annual income	1,36 350

Expend	4,55 650
Receipts	1 36 350
	3,19 300

મ્હેં આ આંકડા બહુ ચોકસાઈથી તપાસ્યા નથી. એમાં વ્હાઈસ ચૅન્સેલર કે પ્રો-વ્હાઈસ ચૅન્સેલર માટે ગોઠવણ નથી. મ્હેં પહેલાં કહ્યું તેમ આપણી યુનિવર્સિટિમાં વ્હાઈસ ચૅન્સેલર ઑનરરિ રાખીશું તો પ્રો-વ્હાઈસ ચૅન્સેલર પગારદાર જોઈશે. અને પ્રો વ્હાઈસ ચૅન્સેલર નહિ રાખીએ તો વ્હાઈસ ચૅન્સેલર પગારદાર જોઈશે. બને

ઓનરરિ મળે તો સારું, પણ હંમેશ માટે એ યોજના સફળ થાય કે કેમ એ શંકા છે. આ આંકડામાં જમીન વગેરેનું ખર્ચ બતાવવામાં આવ્યું છે, પણ સરકાર જમીન પૂરી પાડે એ બનવા જોગ છે અને બીજી કેટલીક મદદ જેમ લાઇબ્રેરિનું મકાન કે લાઇબ્રેરીનાં આસનો, પુસ્તકો કે પ્રયોગશાળા કે અમુક અમુક પ્રોફેસરોનાં ખર્ચ સરકાર કે દેશી રાજ્યો કે કોઈ કોઈ ધનિક જન અને ધનિક સંસ્થાઓ પૂરાં પાડે એમ આશા રાખી શકાય. પણ આપણી ગૂજરાત યુનિવર્સિટિ કમિટીએ મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટિ માટે કરેલા આ આંકડા કરતાં વધારે વ્યાપક કોલેજોના ખર્ચ તેમજ કેટલાક ફેરફારનો આંકડો તૈયાર કરવો પડશે. અને હું આશા રાખું છું કે,

(૧) ગૂજરાત યુનિવર્સિટિ બિલ અને

(૨) ખર્ચનો આંકડો

—એ બે કામ એ સત્વર હાથમાં લેશે. એ થયા પછી જ આપણે સરકાર પાસે, ગૂજરાતી પ્રજા પાસે, દેશી રાજ્યો પાસે, તથા ધનિક વર્ગ પાસે ધનની અને વિવિધ પ્રકારની મદદની માગણી કરી શકીશું.*

[વસંત વર્ષ ૨૫, અંક ૪, વૈશાખ, સં. ૧૯૮૨]

* મુંબાઈ ગૂજરાત-મંડળમાં આપેલું ભાષણ.

આપણી કેળવણીની પુનર્ઘટના

ગાંધીજીએ કેળવણીની પુનર્ઘટના કરવા સારૂ એક પરિષદ્ મેળવી, એની સમક્ષ પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા અને પ્રાથમિક કેળવણી સમ્બન્ધી વિગતવાર વિચાર કરી અભ્યાસક્રમ ઘડવા એક કમિટિ નીમી. એ કમિટીએ અભ્યાસક્રમ ઘડ્યો અને પ્રકાશિત કર્યો. કૉન્ગ્રેસ રાજ્યના પ્રાન્તોને માથે એ સ્વીકારવાની મોઘમ ફરજ ઉત્પન્ન થઈ મુંબાઈના મન્ત્રિમંડળે સામાન્યત એમા સમતિ આપી. પણ પ્રાથમિક કેળવણીમાં મુખ્ય ફેરફાર એટલો જ કર્યો કે સ્થાનિક મંડળોના હાથમાં જે સમસ્ત વહીવટ હતો એમાંથી વહીવટી ભાગ એણે સર કારહસ્તક કર્યો, અને પ્રથમ થોડે સ્થળે પૂર્વોક્ત કમિટીને અજમાવવા આપવાનો ઇરાદો પ્રકટ કર્યો.

અમે માનીએ છીએ કે હસ્તલાઘવની કેળવણી (manual training) અને ધંધાના શિક્ષણ (vocational education)નું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં લઈ નીચેના ધોરણમાં પહેલું અને ઉપલા ધોરણમાં બીજુ એમ ભેદ પાડવો જોઈએ, અને સાત ધોરણોને આવશ્યક કેળવણી તરીકે ન કરતાં માત્ર ચાર કે પાંચ જ ધોરણોની કેળવણીને આવશ્યક ગણવી જોઈએ, અને તે પણ એ ધોરણોના અભ્યાસક્રમને વર્ધા કમિટીએ કર્યો છે તે કરતાં વધારે સારો અને સગળ બનાવીને

આમ અમારો ગાંધીજીની વર્ધા કમિટી સાથે કેટલોક તાત્ત્વિક મતભેદ છે, તથાપિ હવે તો ભેદ કરતાં મળતાપણા ઉપર દૃષ્ટિ

રાખવી એ જ વધારે સારૂં છે મતભેદ સહન કરવા, અને પરિણામે હાર-જીત સમતાથી અને હસતે મ્હોંએ લેવી એને પાશ્ચાત્ય પરિભાષામાં 'sporting spirit' કહે છે-આપણી પરિભાષામાં એને 'Gita spirit' કહીએ તો ચાલે.

આપણા ગરીબ દેશને કેવી કેળવણીની જરૂર છે અને તે કેવી રીતે પૂરી પાડવી એ માટે સામ્રાજ્યના વિચારમાં મશગૂલ એવા બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓએ થોડી જ દરકાર કરી છે આપણા કોંગ્રેસના મન્ત્રીઓને આ પ્રશ્નો હૃદયે લાગેલા છે, અને તેથી યથામતિ એના ઉત્તર દેવા તેઓ યત્ન કરે છે અમે માનીએ છીએ કે ગાંધીજીની કેળવણીની દૃષ્ટિ મૂળમાં યથાર્થ છે અને, તેથી એમની યોજના અમલમાં મૂકતાં એમાં જે ખામીઓ અમને જણાય છે તે સહજ રીતે તરી આવશે, અને તેનો પ્રતીકાર પણ સહજ રીતે થશે. આ કારણથી અમારો એમની યોજના સામે વિરોધ નથી તેમ વખત આવ્યે અથવા વ્યવહારમાં મુશ્કેલીઓ જણાતાં એની મેળે એમાં સુધારા અને ફેરફાર થશે એમ અમને શ્રદ્ધા છે અને આ કારણથી અમે એમની યોજના અત્યારે વધાવી લઈએ છીએ. જે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિન્દુ—એટલે પ્રજાની વાસ્તવિક સ્થિતિનો ખ્યાલ હોવો જોઈએ તે એમાં છે, અને તે છે એટલું બસ છે એમાં ઘટતા સુધારા થવા જોઈએ તે જતે દહાડે થશે જ

હવે એક બીજી વાત' અને એ મહત્ત્વની છે પ્રાથમિક કેળવણી એ જ અત્યારે આપણું મુખ્ય લક્ષ્ય હોવું એ યોગ્ય છે, કારણ કે આપણા દરિદ્ર દેશના બહુ મ્હોટા ભાગને માટે એ જ એક કેળવણી છે પણ એ મ્હોટા ભાગનાં નેત્ર અને મગજ તો ઉપલા વર્ગો છે, અને તેથી દરિદ્ર પ્રજાનું હિત કરવાના ઉત્સાહમાં, એમનાં હિતનો બીજો ભાગ—એમનાં નેત્ર અને મગજ સતેજ અને બળવાન રાખવાં જોઈએ એ વાત અવગણનામાં પડવી ન જોઈએ

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે ગાંધીજીએ જેમ પ્રાથમિક કેળવણી

ઉપર ધ્યાન આપ્યું તેમ માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણી ઉપર પણ આપે. માધ્યમિક કેળવણી (secondary education) એ કેળવણીના શરીરનો પૃષ્ઠવંશ (backbone) યાને કરોડ છે અને એ મ્હોટાં ગામ અને મધ્યમ કદના શહેરોને, અને મ્હોટાં શહેરોની બીજી અને ત્રીજી શ્રેણીની જનતાને બહુ ઉપયોગી છે જેમ અભ્યાસક્રમની સાદાઈ એ પ્રાથમિક કેળવણીમાં આવશ્યક ગુણ છે તેમ વૈવિધ્ય એ માધ્યમિક કેળવણીમાં બહુ જરૂરનુ છે ગામડાંના જીવન કરતાં શહેરોનુ જીવન વધારે સંકુલ અને વિવિધતાભર્યું છે તેમ તેની કેળવણી પણ વધારે ગૂથાએલી અને વિવિધતાભરી હોવી જોઈએ ન્હાનાં ગામડાંની હાલની સ્થિતિ સુધારીને સુખી ગામડાં ઉપજાવીએ એટલુ બસ નથી ગામડાંની વિકાસદિશા મ્હોટુ ગામ, ન્હાનુ શહેર, સામાન્ય શહેર, અને મ્હાટી નગરી—એ જ છે બેશક એથી ગામડાં પોતાની સાદાઈનો લાભ ખોઈ શહેરનાં સકંટ વ્હોરશે, પણ એ પરિણામ જેમ બને તેમ ઓછું હાનિકારક થાય એ જ પ્રયત્ન આપણે કરવો જોઈએ વિકાસક્રમની સ્વાભાવિક દિશા, જે પ્રકૃતિએ નિર્મી મૂકી છે તેમાં આપણે કાંઈ ફેરફાર કરી શકીએ એમ નથી

કેટલુક વિષયાન્તર થયું, પણ પ્રાથમિક કેળવણીથી ભિન્ન માધ્યમિક કેળવણીની આવશ્યકતા અને એનુ સ્વરૂપ બતાવવા માટે એટલુ વિષયાન્તર આવશ્યક હતુ આ માધ્યમિક યાને દ્વિતીય શ્રેણિની રચના કલ્પવી કઠણ નથી અમે ઉપર કહ્યું તેમ પ્રાથમિક કેળવણીને વર્ધા કમિટીની ભલામણ કરતાં વધારે સાદી બનાવતાં જે અવશેષ રહે તે, અને જે નૂતન વિશેષ આ બીજી શ્રેણી માટે આવશ્યક છે તે —એ બે, અવશેષ અને વિશેષ, મેળવીને બીજી શ્રેણી [માધ્યમિક શિક્ષણ) રચવી જોઈએ

ત્રીજી શ્રેણી—ઉચ્ચ શિક્ષણની—એ તો દેશની ઉત્તમ બુદ્ધિ અને આર્થિક અનુકૂળતાવાળા આપણા દેશબન્ધુઓ માટે છે પણ એણે એનું જુદુ સ્વર્ગ રચવાનુ નથી. કિંતુ દેશની તાત્કાલિક જરૂરિયાત

અને ગૈણલિક હિત અને ઉપર ઉચ્ચ અને વિશાળ દૃષ્ટિથી જોવું જોવાનું છે અને તેથી અમે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં 'ડિગ્રી' અને 'ડિપ્લોમા' એવા ઊંચા–નીચા બે પ્રકાર ઇચ્છીએ છીએ. માધ્યમિક કેળવણીમાં જે પાયો નખાયો છે તેના ઉપર બે જાતની ઇમારત થઈ—એક ગગનચુમ્બી મહેલ, અને બીજી રહેવા લાયક સારો બંગલો. હિન્દુસ્થાનની સર્વ યુનિવર્સિટિઓની 'સાયન્સ' અને 'ટેકનોલોજી' કૉલેજોમાં જે એક ખાસ યોજના દાખલ કરવાની જરૂર છે તે આ ઉપર બતાવેલી ડિગ્રી અને ડિપ્લોમાની વિવિધ યોજના છે. આ ઉપરાંત, યુનિવર્સિટિના બીજા અભ્યાસક્રમમાં પણ બહુ ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. આ ફેરફાર માટે એક જ સૂત્ર અવલમ્બીને ચાલવું બસ થશે. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિન્દુ અને માનવતાની ભાવના. એ આપણું સૂત્ર. આપણા દેશનું સાહિત્ય, આપણો ઇતિહાસ, આપણું અર્થશાસ્ત્ર વિશિષ્ટતાવાળાં છે, અને એ સર્વને મૂકીને અંગ્રેજી સાહિત્ય, અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ લખેલો ઇતિહાસ, અને યાન્ત્રિક ઉદ્યોગ અને પરાક્રમણ (પર ઉપર આક્રમણ) ઉપર રચાએલું અર્થશાસ્ત્ર—એ સર્વ આપણાં શી રીતે હોઈ શકે કે થઈ શકે? અને જે વિદ્યા આપણી નથી એ વિદ્યા તે બહારનો કચરો જ છે એ આપણી નસોનું રુધિર કે આપણા જીવનનો પ્રાણ કેમ કહેવાય? અને જે વિદ્યા એટલી ઊંડી નથી જતી તે વિદ્યા નથી. અહીં તો ઉદાહરણ માટે થોડા વિષયો લીધા, બાકી, રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટિની રચના કરવાનું બીડીું હાથમાં લે તો સહજ રીતે ઘણા વિષયો જે અત્યારે મુંબઈ યુનિવર્સિટિમાં શીખવાતા જ નથી અથવા તો ગૌણ સ્થાને પડ્યા છે એમને એક નવી આદર્શરૂપ યુનિવર્સિટિમાં યોગ્ય સ્થાન આપી શકાય. અને તે માટે અમે તો આપણીજને એક ગુજરાત યુનિવર્સિટિ સ્થાપવાની ભલામણ કરીએ છીએ. બનારસ હિન્દુ યુનિ-વર્સિટિ સ્થપાઈ ત્યારે તેને બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓ પાસેથી સ્વીકાર મેળવવાનો હતો, અને તે વખતે જો કે

લૉર્ડ હાર્ડિંગ જેવા ઉદાર વાઇસરૉય આદીએ હતા તથાપિ એકદમ પરિવર્તન પામેલુ યુનિવર્સિટિનું સ્વરૂપ એમને પણ માન્ય થાય નહિ, તેથી એના સ્થાપકોને જૂજ ફેરફાર સાથે અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટિની નિયમાવલિ અને અભ્યાસક્રમમાંથી ઘણુ લેવુ પડ્યુ હતું તથાપિ તે વખત સુધી જે પગલું હિન્દુસ્થાનની બીજી કોઈ પણ યુનિવર્સિટિમાં ભરવામાં આવ્યું નહોતું તે ભરવાનુ અને બીજી યુનિવર્સિટિઓને માર્ગ સુઝાડવાનુ—યુનિવર્સિટિમાં ટેકનોલોજી (Technology) યાને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ દાખલ કરવાનું—માન પંડિત માલવીયાજીને છે ત્યાર પછી અત્યારે વિદ્યાર્થીઓની બેકારી અટકાવવા બીજી કેટલીક યુનિવર્સિટિઓએ એ જ માર્ગે પગલાં ભરવા માંડ્યાં છે, અને દેશાભિમાન અને દેશભક્તિના કેટલાક વિષયો—જેમકે પ્રાચીન ભારતની સસ્કૃતિ' વગેરે બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટિઓને પગલે ચાલી દાખલ કર્યા છે પરંતુ વીસ વર્ષ ઉપર જે પં માલવીયાજી માટે અશક્ય હતું તે અત્યારે મ. ગાંધીજી માટે શક્ય છે બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટિ સ્થપાઈ ત્યાર પછી ગંગાનાં નીર ઘણાં વહી ગયાં છે, અને આજ દેશે નવુ જ રૂપ ધારણ કર્યું છે: એના વિચારો (Ideas) બદલાયા છે એની ભાવનાઓ (Ideals) બદલાઈ છે એનુ રાજ્યતન્ત્ર નવુ જ શરીર ધારણ કરી ઊભુ છે તે વખતે જૂની ઢબની યુનિવર્સિટિઓ કેટલો વખત પ્રજાના જીવન સાથે સંગત રહેશે?

આ નવો જમાનો ગાંધીજીનું બાળક છે, અને એ બાળકને ઉછેરવાનું ધાત્રીકર્મ એમને જ શિર છે એટલું એમને સ્મરણ આપવાની અમે ધૃષ્ટતા કરીએ છીએ.

[વસંત: વર્ષ ૩૭, અંક ૧ માઘ–ચૈત્ર, સં ૧૯૯૪]

યુનિવર્સિટિના શિક્ષિતજનો

"I took a last moment decision to spend Whitsuntide in Kerry In the dining-car between Paddington and Newport I found myself facing two young men, whose talk made it clear that they, too were 'getting away They were juniors in the office of one of Greater London's boroughs—one an accountant, the other speci alising on rating The talk turned to the value of a University education They were glad that it had not been forced on them; it was no help to most men In the council's offices only two men, both juniors, were graduates they were 'not much good' and would never get to the top. The clerk to the borough Council the surveyor the medical officer, and so on, none had been to a University If a boy was to be any good he must start, as they did at seventeen, they agreed, however that he might perhaps gain by going to a Univerity after two years'